"વિવિધગ્રંથમાળા" સળંગ અંક ૨૮૭-૮૮, વર્ષ ૨૫ મું, સં. ૧૯૯૨

सामाजिक टुंकी वार्ताओ

ग्रंथ ५ मो—भाग १० मो

(સ્ત્રીપુરુષ સર્વ માટે ઉપકારક ૫૬ વાર્તાઓ)

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
संपादक अने प्रकाशकः भिक्षु-अखंडानंद
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

પૃ ૪૦૮, આવૃત્તિ ૧ લી, પ્રત ૫૩૦૦, સં. ૧૯૯૩
મૂલ્ય સવા રૂપિયો

અમદાવાદમાં "સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય" માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

प्रकाशकनुं निवेदन

સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓનો આ પાંચમો ગ્રંથ હોઇને વિવિધ ગ્રંથમાળાના પચીસમા (સં. ૧૯૯૨ ના) વર્ષના ગ્રંથાંક ૨૮૭-૮૮ તરીકે છેલ્લું પુસ્તક છે.

અત્ર તરફથી આ પ્રકારની ટુંકી વાર્તાઓની પસંદગી જે હેતુ તથા ધોરણથી થાય છે તે વિષે આની આગલા ગ્રંથોમાં લખાયું છે. જે સુયોગ્ય વાર્તા દ્વારા જે કાંઇ અગત્યનું તત્ત્વ વાંચનારાઓના ખાસ ધ્યાન પર લાવવું હોય તે તત્ત્વ એ વાર્તા પણ સીધી કે આડકતરી રીતે સૂચવતી હોય છે.

આમાંની ઘણી વાર્તાઓ આપણા સામાન્ય, નિર્ધન, મજૂર, ખેડૂત અને અંત્યજ વર્ગની અનેકવિધ દુર્દશાનો હુબહુ ખ્યાલ રજુ કરે છે. વળી કેટલીક વાર્તાઓ આ વાત પણ રૂડે પ્રકારે સમજાવે છે કે, દીનહીન સમાજની સેવા માટે કેવા સેવકો વિશેષ ઉપયોગી છે; ઉંડી લાગણીવાળા સેવકોની નીતિરીતિ કેવી હોય છે તથા તેમનાં હૃદય કેવાં વિશાળ, ઉદાર અને નિઃસ્વાર્થ ભાવેથી ભરપૂર હોય છે.

આ સ્થળે વાચક બંધુઓને આ અગાઉના (ચોથા) ગ્રંથના નિવેદનમાં જણાવ્યા મુજબ ફરીથી પણ જણાવીશું કે, વાચક ભાઈ-બહેનો આમાંની દરેક વાર્તા ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા પછી તેમાંથી ફલિત થતી દરેક અગત્યની પ્રેરણા અથવા સૂચના ધ્યાનમાં લેશે, કાળજી-પૂર્વક વિચારશે અને એ દિશામાં જેમનાથી જે કાંઇ પરોપકાર ઘર-માં, મિત્રોમાં, પડોશીઓમાં, જ્ઞાતિબંધુઓમાં અને ગામ તથા દેશમાં બની શકે તેમ હોય તે કરવા નહિ ચૂકે.

આગલા ભાગોની પેઠે આ ભાગમાં પણ દરેક વાર્તા સાથે તેના લખનારનું નામ તથા તે જેમાંથી અહીં સંગ્રહી છે તે તે સામયિકનું નામ બનતા સુધી અપાયેલું જણાશે. એ સર્વ લેખકો તથા પ્રકાશક સજ્જનોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની જણાવવાનું કે, આ પ્રકાર-

ના સંગ્રહોથી કાંઇ પણ લોકહિત થતું હોય તો તેનો યશ તે તે લેખક-પ્રકાશક સજ્જનોને છે; પાઠકબંધુઓના સુભાગ્યને પણ છે; અને પરમ સુહૃદ્ પરમેશ્વરને તો એ માટે જેટલો યશ અપાય તેટલો ઓછો છે.

કેટલાંક સામયિકો સંબંધે જણાવવું જરૂરી છે કે, તે તે પત્રોના દરેક પૃષ્ઠને મથાળે પત્રનું નામ તથા કયા માસ-દિવસનો તે અંક છે તે છપાતું નથી તે જો છપાય તો અહીં કેટલેક સ્થળે તેનો ઉલ્લેખ કરવા નથી બનતું તે તેમ કરવા સરળતા થાય.

આ નીચે કયા સામયિકમાંથી કેટકેટલી વાર્તાઓ લીધી છે તેની વિગત આપી છેઃ—

પુસ્તકાલયમાંથી ૪, પ્રસ્થાનમાંથી ૨, શારદામાંથી ૪, યુગક-માંથી ૪, મુંબઇ સમાચારમાંથી ૩, નવયુગમાંથી ૧, હરિજનબંધુમાં-થી ૨, કૌમુદીમાંથી ૨, ફૂલછાબમાંથી ૩, આર્યપ્રકાશમાંથી ૩, નવચે-તનમાંથી ૨, નવરચનામાંથી ૨, સાકીમાંથી ૨, આરામમાંથી ૩, સેવા-માંથી ૩, નવી રોશનીમાંથી ૩, રોશનીમાંથી ૨, બાલજીવનમાંથી ૧, ક્ષત્રિયમાંથી ૧, ચિત્રમય જગતમાંથી ૧, લુહાણાહિતેચ્છુમાંથી ૧, વીસ-મી સદીમાંથી ૧, ત્રિવેદી મેવાડા વર્તમાનમાંથી ૧, સ્ત્રીશક્તિમાંથી ૧, બે ઘડી મોજમાંથી ૧, ગુજરાતીમાંથી ૧ અને વ્યાયામમાંથી ૧. ઉપરાંત માતાની ગોદ નામની વાર્તાના સામયિકને મથાળે તે સામયિકનું નામ નહિ હોવાથી તે સામયિકનું નામ અહીં આપી શકાયું નથી.

ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા શુભસંગ્રહ વગેરેમાં છપાના ઉપકારક લેખો, પ્રથમ કોઇ સામયિક પત્રમાં છપાયા હોય તે ઉપરથીજ પસંદ કરીને છપાવવાનું બની શકે તેમ હોવાથી કોઇ પણ લેખક બંધુ પોતાનું મૂળ લખાણ અત્ર તરફ મોકલવા શ્રમ લે નહિ એવી વિનતિ છે.

આ સેવક તો આવા સંગ્રહો વરેજ વિવિધ ગ્રંથમાળા ચલાવવા-ની ઇચ્છા વર્ષો અગાઉ દર્શાવી ચૂક્યો છે; પરંતુ બીજા ખાસ ઉપ-કારક ગ્રંથોના સુયોગ સહજે મળ્યા કરવાથી હજી એ પ્રમાણે સર્વાંશે બની શકતું નથી. ॐ तत्सत्

ગીતાજયંતી-સં. ૧૯૯૩ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

સં. ૧૯૯૨ નો વિવિધ ગ્રંથમાળાનો પૃષ્ઠમેળ

ગ્રંથાંક	પુસ્તકનું નામ	મૂલ્ય	પૃષ્ઠ
૨૭૭ થી ૨૮૦	શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ખંડ ૧–૨	૨।	૬૮૪
૨૮૧ થી ૨૮૨	શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–તૃતીય ખંડ	૧।	૩૯૬
૨૮૩ થી ૨૮૬	શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ–ખંડ ૪–૫	૧॥	૫૧૬
૨૮૭ થી ૨૮૮	ટુંકી વાર્તાઓ–ગ્રંથ ૫ મો	૧।	૪૦૮
		૬।	૨૦૦૪

ઉપરાંત—

૧૦ ત્રિરંગી તથા ૧૨ એકરંગી ચિત્રો પણ અપાયાં છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧	૧૦	મુખત્વે	મુખ્યત્વે
૭૭	૧૫	સાંભળાંજ	સાંભળતાંજ
૮૬	૨૦	દાષ્ટ	દષ્ટિ
૯૨	૨	દર્શનન	દર્શન
૯૨	૭	કરવો.	કરાવો.
૧૦૫	૯	કઠોળ	કઠોર
૧૭૦	૨૮	રાજદ્રાહી	રાજદ્રોહી
૧૭૧	૨૦	રાજદ્રાહી	રાજદ્રાહી
૧૭૮	૨૭	વિદ્રાહ	વિદ્રોહ
૧૮૧	૩૪	પ્રકાશે	પ્રકાશશે
૧૮૫	૧૬	હાડાપંજર	હાડપિંજર
૧૯૭	૧૫	રહ્યા.	રહ્યો.
૧૯૯	૮	રમતર મી	રમત રમી
૧૯૯	૧૬	પ્રવાણુકાન્ત	પ્રવીણુકાન્ત
૨૧૦	૧૬	"સ્ત્રીશાક્ત"	"સ્ત્રીશક્તિ"
૨૧૩	૨૦	પિત્તા	પિત્તો
૨૫૧	૭	એેક	એક
૨૭૩	૫	સરાં સારા	સારાં સારા
૨૯૧	૧૩	પ્રજતે	પ્રજતે
૩૩૦	૩૪	સા	સૌ
૩૪૫	૨૧	સાથી	સૌથી
૩૪૮	૧૮	અધો–પોણો	અર્ધો–પોણો

[illegible]

ग्रंथस्वीकार

નીચેના પુસ્તકોનો સાભાર સ્વીકાર કરી જણાવવાનું કે, આ સંસ્થા તરફ આવતાં પુસ્તકો પાછાં-રવાનાં અભિપ્રાયાદિ આપવાનું ધોરણ રખાયું નથી. પરંતુ યોગાનુયોગ નીચે પ્રમાણે માત્ર પુસ્તકોનાં નામ, દામ, કદ, મૂલ્ય વગેરે જણાવાય છે.

૧—ગીતાપ્રેસ-ગોરખપુર તરફનાં (હિંદી) પુસ્તકો

ઉપનિષદોંકે ચૌદહ રત્ન—લેખકઃ-હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૧૦૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦।ઽ

શતશ્લોકી—અનુવાદકઃ-મુનિલાલ. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૧૮, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)ઽ

શરણાગતિરહસ્ય—લેખક.-ભટ્ટ મથુરાનાથ શાસ્ત્રી. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૩૬૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૦॥ઽ

સ્તોત્રરત્નાવલિ—અનુવાદક.-હનુમાનપ્રસાદ પોદ્દાર. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૪૦, સાદું પૂંઠું મૂલ્ય ૦॥

ઈશ્વર દયાલુ ઔર ન્યાયકારી હૈ—લેખકઃ-જયદયાળ ગોયન્દકા. કદ પા×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)ા

મહાત્મા કિસે કહતે હૈં—લેખકઃ-જયદયાળ ગોયન્દકા. કદ પા×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૪, સાદું પૂંઠું મૂલ્ય ૦)ા

ભગવત્પ્રાપ્તિકે વિવિધ ઉપાય—લેખકઃ-જયદયાળ ગોયન્દકા. કદ પા×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦)ા

ધૂપદીપ—લેખકઃ-માધવ. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૩૬, સાદું પૂંઠું, ૦।ઽ

કલ્યાણકુંજ શિવ—લેખકઃ-ઘનશ્યામદાસ જાલાન. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૩૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦।

તત્ત્વવિચાર—લેખકઃ-જ્વાલાપ્રસાદ કનોડિયા. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૦૬, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦।ઽ

આનંદમાર્ગ—લેખકઃ-ચૌધરી રઘુનંદનપ્રસાદ સિંહ, કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૩૨૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦॥-

સૂક્તિસુધાકર—સંગ્રાહકઃ-ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર, કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૭૬, સાદું પૂંઠું મૂલ્ય ૦॥ઽ

પૂજાકે ફૂલ—લેખકઃ-ભૂપેન્દ્રનાથ દેવશર્મા. કદ પ×૭॥, પૃષ્ઠ ૪૨૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય ૦॥।-

૨–નવજીવન કાર્યાલય–અમદાવાદનાં પુસ્તકો

માતર તાલુકાની આર્થિક તપાસ—લેખકઃ–જે. સી. કુમારપ્પા. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૧૩૨, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦॥

મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ—સંપાદકઃ–ગોપાલદાસ જીવાભાઇ પટેલ. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૨૨૮, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦॥।

જીવનનો આનંદ—લેખકઃ–દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૪૪૮, સાદુ પૂંઠું મૂલ્ય રૂા. ૧॥

ઓતરાતી દિવાલો—લેખકઃ–દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૧૩૬, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦।=

ગીતાપદાર્થકોષ—લેખકઃ–મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી. કદ ૩॥×૫॥, પૃષ્ઠ ૨૫૮, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય ૦।

૩–ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી–અમદાવાદનાં પુસ્તકો

ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર–ભા. ૭ મો—સંગ્રાહકઃ–હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૨૧૮, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧)

અર્વાચીન (ઈ. સ. ૧૮૫૮ થી ૧૯૦૭) ગુજરાત—લેખકઃ–હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૨૭૬, સાદુ પૂંઠું મૂલ્ય રૂા. ૧)

મિરાતે અહમદી–વૉ. ૨ જું–ખંડ ૪ થો—લેખકઃ–કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. કદ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૨૪૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧)

મુણ્ડકોપનિષદ્—અનુવાદકઃ–મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૧૪૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦॥

મનુષ્યસ્વભાવ અને સામાજિક ક્રમ—લેખિકાઃ—વિનોદિની નીલકંઠ. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૩૧૨, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૧)

સ્ત્રીઓ અને સ્વાસ્થ્ય—લેખકઃ–ઉમેદભાઇ રણછોડભાઇ પટેલ. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૬૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦।

પ્રબોધપ્રકાશ—સંપાદકઃ–કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૧૦૮, સાદુ પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ૦॥

શાળાઓમાં સુથારીકળાનું શિક્ષણ—લેખકઃ–આઇ. ડબલ્યુ. મુમ્મા. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૮૦, મૂલ્ય રૂા. ૦॥

મનોમુકુર–ગ્રંથ ૨જો—લેખકઃ–નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા. કદ ૫×૭॥, પૃષ્ઠ ૩૧૮, સાદું પૂંઠું મૂલ્ય રૂા. ૧)

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો—સને ૧૯૩૫ ની સાલનો

વાર્ષિક રિપોર્ટ.

૪—અન્ય સજ્જનો તરફથી મળેલાં પુસ્તકો

નિત્યપ્રસાદ—લેખકઃ—મોતીલાલ જે. મહેતા. પ્રકાશકઃ-દરબાર સાહેબ શ્રી મુળુવાળા, સી. આઇ. ઇ. ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૧૪૮, જિજ્ઞાસુઓને અમૂલ્ય.

શ્રીજ્ઞાનસત્ર ગીતા—અનુવાદક અને પ્રકાશકઃ-આશાભાઇ કાશીભાઇ પટેલ. ઠે. સંતરામ મંદિર-નડીઆદ. ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય રૂા. ાા

શ્રીરામચરિતમાનસ (હિંદી)—ટીકાકારઃ-શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી, પ્રકાશકઃ-હિંદી મંદિર, પ્રયાગ. ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૧૩૧૬, મૂલ્ય રૂા. ૫)

રવિભાણ સંપ્રદાયની વાણી—પ્રકાશકઃ-મંછારામ મોતીભાઈ ઠે. ૧૨-શોલાપુર રોડ-પુના. ૩૬ ૬×૯, પૃષ્ઠ ૪૫૬, મૂલ્ય અમૂલ્ય.

સાધુ સંતોની ફુલવાડી—સંગ્રાહકઃ-મંત્રી, સત્સંગમંડળ. પ્રકાશકઃ-શ્રીનરનારાયણનું મંદિર-મુંબાઇ. ૩૬ ૬ાાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૨૧૦, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

સહજ સુખસાધન—લેખકઃ-બ્રહ્મચારી શીતલપ્રસાદજી. પ્રકાશકઃ-મૂળચંદ કિશનચંદ કાપડીઆ, કાપડીઆ ભુવન-સુરત. ૩૬ ૬ાાા×૧૦, પૃષ્ઠ ૭૯૨, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

માનસનાં મોતી—લેખકઃ-વલ્લભજી બાબુજી મહેતા. પ્રકાશકઃ-ભીખાભાઇ ગોપાળજી પારેખ-ભાવનગર. ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૧૨૮, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ાૢ

હ્યુમન નેચર એન્ડ રીલીજીયન (અંગ્રેજી)—લેખક અને પ્રકાશકઃ-ડૉ. ચિંતુલાલ એમ. દેસાઇ-મુ. ધર્મજ (વાયા પેટલાદ). ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૯૬, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ાાા

યુગાવતાર ગાંધી—લેખકઃ-રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક. પ્રકાશકઃ-લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા. ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૨૨૪, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ાા

રેવરાણ્યનું પતન—લેખક અને પ્રકાશકઃ-રતિલાલ હરજીવનદાસ પટેલ-ઠે. કૃષ્ણ ભવન, નિલકરોડ-શાંતાક્રુઝ. ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૨૬૬, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂા. ાાા=

પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ—(ત્રીજી આવૃત્તિ) અનુવાદક અને પ્રકાશકઃ-મોહનલાલ વિઠ્ઠલદાસ મોદી-મુ. મોડાસા (એ. પી. રેલ્વે). ૩૬ પમણા, પૃષ્ઠ ૨૨૪, મૂલ્ય રૂા. ૧)

નાવિક અને શૈલૂપ—લેખક અને પ્રકાશકઃ-વજેશંકર કાનજી પટણી-અનંતવાડી, ભાવનગર. ક્ર ૧૬ પત્ર, પૃષ્ઠ ૧૬૦, સાદું પૂંઠું, મૂલ્ય રૂ. ૧)

ભાજીપાલો અને મરી-મશાલો—લેખક અને પ્રકાશકઃ-વૈદ્ય ગોપાળજી કુંવરજી ઠકકુર-સંપાદકઃ-'આરોગ્ય સિંધુ.' ઠે. નાનકવાડા, કરાંચી. ક્ર ૧૬ પત્ર, પૃષ્ઠ ૧૬૦, સાદુ પૂંઠુ, મૂલ્ય રૂ. ૧)

પરમાર્થ—લેખકઃ-ઈશ્વરશરણ, પ્રકાશકઃ-ધી કાઠીઆવાડ પ્રીન્ટીંગ વર્કસ, રાજકોટ. પૃષ્ઠ ૨૮, મૂલ્ય લખ્યું નથી.

૫-રિપોર્ટ-વૃત્તાંત ઇત્યાદિ

શ્રી કચ્છ અંજાર હરિજન સેવક સંઘનો હેવાલ તથા હિસાબ સં. ૧૯૮૯ થી સં. ૧૯૯૨ ના કારતક સુ. ૨ સુધીનો.

શ્રી ચોરવાડ મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીનો સિલ્વરજ્યુબિલી અંક—સને ૧૯૩૫ નો.

શ્રી હાંસોટ હિંદુ પુસ્તકાલયનું વાર્ષિક નિવેદન—તા. ૧-૧-૩૫ થી તા. ૩૧-૧૨-૩૫ સુધીનું.

બહેરા મૂંગાની શાળા-અમદાવાદનો વાર્ષિક હેવાલ સને ૧૯૩૫ નો.

ગુરુકુળ-સુપાનો વાર્ષિક વૃત્તાંત સં. ૧૯૯૦-૯૧ નો.

શ્રી આય્ય સેવાસદન-ખેરગામ તા. ૧-૧૨-૩૩થી તા. ૩૧-૧૦-૩૫ સુધીનો વૃત્તાંત અને હિસાબ.

શ્રી નર્મદા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ-ચાંદોદનો ત્રેવીસમો વાર્ષિક વૃત્તાંત સં. ૧૯૯૧ નો.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થિ ભવનનો અહેવાલ—જુન ૧૯૩૫ થી મે ૧૯૩૬ સુધીનો.

श्री रामायणनुं महत्त्व

प्रीति करै रामायण माही, तेही सम भाग्यवंत कोउ नाहीं॥

"રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જોટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે."

વિવેકાનંદ.

"રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે, તેટલો કોઇ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર કરાયો નથી."

બંકિમચંદ્ર

"કાવ્યનાં બને અંગ–કવિ અને નાયક–ની બાબતમાં રામાયણના જોટાનો કોઇ પણ ગ્રંથ કોઈ દેશમા મળે તેમ નથી. રામચંદ્ર સમાન પ્રખર સામર્થ્યવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો કોઇ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમા દેખાતો નથી. તેમ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસજી જેવી દિવ્ય પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળા કવિ પણ કોઇ જણાતા નથી. હોમર તથા વર્જીલના "ઇલિયડ" તથા "ईनीड" અને મિલ્ટન કવિનો "પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ" પાશ્ચાત્યોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતા રામાયણ ગ્રંથ કેટલો બધો શ્રેષ્ઠ છે! કદાચ કોઈ કાવ્યશક્તિમા હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરોબરીએ બેસાડે, પણ તેઓના કાવ્યનાયકો ઍકિલિસ વગેરે નીતિની દ્રષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતા બહુ ઉતરતા છે. સારાંશ કે, રામાયણ માટે આર્ય લોકો જે અભિમાન ધરે છે તે યોગ્ય જ છે."

ચિં. વિ. વૈદ્ય

"રામાયણ એ કહેવામા તો એક મહારાજનું જીવનચરિત્ર છે, પરંતુ વાસ્તવમા તો એ ગ્રંથ આ સંસારના મળનો નાશ કરનાર [illegible] પુરુષોનું પૌરુષ [illegible] અભિરૂપ છે. એ અંધકારમા પ્રકાશ, સ્ત્રીઓનો ધર્મ, [illegible] વૈશ્યોનું ધન, શૂદ્રોનો ધ[illegible] બ્રાહ્મણોનું બ્રહ્મતેજ, ક્ષત્રિયોનો ક્ષાત્રધર્મ [illegible] અને ગૃહસ્થાશ્રમી નરનારીઓનો સુખદીપક છે. એ ગ્રંથરૂપી તેજ[illegible] દીપક હાથમા રાખીને જે કોઇ તેના પ્રકાશમા ચાલે છે તે [illegible] જીવનમા કદી પણ ઠગાતો નહિ."

સંતરામ શ[illegible]

"રામાયણને વાંચીને અને કંઠના કંઠ બની રહીએ છી[illegible] અમે રામા[illegible] જુઓ જુઓ ધ્યાન ઉપજી મનુષ્યના જીવનરૂપ [illegible] [illegible] છે. સદાચરણ, પિતૃભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, [illegible] બંધુ, મિત્રમાનો સ્નેહ, વિનય, ધીરજ, દયા, સારાંશ કે [illegible] એવું કોઈ વિષય નથી કે જેનું યથાર્થ રૂપ કવિએ [illegible] મૂકેલું [illegible] આમા આવેલું નથી."

મિ.[illegible]

सामाजिक टुंकी वार्ताओ

ग्रंथ ५ मो-भाग १० मो

१-मृत्यु सामे प्रेम

(લેખકઃ-શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર)

વનવાસનાં કષ્ટ વેઠતી દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપવા સારૂ ઋષિઓએ જે અનેક વાર્તાઓ કહી તેમાં સીતાની કથા અને ત્યારપછી સાવિત્રીની કથા કહેવામાં ઋષિઓએ કેટલું ઔચિત્ય વાપર્યું છે! સીતા, સાવિત્રી અને સતી ઉમા એ આર્ય રમણીનો ત્રિવિધ આદર્શ છે.

મદ્ર દેશના અધિપતિ અશ્વપતિને અપત્ય નથી. રાજા નગરવાસી તેમજ ગામવાસી લોકોને અત્યંત પ્રિય છે. અંતઃકરણનો ઉદાર, સત્યપ્રતિજ્ઞ, જિતેન્દ્રિય અને ક્ષમાશીલ એવા રાજાની પરંપરા અબાધિત રહે એવી ચિંતા પ્રજાને પણ હોય છે. રાજાએ અનેક જાતની કાણુ તપસ્યા કરી અને ઇંદ્રિયોનું દમન કરી પરમાત્મશક્તિની આરાધના કરી.

જીવનકાર્ય એક જન્મમાં પૂરૂં નથી થતું. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્રસેવા પેઢી દર પેઢી ચાલે, વંશપરંપરાગત કુલધર્મ થઇ જાય, ત્યારેજ ધાર્યું ફળ મળવાનું. કુલધન સતત ચાલે એટલા માટે રાજાએ સંતતિની ઈચ્છા કરી. 'संतानं परमो धर्मः' કુલધર્મ નો પુત્રોજ પાળે, પુત્ર વગર ગતિ નથી, એમ માની રાજાએ પુત્રની ઈચ્છા કરી. પણ પરમાત્માને જણાવવું હતું કે ધર્મનો ઉત્કર્ષ [illegible] પુત્ર[illegible]ની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ સમર્થ થઇ શકે છે. પુત્ર [illegible] રાજાને એક કન્યારત્ન [illegible]. પુત્ર માટે [illegible] માતાપિતાને [illegible] [illegible] ત્યારે એનાં લાડ અને ઉછેર પુત્ર [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]! સાવિત્રી એટલે [illegible] [illegible] [illegible]. ઉછરી. [illegible] કે એવી ઉત્તમ [illegible] એને [illegible]. પવિત્ર ને [illegible]

તેજસ્વિની થઈ. નિખાલસતા, નિર્ભયતા અને શુભ્ર સંસ્કારિતાને લીધે જ્યાં ત્યાં છોકરીનું એવું તો તેજ પડવા લાગ્યું કે એની આગળ ભલભલા રાજપુત્રો ફિક્કા દેખાવા લાગ્યા. સાવિત્રીને લાયક આપણે છીએ એવો આત્મવિશ્વાસ એકે રાજપુત્રમાં ન મળે. જે પ્રેમ કરવા આવે તે પૂજક જ કરેલો થાય. છોકરી મોટી થઈ. બધી રીતે સંસ્કાર-સંપન્ન દેખાઈ. શરીરે પણ અંગેઅંગ પૂર્ણ વિકસિત. અને પ્રૌઢ રાજાને વિચાર થયો કે, વંશવિસ્તાર ન થાય તો આટલા બધા સંસ્કારની પરંપરા કેમ જળવાય? પિતાએ ઇરાદાપૂર્વક દીકરીને સ્વતંત્રતાની કેળવણી આપી હતી. તેથી વિશ્વાસપૂર્વક એણે સાવિત્રીને કહ્યું કે- "ક્ષત્રિયોના રિવાજ પ્રમાણે રાજપુત્રોએ તારે વિષે માગું કરવું જોઈએ; પણ કોઈ હિંમત કરતું નથી."

તને આપણા કુલવ્રતની ખબર છે. સર્વ શુભ સંસ્કારોથી તું યુક્ત છે. તું તારી મેળે તારો પતિ પસંદ કરી મને જણાવ. હું એ વાતનો યોગ્ય વિચાર કરી તારા પસંદ કરેલા યુવાનને જ તને અર્પણ કરીશ. હું ઇચ્છું છું કે, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર શોધી લે. આ માર્ગ રૂઢ ભલે ન હોય પણ ધર્મસંમત છે એમ બ્રાહ્મણોએ મને કહ્યું છે. આ બાબતમાં હું બેદરકાર રહું તો દેવો મને ઠપકો દેશે."

કન્યાએ પિતાના વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રીને લાયક વર સહેજે જડે એમ હતું જ નહિ. તે અનેક નગરોમાં, દેશોમાં અને વનોમાં ફરી. આમ યાત્રા કરતાં કરતાં અત્યંત કિંમતી કેળવણી પણ એને મળતી ગઈ. આખરે એને પોતાને લાયક પતિ જડ્યો. પિતાની સંમતિ વગર વાત તો થાય જ નહિ, એટલે સાવિત્રી સીધી પાછી ઘેર આવી. પિતાને મળવા જાય છે ત્યાં તો ત્રિલોકમાં જેમનો સંચાર અપ્રતિહત છે એવા ભગવદ્ભક્ત, જનહિતૈષી નારદ મુનિને ત્યાં આવેલા જોયા. નારદનું દર્શન એટલે ધાર્મિક તેમજ લૌકિક જ્ઞાનની ઉજાણી; સુર અને અસુર, મનુષ્યો તેમજ ગંધર્વ-કિંનરો બધાજ **સર્વભૂતહિતે રતઃ** એવા નારદને ચાહે. સાવિત્રીએ પિતાને અને બ્રહ્મદેવના પુત્રને નમસ્કાર કર્યા. નારદે કુશલ પ્રશ્ન પૂછયા: "કન્યા ઉમરલાયક થઈ છે. એને ક્યારે પરણાવવાના છો?" રાજાએ પોતાનો આદર્શ જણાવી દીધો અને કહ્યું કે "સાવિત્રી પોતાનો વર ખોળવા ગઈ હતી તે હમણાં જ આવે છે. એની વાત આપણે સાંભળીશું." સાવિત્રીએ કહ્યું કે "શાલ્વ દેશના દ્યુમત્સેન રાજાનું નામ પ્રખ્યાત છે જ. આજે એ રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ વનમાં વનવાસીની પેઠે રહે છે. એને આંખે અંધત્વ આવ્યું છે. રાજ્યભ્રષ્ટ થવાથી જે કષ્ટ વેઠવા પડે છે તેમાં એણે

દારુણ તપશ્ચર્યાનો ઉમેરો કર્યો છે, છતાં એની તિતિક્ષાનો ભંગ થયો નથી. એનો સુશીલ પુત્ર સત્યવાન એજ મારે લાયક છે એમ મેં નક્કી કર્યું છે અને મારા મનથી હું એને વરી ચૂકી છું." નારદ ઋષિના મોઢામાંથી દુઃખનો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો. એ બોલ્યાઃ "ભૂંડું થયું." રાજાને થયું કે દીકરીએ સ્વયંવરમાં થાપ ખાધી છે. એટલામાં રાજાના મુખ પરની ચિંતા જોઇ નારદ બોલ્યાઃ "માતા અને પિતા અત્યંત સત્યનિષ્ઠ હોવાથી બ્રાહ્મણોએ દીકરાનું નામ સત્યવાન રાખ્યું છે. જંગલમાં રહ્યાં રહ્યાં એણે કેળવણી પણ સરસ મેળવી છે. માટીના ઘોડાઓ અને જાત જાતનાં રમકડાં નાનપણમાં એવાં તો સરસ બનાવતો અને ચિત્રો પણ એવાં તો સરસ ચિતરતો કે એનું નામ ચિત્રાશ્વ પડયું છે."

"નાનપણના ગુણ મોટપણમાં ટકેજ છે, એવી ક્યાં ખાતરી છે?" રાજાએ પૂછયુંઃ "પણ એ રાજપુત્ર આજે કેવો છે? સત્યનિષ્ઠ, તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, ક્ષમાસંપન્ન, શૂર અને પિતૃભક્ત એટલા ગુણો એનામાં ન હોય તો મારી કન્યાએ પસંદગીમાં ભૂલ કરી છે એમજ માનવું પડશે." નારદની વાગ્ધારા ચાલી–સત્યવાનનું સ્તુતિસ્તોત્ર ગાતાં એકે રાજર્ષિની ઉપમા બાકી ન રહી. સત્યવાન, રૂપવાન, ઉદાર અને પ્રિયદર્શન તો હતોજ; પણ રાજાને આવશ્યક એવા બધાજ ગુણો એની અંદર નારદે જોયેલા અને તેજસ્વિતાની સાથે સરળતા અને મર્યાદાશીલતા એ વિશેષ ગુણને માટે શીલવૃદ્ધ અને આચારવૃદ્ધ લોકો એનાં વખાણ કરે છે એમ નારદે ઉમેર્યું.

"ત્યારે ભૂંડું શું થયું?" કટાણું મોં કરી નારદે કહ્યુંઃ "એ સર્વગુણસંપન્ન રાજપુત્રને હવે એકજ વર્ષ આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે. એનું મરણ ટાળવાની શક્તિ કોઇની નથી એમ હું જોઉં છું." "ત્યારે આવો જમાઇ કોણ પસંદ કરે?" રાજાએ અને નારદે કન્યાને ભલામણ કરી કે "બીજો વર શોધી કાઢવો એજ યોગ્ય છે." શીલપરાયણ રાજકન્યાએ તે સૂચનાનો જરાયે આદર ન કર્યો. એણે કહ્યું કે "સજ્જનોનો એ માર્ગ નથી. જેને એક વાર હું વરી છું એ દીર્ઘાયુ હો કે અલ્પાયુ હો, સગુણ હો કે નિર્ગુણ, એનેજ વરી છું; હવે બીજાને નહિજ વરૂં. કોઇ પણ વસ્તુનો પ્રથમ મનમાં સંકલ્પ થાય છે, એ પ્રમાણે શબ્દમાં એ ઉચ્ચારાય છે, અને ત્યાર પછી એ પ્રમાણે કૃતિ થાય છે. મનના નિશ્ચય ઉપર વાણી અને કૃતિનો આધાર છે અને એ બન્નેની પ્રેરણા પણ એમાંથીજ થાય છે. માટે મન એજ મારે મન પ્રમાણ છે." प्रमाणं मे मनस्ततः । આવો ધાર્મિક નિર્ણય

આગળ રાજા પણ શું કરી શકે અને નારદ પણ શું કરે ? સાવિત્રીનો નિશ્ચય વધાવી લઈ મોઢામાંથી નીકળ્યા એવા આશીર્વાદ દઈ નારદ સંચાર કરવા ઉપડયા, અને રાજા ધુમત્સેનના આશ્રમ તરફ જવાની તૈયારી કરી.

પ્રથમ તો ધુમત્સેનને બહુ આશ્ચર્ય જેવુંજ લાગ્યું. રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલા, અંધ, વનવાસી રાજાના પુત્રને સાવિત્રી જેવી ઉત્કૃષ્ટ અને તેજસ્વિની કન્યા આપવા એનો પિતા આવે છે એના કરતાં વધારે અદ્ભુત કયું ? અશ્વપતિએ જવાબ વાળ્યો: " મારી કન્યા પણ જાણે છે અને હું પણ જાણું છું કે સુખ અને દુઃખ બન્ને અસ્થાયી છે. બન્નેનો નાશ છે. સારા માણસે એનો વિશ્વાસ ન કરવો. ગૌરવની દૃષ્ટિએ આપણા બન્નેનાં કુળ સમાન છે, અને મારી દીકરીએ વિચારપૂર્વક પોતેજ આ સંબંધ પસંદ કર્યો છે. "

આશ્રમમાં થઇ શકે એ ઢબે વિવાહ થઇ ગયા. સાવિત્રીએ પિતાને માઠું ન લાગે એટલા માટે પિતા હાજર હતા ત્યાં સુધીજ ઘરેણાં પહેર્યાં. અશ્વપતિ પાછા ફર્યા કે તરતજ સાવિત્રીએ બધાં ઘરેણાં ઉતારી ભગવાં લીધાં; અને શુશ્રૂષા, સદાચાર, નમ્રતા તથા ઇન્દ્રિયદમન, એ પોતાના આચારધર્મ બનાવી પ્રસન્નતાથી રહી બધાને પ્રસન્ન કર્યાં. સાસુ, સસરા વગેરે સર્વ સંબંધીઓને તેમજ પતિને પોતાના સદ્ગુણોથી સંતુષ્ટ કરી આશ્રમલક્ષ્મી જેવી ત્યાં એ શોભવા લાગી. સરેકારી, ધર્મપરાયણા જિતેંદ્રિય સ્ત્રીના સહવાસમા સત્યવાનનો આનંદ વધતો ગયો. સાવિત્રીને સેવાનો આનંદ તો હતોજ, પણ નારદે કહેલી આગાહી એ આનંદને બાળીને ભસ્મ કરતી હતી. મહિનાઓ ગયા અને દિવસો રહ્યા; હવે તો ચારજ દિવસ બાકી રહ્યા. સાવિત્રીએ આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો. ધુમત્સેન રાજા ગભરાયા. ત્રણ દિવસ સુધી ઉભા ને ઉભાજ રહેવાનું વ્રત હતુ તે પાર કેમ પડે ? સાવિત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે " તાત ' ચિંતા ન કરો. મેં નિશ્ચયપૂર્વક વ્રત શરૂ કર્યું છે અને નિશ્ચય એજ કાર્યસિદ્ધિનું કારણ છે. व्यवसायश्च कारणम्। સુશીલ સાવિત્રીનો વિરોધ કોણ કરે ! ત્રણ દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. છેલ્લી રાત્રે સાવિત્રીની એક એક ક્ષણ કેવી ગઇ હશે ! સવાર પડતાવેંત સાવિત્રીએ નિત્યકર્મ પૂરૂં કરી પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હવન કર્યું, વડિલોને નમસ્કાર કર્યાં. બધાએ તેને આશીર્વાદ આપી, ભોજન કરવા આગ્રહ કર્યો. સાવિત્રીને આહારનિદ્રાદિ દેહધર્મ શી રીતે સાંભરે? એણે નમ્રતાપૂર્વક સાસુસસરાને કહ્યુ કે, સૂર્યાસ્ત પછી અમુક ઇષ્ટ વસ્તુ પૂરી કરી પછીજ જમવાનો મારો સંકલ્પ છે. એક-

લામાં સત્યવાન ખાંધે કુહાડી મૂકી ફળો અને લાકડાં આણવા જવા લાગ્યો. સાવિત્રીએ કરગરીને કહ્યું કે, એકલા ન જાઓ; હું તમારી સાથે આવું છું. આજે તમારાથી દૂર રહેતાં મારો જીવ નથી ચાલતો. સાવિત્રીને ગાઢ જંગલમાં ફરવાનો મહાવરો ક્યાંથી હોય ? અને આજે તો વળી એના ઉપવાસનો ચોથો દિવસ હતો. તે શી રીતે ચાલી શકે ? એને રજા કોણ આપે ? સત્યવાનની ના સાવિત્રીએ સાંભળીજ નહિ. આખરે સત્યવાને વાત માબાપ ઉપર ઢોળી. સાવિત્રીએ અત્યંત નમ્રતાથી પણ દૃઢતાથી પોતાની મનીષા સાસુ-સસરા આગળ રજૂ કરી. સાસુ-સસરાએ વિચાર કર્યો કે, દીકરીએ આખા વર્ષમાં એક વાર પણ કશી યાચના કરી નથી. આજે એને ના કેમ પડાય ? એમણે આખરે રજા આપી.

બન્ને વનમાં ચાલ્યાં. વનવાસના કાવ્યમય જીવનમાં અરણ્યની શોભા ધ્યાન ખેંચે. રસ્તામાં મોર કળા કરતા હતા અને ટહૂકતા હતા. અનેક પ્રવાહો પોતાના નિર્મળ જળથી કલધ્વનિ કરતા હતા, અને જ્યાં ત્યાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો અસંખ્ય ફૂલોથી પ્રફુલ્લ થયાં હતાં. સત્યવાન દરેક રમણીય વસ્તુ તરફ સાવિત્રીનું ધ્યાન ખેંચતો જાય અને પોતાનો આનંદ દ્વિગુણિત કરતો જાય. સાવિત્રી પણ પતિના આનંદમાં ભળવા પૂરતો પ્રયત્ન કરતી હતી. ભાગ્યના પાસા પડવાને વખતે પોતે પતિ સાથે છે એટલુંજ સમાધાન એને હતું; પણ પ્રતિક્ષણ એને મન કલ્પાંત સમી હતી; જાણે એના અંતઃકરણના બે ચીરા થઇ જતા હતા.

વનમાં પહોંચ્યાં અને સત્યવાન ફળો વીણવા લાગ્યો. એટલામાં સાવિત્રીએ સુગંધી ફૂલો ચૂંટી એની માળા બનાવી. જરૂર જેટલાં ફળો ભેગાં થયાં એટલે સત્યવાને કુહાડી લઇ સૂકાં લાકડાં કાપવાનું આરંભ્યું. એ કામ એને નવું ન હતું. સત્યવાનનું શરીર પણ કસાયેલું; પણ કોણ જાણે શાથી આજે એને આખા શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. એ થાક્યો. એના માથામાં તીવ્ર વેદના શરૂ થઇ. એકધ્યાનથી પતિને નિહાળતી સાવિત્રીના લક્ષમાં એ વાત આવી. એણે પાસે આવી પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: "આજે કંઇક વિશેષ થાક લાગ્યો જણાય છે !" સત્યવાન તો પોતાનો થાક દબાવવા માગતો હતો. વેદના પણ પુનઃ જવાનીજ એની હિંમત હતી; પણ જ્યારે સાવિત્રીએ અત્યંત પ્રેમથી સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે એનું ચાલ્યું નહિ. એણે કહ્યું: "હા, આજે કંઇક થાક છે ખરો. માથામાં દર્દ છે અને અંતઃકરણમાં અસ્વસ્થતા જેવું લાગે છે." પરાણે હસીને કહે, હવે તો ઉભું પણ રહેવાતું નથી.

[illegible]

"યમરાજ! માનવીને લઈ જવાને તો આપના દૂતો આવે છે; આજે આપ પોતે શા કારણે પધાર્યા છો?"

"આમને આણવાની ફરજ હોય છે. આ તો મહાવાન ધર્મ-સંપન્ન છે, રૂપવાન છે અને ગુણનો તો જાણે મહાસાગર. એને લઈ જવાને મારે પોતેજ આવવું જોઈએ ને!" આમ કહેતાં કહેતાં યમરાજે સત્યવાનના શરીરમાંથી એનો જીવાત્મા પોતાના પાશ વડે ખેંચી કાઢ્યો. તરતજ સત્યવાનનું શરીર નિસ્તેજ થઈ ગયું, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગયા, મુખ ઉપરની કાન્તિ ઉતરી ગઈ અને બધા અવયવો ઢીલા પડી ગયા. યમરાજે સત્યવાનના જીવાત્માને પોતાના તાબામાં લઈ દક્ષિણ દિશા તરફનો રસ્તો લીધો. યમ-નિયમથી સર્વ સિદ્ધિઓ પામેલી હોવાથી સાવિત્રી પણ યમરાજની પાછળ પાછળ ચાલી. એના હૈયામાં દુઃખનો મહાસાગર ઉછળ્યો હતો. સાવિત્રીને

પાછળ પાછળ આવતી જોઇ યમરાજે હેતપૂર્વક કહ્યું: "સાવિત્રિ! હવે તું પાછી જા, અને સત્યવાનનું ઔર્ધ્વદેહિક કર. પતિ જીવે ત્યાં સુધી પત્ની એની સાથે રહે એ ધર્મનું તેં પૂરેપુરૂં પાલન કર્યું છે. પતિના ઋણમાંથી તું મુક્ત થઇ છે. પતિ પાછળ જ્યાં સુધી જવું જોઇએ તેટલે તું જઇ ચૂકી છે; હવે પાછી જા."

"હું શી રીતે પાછી જાઉં? જ્યાં પતિ ત્યાં હું. સનાતન ધર્મેજ આ વ્યવસ્થા કરી આપી છે. તપ, ગુરુભક્તિ, પતિપ્રેમ, વ્રત અને આપનો અનુગ્રહ એને લીધે મારી ગતિ અકુંઠિત છે. હવે હું પતિને શી રીતે છોડી શકું? આપ મને પાછી નજ વાળી શકો."

સાવિત્રીને ધર્મ અનુસાર બોલતી જોઇ યમ-ધર્મ સંતુષ્ટ થયા. એટલે સાવિત્રીએ આગળ ચલાવ્યું.

"ડાહ્યા લોકો કહે છે કે સાત પગલાં ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દ બોલવાથી સજ્જન સાથે મૈત્રી બંધાય છે. એ મૈત્રીના અધિકારથી હું આપને કાંઇક વિનવું છું તે કૃપા કરી સાંભળશો? જ્ઞાનસંપન્ન લોકો કહે છે કે, ચારે આશ્રમ ધર્માચરણને માટે યોગ્ય છે. અને ધર્માચરણ એજ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સજ્જનો એમ પણ કહે છે કે, ચારમાંથી ગમે તે એક આશ્રમનું ઉત્તમ રીતે પાલન થાય તો બાકીના આશ્રમના ધર્મ એની મેળે એની પાછળ પાછળ આવે છે. અને તેથીજ આશ્રમાંતર કરવાની કશી ઇચ્છા રાખવાની જરૂર નથી, એમ ધર્મજ્ઞ લોકોએ કહી રાખ્યું છે. એવી સ્થિતિમાં નિર્દોષ રીતે જ્યાં અમે ગૃહસ્થધર્મ ચલાવીએ છીએ ત્યાં એનો વિધ્વંસ શા માટે કરો? મારા પતિને શા માટે લઇ જાઓ?"

સાવિત્રીની આવી સંસ્કારી અને યુક્તિયુક્ત વાણી સાંભળીને ધર્મજ્ઞ યમરાજને અસંત સંતોષ થયો. એમણે કહ્યું કે "હે અનંદિતે! આ સત્યવાનનું જીવિત છોડીને બીજું જે તું માગે તે તને હું આપીશ; પણ તું હવે પાછી જા. તને ગ્લાનિ થાય છે. હવે વધારે શ્રમ લઇશ મા."

પતિની સંનિધ મને ગ્લાનિ! મારા પતિને જ્યાં તમે લઇ જશો ત્યાં હું આવીજ સમજજો. સજ્જનો સાથે એક વાર પણ એજ સમાગમ થાય તો તેને સંગત કહેવામા આવે છે. એવો સમાગમ વધે તો એને મૈત્રી કહે છે. તમારા જેવા ધર્મરાજ સાથેનો સમાગમ નિષ્ફળ તો નહિજ જાય."

"મારા અંતઃકરણને પસંદ પડે અને જ્ઞાની લોકોની બુદ્ધિને પણ રંજિત કરે એવી હિતકારી વાણી તું બોલે છે. આ સત્યવાન-

[illegible]

...ઉપર મનુષ્યોને જે વિશ્વાસ હોય છે તેટલો પોતાના ઉપર પણ નથી હોતા. એટલે મનુષ્ય સજ્જનો પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે [illegible] પ્રેમ હોય છે. સજ્જનો પ્રેમમૂર્તિ હોય છે, તેથી લોકોને એમના પર વિશ્વાસ હોય છે."

"અરે! આવું આશ્ચર્ય તો આજ સુધી મેં કોઈને મોઢે સાંભળ્યું ન હતું. હું સંતુષ્ટ થયો છું. એક આ સત્યવાનનું જીવિત છોડી દઈને બીજું તું જે માગી લે. તો તારે કેટલે દૂર આવવું છે! તારા જેવી રાજકન્યાને આટલો શ્રમ યોગ્ય નથી."

સાવિત્રીએ આગળ ચલાવ્યું: "સજ્જનોનું ધર્માચરણ હમેશાં અટળ હોય છે. ધર્માચરણમાં તેઓ પાછી પાની કરતા નથી, અને ધર્માચરણમાં તેઓ દુઃખ પણ અનુભવતા નથી. સજ્જન સર્વદા નિર્ભય હોય છે. પોતાના સત્ય વડે તેઓ સૂર્યનું રક્ષણ કરે છે. પોતાના તપોબળ વડે તેઓ ભૂમિને ટકાવી રાખે છે. હે ધર્મરાજ!

થઇ ગયેલા અને આજના વર્તમાન સર્વ લોકોને આધાર તો સજ્જનોનોજ છે. શ્રેષ્ઠ લોકો આજ રસ્તે ગયા છે એવું સ્મરણ કરી સજ્જનો પરકાર્યમાં રત રહે છે, અને બદલાની, અપેક્ષા રાખતા નથી. સજ્જનોનો સમાગમ નિષ્ફળ જતો નથી. એમની પાસેથી મળેલું દ્રવ્ય નષ્ટ થતું નથી. આ નિયમ આબાધિત હોવાથી સજ્જનો એજ વિશ્વના સંરક્ષણકર્તા છે."

"હે પતિવ્રતે! તેં ધર્મનું હાર્દ મારી આગળ ખોલ્યું છે. જેમ જેમ તારી પવિત્ર વાણી સાંભળતો જાઉં છું, તેમ તેમ તારા પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ મારા હૈયામાં બંધાય છે, તારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી લે."

સાવિત્રીનું કાજ સર્યું. એ ઉત્સાહથી બોલી: "ભગવન્! અત્યાર સુધી જાણે મારા પાપનું ફળજ મારી આગળ ઉભું થતું હોય તેમ, 'સત્યવાનના જીવિતને બાદ કરીને' એવું વચન મારે સાંભળવું પડતું તે આપના આ વચનમાં નથી. હું ધન્ય થઇ ગઇ છું! સત્યવાન ફરી જીવતો થાય એ વર હું માગી લઉં છું. કેમકે પતિ વિના જીવવું એ મરણ સમાનજ છે. મને પતિને છોડીને સુખની, લક્ષ્મીની અથવા સ્વર્ગની પણ ઇચ્છા નથી. પતિના વિયોગ સાથે જીવવું પણ મને ન ગમે."

જે ત્રિકાલમાં ન ટળે એવું હતું તે સાવિત્રીની ધર્મનિષ્ઠાથી અને એકનિષ્ઠ પ્રેમથી ટળ્યું. યમરાજે પોતાના પાશ છોડી દીધા અને તેઓ બોલ્યા: "હે કુલનંદિનિ કલ્યાણી સાવિત્રિ! આ તારા પતિને મેં છોડી દીધો. હવે એ નીરોગી, તારા મનોરથો પૂર્ણ કરનાર એવો ચારસો વર્ષ સુધી જીવશે અને તારી સહાયથી એને ધર્મપ્રાપ્તિ થશે. સત્યવાન ધર્માચરણથી પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામશે, અને અનંત કાળ સુધી તારી કીર્તિ આ લોકમાં અમર થશે. તને પ્રિય એવો વર તો મેં તને આપ્યો; પણ એ પહેલાં ચાર વાર મેં તને વર આપવાનું કહ્યું છે તેના બદલામાં તું કાંઇ માગી ન લે ત્યાં સુધી હું તારા બંધનમાંજ છું; મને કૃપા કરીને વચનમુક્ત કર."

હવે તો સાવિત્રીને માગવા જેવું ઘણું સૂઝે તેમ હતું. એણે પોતાના સસરાને ફરી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, એમનું રાજ્ય એમને પાછું મળે, પિતાને પુત્ર નથી તે પુત્રવાન થાય એવું એવું ઘણું માગી લીધું.

યમરાજ સત્યવાનને છોડીને પોતે પણ મુક્ત અને સંતુષ્ટ થયા અને એમણે પોતાના મંદિર તરફ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રી પોતાના પતિનું શબ જ્યાં પડ્યું હતું ત્યાં પાછી આવી અને એણે પતિનું

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સત્યવાન સાવ ભાંગી ગયો હતો. [illegible] ચોમેર છાયેલો અંધકાર જોયો અને ઘેર હજી દૂર જવાનું છે એનો વિચાર કરી એણે કહ્યું: "અત્યારે પાછા જવું મુશ્કેલ છે, અને [illegible] તને રસ્તો પણ નહિ જડે." સાવિત્રી [illegible] જવું ઠીક કે ન જવું ઠીક ? એનો પોતે નિર્ણય ન કરી શકી. એટલે એણે પતિને જ પૂછ્યું: "એ પેલી પાર દાવાગ્નિથી દગ્ધ થયેલા જંગલમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અગ્નિ દેખાય છે. એમાંથી થોડીક દેવતા આણી હું લાકડાં સળગાવીશ એટલે એના અજવાળામાં આપણે જઈ શકીશું અને જો મંદવાડની અસરથી આપને માટે ચાલવું અશક્ય હોય તો આપણે બંને આખી રાત અહીંજ ગાળીશું; સવારે ઘેર જઈશું."

સત્યવાન પણ એજ દુવિધામાં હતો. ચાલવા જેટલી શક્તિ ન

હતી અને ઘેર ન જઇએ તો વૃદ્ધ માતા-પિતા કેવું કલ્પાંત કરી મૂકશે એનો એને ખ્યાલ હતો. એણે કહ્યું: "માતા-પિતા મને ન જુએ તો કેટલાં દુઃખી થશે! હુંજ એમનો એકમાત્ર આધાર છું ને! કેવી ગફલત કે અત્યારે સુતો રહ્યો! આ વેરી નિદ્રા પર મને ચીડ ચડી છે. અત્યાર સુધી પિતાશ્રીએ મારી શોધમાં કાંઇ ને કાંઇ કર્યુંજ હશે. જો એમનું કાંઇ અનિષ્ટ થાય તો મારાથી જીવાશેજ નહિ. અત્યારે ઘેર ગયેજ છૂટકો." પિતાશ્રીનું દુઃખ અને પોતાની નબળાઇનો વિચાર કરતાં સત્યવાન રડી પડયો. ધીરોદાત્ત પુરુષ રડી પડે છે ત્યારે અબળાજ એને સાંત્વન આપી શકે છે. નિષ્ઠાવાન સાવિત્રીએ મુગ્ધ પ્રાર્થનાનાં વેણુ કાઢ્યાં. પતિની આંખમાંનાં આંસુ લૂછી કાઢી એ બોલી: "જો અત્યાર સુધી મેં કાંઇ પણ તપ કર્યું હોય, વિનોદમાં પણ અસત્ય ન બોલી હોઉં તો આજની રાત મારાં સાસુ, સસરા તથા પતિને સુખકર થાઓ! ત્યાર પછી પ્રેમશાલિની સાવિત્રીએ પોતાના કેશ બાંધી લીધા અને પતિનો હાથ ઝાલી એને માંડ માંડ ઉભો કર્યો; પિતાશ્રી માટે વીણેલાં ફળ તરફ સત્યવાનની નજર ગયેલી જોઇ તેણે કહ્યું: "આ કરંડિયો હું ડાળે લટકાવી રાખીશ, કાલે સવારે લઈ જઇશું. લાકડાં પણ છો અહીંજ પડયાં. આ એકલી કુહાડી હું સાથે લઈશ." પછી એણે પતિનો હાથ પોતાના ડાબા ખભા ઉપર રાખ્યો, અને પોતાનો જમણો હાથ એની કમરે વીંટાળી એ ગજગામિની ધીમે ધીમે ચાલી. સત્યવાનને સાવિત્રીનો આવી રીતે આશ્રય લેતાં સંકોચ થયો કે નહિ, કોણ જાણે. પણ એ બોલ્યો: "હે ભીરુ! આ રસ્તે હું ઘણી વાર ગયો છું એટલે રસ્તો મારો જાણીતો છે. હવે તો ચાંદરણું પણ પાંદડાંમાંથી પ્રવેશ કરી કાંઇક માર્ગ દેખાડે છે. આધે ખાખરાની ઝાડી છે ત્યાં જરા ચેતવા જેવું છે. ત્યાં બે રસ્તા આવે છે. એમાંનો ઉત્તર તરફનો રસ્તો તે આપણો. હવે ઝટ ચાલ, મને કાંઇક ઠીક લાગે છે; માતાપિતાને જલદી જઇને મળીશું."

અહીં દ્યુમત્સેનને એકાએક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે એ તો આશ્ચર્યચકિતજ થયો; પણ એ આશ્ચર્ય લાંબા વખત સુધી ટકયું નહિ. સૂર્યાસ્ત થયો અને દીકરા તથા વહુને નહિ આવેલાં જોઇને પરડે પગે એણે ચારે કોર ખોળ શરૂ કરી. કેટલીયે વાર પગમાં કાંટા વાગ્યા. અણિયાળા પથરાઓએ પરડા શરીરમાં હજી લોહી છે કે નહિ એની તપાસ કરી. દર્ભના ખૂંપરાને અનેક વાર લાલ અભિષેક થયો. પોશના બ્રાહ્મણોએ આ વૃદ્ધોની દયા ખાઇ પોતે પણ ખૂબ તપાસ કરી. ક્યાંય પત્તો ન મળ્યો એટલે બધાં પાછાં આવ્યાં. એક જણે

[illegible]

અાપો સમજાશે."

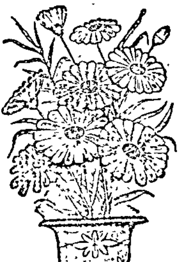
પછી તો ત્યાં [illegible] પુછાયા અને જવાબ અપાયા. ઋષિઓએ સાવિત્રીને [illegible] બનેલી બધી બિના સવિસ્તર [illegible] "[illegible] તને પ્રત્યક્ષ અને અલૌકિક [illegible] તું દેવી સાવિત્રી દેવતા જેવી છે [illegible] તો સહજ જાણ અમને કરે." સાવિત્રીએ [illegible] પોતાનું દારુણ દુઃખ બધું વર્ણવ્યું. ત્યારે બધા ઋષિઓ એકે અવાજે બોલી ઊઠ્યા: "અમારા રાજાનું આખું કુળ સંકટરૂપી અગાધ [illegible] ડૂબતું હતું તે હે સાવિત્રી! તેં પોતાના શીલ, પોતાના વ્રત અને પુણ્ય વડે આજે તાર્યું છે." વાતો પૂરી થઇ એટલામાં રાત પણ પૂરી થઇ અને અરુણોદય સાથે દ્યુમત્સેન રાજાના રાજ્યના લોકોના પ્રતિનિધિ રાજાને પાછા બોલાવવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શત્રુને ત્યારે

રાજ્યક્રાંતિ થઇ. શત્રુઓ મરાયા અને પ્રજાએ એકમતથી રાજા દ્યુમત્સેનજ અમારે રાજા જોઇએ એવો આગ્રહ રાખ્યો. એટલા માટે અમે આવ્યા છીએ એમ સચિવોએ કહ્યું. અહીંની બધી વાર્તા સાંભળીને બધાં તપસ્વિની સાવિત્રીને પગે લાગ્યાં.

નારદે ભાખેલાં સાવિત્રીનાં દુર્દૈવોથી દુઃખિત થયેલો સાવિત્રીનો પિતા ઘેર બેઠો આજે કેવો થયો હશે? અને આ આનંદસમાચાર કહેવડાવવાનું કોકને તો સૂઝયુંજ હશેને!

વૈશંપાયન કહે છેઃ સાવિત્રીની આ પુણ્યકથાએ આજ લગી અસંખ્ય લોકોને આશ્વાસન આપ્યું છે અને હવે પછી પણ જે કોઇ સાવિત્રીનું આ ઉત્કૃષ્ટ આખ્યાન શ્રવણ કરી ધ્યાન ધરશે તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે અને એ દુઃખમુક્ત થશે.

("પ્રસ્થાન" માસિકના એક અંકમાંથી)

૨—[illegible]

([illegible])

પ્રથમ દૃશ્ય

[illegible]

રામ—"[illegible] છે એમને અનુચિત [illegible]! [illegible] આશરવતિને [illegible] ([illegible]) [illegible] ને શા માટે?"

કૈકેયી—"એ તો આમાનું [illegible] [illegible] રીમાનો [illegible] ગયો."

રામ—(દશરથનું મસ્તક [illegible] પવિત્ર [illegible] છે) અરે કોણ [illegible] છે? [illegible] નથી [illegible] મારા પરના અગાધ પ્રેમના પરિણામે [illegible] માતા! મને [illegible] નથી પડતી."

(પરિચારક જળની ઝારી લાવે છે. રામ દશરથના મુખ પર જળ છાંટે છે. દશરથ આંખ ઉઘાડે છે અને રામને જુએ છે.)

દશરથ—"રામ, બેટા રામ!" ([illegible] નથી અશ્રુપાત કરે છે. રામ તેમના લલાટે તથા મસ્તકે હાથ ફેરવે છે.)

રામ—"પિતાજી! આપની પ્રકૃતિને અનુચિત શું થયું—મને કહો ને?"

દશરથ (રૂંધાયેલા સ્વરે)—"રામ, વ્હાલા રામ! શું કહું!"

રામ—(મુંઝાઇને) " પરંતુ પિતાજી ! શું છે ? આપને કોણે દુભાવ્યા છે ? કહોને, એ નરાધમનું મસ્તક આ પળેજ જુદું કરી નાખું !"

દશરથ—" બેટા ! વિધાતાએ મને દુભાવ્યો છે. (રડે છે.) (રામ પોતાના ઉપવસ્ત્રથી તેમનાં અશ્રુ લૂછે છે.)

રામ—(કૈકેયીને) " માતા ! તમે કહોને ? પિતાજી આજે આમ કેમ કરે છે ? "

કૈકેયી—" જો, મહારાજ તને નહિ કહે-નહિ કહી શકે ! તેમણે વર્ષોપૂર્વે મને બે વરદાનનાં વેણ દીધેલાં; મેં તે વરદાનો આજે માગ્યાં."

રામ—" હા, પણ તેથી શું ? આપે એવું તે શું માગ્યું કે પિતાજીને આટઆટલી હૃદયવેદના થઇ ? અને મહારાજને આ જન્મે કઇ વસ્તુ અલભ્ય છે ? મહાનુભાવ ઇચ્છે તો ત્રણે લોકનું રાજ્ય ન્યોછાવર કરી શકે તેમ છે ! અને છતાંય હૃદયને આટલો પરિતાપ કેમ ? ભીતરમાં કંઇક ગૂઢ-કંઇક ન સમજાય તેવું છે માતા ! "

કૈકેયી—(નફ્ફટ સ્વરે) " મેં માગ્યું કે મારા ભરતને આ સામ્રાજ્યના સમ્રાટપદનો અભિષેક થાય અને......"

રામ—"અતિ ઉત્તમ માતા ! પ્રિય ભરતને રાજ્યાભિષેક થાય તેનાથી વધુ રૂડું શું ? અને પિતાશ્રીને પણ તેમાં પ્રત્યવાય શું હોય ? હું રાજા હોઉં કે ભરત—અમ ભ્રાતાઓનાં દિલમાં કયે દિવસે ભાગલાગની ભિન્નતા ભાળી ? મને રાજ્યલોભની ગંધ સરખી પણ સ્પર્શી ન શકે માતા !"

કૈકેયી—(નજીવી વાત કરતી હોય તેમ) "અને બીજું, રામ! તારે ચૌદ વર્ષ વનમાં જવું પડશે." (દશરથ ઉંડો હાયકારો નાખે છે.)

રામ—"તે પણ મને માન્ય છે. માતાજી ! આપની ઇચ્છાનીયે કયે દિવસે મેં અવગણના કરી જાણી છે ?"

દશરથ—" બેટા ! પણ મેં હજી સંમતિ નથી આપી હોં ! એ પિશાચિનીએ ભલે માગ્યું-હું હા પાડીશ ત્યારે છે ને ? અયોધ્યાના સૂર્યને હું અદીઠ કરીશ, એમ ?"

રામ—"પિતાજી ! વરદાન તો આપે પ્રથમથીજ આપેલાં છે ને !"

દશરથ—"હા. હા......પણ..."

રામ—" અને આજે માતાજીએ તેની પરિપૂર્ણતા ઇચ્છી—હવે હા કે ના ઉચ્ચારવાનો અવકાશજ ક્યાં છે ?"

દશરથ—" પરંતુ વરદાન આપતી વેળાએ જ્યેષ્ઠ પુત્રનો રાજ્યહક્ક મિથ્યા કરવાની કે તેને વિના વાંકે વનવાસ આપી દેવાની કલ્પના થોડી કરી હતી ! "

[illegible]

[illegible] છે. અને મારે [illegible] નિરંતર [illegible] રહે- વાનું લખાયલું છે." ([illegible]) હીનરતને તેના પ્રત્યે [illegible] રહે છે. [illegible]

રામ—"પિતાજી—તાત ! આ શું કહો છો ! [illegible] એવો કુપુત્ર છે કે આપનું વચન મિથ્યા થતા દેશે ! [illegible] ને ફાજે કે આ મહાનિમને અહીં હું આપના કુલ પર અધર્મ- ઓળા ચડાવીશ ! મારો પુત્રધર્મ—આપનો કુલધર્મ મને પ્રેરે છે અને શાસ્ત્રો પોકારી પોકારી આજ્ઞા કરે છે કે પિતાનું વચન મિથ્યા કર- નાર કે તેમ થતા દેવામા કારણભૂત બનનાર પુત્ર એ પુત્ર નથી, પર- કુલાંગાર છે—પુનામના નરકમા પિતાને દોરી દેનાર છે—તેમાથી તાર- નાર નથી. એટલે પિતાજી ! આમા તો હવે મને પ્રેમબંધનથી [illegible] મારા ધર્મમાંથી મને ચલાયમાન ન કરશો. આપ આપના ધર્મ

માર્ગમાં નિશ્ચલ રહો ! પિતાજી ! ત્રિભુવનમાં ન સાંપડે એવો સુયશ મને અનાયાસે આજ લાધે છે તે પ્રાપ્ત કરી લેવા દ્યો. મારા પરની પ્રેમઆંધીમાં આપનાં ધર્મચક્ષુ સાફ સાફ ખુલ્લાં રાખો ! (કૈકેયીને) લ્યો માતાજી ! હું કૌશલ્યા મા ઇત્યાદિની અનુજ્ઞા અને આશિષ લઈ હમણાંજ આવું છું; ત્યાં સુધીમાં પિતાજીને કલ્પાંત ન કરવા દેશો– તેમની શુશ્રૂષા કરજો." (રામ જાય છે.)

—દર્શન બીજું—

(કૌશલ્યાનો આવાસ: કૌશલ્યા રામને આવતા દેખી અતિશય હર્ષિત થાય છે.)

કૌશલ્યા—"કેમ બેટા ! તારા પિતાએ તને કેમ બોલાવ્યો હતો ? અભિષેકમુહૂર્ત તો કુલપતિજીએ ત્રણ ઘટિકા પછી રાખ્યું છે ને ? તું જરા તને જે ભાવે તે મોં ભણી કરી લે ને ? રાજસભામાં પછી બહુ મોડું થશે હોં ! જો, તારા તમામ વસ્ત્રાલંકારો મેં ક્યારનાયે કાઢી રાખ્યા છે. જો તો ખરો, સુનંદાએ તે કેવા સ્વચ્છ અને દેદીપ્યમાન કરી રાખ્યા છે તે !

રામ—(જાણે નજીવીજ વાતો કરતા હોય તેમ) "માતા ! પિતાજીએ કૈકેયી માતાને બે વરદાનો આપેલાં તે તેમણે આજે માગ્યાં.

કૌશલ્યા—"એમ ? શું માગ્યું ?" (સહેજ હસે છે.)

રામ—"ભાઇ ભરતને રાજ્યાભિષેક થાય, અને મારે ચૌદ વર્ષ પર્યંત વનમાં રહેવું." (રામ સર્વ વાર્તા કહે છે અને કૌશલ્યા બહાવરી બની રામની સામે જોયા કરે છે.)

કૌશલ્યા—"તારો જન્મ નહોતો થયો ત્યારે મેં અને મહારાજે પુત્રપ્રાપ્તિને કાજે અનેક ઉપવાસો, ધર્મવ્રતો, યજ્ઞયાગાદિ પવિત્ર કાર્યો કર્યાં, જગન્નિયંતા પ્રસન્ન થયા અને તારો પ્રાદુર્ભાવ થયો—અયોધ્યા અધિક ઉજ્જવલ બની. જ્યેષ્ઠ પુત્રને મહારાજ રાજ્યાભિષેક કરે એ આજનો ધન્ય દિન જોવા પૂરતોજ આ દેહ નિભાવી બેઠી હતી. એ મારા મહામનોરથની પૂર્ણતાની ઝાંઝરી આજે વાગી....વાગું વાગું થઇ રહી ત્યાં વિધાતાએ શોકપર્યાનું વજ્ર મારા લલાટમાં માર્યું." (અતિશય કલ્પાંત કરે છે.)

રામ—"વિધાતા કદીયે દીન બન્યાનું સાંભળ્યું છે ! માતા ! ભાવિ અનિવાર્ય છે. અને અનિવાર્યને કાજે આક્રંદ શા સારૂ કરો છો ? તમારાં આંસુ મારાથી જોવાતાં નથી."

કૌશલ્યા—"રડું નહિ તો શું કરું ? બેટા ! તને કહેવાય તો નહિ; પરંતુ આ કારમી પળે તારી સમક્ષ થોડી હૃદયવાર્તા કરું તો હે ભગ-

[illegible]

([illegible])

[illegible]

કૌશલ્યા—"બેટા લક્ષ્મણ! તારા પિતાએ [illegible] છે તેનું શું?"

લક્ષ્મણ—(રામને) "શું પિતાજીએ સ્વમુખે તમને આજ્ઞા કરી? તેવું વદી રહેતા તેમને હૃદયકંપ સરખોયે ન થયો! તેમણે ક્યારે હૃદયે કૈકેયીની ઇચ્છા માત્ર થઇ તેટલામાત્ર–આપને વનવાસની ભેટ ધરી! આપનો રાજ્યહક્ક લૂંટી લીધો! માનીજ શકાતું નથી ને! રામભદ્ર જેવા સર્વગુણસંપન્ન, તપસ્વી અને દેવપ્રિય પુત્રને 'તું વનમાં જા' એમ પિતાજી કહે એ તો કેવળ અસંભવિતજ ભાસે છે.

અને છતાંય માની લોને કે તેમણે ભાન ભૂલી તેવી આજ્ઞા કરી–એવું કંઇક કહ્યું–તેથી થઈ શું ગયું? પૃથ્વી રસાતળ નથી થઇ–કે નથી ભૂકંપના ભણકારા વાગ્યા! સ્ત્રીલુબ્ધ બની જઈ અધર્મથી છલોછલ ભરેલી આજ્ઞાઓ આપવી સહેલી છે–એનાં પાલન કપરાં છે–અસંભવિત છે. હું તો ખરેખર માનું છું કે, થોડી નિમિષો માત્ર વીત્યા બાદ પિતાજીની સાન ઠેકાણે આવશે, અને તેમનેજ પશ્ચાત્તાપનો પાવક જલાવી રહેશે. બધું ઠીક થઇ જશે, પરંતુ તે પહેલાં ચાલો આપણેજ રામભદ્રને શિરે અભિષેકનું પવિત્ર જળસિંચન કરી લઇએ! પછી જોઉં છું કોણ વિરોધ કરે છે–કોણ આડું આવે છે–મારો ભીષણ શરવર્ષાવ ઝીલવા કયું અભાગી શરીર તૈયાર છે? આ બધું મારે જોવું છે, વડીલ! મને આજ્ઞા કરો ને! અયોધ્યાને પાદર માનવદેહોના વડલા વાવી દઉં, પિતા પણ જો ધર્મ ચૂકે તો તેની સાન ઠેકાણે લાવવી એ પુત્રનો મહાધર્મ છે."

કૌશલ્યા—(રામ પ્રત્યે) વત્સ! તારે જોઇએ તેમ કર, લક્ષ્મણ કહે છે તેમ કર; પરંતુ વનમાં તો તું જઇશજ નહિ. હું તારી માતા તને આજ્ઞા કરૂં છું કે, તારે જવું નહિ! તું મારી આજ્ઞા નહિ માને? અને તારે જવુંજ હોય તો મને સંગાથે લઇ જા! તારા મુખદર્શન સિવાય મારાથી ક્ષણભર પણ શે જીવાશે? (રામ જે અત્યાર સુધી મૌન સેવી રહ્યા હતા તે ધીર ગંભીર સ્વરે બોલે છે.)

રામ—માતા! તાત લક્ષ્મણ! તમે શું વદી રહ્યા છો તેની કલ્પના સરખીયે આવે છે? મને પિતૃઆજ્ઞા અવગણવા કહો છો? સૂર્યવંશના કયા પુત્રે પિતૃઆજ્ઞા તુચ્છકારી હોય તે તો બતાવો! માતા! તમો સર્વ મને પ્રાણથીએ અધિક પ્રિય છો, પરંતુ એ કરતાંએ મારો ધર્મ મને વધુ પ્રિય છે. એ ધર્મમાર્ગમાંથી હું ચળું તે કરતા પૃથ્વી પલટી જાય એ ઇષ્ટ છે. આપણા મહાવંશનું ઉચ્છેદન મારે હાથે કરાવવા ઇચ્છો છો? હવે તો અયોધ્યાનું જળબિંદુ સરખુંયે મને નથી ખપતું! નથી જાણતા કે, રઘુકુળના સગરપુત્રોએ પિતાના વચન કાજે નગાધિરાજને ઉખેડેલો, અને કપિલમુનિને હસતે જીવતું મોત સ્વીકારેલું? આપણા કુળમાં તો ધર્માચરણના ઠેરઠેર પગથાર પથરાયલા પડ્યા છે; માટે મને હસતે મુખે આશિષ અર્પી વિદાય આપો! અને પ્રિય ભરત, નિખાલસહૃદયી છે, તમને જરાયે ઓછું આવવા નહિ દે! તે તમારી સેવા કરશે અને ભાઈ લક્ષ્મણ! પિતાજીના સંબંધમા આવા વિરમ વેણ આપણાથી ઉચ્ચારાય ખરા? વિનાપરાધે પિતાએ દંડિત દેહાન્ત દંડ કુસુમમાળાની જેમ મસ્તકે

[illegible]

આપો! મને આપની શુભ [illegible] છે. [illegible] પરિક્ષા [illegible] થાય છે. મારે [illegible]." (કૈકેયી રામને [illegible] સુધી નવરાવે છે: તેનું માથું સૂંઘે છે, રામ–લક્ષ્મણ સીતા પાસે જાય છે.) (રામને રાજ્યાભિષેક થવાનો છે એટલે સીતા [illegible] વસ્ત્રાભૂષણો સહ સખીઓ સાથે વિનોદ કરી રહી છે, રામ લક્ષ્મણને કંઈક બહાને આઘો પાછો કરી સીતા સમક્ષ આવે છે, સખીઓ ચાલી જાય છે.)

સીતા—" આર્યપુત્ર! આપે કઈ વસ્ત્રાલંકાર નથી [illegible]

નિરખ તો ક્યારનોયે આપની ઝંખના કરી રહ્યો છે. હવે તો થોડી ઘટિકાઓ વીત્યા બાદ મંગળ મુહૂર્તે આપે રાજસભામાં જવાનું છે. (રામ નીચે વદને ઉભા છે) કેમ બોલતા નથી ? કોઇએ કંઇ કહ્યું ? મારા સમ, કહો તો ખરા, શું થયું છે ? આપ નિસ્તેજ દેખાઓ છો ! અરે, મારૂં જમણું અંગ કેમ ફરકે છે ?" (સહેજ ગળગળી બને છે.)

રામ—" સીતા ! ધાર કે આજે મારો અભિષેક નથી થવાનો. ઘડીભર કલ્પી લે કે મારે આ પળેજ વનમાં જવાનું છે. માની લે કે, ભાઇ ભરત અયોધ્યાનો સ્વામી બને છે. (સીતાને બહાવરી અને ગભરાયેલી જોઇ) પણ આમ આટલી બહાવરી કેમ બની જાય છે ? સાંભળ તો ખરી ! આ બધું આમ હોય તો તું હું કહું તેમ ન કરે ?"

સીતા—(લગભગ રડવા જેવી થઇને) " આર્યપુત્ર ! આપ શું વદી રહ્યા છો ? 'ધારી લે, માની લે, કલ્પી લે' એ બધું શું છે ? સ્પષ્ટ વાતો કરો ને ? મને સમજ પડે તેવું બોલો ને ? કોઇએ આ મહામંગલ કાર્યમાં વિઘ્ન તો નથી નાખ્યું ને ? ઇર્ષ્યાના કીડાએ કયા હીનભાગીના કાળજાને કોરી લીધું ? પણ તેમ હોય તોયે ફિકર શી છે ? આપણું પ્રણયસામ્રાજ્ય એથી ઓછું નષ્ટ થવાનું છે ? પરંતુ આ વનમાં જવાની આપ શું વાત કરો છો ?" (રામ સીતાને બધી વાત કહે છે.)

રામ—" અને આમ છે દેવિ ! એટલે મારે વગર વિલંબે હવે જવુંજ રહ્યું છે. તું પિતાશ્રી તથા માતાઓની સેવા કરજે ! અને કૌશલ્યા માતાને મારો વિયોગ જરાયે ન મુંઝવે—ન કલ્પાંત કરાવે તેની ખાસ સંભાળ રાખજે હોં ! તારી ચતુરાઇની પરીક્ષા હવેજ છે, અને લક્ષ્મણ તારી નિરંતર રક્ષા કરશે. ભાઇ ભરત અને શત્રુઘ્ન પર સહોદરશો પ્રેમ રાખજે ! ચૌદ વર્ષના ઉન્હાળા તો આમ તપી જશે. (હસીને) અને હું પાછો આવીશ ત્યારે આ બધાનો હિસાબ તારી પાસેથી લઇશ–ચોક્કસ લઇશ હોં !"

સીતા—"દેવ ! આપની ડાહી ડાહી વાતો બધી મેં સાંભળી. તમે વનમાં પધારો છો એમજ ને ! અને હું...અહીં...રહું, સૌની સેવા કરું, આપનાં ભાંડરડાંઓ પર પ્રેમ રાખું ! આપે મારે કાજે 'ઉત્તમ' વિચારો કરી રાખ્યા લાગે છે ને ? તમે મને કેવી કલ્પી છે ? આપના વનગમનમાં પ્રથમ પગલું મારૂં પડશે, સમજ્યા ? સપ્તપદીની મેં કરેલી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયા ! 'यत्र त्वं तदहं तत्र' આપને આપનો ધર્મ વહાલો છે-મારા ધર્મને હું દફનાવી દઉં એમજ ને ! હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે વનવાસનાં ચૌદ વર્ષો દરમિયાન હું બ્રહ્મચર્ય

[illegible]

[illegible]

[illegible] હું [illegible] ! [illegible] વિરહ [illegible]

રામ—" [illegible] પરંતુ આ [illegible] નહિ [illegible] ' એમ [illegible] લક્ષ્મણ [illegible] કરી [illegible] "

(લક્ષ્મણ પ્રવેશ કરે છે.)

લક્ષ્મણ—" મોટા ભાઇ ! [illegible] શું ! અને હું અહીં રહીને શું કરીશ ! જુઓ, હું નિશ્ચય કરીને આવ્યો છું. આપની સેવા હું [illegible] કરીશ "

રામ—" લક્ષ્મણ-વીર ! [illegible] વનવાસ મને આપ્યો છે—અને કૈકેયીએ તે મારે માટે [illegible] સીતા તો હઠીલી થઇ છે એટલે નિરૂપાય છું, પરંતુ તુંયે સાથે આવે એટલે પિતાજીને કેટલી શિક્ષા થશે એની કલ્પના આવે છે."

લક્ષ્મણ—" વડીલ ! લાંબા લાંબા અને [illegible]

જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને કરવાના હોય! મારે તો કંઇયે વિચારવાનું નથી રહ્યું. મારો નિશ્ચય ફરે તેમ નથી (જરા શરમાઇને) ઉર્મિલાને તો મેં સમજાવી લીધી છે. તેણે તો પ્રસન્ન મુખે મને રજા આપી છે. માતા સુમિત્રા આ ઘડીએ અહીં આવે છે. અને પિતાજીની સેવા કરનાર ભરત-શત્રુઘ્ન ક્યાં નથી? આવડું મહાન સામ્રાજ્ય મળે છે, એના બદલામાં તેઓ પિતાશ્રીની સેવા નહિ કરે? અને એક દિકરાને હળવે હૃદયે જે પિતા વિના કારણે વનમાં મોકલે છે, તેમ એક બીજો દીકરો જશે! એમાં હવે પિતાજીની પાંપણુ સરખીયે ફરકે તેમ નથી. કૈકેયીના મુરલીનાદ પર જેને નાચવું છે તેને હૃદયફડકો થાયજ નહિ. આવા ગંદા અને કલુષિત વાતાવરણમાં હું તો અહીં ગુંગળાઇજ મરૂં ને? હું તમે લઇ જશો તો યે સાથે આવીશ, નહિ લઈ જાઓ તો પણ સાથે આવીશ; માટે હવે કંઇ પણ બોલો તો મારા શિરના સોગંદ છે." (સુમિત્રા આવે છેઃ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા તેનાં ચરણોમાં વંદના માંડે છે.)

"માતા! હવે જરાયે ક્ષોભ, વિક્ષેપ કે વિલંબ થાય તેવું ઉચ્ચારણ ન કરશો! મને તો આ મહાપ્રસંગ દેવની દયાએ પ્રાપ્ત થયો છે. મારા જેવો ભાગ્યશાળી કોણ છે? આ ઉભયની સેવા, કૈકેયી માતાએ 'દયા' ન કરી હોત તો મને શે સાંપડત! મને આશિષજ આપી લ્યો!"

સુમિત્રા—(ચક્ષુમાં હર્ષાશ્રુ સાથે) "પુત્ર! મેં તો તને ક્યારનીયે અનુજ્ઞા આપી છે એમ માનીજ લે ને? જો, વનમાં ત્યાગી બનીને તપસ્વી જેવુંજ જીવન ગાળજે! આ બન્નેની નિઃસ્વાર્થભાવે અને એકચિત્તે સેવા કરજે! તારા જેવા પુત્રથી તો હું ઉજળી છું, અને વધુ બનીશ! મારા તમને સૌને અનેક શુભાશિષો છે."

કૌશલ્યા—(આંસુભરી આંખે) "જો વત્સ! આ સીતા અને લક્ષ્મણની સ્નેહસંભાળ તને ભળાવું છું. મારી લાડકડી સીતાને જરાયે સંતાપીશ નહિ, અને વહાલા લક્ષ્મણને જરા પણ દુભાવીશ નહિ-સો સંપીને રહેજો હો!"

(બ્રાહ્મણો અને અન્ય યાચકોને રામ, સીતા તથા લક્ષ્મણ પોતાના સર્વ વસ્ત્રાલંકારોનું દાન કરે છે. કૌશલ્યા તથા સુમિત્રા ત્રણેને આંસુભરી વિદાય આપે છે. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ કૈકેયીને આવાસે આવે છે.)

—દર્શન ત્રીજું—

(સ્થળઃ કૈકેયીનો આવાસઃ ત્યાં કુલપતિ વસિષ્ટ, પ્રધાનો અને શહેરના અન્ય સંભાવિત જનો આવી ગયા છે, દશરથ તો હજી

[illegible]

(લક્ષ્મણ અને સીતા પ્રત્યે) ઉતારી નાખો. એ વલ્કલો [illegible]
પરિધાન કરી લો [illegible]
છે ! સુમંત્ર [illegible]

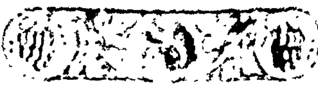
લક્ષ્મણ—રામા, કૃપાનિધિ' મારો તો નિશ્ચય છે કે હું તો રામભદ્રની જેમ જટા અને વલ્કલ ધારણ કરીશ. પરંતુ દેવી જાનકી ભલે વસ્ત્રાદિ પહેરે."

(સુમંત્ર વસ્ત્રો વગેરે લાવે છે. ગુરુદેવના અતિશય આગ્રહને લીધે સીતા તે પહેરે છે. સૌને નમન કરી-કૈકેયીને પણ વંદન કરી, બન્ને મહારાજના ચરણો પકડે છે. રામના ચક્ષુમાંથી એક અશ્રુ દશરથના ચરણ પર પડે છે. સૌ મહાવિલાપ કરી રહ્યા છે.)

રામ—"પિતાજી! હવે અમે જઈએ છીએ. અમને વનમાં
કલવામાં કે મારો રાજ્યાભિષેક ન થયો તેના કારણભૂત આપ છો
તું મનમાં ન લાવશો! આપના ચરણો પર હાથ મૂકી પ્રતિજ્ઞા
રું છું કે, અમારા હૃદયમાં એવી ભાવના સરખીયે નથી. આપની
દયવ્યથા અમે કલ્પી શકીએ છીએ; પરંતુ પિતાજી! રઘુકુલમાં
જન્મ લીધો-અને હું હવે વનમાં ન જાઉં તો મારે કાજે આપ
ંથ્યાભાષી થાઓ; એ કુળલાંછન ન લાગે તે કારણે હું જાઉં છું.
હારાજ! આપના-મારી માતા કૈકેયી પરના ક્રોધને લીધે હું નથી જતો,
મે રામવચન આપ સત્ય માનજો! દેવ! અમ પર આપનો અગાધ
પ્રેમ છે-પક્ષપાત છે-અમારા વિયોગનું દુઃખ આપનાં સૌમ્ય હૃદયને
કેટલું વલોવશે તેની કલ્પના કરું છું ત્યારે કમકમી રહું છું; પરંતુ
પિતાજી! ભાઈ ભરત અને શત્રુઘ્ન આપની હરહમેશ સેવા કરશે-
આપને અમારો વિયોગ સાલવા નહિ દે! અને મૃત્યુ પછી આપણાં
વહાલાંઓને આપણે નથી વિસરતા? એમ થોડું પ્રથમથી અમ
જીવતાંઓને આપ ભૂલી જજો! અમારાં આયુષ્ય નિર્માણ હશે તો
પુનઃ આ ચરણો ચૌદ વર્ષને અંતે ચૂમીશું. પિતાજી! મારી માતાની
સોંપણી આપને કરું છું, (વળી એક અશ્રુ રામચક્ષુમાંથી ખરે છે)
તેના દિવસો આપના દિલાસા સિવાય દોહ્યલા થશે. આપ પ્રતિદિન
તેના આવાસે પધારી તેને તથા માતા સુમિત્રાને આશ્વાસન આપજો
એટલી ભીખ આપની પાસે પહેલી અને છેલ્લી માગી લઉં છું.
પિતાજી! વનવાસમાંયે હું આપણા કુળને છાજે તેવું વર્તન રાખીશ.
રામને આ જન્મે એક વચન, એક પત્ની અને એક બાણ છે; એ
મારી પ્રતિજ્ઞા આપ ક્યાં નથી જાણતા? આપ નિશ્ચિંત રહેજો!
પિતાજી! બાલપણમાં, યુવાવસ્થામાં, રમતમાં, લાડ લડતાં કે અણ-
સમજપણામાં જાણ્યે અજાણ્યે અમારો કંઈપણ દોષ થયો હોય-આપનું
દિલ દુભાયું હોય તો તે સર્વની મને ક્ષમા આપો! દેવ! મારી
સામે એક વખત અમૃતભરી દૃષ્ટિ નાખો કે વનવાસનાં ચૌદ વર્ષો
પર્યંત હું એ પ્રેમાળ દૃષ્ટિનું ચીરંજીવ ચિંતન કર્યા કરું!" (દશરથ
મહાપરાક્રમે રામમુખ પ્રત્યે મીટ માંડે છે; પણ દૃષ્ટિ આડો અશ્રુ-
ઓનો પડદો બંધાઈ જાય છે-આંખ બંધ થઈ જાય છે.)

દશરથ—"રામ...રામ...લ......" (મૂર્છામાં પડે છે. રામ
વગેરે પુનઃ સૌને વંદન કરી પ્રયાણ કરે છે.)

("મુંબઈ સમાચાર"ના સં. ૧૯૯૦ ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૩-બજરંગી હનુમાન

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હનુમાન તો [illegible] સુગ્રીવને [illegible]

"[illegible] કોઈ દિવસે પણ [illegible] આવે ખરું."—એમ સુગ્રીવને પણ મનમાં થઈ ગયું. પછી સુગ્રીવ તો હનુમાનને મિત્ર કરીને સાથે ગયા.

હનુમાન તો [illegible] પણ કશો લાભ કરવો નથી.

એક દિવસે હનુમાન પંપા સરોવરમાં [illegible] કોઈ બે રૂપ રૂપના ભંડાર ઋષિકુમારો જેવા જુવાનો [illegible] ને કાંઠે આવ્યા.

પણ એ બન્ને કુમારોના મો ઉપર હરખ નહોતો [illegible] હનુમાનને નવાઈ લાગી કે આવા રૂપ છે છતાં હરખ કેમ નહિ?

હનુમાને પૂછ્યું: "ઋષિકુમારો! મોઢા કરમાયલા કેમ?"

મોટા કુમાર બોલ્યો: "ભાઈ! અમે ઋષિકુમાર નથી. અમે તો

દુઃખથી ઘેલા બનેલા ક્ષત્રિય રાજકુમારો છીએ."

હનુમાનને તો આ સાંભળી નવાઇ લાગી. પણ પછી તરતજ બન્ને કુમારોએ પોતાના વીતકની વાત કહી સંભળાવી.

હનુમાન રામચંદ્રનું નામ તો જાણતાજ હતા. ત્ર્યંબકને તરણા સમાન તોડી નાખનારને હનુમાન ન જાણે એ કેમ બને? બળિયા તો બળિયાની વાત જાણેજ ને!

બન્ને કુમાર રામ-લક્ષ્મણે પણ હનુમાનને પીછાન્યા અને પછી તો રામ-લક્ષ્મણ હનુમાનની સાથે સુગ્રીવને આવાસે ગયા.

આ બાજુ હનુમાને મનમાં ગાંઠ વાળી કે સીતાદેવીનો પત્તો મારે મેળવી આપવો. રોજ ઉડીને હનુમાન સો સો ગાઉનો ફેરો કરી આવે છે, પણ સીતાદેવીની શોધ લાગતી નથી.

એક દિવસે પંખીરાજ સંપાતિનો ભેટો હનુમાનને થઇ ગયો. હનુમાને તરતજ, સંપાતિને સવાલ કર્યોઃ "પંખીરાજ! આટ આટલું નિત્ય ઉડો છો તો એક પત્તો મને નહિ આપો?"

સંપાતિએ કહ્યુંઃ "ખુશીથી, હું જાણતો હોઇશ તો જરૂર પત્તો આપીશ."

હનુમાન કહેઃ "ત્યારે સીતાજીને ક્યાંય દીઠાં છે?"

સંપાતિ કહેઃ "ઓહો! તમને ખબર નથી? સીતાદેવીને તો લંકાનો રાજા રાવણ હરી ગયો છે! મારો ભાઇ જટાયુ સીતાજીને બચાવવાંજ મરાયો!"

હનુમાન બોલી ઉઠ્યાઃ "હેં! રાવણજ સીતાને હરી ગયો છે! સ્વયંવરમાં ન ફાવ્યો તો રાક્ષસવિદ્યા વાપરી! ફિકર નહિ! હવે હુંય એને બનાવી આપીશ!"

પછી તો હનુમાન ઘેર આવ્યા. સીતાજીની ભાળ લાગી તે બધી વાત કરી અને રામ-લક્ષ્મણના જીવમાં જીવ આવ્યો.

પણ સુગ્રીવને રાજપાટ અપાવ્યા વિના ચાલે તેમ ન હતું. વાલી મરાય ને સુગ્રીવને રાજ્ય મળે તોજ લશ્કર ભેગું થાય, અને તોજ રાવણ સાથે બાથ ભીડાય. આથી રામજીએ સુગ્રીવને કહ્યું કે "વાલીને મારવામાં હું મદદ કરીશ."

હનુમાન પણ વાલીનો ઘાટ ઘડવાનો મનસુબો કે દિવસના ઘડી રહ્યા હતા.

હનુમાને વાલીને કહેવડાવ્યું કે "બળિયો હો તો આવજે લડવા."

વાલી હતો ચડીલો. એ તો આવ્યો લડવા; પણ રામજીની મદદગારી સુગ્રીવે વાલીને પૂરા આરનો કરી દીધો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ તો [illegible] મંજાયો. [illegible] હનુમાન [illegible] જેવી [illegible] "રામ, હે રામ" એમ [illegible] વિચાર કરી રહી હતી.

હનુમાને તરતજ જાણ્યું કે આ સીતાદેવીજ છે. પછી હનુમાને તો સીતાને રામચંદ્રજીની વીંટી બતાવીને કહ્યું કે "હું રામનો દાસ છું ને તમારી ખબર કાઢવાનેજ આવ્યો છું."

હનુમાને સીતાજીને રામજીની બધી વાત કરીને ધીરજ આપી કે "થોડા રોજમાંજ અમે લંકામાં આવી પહોંચીશું ને રાવણને હતો ન હતો કરી નાખીશું."

પછી હનુમાન હરખાતા હરખાતા વાડીની બહાર નીકળ્યા. પણ વાડીના દરવાજાની બહાર પગ મૂકે છે ત્યાં તો સામેથી ત્રણ રાક્ષસણીઓ આવી. તરતજ રાક્ષસણીઓએ તો હનુમાનને ઘેર્યા.

હનુમાને અબળાઓ ઉપર હાથ ન ઉગામ્યો એટલે પોતે પકડાયા. રાક્ષસણીઓ તો હનુમાનને રાજા રાવણ પાસે લઇ ગઇ.

રાજા રાવણ કચેરીમાં બેઠો હતો. એના નવ પ્રધાન અને દશમા પોતાના માટે બેસવાનું એકજ ઉંચું સિંહાસન હતું. વચલે ઉંચે સિંહાસને રાવણ બિરાજેલો.

હનુમાન તો કચેરીમાં દાખલ થયા કે સામેજે દશ માથાવાળો રાવણ દેખાયો.

રાજા રાવણ હનુમાનની વજ્ર જેવી કાયા જોઇને દિંગ થઇ ગયો. વળી હનુમાનની હનુ (હડપચી) વધારે પડતી બહાર આવેલી જોઇને એને વધારે નવાઈ લાગી.

"આ તે કોણ હશે? કોઇ રાક્ષસવાનર! ને વાડીમાં કેમ પેઠો હશે?" એમ વિચાર કરે છે ત્યાં તો હોહાચીચીયાં સંભળાયાં કેઃ "લંકામાં આગ લાગી છે...આગ લાગી છે......"

કચેરી એકદમ બરખાસ્ત કરવી પડી! રાવણના મંત્રી હાંફલા ફાંફલા દોડવા લાગ્યા, રાવણ બેબાકળો થઈ ગયો.

આ ગડબડમાં હનુમાન આવ્યાની વાતજ સૌ ભૂલી ગયા. હનુમાને પણ વખત વિચાર્યો ને પોતે ઉભી પૂંછડીએ જે નાઠા ને તે આવી પહોંચ્યા દરિયાને કાંઠે.

ત્યાંથી પછી દરિયો તરીને સામે કાંઠે રામને મળ્યા, ને રામને બધી વાત કરી.

આ બાજુ પૂલ પણ તૈયાર થઇ ગયો હતો. એટલે આખી સેના એ પૂલ ઉપર થઇને લંકામાં પેઠી.

પછી તો થયું જુદ્ધ. ભારે જબરું યુદ્ધ થયું. રામ–રાવણનું યુદ્ધ તો રામરાવણનુંજ. કેટલાયનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો. રાજા રાવણ, એનો ભાઇ કુંભકર્ણ, રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત, રાવણના બે મામા અહિરાવણ ને મહિરાવણ એ બધાય એ લડાઇમાં મરી ખૂટ્યા.

આ લડાઇમાં હનુમાન પણ લંગડા બન્યા હતા. લક્ષ્મણને મૂર્ચ્છા આવી ગઇ હતી ને એ માટે હનુમાન ઓસડિયાં લેવા માટે વનમાં ગયેલા; પણ ઓસડિયાને ઓળખતા ન હતા એટલે હનુમાન તો મોટા ભારા જેટલી વેલીઓ ઉપાડીને ચાલ્યા આવતા હતા. તે વખતે રસ્તામાં કોઇએ એમને દુશ્મન ધારી બાણ માર્યું હતું. તે બાણથી હનુમાન લંગડા બની ગયા હતા.

પછી રામે લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો, ને લંકાનું રાજ્ય રાવણના ભાઇ વિભીષણને આપ્યું. આ વિભીષણ રામનો ભક્ત હતો ને

[illegible]

[illegible] ધી 'રામ, રામ ને રામ' [illegible] છે.

સભા સર્વ વિસ્મય પામી.

રામ દોડીને હનુમાનને ભેટી પડ્યા.

હનુમાને હાથ જોડ્યા. ને 'રા…મ, રા..મ' એમ બે વાર બોલીને ડોકી નાખી દીધી.

સીતાજી રડી પડ્યાં. સભા સર્વ શોકમાં ડૂબી. પણ રામ બોલ્યા: "વીરને મૃત્યુ ન હોય. હનુમાન વીર હતો. એ તો અમર થઈ ગયો. આજથી એનું નામ અમર થયું. હિમાલય ઊભો રહેશે ત્યાં સુધી હનુમાન પૂજાશે. બોલો બાપા-બજરંગી હનુમાનની જય!"

સભાએ હનુમાનની જય પોકારી.

આજે રામજીના જેટલા પ્રમાણે હનુમાન પૂજાય છે. હનુમાન વિનાનું એક મંદિર નથી, હનુમાન વિનાનો એક અખાડો નથી, હનુ° વિનાની એક રામકથા નથી. ('બાલજીવન'ના એક અંકમાંથી

४–अतिरथी अर्जुन

(લેખકઃ–શ્રી. ધીરસિંહ વ્હે. ગોહિલ)

(નોંધ—આ સ્થળે એવો પ્રશ્ન થશે કે, ચાલુ જમાનાને અનુસરીને વાર્તા લખાવી જોઇએ. જૂની પુરાણી અને બધાના જાણવામાં છે તેવી હકીકત લખવાથી રસક્ષતિ થાય છે, આવો પ્રશ્ન થાય તે વાસ્તવિક છે; પણ આ સ્થળે એટલો ખુલાસો આવશ્યક છે કે, મૂળ મહાભારતની વાત ખરા સ્વરૂપમાં ભણેલા અને સંસ્કારીજ જાણે છે. આવા જાણકાર રાજપૂત જ્ઞાતિમાં બહુ ઓછા છે. ગામડાંમાં પાંડવો સંબંધે હકીકત પ્રચલિત છે તે ઘણીજ વિચિત્ર છે; કારણ કે ગામડામાં મુખત્વે વલ્લભકૃત ભારત વંચાય છે અને તેમાં ભીમસેનને નટાવો, યુધિષ્ઠિરને બીકણ વગેરે મહાભારતના દરેક પાત્રોની ક્રૂર મશ્કરી કરવામાં આવી છે. દુર્ગાકૃત ભારત અને સુરજરામકૃત ભારતમાં પણ મૂળ ભારતથી કેટલીએક વિરૂદ્ધ અને વિચિત્ર વાતો છે. આ ઉપરાંત, 'કરણનો પોર' જેમાં પાંડવોને વચનભ્રષ્ટ બતાવી કર્ણને સર્વોપરિ બતાવ્યો છે; સુરેખાહરણમાં તો યાદવો અને કૌરવોને મૂર્ખજ ચિતર્યા છે. ઘટોત્કચની એકતા વર્ણવતાં મોટો હગારો બતાવ્યો છે. દાંમ્ભ આખ્યાનમાં પાંડવો અને યાદવોને લડાવી એકાંતમાં ભંગ પડાવ્યો છે. અભિમન્યુનો ચકાવો (ચંદ્રવ્યૂહ) માં વીર સુભદ્રાને પ્રાકૃત સ્ત્રી કરતાં પણ વધારે ભીરુતાવાળી વર્ણવીને આખા આખ્યાનમાં ન માની શકાય તેવી વિચિત્રતા ભરી છે.

ગામડામાં આવાં ઘણાંય ગપ્પોથી ભરેલી, સૃષ્ટિનિયમથી વિરૂદ્ધ, અસંભવિત અને કદી ન માની શકાય તેવી હકીકતવાળી કથાઓ–વાર્તાઓ થાય છે અને તેમાં સાંભળવા પ્રમાણેનીજ હકીકત સત્ય છે તેમ માનીને જનતા તે આદર્શ પોતા સન્મુખ રાખે છે. આ બધી કથાઓમાં પાંડવ સંબંધેની કથા–વાર્તાઓ વધારે લોકપ્રિય છે. શ્રાવણ માસ કે અધિક માસમાં વલ્લભકૃત ભારત વંચાવવાનો અને સાંભળવાનો વધારે રિવાજ જોવામાં આવે છે. વલ્લભકૃત ભારતમાં ઉપર જણાવી તે બધી જાતની વાતોથી પાંડવોના ચરિત્ર પર વધારે પડતા

[illegible]

[illegible] ધનને જીતી [illegible] તેથી તેનું નામ 'ધનંજય' પડ્યું. [illegible] કિંતુ [illegible] નહિ તેથી તેનું નામ 'વિજય' પડ્યું. [illegible] વખતે તેના રથમાં શ્વેત અશ્વો જોડતા તેથી તેનું નામ 'શ્વેતવાહન' પડ્યું. ફાલ્ગુન નક્ષત્રમાં જન્મ હોવાથી 'ફાલ્ગુની', ઇન્દ્રે પોતાના હાથથી મુકુટ (કિરીટ) પહેરાવ્યો હોવાથી 'કિરીટી', યુદ્ધ કદી બીભત્સ કામ કરતો નહિ તેથી 'બીભત્સુ' અને બન્ને હાથથી બાણ મારતો તેથી 'સવ્યસાચી', શુભ્ર વર્ણ હોવાથી 'અર્જુન', મોટા મોટા દુશ્મનોનો પરાજય કરતો હોવાથી 'જિષ્ણુ' અને પાંડુ રાજા તેને કૃષ્ણ નામથી બોલાવતા તેથી 'કૃષ્ણ' નામ પડ્યું.

કુંતાજીથી યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન, એમ ત્રણ પુત્ર થયા હતા. માદ્રીથી નકુળ અને સહદેવ બે પુત્ર થયા હતા. આથી તેને પાંચ પુત્રના પિતા પાંડુ રાજા થયા હોવાથી પોતાને ધન્ય માનતા

હતા. થોડાં વર્ષ પુત્રસુખ ભોગવી પાંડુ રાજા પોતાનો નિશ્ચય ચૂક-વાથી સ્વર્ગવાસી થયા. માદ્રી પોતાના પતિ સાથે સહગમન કરી સતીધર્મને પામી, એટલે નકુળ અને સહદેવને કુંતાજીએ પોતાના પ્રાણથી વહાલા ગણી ઉછેર્યા.

પાંડુ રાજાના સ્વર્ગવાસ પછી કુંતાજી પાંચે પુત્રોને લઇને ઋષિ-ા સાથે રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં આવ્યાં. પાંડુને શાપ હોવા છતાં ત્રોત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ તે વાર્તા ઋષિઓએ સવિસ્તર કહી બતાવી, થી ભીષ્મ, વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેએ તેમને પાંડુપુત્રતરીકે સ્વી-ારી ઉછેરવા માંડયા. દુર્યોધનાદિ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો અને યુધિષ્ઠિરાદિ ાંડુના પુત્રોને ઉપનયનાદિ સંસ્કાર એકી સાથે કરી વિદ્યાભ્યાસ ાટે યોગ્ય થયા હોવા છતાં વિદ્યાગુરુને અભાવે રમતગમત અને ાસ્તી કરવામાંજ દિવસ નિર્ગમન કરતા હોવાથી ભીષ્મને ચિંતા થવા ાગી. 'રાજપુત્રો વિદ્યાને અભાવે મૂર્ખ રહેશે તો મોટો અનર્થ થશે' એમ વિચારી રાજગુરુ કૃપાચાર્યને બોલાવી વિદ્યાભ્યાસમાટે સોંપ્યા. ૃપાચાર્યના બનેવી દ્રોણાચાર્ય દ્રુપદથી અપમાનિત થવાથી પરિતાપ પામતા હતા, અપમાનનો બદલો લેવા આતુર હતા એટલે કોઈ ક્ષત્રિય શિષ્યને ભણાવી વૈર વાળવાની તેમને પૂર્ણ જિજ્ઞાસા હતી; પણ કોઇ યોગ્ય શિષ્ય મળતા નહોતા તેથી દ્રોણાચાર્યના હૃદયમાં અપમાનનું દુઃખ સાલતું હતું. હૃદયને કાંઇ શાંતિ થતી નહોતી તેથી પોતાના સાળા કૃપાચાર્યને ત્યાં આવ્યા હતા. આ વાત કોઇના જાણ-વામાં આવી નહોતી.

એક દિવસ કૌરવ-પાંડવાદિ રાજકુમારો બાળ ખેલમાં મોઈ-દંડાની રમત રમતા હતા. મોઇ કૂવામાં પડી ગઈ. તેને કાઢવા રાજ-કુમારોએ યત્ન કર્યો, પણ મોઇ બહાર નીકળી નહિ. એવામાં દ્રોણા-ચાર્ય ફરતા ફરતા રાજકુમારોની પાસે આવ્યા. રાજકુમારો એક નાની સરખી મોઇ પણ નથી કાઢી શકતા તે જોઇ ખેદ કરતા બોલ્યા કે "તમારા ક્ષત્રિયોના બળને અને અસ્ત્રવિદ્યાને ધિક્કાર છે કે આટલી મોઈ પણ કૂવામાંથી કાઢી શકતા નથી! જુઓ આ મારી વીંટી કે જે તમારી મોઈ કરતા નાની છે તે કૂવામાં નાખું છું. તમારી મોઇને તથા મારી વીંટીને કાઢી આપું છું. મને ભોજન આપજો." આમ કહી એક સળી લઇ અભિમંત્રી મોઇને વિંધી તે સળીમાં બીજી, ત્રીજી એમ એક પછી એક વિંધી પછી સળી ઉપાડી, એટલે મોઇ બહાર આવી. તેરીજ રીતે એક બાણ ફેંકી વિંટીને પણ બહાર લાવ્યા. આવું પરાક્રમ જોઇ રાજકુમારોને આશ્ચર્ય થયું. ઘેર જઇ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

બધા રાજકુમારોમાં અર્જુન [illegible] એવું ધ્યાન આપવા ઉપરે અર્જુન એક [illegible] માટેક શક્તિ એટલી બધી ન હતી કે એક પણ [illegible] કરી ભૂલતો નહિ. ગુરુનો વિચાર એવો હતો કે પોતાના [illegible] અશ્વત્થામાને સર્વશ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી બનાવવો. આ [illegible] ગુપ્તપણે વિદ્યા શીખવાડવા માટે બધા રાજકુમારોને પાણી ભરવા મોકલે ત્યારે કમંડલો આપે અને અશ્વત્થામાને ઘડો [illegible] મુખ પહોળું હોવાથી પાણી જલદી ભરાય અને કમંડલ સાંકડા મુખનું હોવાથી પાણી ભરતાં વખત લાગે. અશ્વત્થામા પાણી ભરી બધાની પહેલાં આવે. પોતાના પુત્રને એકાન્ત ગુપ્ત વિદ્યા આપે. આ વાત અર્જુનના જાણવામાં આવી. 'ગુરુપુત્ર પોતાના કરતાં વધારે આગળ વધે છે, હું પણ સાથે રહું' આમ વિચારી વરુણાસ્ત્રથી કમંડલ ભરી અશ્વત્થામા સાથેજ ગુરુગૃહે આવતો. બીજા રાજકુમારો

તમાં વખત ગાળો બેદરકારીથી મોડા આવે ત્યાં અર્જુન અને શ્વત્થામા આગળ ભણી જતા.

એક વખત દ્રોણાચાર્યે રસોઇયાને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે અર્જુનને તારે કોઈ દિવસ રાત્રે અંધારામાં ભોજન આપવું નહિ. l વાત ગુપ્ત રાખવી; કોઇને જણાવવી નહિ." આ પ્રમાણેની રુઆજ્ઞાને ગુપ્ત રાખી જ્યારે અર્જુન રાત્રિભોજન કરવા બેસે ત્યારે પક ન ઓલવાય તે માટે રસોઇયો કાળજી રાખતો. પણ એક દિવસ ાર્જુન રાત્રિભોજન કરતો હતો તેમાં પવનથી દીપક બુઝાઈ ગયો ાને અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. એકબીજાનાં મુખ દેખી શકાતાં નહોતાં. ાાવા અંધકારમાં પણ અર્જુને ભોજનકાર્ય શરૂ રાખ્યું હતું. અંધ-ાર હોવા છતાં ભોજનનો ગ્રાસ મુખમાંજ જાય છે તે વિચારે ાર્જુનને આશ્ચર્ય થયું. તે સાથે એમ પણ જણાયું કે, અંધકારમાં ાણ કોળીઓ આડો અવળો ન જતાં મુખમાંજ જાય છે તેનું કારણ ત છે; માટે અંધકારમાં બાણ ફેંકવાની ટેવ પાડી હોય તો બાણ સેદ્ધ થાય. આમ વિચારી બધા સૂઇ જાય ત્યારે પોતે બહાર જઈ બાણ ફેંકવા લાગ્યો.

એક વખત અર્જુન અંધારામાં રાત્રે બાણ ફેંકતો હતો તેના ધનુષની પ્રત્યંચાનો ધ્વનિ સાંભળી ગુરુ જાગી ગયા અને બહાર આવીને જુએ છે તો અર્જુનને અંધારામાં બાણ ફેંકતો અને લક્ષ વિંધતો જોયો. વિદ્યા મેળવવા આતુર બનેલા અર્જુનને જોઇ ગુરુ પ્રસન્ન થયા અને મસ્તક સુંઘી બોલ્યા કે "હે પુત્ર! તને વિદ્યા ભણા-વવાનો એવો પ્રયત્ન કરીશ કે જગતમાં તારા જેવો કોઇ બીજો ધનુર્ધારી થશેજ નહિ, તે હું સત્ય કહું છું."

પોતાના બધા શિષ્યો કરતાં અર્જુનને ભણાવવા માટે ગુરુ વિશેષ કાળજી રાખતા હતા. અશ્વ ઉપરથી, રથમાં બેસીને, પેદળ રહીને, ગદા, ખડ્ગ, તોમર, પ્રાસ, શક્તિ વગેરે આયુધોની રીત સાથે યુદ્ધવિદ્યામાં તેને પ્રવીણ બનાવ્યો.

દ્રોણ ગુરુની પ્રશંસા સાંભળી ભીલ રાજા હિરણ્યનો પુત્ર એક-લવ્ય ધનુર્વિદ્યાનો જિજ્ઞાસુ બની દ્રોણાચાર્ય પાસે વિદ્યા ભણવા આવ્યો. એકલવ્ય ક્ષત્રિય ન હોવાથી અને શુદ્ર જાતિનો હોવાથી વિદ્યા ભણા-વવાની ગુરુએ ના પાડી તેથી વનમાં જઇ દ્રોણ ગુરુનું ધ્યાન ધરી ધનુર્વિદ્યા ભણવા લાગ્યો અને આ વિદ્યામાં કુશળ થયો.

ગુરુની આજ્ઞા લઇ એક વખત બધા રાજકુમારો મૃગયા રમવા ગયા હતા. તેમની સાથે એક કુતરો હતો. રાજકુમારો શિકાર શોધવા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

શિષ્યોની પરીક્ષા કરવાનો ગુરુ દ્રોણાચાર્યે નિશ્ચય કર્યો: તેમણે કુશળ કારીગર પાસે લાકડાનું એક પક્ષી બનાવરાવ્યું અને રાજકુમારો ન જાણે તેમ એક ઝાડની ટોચે ડાળી ઉપર તેને ઘણી કુશળતાથી મૂકાવ્યું. પછી બધા રાજકુમારોને પાસે બોલાવ્યા અને પક્ષી બતાવી બાણથી વિંધવા કહ્યું એટલે પ્રથમ યુધિષ્ઠિર આગળ હાથમાં ધનુષ્ય લઈ નજીક આવ્યા અને ગુરુએ બતાવેલ સ્થળે ઉભા રહી બાણસંધાન કર્યું અને ગુરુઆજ્ઞાની રાહ જોઈ ઉભા.

ગુરુ—"પુત્ર! આ વૃક્ષ, પક્ષી, હું તથા આ બધા તારા ભાઈઓને તું જુએ છે?"

યુધિષ્ઠિર—"હા, હું બધાને જોઉં છું."

ગુરુ—"તારાથી આ લક્ષ વિંધાશે નહિ, માટે તું દૂર ખસી જા."

યુધિષ્ઠિરના દૂર થયા પછી બીજાને ત્રીજાને એમ દરેક રાજ-

કુમારને બોલાવી લક્ષસંધાન કરાવતાં યુધિષ્ઠિરની પેઠે જવાબ મળ્યો તેથી લક્ષ વેધવાની બધાને ના કહી; અને અર્જુનને બોલાવી ગુરુએ કહ્યું કે "અર્જુન! આ કાર્ય તારાથીજ થશે. આ લક્ષવેધ સહેલો નથી કે બધા કરી શકે. માટે તું આ લક્ષને વેધ." ગુરુની આજ્ઞા મળતાંજ હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઇ ગુરુને નમન કરી ગુરુએ બતાવેલ સ્થળે ઉભો રહ્યો, એટલે ગુરુએ પૂછ્યું કે "આ વૃક્ષ, પક્ષી, હું અને આ બધાને તું જોઇ શકે છે?" અર્જુને ઉત્તર આપ્યો કે "હું એકલા પક્ષીને જ દેખું છું; આપને કે બીજાને જોઈ શકતો નથી." આ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું કે "હજી બરાબર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને જો. પક્ષીને દેખે છે?" અર્જુને દૃષ્ટિ સ્થિર કરી કહ્યું કે "હવે એકલા પક્ષીના મસ્તકનેજ જોઉં છું. પક્ષીનું બીજું શરીર દેખાતું નથી." આ સાંભળી ગુરુએ બાણ છોડવાની આજ્ઞા આપી, એટલે અર્જુને બાણ છોડયું કે તુરતજ લોહપક્ષીનું મસ્તક ધડથી જુદું થયું. આ જોઇ બધા રાજકુમારો આશ્ચર્ય પામ્યા અને ગુરુએ હર્ષવાન થઈ આશીર્વાદ આપ્યો.

એક વખત બધા શિષ્યોને સાથે લઇ ગુરુ જમનાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા. જળમાં પગ મૂકતાંજ ગુરુની જાંગ એક મગરે પકડી. મગરથી મુક્ત થવા સમર્થ હોવા છતાં બધા શિષ્યોને સંબોધી કહ્યું કે "આ મગરથી મને બચાવો." આ શબ્દો સાંભળતાંજ અર્જુને શીઘ્ર પાંચ બાણ મારી મગરને વિંધી નાખ્યો અને ગુરુને મુક્ત કર્યા અને બીજા રાજકુમારો તો મગરને ખોળતાજ રહ્યા. અર્જુનની આવી સમયસૂચકતા જોઇ ગુરુ બોલ્યા કે "અર્જુન! હું તને વિધિસહિત બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવું છું, તેને કોઇ મનુષ્ય ઉપર છોડવું નહિ. સ્વલ્પ તેજવાળા મનુષ્ય ઉપર છોડવાથી જગતને બાળી નાખે છે; માટે વિચાર કરી વાપરજે. મનુષ્ય સિવાય બીજો શત્રુ બાધ કરે તો તેના ઉપર વાપરજે." આ સાભળી પ્રણામ કરી અર્જુને બ્રહ્માસ્ત્ર ધારણ કર્યું.

બધા રાજકુમારો જ્યારે વિદ્યાભ્યાસ કરી રહ્યા ત્યારે દ્રોણાચાર્યે ધૃતરાષ્ટ્રને કુમારોની વિદ્યા જોવા કહ્યું. આ સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રે હર્ષવાન થઈ વિદુરને બોલાવી આજ્ઞા આપી કે 'આચાર્ય કહે તેમ કરો.'

દ્રોણાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે વિદુરજીએ રાજકોષમાંથી ધન લઈ, સારું સ્થળ, નક્ષત્ર, તિથિ વગેરે જોઇ યજ્ઞ કરાવી મંડપ તૈયાર કરાવ્યો. પુરુષોને માટે ઉંચી બેઠક કરી. સ્ત્રીઓને માટે દલાયદું મકાન બનાવી તેમાંથી જોઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરી. મંડપ ભવ્ય અને ચિત્તાકર્ષક બનાવ્યો. રાજકુટુંબ, રાજપુરુષો, બ્રાહ્મણો, પ્રજાના પ્રતિનિધિ

[illegible]

[illegible]

આ વખતે કર્ણે [illegible] અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યો કે "આ [illegible] અર્જુને કર્યું તે બધું કરું [illegible] દુર્યોધન કર્ણને સ્નેહથી ભેટી બોલ્યો કે "તું [illegible] અભિમાન તોડનાર કર્ણ! આ મારું રાજ્ય છે તું [illegible] વાળાના માથા પર પગ મૂક."

દુર્યોધનના આવા વચનથી અર્જુનને પોતાનું અપમાન થયું એમ લાગ્યું તેથી ઉંચે સ્વરે બોલ્યો કે "કર્ણ! [illegible] બોલનારા મનુષ્યો જે લોકને પામે છે તે લોક પ્રત્યે મારા હાથથી મરણ પામીને જઈશ." આવું અર્જુનનું કહેવું સાંભળી કર્ણ બોલ્યો કે "આ રંગમંડપ બધાને માટે સરખો છે. પરાક્રમ હોય તો [illegible] નહિ તો તારા ગુરુના દેખતા તારું મસ્તક કાપી નાખીશ."

કર્ણનાં સહન ન થઈ શકે તેવા વચનો સાંભળી ગુરુ અને ભાઈઓની આજ્ઞા લઈને યુદ્ધ કરવા માટે અર્જુન તૈયાર થયો. આ

જોઇ કૃપાચાર્યે કહ્યું કે "અર્જુન રાજાનો કુમાર છે. કર્ણ ! તું તારાં માતા પિતા અને કુળ કહી બતાવ; તે જાણ્યા પછીજ અર્જુન તારી સાથે યુદ્ધ કરી શકશે. રાજાઓના પુત્ર હલકી વર્ણના સાથે યુદ્ધ કરતા નથી." આ સાંભળી કર્ણ લજ્જિત થયો.

દુર્યોધન—"સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ, શૂરવીર અને સેનાઓને જીતનાર, એવા ત્રણ પ્રકારના રાજાઓ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે; છતાં જો અર્જુન રાજા વિના યુદ્ધ કરવા ન ઇચ્છતો હોય તો હું કર્ણને અંગ દેશનું રાજ્ય આપી રાજા બનાવું છું." આમ કહી બ્રાહ્મણોને બોલાવી અંગ દેશના રાજાતરીકે કર્ણનો અભિષેક કર્યો. આ વખતે કર્ણનો બાપ હાથમાં ચાબુક લઇ કર્ણને શોધતો આવ્યો. પોતાના પિતાને આવેલા જોઈ કર્ણે પ્રણામ કર્યા એટલે ભીમસેન બોલ્યો કે "આ તો સૂતપુત્ર છે ! તેણે તો રથ હાંકવો જોઇએ. અંગ દેશનું રાજ્ય ભોગવવાને તે લાયક નથી."

દુર્યોધન—" ભીમસેન ! ક્ષત્રિયોને માટે બળજ મુખ્ય છે; માટે ક્ષત્રિયથી ઉતરતાની સાથે પણ યુદ્ધ કરવું જોઇએ. કર્ણ મારી સહાયથી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરવાને યોગ્ય છે. મારાં વચનો જેનાથી સહન થતાં ન હોય તેણે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું, તે અમોને મારે કે અમો તેને મારીએ. ક્ષત્રિયોનો પ્રસિદ્ધ રિવાજ છે તે કરી બતાવે."

આ વાત આડી ઉતરી છે અને વધી જશે તેમ જણાયાથી કર્ણનો હાથ પકડી દુર્યોધન રંગમંડપની બહાર ચાલ્યો ગયો. દ્રોણાચાર્ય ભીષ્મ અને પાંડવો પોતપોતાનાં વાહનો પર બેસી ચાલતા થયા.

દુર્યોધનના મનમાં પાંડવો પ્રત્યે પ્રથમથીજ ઈર્ષ્યાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હતો, તેની સ્વાર્થલોલુપતા વધતી જતી હતી. પાંડવો પોતાના રાજ્યમાં ભાગ પડાવશે, પોતાની સત્તા ઓછી થશે, વૈભવ ઘટી જશે, આવા વિચારો ઉદ્‌ભવતા હતા. તેમાં વળી પાંડવની પ્રતિષ્ઠા વધતી જતી હતી. જનસમાજ તેમને ચાહતો હતો. ભીમસેનનું પરાક્રમ સાલતું હતું. તેમાં વળી અર્જુન ધનુર્વિદ્યામાં બધા કરતાં શ્રેષ્ઠ થયો હોવાથી અર્જુનનો ભય હતો; પણ કર્ણ અર્જુન જેવોજ ધનુર્ધારી હોવાથી અર્જુનનો ભય રહ્યો નહિ. તેથી કર્ણને બહુ માની માન આપીને દુર્યોધન પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો હતો. દુર્યોધનના અંતઃકરણમાં પાંડવો પ્રત્યે ઈર્ષ્યાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હતો તેને કર્ણના આ સંયોગથી અગ્નિમાં ઘૃત હોમવા જેવો યોગ થયો.

("ક્ષત્રિય" માસિકના એક અંકમાંથી)

[illegible]

[illegible]

(૧)

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેના. તે [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] છે.

પરંતુ પ્રભુના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનું નિવાસ[illegible] બની ગયું હતું [illegible] [illegible] [illegible] ગયું હતું.

સંસ્કારરહિત સ્ત્રી-પુરુષોને પણ [illegible] [illegible] ન જોઈએ. રમતિયાળ અને વિચારી [illegible] [illegible] [illegible] બનવા લાગ્યો હતો.

એ ગાળીયંની શરૂઆતમાં તેણે પ્રભુનો વિચાર શરૂ કર્યો તેમ શરૂ કર્યો એમ કહેતા કરતા તેને આપોઆપજ પ્રભુનો વિચાર ગયો એમ કહેવું વાસ્તવિક થશે. દરવાજો ઉઘાડતા અને બંધ કરતા હરહમેશ પ્રભુને પગે લાગતો; પરંતુ તે કાર્ય યંત્રવત્ માત્ર તેના શરીર પરત્વેજ થતું હતું. હવે તેને લાગ્યું કે પગે લાગવાના કર્મ

તેનું મન પણ રોકાતું હતું.

'હવે ઉમ્મર થઇ' લક્ષ્મણે જરા હસીને પોતાનું સમાધાન કર્યું. પ્રભુભક્તિ એ વૃદ્ધાવસ્થાનું અંગ હોય એમ સામાન્ય ભાવના ઉભી, એટલે એમાં લક્ષ્મણનો વાંક કઢાય એમ નહોતું.

મંદિરમાં એક મહાવિદ્વાન અને તપસ્વી પુરુષે ગીતાનું પારાયણ તથા પ્રવચન શરૂ કર્યું. આ વિદ્વાનનું મુખ દીપ્તિમાન અને આકર્ષક હતું. તેની વાણીમાં સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો નિવાસ હતો. આત્મા, પરમાત્મા, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, મોક્ષ, બંધન–એ બધા ફૂટ વિષયોનું એવું સરળ અને અસ્ખલિત વિચારશ્રેણીમાં તે વિવેચન કરતો કે સાંભળવા આવનાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. રોજ ને રોજ શ્રોતાઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી, અને મંદિરમાં બેસવાનું સ્થાન પણ ન મળે એવી ગિરદી થતી. મહાત્માના વચનામૃતનું પાન કરવા સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો મંદિરમાં ઉભરાતાં. લોકોના દોષ અને ખામીઓ ઉપર તે એટલા હોક પાડતા કે સાંભળનાર પશ્ચાત્તાપમાં ડૂબી જતા.

સઘળા વિવેચનમાં તો લક્ષ્મણને સમજ પડતી નહોતી, પરંતુ જે ઢબે મહાત્મા વિવેચન કરતા તે ઢબ ઉપરથી તેની ખાતરી થઇ કે ખરેજ, આ મહાત્માને પ્રભુ પ્રત્યક્ષ છે. માનવીઓના દોષનું વર્ણન કરતાં લક્ષ્મણને પોતાના દોષ યાદ આવતા, અને પિસ્તાળીસ વર્ષ એળે ગુમાવ્યાની ખાતરી થતાં તેને ઘણોજ પસ્તાવો થતો.

(૨)

એક દિવસ મહાત્માના વચને તેનું હૃદય વિંધી નાખ્યું.

"તમે રોજ પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવો છો. કહો, તમારા હૃદયમાં એ પ્રભુને કેટલી વાર રાખો છો? મંદિરના દેવને મંદિરમાંજ મૂકીને તમે જતા હો તો તમારૂં દેવદર્શને આવવું નિરર્થક છે."

લક્ષ્મણે પોતાના હૃદયમાં દૃષ્ટિ કરી. પ્રભુની સામે રોજ બેસી રહેનાર પોતે પ્રભુવિહોણો છે એમ તેને લાગ્યું. તેનું હૃદય રડી ઉઠયું..

"અરે, મારા કરતાં નાની ઉંમરના મહાત્મા પ્રભુને ઓળખે છે. અને હું રોજનો દર્શન કરનાર તેને બે કોડી વરસ વીતી ગયાં છતાં પ્રભુ પ્રસન્ન નહિ!"

મહાત્માના પ્રવચનમા તેણે પાછું ધ્યાન આપ્યું. તેને સમન્વય એવા વાક્યો સંભળાયાં:

"પ્રભુને તમે શોધવા માગો છો, ખરૂં? પ્રભુ ક્યા છે તે જાણો છો! પ્રભુ આ રહ્યો! અહીંજ છે! તમારો હાથ લંબાવો અને ત્યાં પ્રભુ છે! તમારી આંખ મીંચીને ઉઘાડો અને ત્યાં પ્રભુ છે! તમે

[illegible]

"લક્ષ્મણ! તું તો રોજ પ્રભુનાં દર્શન કરે છે."

"ના, એમ નહિ. મારે તો દરવાજા બહાર રહેવું જોઈએ."

"પેલો!" મહાત્મા હસ્યા અને બોલ્યા, "એમ તો અધિકાર જોઈએ."

"બાપજી! મારે અધિકાર કેવો! હું તો ચાકર રહ્યો' દરવાન છું!" લક્ષ્મણે કહ્યું. અધિકારનો શાસ્ત્રીય અર્થ તે જાણતો નહોતો. તેને તો અધિકાર એટલે 'અમલદારી' એટલું જ સમજાયું. પ્રભુનાં દર્શન પણ અમલદારી ઉપર આધાર રાખતાં હોય તો નવાઈ નહિ એમ અમલદારોનો દોર સમજનારને ખ્યાલમાં આવશે.

'અધિકાર એટલે સાવધાન!' મહાત્માની પાસેથી તાજું જ ધર્મજ્ઞાન શીખેલા એક અનુયાયીએ લક્ષ્મણને અર્થ કર્યો.

લક્ષ્મણ એ અર્થ સમજ્યો કે નહિ તે કોણ જાણે. પરંતુ તે ઘેલી આંખ કરી સહુને જોતો ઉભો રહ્યો. મહાત્મા પ્રસન્ન ચિત્તે બહાર ચાલ્યા ગયા. તેમનાં યશોગાન ગાતા ભાવિકો જુદાં જુદાં ટોળાં વળી વીખરાવા લાગ્યા. પોને ધર્મવિષયમાં આજે કેટલું નવું જ્ઞાન મેળવ્યું તે વિષે છૂટથી વિવેચન ચાલતું હતું. તત્ત્વજ્ઞાનની મિજબાનીમાં તૃપ્ત બનેલા સહુ કોઇ વાનીઓનાં વખાણ કરતા હોય તેમ યોગ, તપ, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વિષે પોતપોતાના અભિપ્રાયો આપતા હતા.

દેવને શયનનો સમય થઇ ગયો ત્યાં સુધી દેવની મૂર્તિ સામે લક્ષ્મણ જોતોજ બેસી રહ્યો. પૂજારીએ દેવશયનનો પડદો પાડયો અને લક્ષ્મણને કહ્યું:

"લક્ષ્મણ ! હવે કમાડ મંગળ* કર."

લક્ષ્મણે તે સાંભળ્યું નહિ. પૂજારી તેની પાસે આવ્યો. લક્ષ્મણની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં.

"અલ્યા, શું થાય છે ?" પૂજારીએ પૂછ્યું.

"હું પ્રભુનો દરવાન ! દરવાજા ઊઘાડું ત્યારે લોકો દર્શન કરે. અને મનેજ પ્રભુનાં દર્શન ન થાય !" લક્ષ્મણે જવાબ દીધો.

પૂજારી હસ્યો.

"લાવ, હું કમાડ બંધ કરૂં. તને કોઈ વળગાડ તો નથી ને ?"

[૩]

મંદિરની નજીકમાંજ મંદિરની ઓરડીમાં લક્ષ્મણ રહેતો હતો. બીજે દિવસે પ્રભાતમાં મંગળાનો સમય થયા છતાં મંદિર ખુલ્યું નહોતું. લક્ષ્મણ તેની લાંબી નોકરીમાં કદી વખત ચૂકયો નહોતો. પૂજારી બૂમાબૂમ કરવા લાગ્યો. દર્શનના નિયમવાળા ભક્તોની બારણા પાસે ગિરદી થઇ. જરા વાર થોભીને ભાવિકો બીજા મંદિરના દર્શનનો સમય પણ વહી જશે એમ ધારી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પૂજારીની બૂમાબૂમ સાંભળી લક્ષ્મણનો મોટો છોકરો આંખો ચોળતો ઓરડીમાંથી બહાર નીકળ્યો:

"ક્યાં મરી ગયો લક્ષ્મણ ?" પૂજારીએ બૂમ મારી છોકરાને પૂછ્યું.

"એ તો આખી રાત જાગ્યા હતા ! ઘડીમાં હસે છે અને ઘડીમાં રડે છે ! કોણ જાણે કશું વળગાડ લાગે છે !" છોકરાએ કહ્યું.

"મને કાલનો વહેમ પડ્યો હતો. ઉઘાડ દરવાજો !" પૂજારીએ દમ દીધો. છોકરાએ તાળું ઉઘાડ્યું પરંતુ તાળું ઉઘડ્યું નહિ. છોક-

* બંધ ।।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ગીતાનું પારાયણ કરનાર વિદ્વાન પણ [illegible] મંદિરમાં દરરોજ સવારથી બેસતા અને પ્રવચન સાંજે થતું. તેઓ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આવી પહોંચ્યા. તેમણે પણ મંદિરના દરવાજા બંધ હોવાની અને મૂર્તિ ચોરાયાની હકીકત સાંભળી અને લક્ષ્મણની ઘેલી આંખ નિહાળી. ટોળાને ખસેડી તેઓ લક્ષ્મણ પાસે આવ્યા અને તેને કહ્યું: "લક્ષ્મણ !"

"બાપજી, બાપજી! પગે પડું છું!" કહી લક્ષ્મણે એ તપસ્વી-
ને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા.

"લક્ષ્મણ! હજી મંદિર ખોલ્યું નથી?" તપસ્વીએ પૂછ્યું.

"બાપજી! મંદિર ખુલી ગયું!" લક્ષ્મણે કહ્યું.

"જો! જો તો ખરો કમાડ બંધ છે! બધા દર્શન કરવા તલપી રહ્યા છે, ઉઘાડી નાખ." તપસ્વીએ કહ્યું.

ઊંડું ઊંડું જોતો હોય તેમ લક્ષ્મણે મંદિરના દ્વાર તરફ જોયું અને તપસ્વીને સંબોધી કહ્યું: "કમાડ ખુલ્લાં છે! જુઓ બાપજી!"

તેણે કમાડનું તાળું ખોલ્યું અને દ્વાર ઉઘડી ગયાં.

"પણ મૂર્તિ ક્યાં? બદમાશ!" પૂજારીએ પૂછ્યું. લક્ષ્મણની સ્મૃતિમાં તપસ્વીના શબ્દો તરી આવ્યા: "પ્રભુ આ રહ્યો! અહીંજ છે! તમારો હાથ લંબાવો અને ત્યાં પ્રભુ છે!..."

"બાપજી! મારો પ્રભુ આ રહ્યો! અહીંજ છે!" લક્ષ્મણે હાથ લાંબો કરી સિંહાસન ભણી નિર્દેશ કર્યો. ક્ષણભર સૌને લાગ્યું કે મૂર્તિ તો ત્યાં નથીજ, પરંતુ ના, ના, કાંઇ ભૂલ થાય છે! લોકોએ આંખો ચોળી, મીંચી અને ઉઘાડી.

શૃંગાર સજેલી પ્રભુની મૂર્તિ બિરાજેલી સહુએ જોઇ! સ્થિર ઉભેલા વિદ્વાન તપસ્વીએ લોકોના કરતાં કાંઇક વધારે જોયું. લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી કોઇ પડછાયો નીકળી સિંહાસન ઉપર સ્થિત થઇ મૂર્તિરૂપે ઘટ થઇ જતો તેણે જોયો. તપસ્વી ક્ષણભર ન હાલ્યા, ન ચાલ્યા, તેમના હૃદયમાં એક પ્રશ્ન ડંખ મારતો ઝબકી ઉઠ્યો:

"પ્રભુની નજીક કોણ? વિદ્વાન? તપસ્વી? કે ભક્ત?"

એકાએક સહુની અજાયબી વચ્ચે તપસ્વીએ લક્ષ્મણના પગમાં માથું મૂક્યું.

"હાય, હાય! બાપજી! તમે તો મારા ગુરુ! આ શું કરો છો?"

તપસ્વીએ પોતે શું કરે છે તે કહ્યું નહિ; પરંતુ તે સાંજથી પ્રવચન કરતું તેણે બંધ કર્યું.

("પ્રસ્થાન" માસિકના એક અંકમાંથી)

૬—[illegible]

([illegible])

(૧)

[illegible]

[illegible] ની તરત ખબર કાઢતા.

એમના [illegible] ડૉક્ટર હસતા હસતા કહેતા કે "[illegible] અમે તેટલા ડૉક્ટર લોકો તો [illegible]. પણ મરીજની [illegible] કરનાર કોઈક જોઈએ ને! મને લાગે છે કે [illegible] બજાવવાને મને જન્મ આપ્યો છે.

(૨)

શહેરમાં કૉલેરા ફાટી નીકળ્યો. [illegible] રાજ્ય તથા દયાળુ ધનવાનો તરફથી વૈદ્યકીય મદદની [illegible] આ મદદનું કામ ડૉક્ટર વીરેન્દ્રસિંહને હસ્તક હતું.

શહેરના જુવાનોએ રોગીઓની સારવાર કરવા સ્વયંસેવક [illegible] સ્થાપ્યું. કૉલેરારૂપે યમરાજ નગરીમાં ઘૂમતા હતા, પણ આ [illegible] સ્વયંસેવકરૂપે જીવનદેવી એનો વિરોધ કરતી હતી. ડૉક્ટરના [illegible]

। પ્રવૃત્તિથી પ્રેરાઇને તરુણોએ પોતાની જીંદગી જોખમમાં મૂકી.
: ધીરે રોગચાળો ઘટવા લાગ્યો.

શહેરથી ભાગીને કૉલેરા રાક્ષસે હરિજનવાસમાં આશરો લીધો.
ોબ હરિજન માખીની પેઠે મરવા લાગ્યા. એમની સારવાર કરનાર
ન હતું. સામાન્ય લોકો તો એમનાથી સો ગાઉ દૂર રહેતા હતા.

ડૉક્ટરે પ્રયત્ન તો બહુ કર્યા, પણ એમનું કંઈ વળ્યું નહિ.
ક છોકરા એમની સાથે કામ કરવા તત્પર હતા, પણ તેમનાં
બાપે એમને રોકયા. કેવું દયાજનક! આ રાંક હરિજન લોકસંગ્રહ-
કામ કરનારા, ભગવાનનાં બાળક નથી શું? પ્રજાએ નિર્દયતાથી
ની કેવી દુર્દશા કરી મૂકી છે!

વીરેન્દ્રસિંહને લોકોના સંકુચિતપણા વિષે બહુ વિચાર આવ્યાઃ
આ વર્ણાભિમાનથી માણસનું હૃદય કેવું કઠણ થઇ જાય છે! માણસ
ાણસ વચ્ચે ભીંત ઉભી કરનાર આ ધર્મ તે કેવો! આવી વિષમ
શામાં તો માણસ સર્પને બચાવવા પોતાની છાતી સરસા એને
ાપે. પણ અરેરે! સનાતની બંધુઓ! તમે યમપુરીના દ્વાર આગળ
ેઠા હો ત્યારે પણ તમને તો મદદ ન મળે!"

આમ ડૉક્ટર એક દિવસ ગ્લાનિમાં બેઠા હતા ત્યાં નોકરે
આવીને એમને ચિઠ્ઠી આપી. ડૉક્ટરે પરબીડિયું ફોડયું અને વાંચ્યું.

"માનનીય ડૉક્ટર સાહેબ,

હું તમને ઓળખતી નથી, પણ ગરીબ અને પીડિત ઉપર
તમને ભાવ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. મેં તમારી પ્રવૃત્તિઓ આદર-
પૂર્વક જોઇ છે. હમણાંજ તમે શહેરની જે સેવા કરી છે તે ચિર-
સ્મરણીય છે.

"મેં સાંભળ્યું છે કે હરિજનસેવા કરવામાં તમને કોઇ મદદ
કરતું નથી અને તેથી કરીને તમને દુઃખ થાય છે. મારી વિદ્યાર્થિ-
નીઓ સાથે આ વિષે મેં ચર્ચા કરી છે; અને તેમાંથી વીસ જણી
સહિત હું કામ કરવા તૈયાર છું. અમે સુપાત્ર છીએ એમ તમને
લાગે તો અમને આજ્ઞા કરજો. અમારામાંથી કેટલીક સુશિક્ષિત પરિ-
ચારિકા છે, એજ વિનંતિ. સેવક—સુનયનાદેવી"

ડૉક્ટર વીરેંદ્રસિંહનું કરમાયલું મુખ ખીલી ઉઠયું. ડૂબતા
માણસના હાથમાં જાણે પાટિયું આવી ગયું!

(૩)

સુનયનાદેવીએ ડૉક્ટરને એક દિવસ નિશાળ જોવા બોલાવ્યા.
એ આવ્યા એટલે એને બધું બતાવ્યું અને વિસ્તારવાર સમજાવ્યું.

[illegible]

"[illegible] સાજા થયું."

પછી એક [illegible] એણે લખવા માંડ્યું. "આપણા શહેરના લોકપ્રિય અને સદૈવ ડૉક્ટર [illegible] સુધી પાડવામાં આવે છે."

"હરિજનસેવા ઉપર આટલી [illegible] છે કે?"

"ના જી."

"તો પછી બધા છોકરાએ ના પાડી ને [illegible] તમે મને કેવી રીતે મદદ કરી શક્યા?"

"એનું કારણ કદાચ એમ હોય કે સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં વધારે દયાળુ હોય છે."

"પણ એમ તો શહેરમાં સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓનો ક્યાં તોટો છે? એમાંથી એકે મારી વિનંતિના ઉત્તરમાં બહાર ન નીકળી. તમને

દદ કરવાનો કેવી રીતે વિચાર આવ્યો ?"

"તમારે ખરેખર જાણવું છે ?"

"હા, જો મને કહેવામાં કાંઈ અડચણ ન હોય તો."

"હરિજનસેવાનો મને વિચાર આવ્યો, કેમકે હું પોતે હરિજન છું."

ડૉક્ટર સુનયનાદેવી સામું જોઇ રહ્યા. એની વાત એમના માન્યામાં આવતી નહોતી.

(૪)

થોડી વાર શાંત રહીને તેણે કહ્યું: "મારા પતિ અસ્પૃશ્ય હતા, એટલે હું પણ મને અસ્પૃશ્ય ગણાવું છું."

"બહેન! તમારી જીવનકથા જાણવાનો મને શો અધિકાર એવો સંકોચ તો મનમાં બહુ થાય છે; પણ તમારે વિષે વધારે જાણવાનું કુતૂહલ કેમે કર્યું રોકી શકાતું નથી."

"હજુ સુધી મેં મારા જીવનની કહાણી કોઇને કહી નથી, ને એ વિષે કોઇની જોડે વાત કાઢવી મને ગમતી પણ નથી."

"તમે એમ કહો છો તેથી તો બહેન! મારું કુતૂહલ ઉલટું વધે છે. પણ જો તમને કશો વાંધો ન હોય અથવા એ વાત કહેવાથી તમારા પર કશી આફત આવે તેમ ન હોય તો હું તમને વિનવું છું કે તમારી જીવનકથા મને સંભળાવો. હું તમારો આભાર માનીશ."

"આફત બાફત તો કંઈ નહિ, પણ એ સાંભળવામાં કશો સાર નથી. ડૉક્ટર! સાચું પૂછો તો હું બહુ અભાગણી સ્ત્રી છું. મારી કથા કહીને તમને હું દુઃખી શા માટે કરૂં?"

"મારે નથી ભાઇ કે નથી બહેન; નથી મા કે નથી બાપ; બૈરી છોકરાં પણ નથી. મને જાતનું કશું સુખ નથી કે દુઃખ નથી. મારો બધો આનંદ દીનદુઃખીની અલ્પ સેવા થઇ શકે તે કરવામાં રહેલો છે. હું જોઉં છું કે, તમારી સ્થિતિ પણ કંઇક મારા જેવીજ છે; તમે સાચું માનજો કે તમારી જિંદગી જો દુનિયાનાં બધાં માણસના જેવી હોત તો હું તમને આટલો આગ્રહ ન કરત."

"તમે પરણ્યાજ નહોતા?"

વીરેન્દ્રસિંહે હસતાંહસતાં કહ્યું: "જેને સુખ ન હોય તેજ પરણે."

સુનયના કંઇ બોલી નહિ. એટલામાં એક નોકર બાઈ એક થાળામાં થોડોક નાસ્તો ને બે પ્યાલા ગરમ દૂધ લઇને આવી ને થાળ ટેબલ પર મૂકી. સુનયના કંઇક કામે જરાક બહાર ગઇ એટલે ડૉક્ટરે પેલી બાઇને પૂછ્યું: "આ ઘર કોનું છે?"

[illegible]

"[illegible] નહીં"

[illegible] નિરાશાથી [illegible]

(૫)

"[illegible]
[illegible]મના મુખી હતા. [illegible]
[illegible]મા હતી. [illegible] હતી. [illegible]
[illegible] હતી. આસપાસના [illegible]
[illegible] ભારે હતી. એક વાર એક [illegible]
હતાં. બંને [illegible] હતા. એમને [illegible]
ની છૂટ નહોતી, પણ અમે એમના પ્રત્યે [illegible]
એ સોકોને [illegible] નહોતું.

"એક વાર અમે સૌ [illegible] ગયા. [illegible]
નોકરને એક છોકરો [illegible] તપાસ કર્યા [illegible]

ો ન લાગ્યો. બાળકની દશા દયાજનક હતી એટલે આ કોળી
તીએ એને પોતાનો દીકરો કરીને રાખી લીધો. હું રાજી થઇ,
કે મને રમવા માટે હમેશનો સોબતી મળી ગયો, અમે બે જણ
થે રમતાં જમતાં. બાળકો તો ભોળાં નિર્દોષ રહ્યાં; એમના મનમાં
ચાનીચાનો ભેદજ ન મળે. એમને મન તે સૌ ભાઈબહેન ! પેલા
કરાને પણ મારે લીધે ગમી ગયું.

"કોળી આ છોકરાને પેટના દીકરા જેવોજ માનતો. એને મારી
ડે રમવાની મનાઇ કરતો. એની નજરે તો હું ઉચ્ચ વર્ણના મુખી-
ી છોકરી હતી. એની સાથે એ છોકરો રમે એ અયોગ્ય ગણાય.
ણ જ્યારે જ્યારે એનાં માબાપ એને ઘરમાં પૂરી રાખે ત્યારે ત્યારે
જઇને એને છોડાવી લાવતી.

"એક દિવસ પાડોશનાં બધાં બાળકો ભેગાં થયાં હતાં. વિવાહનું
ાટક ભજવવું એવો ઠરાવ થયો. વરઘોડો ચાલવા લાગ્યો. વરઘોડો
ૂરો થયો એટલે જાનૈયાઓએ પતરાના ડબા ને નગારીએ ઠોકી
ઠોકીને ખૂમરાણ કરી મૂકી. મારા પિતા દોડતા દોડતા આવ્યા. અમે
ાટક કરીએ છીએ એ જોઇને તેઓ બહુ ગુસ્સે થઇ ગયા. છોકરા
બધા દોટ મૂકીને દોડી ગયા. પેલો કોળીનો છોકરો વરરાજા થયેલો
તેને મારા પિતાએ બહુ માર માર્યો. તેજ દિવસે એ બિચારો ઘેરથી
ભાગી ગયો ને ગૂમ થયો. તે પછી એની કશી ભાળ લાગી નથી.

"એ રાંક બાળકનું અપમાન, શરમ ને દુઃખથી ઉતરી ગયેલું
મોઢું હજુ મારી આંખ સામે તરવરે છે. એને હું ભૂલી શકી નથી,
ને ભૂલી શકીશ પણ નહિ. આજે એને હજાર માણસની વચ્ચે જોઉં
તોપણ એને ઓળખ્યા વિના ન રહું."

"પછી ?"

"હા, તે પછી હું ભણવા લાગી. રોજનો ક્રમ ચાલવા લાગ્યો.
મારી ઉંમર થઇ એટલે માતપિતા વરની શોધ કરવા લાગ્યાં. મેં
ઉતાવળ ન કરવાને એમને વિનવ્યાં, કેમકે મારા મનથી તો હું પરણી
ચૂકી હતી, હું એક જણને સ્વામી બનાવી ચૂકી હતી. પછી બીજું
લગ્ન કેમ થાય ? એ દિવસે જો પેલા રાંક છોકરાને સખત માર ન
પડ્યો હોત ને એથી તે નાસી ન ગયો હોત તો એ દિવસના વિવા-
હના ખેલની છાપ મારા મન પર એટલી ઉંડી ન રહી જાત.

"દુર્ભાગ્યે અમારા ગામના જમીનદારની કુદૃષ્ટિ મારા પર પડી.
ને અમને સતાવવા લાગ્યો. પિતાજીએ જેમ બને તેમ જલદી મારાં
લગ્ન કરી નાખવાનું નક્કી કર્યું. ઠાકુર શિવનાથસિંહજી અમારે ત્યાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૬)

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"ને મને પણ [illegible]

"શું કહો છો!"

"ને હું ઘેરથી નાસી ગયેલો."

"ક્યારની વાત! તમે ક્યા ગામમાં હતા?"

"વિશાળપુરમાં."

"વિશાળપુરમાં કોને ઘેર?"

"મુખીને ઘેર."

"ત્યાં કોઈ નોકર હતા?"

"હા, એક હતો. એનું નામ હવે મને યાદ નથી."

"ને તે વખતે તમારું નામ શું હતું?"

"હા, મને યાદ આવે છે. તે વખતે લોકો મને વીરુ કહેતા.

"એ રમતની વિગતો તમને હજુ યાદ છે ?"

"ના, યાદ તો નહોતી. પણ તમારી વાત સાંભળ્યા પછી મને ઘણીખરી વિગતો યાદ આવી. એ છોકરી તો મને યાદ છેજ."

"એ છોકરી હવે જો તમને મળે તો તમે શું કરો ?"

"એને મારી સગી બહેન ગણું."

"ને વિવાહની વાત ભૂલી જાઓ ?"

"અરે, એ તો બાળકોનો ખેલ હતો !"

સુનયના બોલીઃ "વીરુભાઇ ! એજ હું તમારી બાળપણની સોબતી. તમને યાદ છે કે તમે મને એક વાર ગુસ્સામાં ધક્કો દઇને પાડી નાખી હતી ? જુઓ, એ ઘાની નિશાની હજુ કાયમ છે."

"આજે તમને મળતાં મને કેટલો બધો આનંદ થાય છે !"

"ભાઇ ! મારા આનંદનો પણ પાર નથી. તમે સો વરસ જીવો ! તમે મારા મન પરનો મોટો બોજો હળવો કર્યો છે."

"તમે કેવાં ભોળાં છો ! બાળકોના ખેલનો તે આવો વિચાર કોણ કરે ? એને તે વળી કોઇ યાદ રાખતું હશે ?"

"આ જગત પણ ખેલ છે. બચપણમાં આપણે બાળખેલ કરીએ છીએ. મોટાં થયે મોટાં માણસના ખેલ કરીએ છીએ. જગતપિતાની આગળ તો આપણે બધાં ટચૂકડાં બાળકોજ છીએ."

ડૉક્ટરનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તેમણે કહ્યું: "બહેન ! તમે સાચું કહો છો. તમે આવાં શુદ્ધ ને ઉદાર છો એથી મને આનંદ થાય છે."

"વીરભાઈ ! હું જગતપિતાની નજરે હમેશાં એવડી નાની બાળકી રહું એવો મને આશીર્વાદ આપો."

"તમે પણ બહેન ! ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરો કે હું પણ તમારો ભાઇ કહેવાવાને લાયક બનું. બાળપણમાં મેં મારા સોબતીઓ પર ઘણો ત્રાસ ગુજારેલો ને ઘણાને મારેલા. એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે મેં મારા ભાઇઓની સેવાને અર્થે જીવન અર્પણ કર્યું છે."

* * *

સુનયનાદેવીના પતિની છબિ દિવાલ પર ટાંગેલી હતી તે ઉતારીને તેના પરની ધૂળ ઉડાડી સાફ કરવામાં આવી. કહેવાય છે કે સુનયનાદેવી દરરોજ અતિશય પ્રેમ ને ભક્તિથી એ છબિની પૂજા કરે છે. શાળાના કામમાંથી જે વખત બચે છે તે વીરુભાઇની જોડે મળીને હરિજનોની સેવા કરવામાં વાપરે છે.

(તા. ૧૯-૮-૧૯૩૪ના "હરિજનબંધુ"માંથી)

૧૭-[illegible]

[illegible]

[illegible] પણ [illegible] મને [illegible] નહિ

રાજાએ આ [illegible] વિચાર કર્યો [illegible]

[illegible] પડે છે. [illegible] હોતા; પણ [illegible] નથી [illegible]

રાજાએ પોતાના અમીરોને [illegible] શિક્ષણ આપો." અમીરોએ પંડિતોને [illegible] ને આ પ્રશ્નના મૂળમાં ઉતરીને વિચારવી [illegible]

પંડિત કહેવા લાગ્યા કે, [illegible] આગામાં રહેવાની નૈસર્ગિક ટેવનું [illegible] છે

પંડિતોના મત પ્રમાણે શિક્ષણને માટે પ્રથમ [illegible] સ્થક હોય તો સુંદર મજેનું પાંજરૂં.

પંડિતોએ આ સલાહ આપ્યા બદલ તેમને [illegible] પંડિતો ગયા, ને તે આનંદપૂર્વક ઘેર ગયા.

ત્યાર પછી એક સોનેરી પાંજરૂં બનાવવામાં આવ્યું અને તે ભભકદાર રીતે શણગારવામાં આવ્યું. રાજાએ [illegible]

પાંજરું જોવા સારૂ જગતના લોકોની ભયંકર ગીરદી થઇ. "સંસ્કૃતિને પકડી અને પાંજરામાં મૂકી!" આવા અત્યંત આનંદના ઉદ્‌ગાર પણ કેટલાકોએ કાઢયા ને તેમનાં નેત્રોમાંથી પ્રેમાનંદનાં પાણી વહ્યાં. બીજા કહેવા લાગ્યાઃ "સંસ્કૃતિ જાય તોય હરકત નહિ; પણ પાંજરાને રૂપે પ્રત્યક્ષ કાર્ય તો અનંત કાળપર્યંત શિલક રહેશે કે નહિ! કેટલો ભાગ્યશાળી પોપટ!"

સોની લોકોએ પૈસાની થેલીઓ ભરીને ઉતાવળે પગે ઘરનો રસ્તો પકડયો.

પંડિતોએ પોપટને ભણાવવા સારૂ આસન જમાવ્યું. છીંકણીનો મોટો ચપટો નાકમાં ઠાંસીને અને બહુ ઉંડો વિચાર કર્યો હોય એમ બતાવીને પંડિત બોલ્યા કે "અમારા કામમાં કેટલાં પુસ્તકો પૂરાં પડશે?"

આ સલાહ મળતાંજ ભત્રીજાએ કારકુનનાં ટોળેટોળાં બોલાવ્યાં અને બધાં મૂળ પુસ્તકોની નકલો કરવા લાગ્યા, અને એ નકલોની નકલો થવા લાગી. સૌથી છેલ્લે એ હસ્તલિખિતોનો એવડો મોટો ઢગલો થયો કે તે મોભારા સુધી પહોંચીનેયે વધ્યો. લોકો એ ઢગલો જોઇને આશ્ચર્યથી કહેવા લાગ્યાઃ "સંસ્કૃતિનું આ કેટલું ઉંચુ શિખર! અને તે ઠેઠ આકાશે જઇ પહોંચ્યું છે!"

કારકુનો હળવા દિલે અને પૈસાવડે ભરેલા ખિસ્સાથી દોડતા દોડતા ઘેર ગયા.

એ પાંજરાને બરાબર સાફ રાખવા સારૂ બધા ભત્રીજા તનતોડ શ્રમ કરતા. એ પાંજરાને ઘસી ઘસીને ચકચકિત કરવાની તેમની અવિરત મહેનત જોઇને લોક અત્યંત સમાધાનકારક ઉદ્‌ગાર કાઢતા ને કહેતાઃ

"પ્રગતિ કહેવી તે આને."

આ કાર્યને માટે ઘણા લોકને નોકર રાખવામાં આવ્યા અને એના કરતાય વધારે લોક તેની દેખરેખ રાખવા સારૂ નીમવામાં આવ્યા. આ બધા કાકા કાકાના ને મામા માશીના ત્યાં આવી મોટી મોટી ભવ્ય ઇમારતો બાંધીને રહ્યા.

જગત જાતે અનેક દષ્ટિએ અપૂર્ણ હોય તો પણ નિંદકોનો જગતમાં તોટો નથી, અને આ દુષ્ટ નિંદક લોક બધાને કહેતા છૂટયા કે એ પાંજરાની સાથે જેનો જેનો સંબંધ છે એ બધાઓનો માત્ર બિચારા પોપટ સિવાય ઉત્કર્ષ થાય છે.

આ વાર્તા જ્યારે રાજાના કાન ઉપર ગઇ ત્યારે રાજાએ ભત્રી-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"મહારાજ" આપે પોપટ [illegible] ?

"હા ભાઈ, [illegible] પોપટને [illegible] નહિ." રાજા [illegible] બોલ્યા.

પાછા વળીને રાજાએ પંડિતોને પૂછ્યું : તમે આ પોપટને કેવી રીતે ભણાવો છો ? પંડિતોએ તેમને બતાવ્યું. રાજા મહેન્દ્ર [illegible] તેમની શિક્ષણપદ્ધતિ એટલી સુંદર હતી કે, તેની આગળ [illegible] બિલકુલ તુચ્છ લાગ્યું. શિક્ષણની વ્યવસ્થામાં બિલકુલ [illegible] નથી એવો રાજાએ મત આપ્યો. પોપટે [illegible] કરી ફરિયાદ નહોતી. પોપટનું ગળું પુસ્તકના પાનાઓથી એટલું ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યું હતું કે તેનાથી અત્યારે ફરી શકાતો નહિ કે ગણગણી પણ શકાતું નહિ.

આ વખતે રાજાએ નિંદકોને બરાબર શાસન કરવા પોતાના અધિકારીઓને ફરમાવ્યું.

બિચારો પોપટ ધીમે ધીમે સ્મૃતિશેષ થવાના સુરક્ષિત માર્ગે લાગ્યો હતો. એની પ્રગતિ ખરેખર, સમાધાનકારક હતી. તથાપિ

નિસર્ગ કોઇ કોઇ વાર શિક્ષણ પર સુદ્ધાં વિજય સંપાદન કરે છે. સવારે સૂર્યનાં કુમળાં કિરણ જ્યારે એ પાંજરામાં પ્રવિષ્ટ થતાં ત્યારે એ પોપટ પોતાની પાંખો ફડફડાવતો અને આ બાબત પર જો કે તેનો વિશ્વાસ નહોતો તો પણ પોતાની નિઃશક્ત ચાંચ તે પાંજરાના સળિયા સાથે અફાળતો.

આ જોઇને કોટવાળ બોલ્યો: "કેવી આ મૂર્ખતા!"

પછી રાજાના શિક્ષણખાતામાં લુહારની યોજના થઈ, લુહારે એક સાંકળ બનાવી અને પોપટની પાંખો કાપી નાખવામાં આવી.

રાજાનાં સગાંવહાલાં કહેવા લાગ્યાં: "આ પક્ષીને સદ્‌ભાવના તો નથીજ; પણ કૃતજ્ઞતા સુદ્ધાં નથી."

એક હાથમાં સોટી ને બીજા હાથમાં પુસ્તકો લઇને પંડિતો એ ગરીબ પક્ષીને પાઠ આપવા લાગ્યા.

કોટવાલનું એના પહેરા માટે અને લુહારનું સાંકળ બનાવવાના કૌશલ્ય માટે સન્માન કરવામાં આવ્યું.

છેવટે પોપટ મરી ગયો.

એને મરણ પામ્યે કેટલા દિવસ વીત્યા એની કોઇને કલ્પનાયે નહોતી. નિંદકોએજ પ્રથમ એ વાત બહાર ફોડી.

રાજાએ ભત્રીજાઓને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું-"હું પોપટને માટે શું સાંભળું છું?"

તે બોલ્યાઃ "મહારાજ! તેનું શિક્ષણ પૂરું થયું."

"તે હવે કૂદકા મારે છે કે?"

"બિલકુલ નહિ!"

"અને પાંખો ફફડાવે છે?"

"ના."

"લાવો, એ પોપટને મારી સામે લાવો" રાજા બોલ્યો.

સિપાઇઓના પહેરા વચ્ચે એ પક્ષીને રાજા પાસે લાવ્યા.

રાજાએ તેને આંગળી વડે દાબીને જોયું. એની અંદર પુસ્તકોનાં પાનાં ઠાંસેલાં જણાયાં.

(ઑક્ટોબર-૧૯૩૪ ના "ચિત્રમય જગત"માંથી)

૮—ભાવના

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] હતા. શહેરમાં તો દરરોજ [illegible] ગામમાં તો લોકો [illegible] કામમાં, [illegible] ઢોર હાંકવાના હાકારા, [illegible] ને ઘુઘરાઓના રણકારા, પક્ષીના રવ અને [illegible] માટેની પાલખીના અનેક [illegible] અપકારી થઇ ખંડાઇ ગઇ હતી. આમ છતાં હું આ બધા મીઠા [illegible] ખાટમાં પડયો રહ્યો હતો. આંખમાંથી [illegible] પૂરેપૂરો છૂટયો ન હતો, આળસ અને શિથિલતા દૂર થયા ન હતા, તે સમયે આ મધુર પ્રભાતી સ્વરોએ મને પૂરો જગાડયો, પણ હું ઉઠયો નહિ. આથી મારા મિત્રે મને બે ત્રણ વાર ઉઠવા કહ્યું, પણ [illegible] ઉઠવા જીવ ન લાગ્યો ને મેં તેનું કહેવું ગણકાર્યું નહિ. મારા આ

પ્રકારના આળસથી કંટાળી એ સદા પહેલી પહોરના જાગતા મારા મિત્રે અધીરા બની ગોદડું ખેંચ્યું. ગોદડું ખેંચતાણ કરતાં મેં મારી લડાયક વૃત્તિ પહેલવારકી દેખાડી એટલે તેણે સહેજ નમ્રતાથી સમજાવી જણાવ્યું:

"આમ કુંભકર્ણ જેમ અહીં પડી રહે તે ઠીક નહિ હોં ભાઈ! ઉઠી બહાર જો, આખું ગામ જાગી ગયું છે."

"ભલે, એ લોકો તો કામગરા છે; પરંતુ આપણે અહીઆં શા મોતીના ચોક પૂરવા છે! રહેવા દે, અહીં તો ટાઢ વાય છે." મેં ચોખ્ખું પધરાવ્યું.

"તું તો અહીંના ગામડીઆ નાના બાળકથીયે છેકજ ગયો. તે સુદ્ધાં ક્યારના ખેલ કરવા ગોંદરે નીકળી પડયા છે. ટાઢ વાતી હોય તો બહાર જા, તાપણી તૈયાર છે. ત્યાં બેઠા બેઠા આ દાડમી દાતણ વડે મોં સાફ કર. હમણાં હવે ચા થાય છે તે પીશે એટલે પછી ગરમાવોજ ગરમાવો."

મારે તેના આ ફરમાનને માન આપ્યા વિના છૂટકો ન હતો. જેને ત્યાં ગયા તેની સગવડ સાચવીને ન વર્તીએ તો ભારરૂપ થઈ પડાય એમ વિચારી નછૂટકે હુંફાળી પથારીની સોડ ત્યજી, ધોતીઆની ઢીલી ચોટી ઠીક કરી, બગાસું ખાઇ ચપટી માત્રમાં આળસ ખંખેરી, ટાઢથી થરથરતાં આંગણામાં બળતી તાપણી તરફ ધસ્યો; ત્યારે તે ચંદ્રલોકની પ્રોજ્જ્વલ પ્રભાથી તમતમી ઉઠી હતી, મંદ સુસવાતો મારુત ટોલી આનંદ છંટકાવ કરી રહ્યો હતો. રસ અને અનુરાગ ફૂટી રહ્યા હતા. તેવે હું તેના પાદપદ્મમાં મારી જાત આનંદથી સમર્પણ કરી તેની પાસે જઈ બેઠો.

હું ઉઠયો ત્યારે ભળભાંખરું થયું હતું એટલે મારો ઝાંખો અસ્પષ્ટ પડછાયો પડતો હતો. હું તાપણી પાસે જેમ જેમ વધતો ગયો, તેમ તેમ તે પણ વધતો લાગ્યો અને તેની નજીક આવી બેઠો ત્યારે તો તે સાવ વિલીન થઇ ગયો.

ઉંઘમાંથી તાજેતરનો ઉઠેલો એટલે વિચાર વિમુખ મારું મન તરત તેના ઓથારરૂપ વિચાર તરફ વળ્યું. મેં તાપણીને પરબ્રહ્મસ્વરૂપ કલ્પી તેના ભડકાને વિરાટ્-જ્યોત, જે જગત પર ઢળેલી રહે છે તે, માની લીધી. મને પ્રથમ થયું કે તાપણી-પરબ્રહ્મથી જ્યારે હું વિમુખ હતો ત્યારે માત્ર શૂન્ય હતો; પણ જેમ જેમ હું મારી જાતને તાપણી-પરબ્રહ્મ તરફ દોરતો ગયો, તેમ તેમ મને મારી જાતનું ભાન પ્રથમ મારી કલ્પની બેહદ છબીરૂપ પડછાયારૂપે થતાં વિરાટ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પાણીની વાડ જોતા જાય અને [illegible] પણ રમૂજી વાતો કરતા હોય, તે [illegible] અનુભવ અને તે [illegible] આનંદ જેવું આનંદ જાણવાની શક્તિ એમ નથી [illegible] પણ પામે એવા સામગ્રીઓ [illegible] પણ [illegible] આનંદ લૂટે છે.

પ્રભાતે [illegible] વગની તાપણીને પ્રકાશે [illegible] તો શું સમજે છે, વાડીઓ આવે ને [illegible] રજવાડા રાજધાનીને શું શણગારી મૂકાવે છે. તેનાથીયે અતિરમ્ય તાપણીના તેજ ને ગરમાવાથી સુંદર બનાવેલા કુદરત [illegible] છે. તે વખતે ધીમો પવન વાય છે, ઉપર વૃક્ષ પર ઝાકળમીનાં પાંદડાં ફફડે છે, પક્ષીઓ કલરવ ગીત આરંભે છે, દૂધની સેરના અવાજ ને વાછરડાના બચબચ બચકારા સંભળાય છે. તે બધા દૃશ્યો તાપણીની રમ્યતામાં વધારો કરી આંખ અને હૃદય બન્ને ઠારે છે. રસ્તા

મે પળી માથે લીલોછમ ભારો વહી લાવતી ચારણકન્યા કે ખેતરેથી ધાં દોહી ઉજળી ગોળીમાં ભરી પાસેના શહેરમાં દૂધની સાથે પ્રેમ ચવા જતી ગોવાલણના સૌંદર્યનું તાપણીના પ્રકાશે ફરથી દર્શન ાકય્ય છે.

આમ વિચારોમાં હું જ્યારે પ્રવૃત્ત હતો, ત્યારે મારા મિત્રે મને ા પીવા બોલાવ્યો. હું તેની પાછળ મૂઢ માફક પળ્યો.

× × × ×

અમે વસ્ત્રો સજી ડમણીએ ચઢી ખેતરે જવા નીકળ્યા. ગામ-ડાની ફળી વચ્ચેથી પસાર થતાં ઠેર ઠેર શમતી તાપણીઓ નીરખી. કેટલીક ટાઢી પડી ગએલી તાપણીઓમાં કૂતરાં બિલાડાં ઉપરાંત પક્ષી-ગણ પણ આનંદતાં જોઇ તાપણી તરફના મારા ભક્તિભાવને પોષણ મળ્યું. ઉંડી ગરેડ પડેલા ચીલામાં ગાડું હાંકતાં આંચકાથી મારી તો હડીની પાંસળીઓ અલગ થઈ જતી લાગી અને બરડાની કરોડ પણ ભાંગી ગઇ હોય તેમ અનુભવ્યું. સમયસૂચકતા વાપરી હું હવે જે બાજુનાં હેલીઆં આવે તે બાજુ ઢળવા લાગ્યો. એટલે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે, લોઢાના પાટાવાળી પૈડાંની ગાડીમાં કોઈ ચોક્કસ વસ્તુને અક્કડ પકડી રાખી ટટાર બેસવું નહિ; પરંતુ ઝૂલતું શરીર રાખી શરણે થવું.

અમારા ગાડું ખેતરે આવી અટક્યું. બળદ છૂટયા અને આંબે બંધાયા. ગુણપાટ અને બુંગણ પથરાયેલાં હતાં એટલે ત્યાં જઇ હું ઝટ બેઠો. મારા મિત્રતેના લાડકવાયા વા વાયે હેલીયાં લેતા ઘઉંના ખેતરમાં દોડી ગયા. વરતણીઓ જુવારના દૂધ ભરેલા દાણાવાળાં કૂમળાં ડૂંડાંઓ પારખી કાપી લાવ્યો. બીજા એક ખેડુતે સેંઢથી ખડ લાવી સળગાવ્યું. તે ખડહડ હડખડ કરતાંકને ઓચિંતું ચેત્યું ને ટાઢું પડ્યું. તેની અત્યંત ગરમ રાખોડીમાં પેલાં ડૂંડાં મૂકી વારંવાર ફેરવી થોડીવારમાં પાછોડીમાં વિંટાળી નાના દંડુકા વતી પ્રહાર કરવા માંડ્યા. જોતજોતામાં ચૂપડું ભરાઇ ઝાટકેલો સોનાને પોખરાજ જેવો પેક અમારી સન્મુખ ધરાયો. ઉન્હો ઉન્હો વરાળભરેલો પોંક, સેવ ને મિઠાઈ, ચટણી ને છાશ વગેરે સાથે ખાતાં અમૃતના શેરડા મોંમા છૂટવા લાગ્યા. આથી મારો તાપણી તરફનો પ્રેમભાવ, ભક્તિભાવ અભિક્રમજો વધ્યો. ખેતરમાં પણ તાપણીનાં દર્શન અને તે તાપણીની રાખોડીના મારા શેકથી આ કૂળા દૂધભર્યા દાણામાં મધગળની મીઠાશ અર્પી હો એમ પુરાવાનો વિચાર કર્યા વિના પુખ્ત માની લીધું. ...થી કેને કરી રહેવાયું નહિ ત્યારે મેં મારો મન સર્વ સન્મુખ

[illegible]

તેની મુશ્કેલી [illegible] વધતા ઉકરડાઓ [illegible] [illegible] પાકે આરોગ્ય [illegible] [illegible] ને તાજી નથી હવા. [illegible] મનુષ્ય-જીવનની [illegible] છે. તેનાથી પ્રાણ [illegible] સઘળું પમાય છે.

ગરીબ લોકોને શિયાળે [illegible] શિયાળાના ચારે માસ ગરીબ લોક [illegible] જ ટાઢ ઉશકે છે. તેમના ઘરમાં ન્યાસનેલ, દીવેલ કે [illegible] સરખું પણ ન હોય; ત્યારે તે ઘરમાં દીપક [illegible] છે. જંગલમાં કે ગામના પાદરે અખાડો જમાતી [illegible]

સુ બાવાઓને તાપણી વસ્ત્રની ગરજ સારે છે. તેની રાખોડીમાં ચોવીસે કલાક દેવતા સળગતો રાખી તેઓ તેનું સતત સેવન કરતા હોય છે.

ઋષિ-મુનિઓ તેની સન્મુખ આસન જમાવી તપશ્ચર્યા કરતા હોય છે કે ઈશ્વરધ્યાનમાં તલ્લીન હોય છે; ત્યારે પોતાનું નૂપુર ખખડાવી અપ્સરા માફક, ઝાળ ઉરાડતી, ચપળ ગતિએ થનગન નાચતી ઋષિ-મુનિઓની તપશ્ચર્યા ભગ્ન કરવા આવેલી અપ્સરા જેમ દૂરથી દેખા દે છે.

અસલ નગરજનો મધ્યરાત્રિએ મુસાફરી કરી પાછા વળતા કોટ બહાર .પડાવ નાખી તાપણીનાં આશ્વાસનેજ રાત્રિ ગુજારતા. નાવિકો મછવા લંગારી કિનારે તાપણું કરી રાત આખી પસાર કરતા. વણઝારા પોઠો લઇ દૂર દેશ સુધી વેપાર ખેડવા નીકળતા ત્યારે વચ્ચે ઘન જંગલની વાટમાં અચાનક દિવસ આથમતાં જ્યાં જ્યાં પડાવ નાખતા ત્યાં ત્યાં તાપણી સળગાવી રાખી રાત્રિ આખી તાપણીના સહવાસમાં ગાળતા. તેનો પ્રકાશ માલથી લદાયલી પોઠોનું રક્ષણ કરતો. તે વખતે કોઇ અંધારી રાતે જ્યારે ચારે બાજુએથી દિશાઓનો અંધકાર વનપ્રાંત આવરી લેતો, ઉદાસી વાયુ પાંદડાઓને રડાવી રહેતો, ખુલ્લા આકાશમાં તારાઓ પત્રજાળીઓમાંથી વારે વારે ડોકીઆં કરી આંખો કાઢી બીવડાવતા; ત્યારે તાપણીજ માત્ર રાત્રિની વિરાટ્ મશાલ બની કાંપના કલેજે, નમણી દૃષ્ટિ ઢાળી, મંદ મંદ હસી હસાવતી, અંધકારના ભયાનક સન્નાટામાં મિત્ર કે રક્ષકની ઉત્તમ ગરજ સારતી હતી. આજના રેલગાડીના જમાનામાં તેનો આવો બધો તાદૃશ્ય ખ્યાલ ક્યાંથી કોઇને આવે ?

તાપણી આવેગભરી છે. તે કેમ જાણે પોતાના પ્રાણનો આવેગ એક પળ વાર પણ રોકી શકતી ન હોય તેમ ભડભડ બળી ઉઠે છે; ત્યારે તો એ ટાઢી પડે તોજ જંપે. જીવનના અર્ધજાગ્રત અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાવે છે. મનને હૃદય પર પ્રકાશ છાંટી શુદ્ધ અને સાત્વિક બનાવે છે. તે સત્ય ને કલ્યાણકારી છે. તેની મદભરેલ ઝાળમાં મંદ કંપન સાથ નવયૌવનની શક્તિ છે. એથી એમાં ચંચળતા ને શક્તિ, પ્રતિભા ને વિશાળતા છે. વેગપૂર્ણ ગતિ અને નવો ઉમંગ રંગ પણ રાખે છે. તેની ચોપાસ ચર્ચા અને અર્ચા થઇ રહી હોય છે.

ખરે, તાપણી જાણે સુષુપ્તિની અંદરથી અંતરની પ્રખર તૃષાની વેદના છીપાવવા સ્વર્ગના અમૃત માટે જાગી ઉઠતી હોય તેમ જાગે છે અને અંધકારને રંગી સૂર્યપ્રકાશિત સોનાના કળશ માફક ઝગઝગે છે. (તા. ૩-૧૧-૧૯૩૫ ના "નવી રોશની"માંથી)

૧-શાંતિજળની ધારા

(૧)

[illegible]

"[illegible]

[illegible] વડે વ્યક્ત થયા.

"અરે [illegible]

ધ્વનિ પ્રસરાવતી મોટીઓ [illegible]

પર પડવા લાગી.

પતિપ્રાણે અપાયેલી [illegible] મન ને ઉપયે [illegible]

"મારી રે...મરી [illegible], મરી [illegible]

[illegible] એ શબ્દો વડે થઇ રહ્યું.

"એ રવા દો, રવા દો, [illegible] [illegible]

[illegible] એ આમરી ભાવને [illegible]

"તો પેલેથી [illegible]

"રાં...સ્ત્રી જાતજ હઠીલી; પણ માર આગળ તો પોચી રૂ જેવી." સ્ત્રીજાતિના લક્ષણોને નિરખતો, હરખાતો હરખાતો પુરુષ કડલાં લઇને ચાલ્યો ગયો.

"માડી રે, માડી રે" કરતી સ્ત્રી એક બાજુ પડી હતી.

"કાં વીરૂ બેન! શું હતું વળી આજ?"

એક સીધી આડ દશ ઓરડીઓની હાર હતી. તેમાં મજૂરી પર જીવન ટકાવનારા ગરીબોજ વસી શકતા. ગંદવાડ અને અંધકારથી ભરપૂર એવી એ ઓરડીઓની જમણી બાજુની પ્રથમની ઓરડીમાં–એ નર અને નારીનું આ–નાનું યુદ્ધ થઇ ગયું.

નારીને નમાવ્યાના અને કડલાંમાંથી કરોડ રળવાની આશાના ઘેનમાં પુરુષ કાર્નિવલના તંબુ તરફ ઉપડી ગયો.

બાજુની બીજી ઓરડીમાં રહેનારી રૂપાએ પુરુષને જતો જોયા પછીજ વીરાના ઘરમાં પગ મૂકીને ઉપરોક્ત શબ્દોવડે પૃચ્છા કરી.

"આવો ને રૂપાં બેન! પણ બીજું શું હોય? આ હમણાં રોયું કાર્નિવલ આવ્યું છે ને, તે ઈ રોજ હમણાં ઇયાં જવાનું શીખ્યા છે. હમણાં તો રોજ રાતે ઈ ઇયાં જાય છે, ને ઈ ઇયાં કાંક ઈનામુંની હોળિયું સળગાવે છે, ને બીજું ઇ કોણ જાણે, પણ કાંક રમતુંએ થાનીકું હશે–તે ઇયાં રોજ થોડું થોડું નાખી આવે છે. મારા અંગ ઉપરનું બધું ઈ ઉપાડી ગીયા, ને છેવટમાં આ ભાંગી તૂટી બે કડલીયું રઇ'તી ઇ યે આજ લઇ ગયા." વીનકકથા ગૂંચાણી.

"માડી રે! કડલીએ લઈ ગીયા? અરે ભગવાન! ઇને ભાન નઈં પડતું હોય?"

"ઈ કડલીયું આપવાની ના પાડી એમા તો એનો મિજાજ ગીયો, ને આપણે તો જાણે રૂપાં બેન કેમ ઢોર હઇએ! એ તો ઢોરની જેમ મોટીએ સોટીએ સાબેડીજ નાખી. પછી મારેય કેટલોક ખમાય! કીધુ મૂવાં કડલાં! ને પછી કાઢી દીધાં. આજ આ છેલ્લામાં છેલ્લી ઘરની બે ચાર રૂપિયાની મત્યા હતી એને વેડફી નાખવા ઉપડી ગયા. રૂપાં બેન! શું કરાય? રોઇને બેસી રેવું પડે છે, નકર કાળજું તો ઘણુંય કપાય છે."

"ઇ રોયા કારનિવલું આવીને માંડ માંડ રાના લોહીના પાણી કરીને રળેલા પૈમાને હસરડી જાય છે. વીરાબેન! ઈ પાપીયાવને આપણાં જેવાની જરા ય દયા નહિ આવતી હોય!"

"ભગવાન જાણે, ઈ બધાંય નગેરીલાજ હોય. રૂપાબેન' ઇ'ના મોંઢમાં દયા કેવી! ઇ તો પૈસા ઉસરડીજ જવાનું સમજે; પણ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૪)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એ માનવી [illegible] છે

[illegible] પર [illegible] ને [illegible] [illegible] આવતું હતું

પડીઆર પાછો એ માનવી [illegible] હતી, પણ [illegible] લાગે, તેમ એ માનવી [illegible] ને [illegible]

બેસતા તેને વધારે [illegible]

"આપણે મૂર્ખ દેખાય છે" [illegible] છે" હવાખોરોમાંના કોઈએ ટીકા કરી

"અરે લાગે છે કોઈ પાગલ [illegible] સંગાથ મળ્યો.

"દુનિયામાં કેટલાએ બિચારા પ[illegible] છે." [illegible]
સહાનુભૂતિને પણ એ ટીકા અને અભિપ્રાયના [illegible]

"પાગલો શા માટે પાગલ થાય ?" નિ[illegible]
એ ઉપહાસભર્યું વાક્ય પણ ઉક્ત મંડળમાં [illegible]

એ માનવીની કર્ણેન્દ્રિયે એ ટીકા—અભિપ્રાય[illegible]
મંડળને પ્રવેશિત થવા દીધું નહિ.

કર્ણેન્દ્રિયના ચાલક[illegible] તેની [illegible] ન હતા.

તે માનવીની સઘળી શક્તિ એક[illegible]

"હે ભગવાન! હવે !"—[illegible] અસ્પષ્ટ [illegible]
વરાળ સહજ પ્રમાણમાં વિશ્વના વાતાવરણમાં [illegible]

ક્ષણો સુધી એમજ ચાલ્યા કર્યું.

હવાખોરોના સમૂહે પણ ચલતી પકડી.

એ માનવી ઉઠ્યો. 'બસ, [illegible] બીજું નહિ [illegible]
કરતો તે ભાગ્યો. વરાળના [illegible] તે કે[illegible] હતો, [illegible]
હતો તેનું તેને ભાન ન હતું.

"દુનિયામાં કોઈ દિ' ઈ ફંદમાં પડશો—પડશો મા." [illegible]
નાદ છોડી એણે વરાળને નાસી છૂટવાની જગ્યા કરી આપી.

"અને મારે હવે કોને કરવું શું ?" કહીને એ [illegible]

હવાખોરો એ ગગનભેદી નાદ સાંભળી ઉભા, [illegible]
દૃષ્ટિ દોડાવી.

"ઓલ્યો પાગલ પોકાર કરે છે." તેઓમાંના એકે અનુમા-
નથી કહી દીધું.

"પણ તેના પોકારમાં કંઈક સત્ય જણાય છે: ફંદમાં પડશો
નહિ એ શું" બીજાએ સંશયદર્શન કરાવ્યું.

તેઓએ નજર દોડાવી. તળાવની પાળેથી નીચે ઉતરીને ઉભેલ
એ માનવી કોઈ હવાખોર હોય તેમ જણાયું.

"એ...કોઈ એના ફંદમાં પડશો મા!"—એ થડકારે સ્વરમાં
[illegible] ભાગ્યો, ને હવાખોરો એ જોઈ રહ્યા.

સૌએ પાળને એ દોડવા લાગ્યો; તળાવની પાળ ચડી ગયો.

"—એ જાઉં છું; જાઉં છું—" નાનકડા ધ્વનિનાં મોજાં એ
હવાખોરોના કાનને અડક્યા.

"આ કેમ દોડ્યો ? ક્યાંક તળાવમાં પડે નહિ—" અનુકંપા-
[illegible] નહિ હતો.

"હા, ને પાળ ઉપર ચડી ગયો લાગે છે! એમનામ—" બીજા-

[illegible]

"શું પાપ ?"

"પાપ, અરે માંગ પાપ" એ, જુઓ [illegible]

"એમ ઉતાવળ ના કર, [illegible] પ્રમાણમાં ઓછું કરીશું. નું સમાગમણ [illegible]" [illegible] સમાગમણ ઓછી કરવાના ઉદેશથી [illegible] ઉપયોગમાં [illegible]

એ માની એ લાગણી [illegible]

"જુઓ, આ દાળી [illegible] ખુવાર એણી દીધો. ઘરમાં [illegible] એકઠું [illegible] દીના પરેજાય ખવાઈ ગીયા. ઘરમાં એક દિ'નું ખાવાનું [illegible] ને સાંજ ! ઉત્તા [illegible] નગાં [illegible] જેમ તેમ કરીને કાઢ્યા, પણ પછી શું થાય ! આ [illegible] [illegible] એ [illegible] દિ' [illegible]; પણ [illegible]

દ'નો મારા ઘરનો દેખાવ મારાથી જોવાણો નઈ. કયાંકથી કામ ગોતી કાઢું એમ ધારીને ઘર બાહાર નીકળી ગયો; પણ કયાંય કામે મળ્યું નઈ. પછી તો ઘરે ગીયો જ નઈ, ને રાતના આ તળાવની પાળે ઝાડવા હેઠે સુઈ રીયો. સવાર પડી ને ઉઠયો; પણ ઘીરે–મારા સા'બ! ઘીરે શું જાઉં ? ઇયાં યે કોણ જાણે શું હશે ? ને પછી તો કેટલી યે ઘડી અકળાણો અને શેવટ, આ મરવાનું મીઠું લાગ્યું, તીયાં તો તમે કાઢી લીધો. શું કરવા કાઢયો ? હેં, શું કરવા ?"–

એ માનવીના મુખમાંથી છેલ્લો શબ્દ ખૂબ ભાવનાએ દબાઇને બહાર પડયો.

તે વીરાનો પતિ ભવાન હતો.

(તા. ૮–૮–૧૯૩૪ ના "રોશની"માંથી)

૧૭–બાપને માન આપ્યું.

([illegible])

[illegible]

ગોમુ—"તુ તો રોજ [illegible]
[illegible]નામાં સભાપુજ [illegible]

માંડુ જમાડ બાધ કરીને [illegible]
રોજી મદેલ કરવા નીકળતી.

એમની વાતો રોજ રામુ પોતાની [illegible]
[illegible] કરતો. પૈસાઓ ફરી બહાર નીકળી [illegible]
વહાલીને બોલાવીને કહેતો "વહાલી" [illegible]

વહાલી લગાતાર રેડિયો ચલાવ્યા કરતી. [illegible]
તે તરત જઈને ડબ્બી લઈ આવતી ને રામુની [illegible]
પીળા કપડામાં વીટેલી હતી. રામુ એને પ્રેમથી [illegible]
[illegible] નાખતો ને કહેતો: "માડુ આજે પણ [illegible]
[illegible]ને આપી દેશે." ફરી ડબ્બી બંધ કરી વહાલીને [illegible]

આ લઇ જા ને મૂકી દે."

બીજે દહાડે પણ એજ પ્રમાણે બનતું. "ભાઇ ચાલો જઇએ" કહીને સોમુ આંગણે આવીને ઉભો રહેતો ને માધુને બોલાવતો.

માધુ કામ બંધ કરીને ભાઇબંધોની સાથે ચાલવા માંડતો. રામુ એની દીકરીને બોલાવતો. વલ્લી ડબ્બી આણીને એની સામે મૂકી દેતી. રોજની પેઠે રામુ એમાં ચાર આના નાખતો અને વલ્લી પાછી ડબ્બી ઉપાડીને મૂકી દેતી. બીજી બાજુ માધુ એની ટેવ પ્રમાણે તાડીની દુકાને જઇને ચાર આનાના પૈસા આપતો ને તાડી લઈ આંખ મીંચીને પી જતો.

આમ દિવસો પર દિવસો જતા હતા. રામુની ડબ્બી પૈસાથી ભરાઇ જતી હતી. માધુની કમાઈ રોજના ચાર આના લેખે તાડીની દુકાને પહોંચી જતી. ચાર આનાથી વધારેની તાડી પી નથી શકાતી એનો માધવને ઉલટો અફસોસ થતો. આ તરફ વલ્લી ડબ્બી પૈસાથી ભરાતી જોઇને બહુ રાજી થતી.

માધુની મનગમતી ચીજ તાડી એના પેટમાં પડીને પોતાનું કામ કરવા લાગી. સવારે ઉઠતાં માધુના માથામાં ચસકા મારતા, આંખો લાલ થઇ જતી, તે હમેશાં દારૂડિયાની પેઠે બકયાં કરતો. ઘર-માં મા અને બૈરી જોડે હમેશાં કજિયા કરતો. બજારમાંથી જરૂરની ચીજો લાવવાના પણ હમેશાં સાંસા પડતા.

એમ કરતાં બાર મહિના વીતી ગયા. એક દિવસ સવારે માધુની ઘરડી મા ઘરનુ આંગણું વાળીને ઓટલે સાવરણી ફેરવતી હતી. એટલામાં રામુ કયાંકથી એક સુંદર ગાય લઇને આવ્યો. ગાયનું નાનું વાછરડું માની આસપાસ ચોમેર કૂદતું હતું.

બારણેથી રામુએ બૈરીને હાક મારી. રામુની કાકીએ પૂછયું: "ગાય કોની છે?"

રામુએ કહ્યું: "કાલે ગોવિંદપુરના બજારમાં ગયો હતો ત્યાંથી વેચાતી લાવ્યો છું."

ડોશી બોલી: "એમ કે? તારૂં ભાગ્ય તો બહુ મોટું છે! તને શી વાતની તાણ છે? હાશ તો અમારા થાય છે."

રામુએ ડોશીને પૂછયું: "એમ કેમ બોલો છો મા?" સ્ત્રી બહાર આવેલી તેના હાથમાં ગાયની રાશ આપી દીધી.

ડોશી કહેવા લાગી: "તું પણ શાળ પર કામ કરીને કમાય છે, માધુને પણ એટલીજ મજૂરી મળે છે; પણ એના બધા પૈસા કોણ જાણે કયાં અલોપ થઈ જાય છે! અમારા ઘરમાં તો ખાવા-

[illegible]

ને કહેતી: "રામુ તો [illegible] [illegible]

તાવ હજુ કેમ નહિ ઉતરતો હોય!"

વહુ બોલી: "જેવી ભગવાનની મરજી [illegible]"

ડોશી—"કોણ જાણે ભગવાન ક્યારે [illegible]"

રામુએ કહ્યું: "ખરી વાત તો બીજી છે."

કનકલતા: "બીજું કશું નથી, નસીબની વાત [illegible]"

રામુ—"તને ખબર નથી. કામે જે સોયથી [illegible] (ઇંજેક્શન આપનારા) મોટા દાક્તર આવેલા તે કહેતા [illegible] પીનારા લોકો ઉપર દવા જલદી અસર નથી કરતી ને તાડી [illegible] બધા લોહીને બગાડી નાખે છે."

કનકલતા—"બધી ખોટી વાત; સૌથી મોટું તો નસીબ છે [illegible]"

જેમ તેમ કરતાં એક મહિનો નીકળી ગયો, માધુ જરા [illegible]

પણ એનાથી કામ થતું નહોતું.

એક દહાડો સવારે રામુ ચબૂતરે બેઠો દાતણ કરતો હતો. માધુ ધીરે ધીરે આવીને એની પાસે બેઠો, ને કહેવા લાગ્યોઃ "ભાઇ! ાડી છોડી દેવાનો વિચાર કરી રહ્યો છું."

રામુઃ "એથી વધારે ફાયદો તને દુનિયામાં બીજી કોઇ ચીજથી થાય."

માધુ—"હમણાંજ મંદિરમાં જઇને ભગવાનની આગળ સોગન કે છું. હું પણ તારી પેઠે ડબ્બીમાં પૈસા નાખીશ. ગાય તુંજ શું । રાખે? શું અમારા ઘરમાં દૂધમાખણ નહિ પચે?"

રામુ—"જરૂર એમ કર ભાઈ! આજે પૂનમ છે. હું પણ દેરે આવું છું. ભગવાનને પગે લાગીને હું પણ નારિયેળ ને પતાસાં ાવીશ; ચાલ." (હિંદી પરથી)

(તા. ૨૭-૧૦-૧૯૩૫ના "હરિજનબંધુ" માંથી)

૧૧–માતાની ગોદ

[illegible]

(૧)

[illegible]

પરન્તુ [illegible]

(૨)

નિશાળે જાને લાયક [illegible] એ બાળની [illegible] હતું અને એ તળાવને કિનારે એની માતાની ઝુંપડી હતી [illegible] આશ્રમમાંથી રવાના થઈ પેલી ટેકરી [illegible] દીએ પહોંચ્યો. અંદર એક દીપક ટમટમતો હતો [illegible] ઉભા ઉભી માતા નિજ બાળકની રાહ જોઈ રહી હતી [illegible] છાતી સરસો ચાંપ્યો અને તેના ભાળને ચુમ્બન કરવા લાગી તેણે પૂછ્યું "બેટા! ગુરુએ શું કહ્યું!"

બાળકે સામો પ્રશ્ન કર્યો: "મા! મારા બાપનું નામ શું છે? ગૌતમ મુનિએ કહ્યું કે ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો કેવળ [illegible]નેજ અધિકાર છે."

માતાની આંખો નીચી ઢળી. તે ધીમે સ્વરે બોલી "બેટા! યુવાવસ્થામાં હું બહુજ દરિદ્ર હતી એટલે મારે ઘણાએ સ્વામીની સેવા

કરવી પડી હતી, તારી માતા જયબાલા છે, જેની ગોદમાં તું ઉછર્યો છે; પરન્તુ તેને કોઇ પતિ નથી."

(૩)

બાલ અરુણનાં કિરણો તપોવનનાં વૃક્ષોને લાલિમાથી રંજિત કરી રહ્યાં હતાં. પ્રાતઃસ્નાનથી જળનીતરતા વાળે વિદ્યાર્થીઓ એજ પ્રાચીન વૃક્ષ નીચે ગુરુ ગૌતમ પાસે બેઠા હતા. સત્યકામ ત્યાં આવ્યો અને ગુરુચરણે શિર નમાવી ચૂપચાપ ઉભો રહ્યો.

મહર્ષિએ પૂછ્યું: " કહે, જાતે કેવો છે ?"

બાળકે જવાબ દીધોઃ " ભગવન્ ! મને ખબર નથી. મારી માતાને મેં પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું: 'યુવાવસ્થામાં હું દરિદ્ર હતી એટલે મારે કેટલાયે સ્વામીની સેવા કરવી પડી હતી. તારી માતા જયબાલાની ગોદમાં તું ઉછર્યો છે, પરન્તુ તેને કોઇ પતિ નથી."

છંછેડેલા મધપુડાની મધમાખીઓની જેમ વિદ્યાર્થીઓ નિજ નિજમાં કાંઇક ગણગણવા લાગ્યા. વર્ણસંકરની ધૃષ્ટતા અને નિર્લજ્જતા પર તેઓ ધુંવાફુંવાં થઇ રહ્યા હતા.

ગુરુ ગૌતમ આસન પરથી ઉભા થયા અને તેમણે પોતાના બંને હાથ ફેલાવ્યા, બાળકને પોતાની છાતી સરસો ચાંપ્યો અને કહ્યું: " બેટા ! તું સઘળા બ્રાહ્મણોથી પણ શ્રેષ્ઠ છો."

૧૨-ડાકોરજી

([illegible])

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" નાસ્તિક "

" [illegible] "

" નાસ્તિક ! "

" નાસ્તિક તો નાસ્તિક, પરંતુ ઈશ્વરની [illegible] થાય. એને ચિંતા ન હો, [illegible] મહેનતની પૂરતી આમદાનીની હો, [illegible] હો, એ માટે ભાઇ' આ ઈશ્વર છે. ખૂબ ભોગ ધરાવો, પૂજા કરો, ઈશ્વરને બહાને મજા લૂટો, ઘર ભરો, ઈશ્વરની ઓટમાં શિકાર ખેલો, મૂર્ત પાછી શું થશે તે કોણ જાણે છે ! વળી તે પૂછવા પણ કોણ જાય છે ! "

" પાપી ! "

" પાપી હોવું એ પણ ખરાબ નથી. [illegible] પુણ્ય [illegible] થા જાય, તો ઈશ્વર નાખુશ થશે ? અને નાખુશ [illegible] કેમ પાડશે ? "

" દુરાત્મા ! ભગવાનના મંદિરમાં આવી વાત ! "

" ઓહ ! તમારો ઈશ્વર સાંભળે પણ છે ? ત્યારે તો એને શ"

કટ થતું હશે! કાનના પડદા દુનિયાના તલપતા પ્રાણીઓની આહો-થી ફાટી ગયા હશે. હું તો સમજતો હતો કે તે બહેરો છે."

"હવે ચાલ્યો જા, નહિ તો—"

"વાહ, તમે મારશો સુદ્ધાં? ત્યારે તો તમારો ઈશ્વર બહુ મોજી લાગે છેઃ એ માણસોને લડાવી ખુદ બેઠો બેઠો તમાશો જુએ છે!"

"પાપી! નીકળ—નીકળ—નીકળ!!"

કહેતાં કહેતાં ઘરડા બાવાજીની પાતળી લાકડી વ્યક્તિના શરીર પર પડવા માંડી; પણ તે તો ક્રોધિત ન થતાં હસતોજ રહ્યો. વૃદ્ધનો ક્રોધાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. લાકડી તો અટકી ગઇ, કિન્તુ શરીર થરથર કંપવા લાગ્યું. તે બરાડ્યો—

"રાક્ષસ! પિશાચ! ચંડાળ!"

આ સમયે બહારનો પ્રહરી બોલ્યો—

"બાવાજી! શેઠજી ચઢાવો (ભેટ) લઇને આવ્યા છે."

ચઢાવાનું-ભેટનું નામ સાંભળતાંજ બાવાજીનું મુખ માખણ જેવું મુલાયમ થઇ ગયું. નેત્ર ખીલી ઉઠ્યાં. લાકડી મૂકી બારણાં તરફ દોડયા. વ્યક્તિ ગુપચુપ થાંભલાની ઓથમાં ઉભી રહી. આ સમયે શેઠજી મુખ્ય તથા ઠાકોરજી ગૌણ થઈ ગયા હતા. શેઠજીએ બેસીને ચઢાવાનો થાળ ખોલ્યો. મિઠાઇઓ જોતાંજ બાવાજીના મુખમાં પાણી આવી ગયું. શેઠજીનાં ગુણગાનમાં જીહ્વા નાચી રહી. શેઠજી ફૂલીને ફાળકા બની ગયા. તેમણે હસીને કહ્યું:

"બાવાજી! આ તો મામુલી મુકદ્દમાનો ચઢાવો છે. આવતી સાલમાં જો ચામડાં ને ચરબીના વ્યાપારમાં એક લાખનો લાભ થયો, તો એક હજાર રૂપિયા અવશ્ય ચઢાવીશ."

"હા, સરકાર! જરૂર લાભ થશે. એ કોણ છે?"

"મારી છોકરી છે. લગ્ન થયે આઠ વરસ થઇ ગયાં, પણ હજી સુધી બાળકનું મુખ જોયું નથી."

"શો! હું પ્રબંધ કરી દઇશ; બધું ઠીક થઈ જશે."

"તો હું તમને ખુશ કરી દઇશ."

"ગરીબપરવર! અમે તમારાજ આશ્રિત છીએ ને!"

ચઢાવામા બીજા બધા પદાર્થ તો બાવાજીની ગૃહસ્થાઇની શોભા સ્વતઃ માટે હતા. કેવળ એક ચળકના જૂના ગોટાનાં ગુંથેલાં ફૂલતાં અને બે રૂપિયાનું ચાંદીનું જંતર ઠાકોરજીને માટે હતું. બાવાજીએ જેવું ઠાકોરજીના ગળામા જંતર પહેરાવ્યું, તેજ વખતે થાંભલાની ઓથમાંથી પેલી ઉભેલી વ્યક્તિ ખડખડાટ હસી પડી. બધાની દૃષ્ટિ

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

[illegible]

"[illegible] છે."

"[illegible]"

"[illegible] છ."

"[illegible] શું !"

[illegible]

"શું છે!"

"હું [illegible] હારી [illegible] [illegible] વાત હતી, આજે ભિખારણ [illegible]. હમણાં [illegible] છીએ. કોર્ટમાં જવા માટે રૂપિયા ન હતા [illegible] કર્યો હતો, પણ મોટા મોટા વકીલોની [illegible] બાવાઓએ પણ કહ્યું હતું કે માનતા માનો, પરંતુ મારી [illegible] ધન ક્યાં છે? કરજમાં જમીન પણ લીલામ થ[illegible]"

"કેટલા રૂપિયા કરજે લીધા હતા?"

મારા પતિદેવે ચાર હજાર રૂપિયા [illegible] છોકરીઓના લગ્ન માટે લીધા હતા. થોડા લગ્નમાં ને થોડા [illegible] વગેરેમાં ખર્ચાયા. વરસાદના અભાવે ઉપજ ન આવી. અનાજનો ભાવ પણ સરી

. પ્લેગમાં પતિદેવ પણ ચાલ્યા ગયા. હું કરજ ક્યાંથી ચુકાવું ! માસે સેંકડે બે ટકા લેખે કુલ બારહજાર રૂપિયા થઇ ગયા. મેં પ્રયત્ન કર્યો, કે શેઠજી પોતાના મુદ્દલ રૂપિયા ને ઉચિત વ્યાજ લે, ગુ ગરીબનું કોણ સાંભળે ?"

આ વખતે શેઠજી હસતા હસતા ઉતર્યા. સ્ત્રીને જોતાંજ તેમણે પાનું મો ફેરવી લીધું. બાવાજીએ તાનો મારતાં કહ્યું—

"કેમ રે, મેં કહ્યું હતું ને કે ઠાકોરજીની માનતા માની લે; પ તેં ન માન્યું. હવે રડયે શું વળે ? જા, ઘેર જા."

"રડતી નથી. એનાં આંસુ ઠાકોરજીનાં અને તેના પેશકાર-પનાં ગુણગાન ગાઇ રહ્યાં છે."

"બાપ રે બાપ ! તું તો હમેશાં લડવાનેજ તૈયાર દેખાય છે ?"

મેં પણ મારા આત્મા પર-મારી બુદ્ધિ પર વિશ્વાસ ન રાખ્યો ન તો લાંચ આપી મારૂં કામ કાઢવાને માટે કુસંસ્કારમાં ફસી ત. બહેન ! તું મારે ઘેર ચાલ. તું તેને તારૂંજ ઘર સમજ. ઇશ્વર જે કાંઇ આપશે, તે ખાઇ આપણે આનંદથી દિવસ ગાળીશું."

સ્ત્રી કિંકર્તવ્યમૂઢ થઇ ગઇ. સ્ત્રીનું દુઃખ જોઇ બાવાજીનું વિન મન પણ ઉદાસ થઇ ગયું. મંદિરમાં જઇ અંદરથી કમાડ બંધ કરી દીધાં. અંદર બાવાજીના સાથીદારો ચઢાવાની વહેંચણી માટે વરૂની પેઠે લડવા લાગ્યા. સ્ત્રીએ ઉદાસીનતાપૂર્વક પૂછયું—

"શું તમે ઇશ્વરને નથી માનતા ?"

"હું કાંઇ નથી જાણતો. હાં, એટલું કહી શકું છું કે જ્યારે વિપત્તિની સંભાવના હોય છે-આપત્તિ આવે છે, ત્યારે અનાયાસ કદી તેનું ધ્યાન આવી જાય છે. હૃદય જ્યારે દુર્બળ થઇ જાય છે, દુઃખથી વ્યાકુળ થઇ ઉઠે છે, ત્યારે તેના અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ કરવાની પ્રેરણા થાય છે."

"ભગવાનથી ડરો; ક્યાંય દંડ ન દે."

"ડરે તેઓ, જેમણે એને પોતાનું સાધન બનાવ્યો છે. એની મારાને પોતાની હિનકામના, બીજાના ત્યાગ અને ઉત્સર્ગના આધાર પર કરવા ચાહે છે."

"ભાઇ !"

"બહેન! ડરૂં કોનાથી ? ભગવાનથી ? ભય અને કાતરતાના કારણે એનાથી ડરી હું મારો આત્મા વેચી દઉં ? મારા આત્મા પર વિશ્વાસ ન કરનાં, જેનું અસ્તિત્વ સંદેહાત્મક છે, તેના પર અને તેને, આ મહાસાગરની ભયાનક રૂપથી ગરજતી લહરોમાં ખેલની

१२–वैरागीनी वीरता

(લેખકઃ–શ્રી. પંકજ બી. એ.)

'અલ્લા હો અકબર' ના જયઘોષની સાથે પાણીપતવિજયિની અહમદશાહ અબદાલીની સેના આગળ વધતી હતી, બાજીરાવનો ભાગ્યસૂર્ય આ સેનાના પ્રતાપ આગળ આથમી ગયો. ભાઉ અને વિશ્વાસરાવ જેવા ઉદગીયરના દુર્જેય યોદ્ધાઓ વીરગતિને પામ્યા. યવનોની સેનાના ઘોડાઓ ભારતવર્ષની હરિયાળી ભૂમિને ખુંદવા માટે જોસભેર આગળ વધવા માંડયા હતા. કોઇ પણ વીર તેઓની આગળ છાતી ઠોકીને ઉભો રહે એવો ન હતો. ભરતપુરનો સૂરજમલ જાટ, ભાઉ સાથેના કલહને લીધે વિરક્ત થયો હતો. યવનોની વિકટવાહિની સેના યમુનાતીરે મથુરા–વૃંદાવનમાં ભરાયેલા એક મેળાને લૂંટવા માટે તથા નિર્દોષ હિંદુઓને કતલ કરવા માટે તથા ગાઝીની પદવી પામવા માટે આનંદપૂર્વક આગળ ધપી રહી હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની લીલાભૂમિ યવનોના પગ નીચે ફરી કચડાશે એમ સાંભળી ધર્મભીરુ હિંદુઓનાં દિલ કંપી ઉઠયાં; પણ બધા હિંદુ રાજાઓ દૂર રહ્યા. સંગઠન હતું નહિ એટલે લાચાર થઇને બેસી રહ્યા.

*   *   *   *

મથુરામાં આવેલા ગોકુળનાથના મંદિરની પાસે થોડા વૈરાગીઓની મંડળી બેઠી હતી. ચલમ અને ગાંજો પણ ચાલતો હતો. એકાએક તેઓએ દૂરથી બીજા એક વૈરાગીને આવતો જોયો. તેનું કદાવર શરીર અને પ્રતિભાશાળી મુખાકૃતિ જોઇને કોઇને પણ સ્વાભાવિક માન ઉત્પન્ન થાય એમ હતું. 'જય ગોકુલનાથ' કહી સર્વેએ ઉભા થઇને તેને વંદન કર્યું. ટોળામાંથી એક વૈરાગીએ આગન્તુકને પૂછ્યું: "કેમ બાબા ઉદયગીર! શું સમાચાર છે?"

"સમાચાર બહુ માઠા છે. યવનોની એક મોટી સેના ગોકુલ–વૃંદાવન લૂંટવા આવી રહી છે. આપણા ગોકુલનાથના મંદિર ઉપર ઘા કરશે." ઉદયગીરે કહ્યું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] નિમિત્ત [illegible]

[illegible]

ઉદયગીરી. [illegible] તે બોલ્યો. "અરે [illegible] આ પહાડીઓમાં એટલી [illegible] નાખું. શું બોલ. અર્જુને [illegible] કર્યું ! અરે ! આત્મઘાત [illegible] આપણે એટલું પણ નહિ [illegible] દુર્ગતિ કરતા અટકાવીએ !"

"પણ પવન થાકે છે અને [illegible] તેઓ સશસ્ત્ર છે અને [illegible] વૈરાગી બોલ્યો.

આ શબ્દોએ ઉદયગીરના ક્રોધમાં ઘી હોમ્યું, અને તેનાથી સહન ન થયું. દાંત પીસીને તે બોલ્યો, "[illegible] હોય તે આવજો, નહિ તો હું એકલો જ લડીશ, [illegible] સુધી મારામાં શક્તિ છે ત્યાં સુધી પવનોને સહાયતા [illegible] આવે છે ? વેશ્યાના પેટનો હોય તે બેસી રહેશે, [illegible] નો આટલો બધો મોહ ! ધિક્કાર છે તમારા જીવનને. બોલો, આ

છે કે નહિ ?"

"ચાલો, હું આવવા તૈયાર છું. જય ગોકુલનાથ !" એક ગીએ કહ્યું.

"આવ ભાઇ ! એકથી બે ભલા." ઉદયગીરે કહ્યું અને બોલ્યો: અરે વિચાર શું કરો છો ? શસ્ત્ર લ્યો. સંહાર કરો યવનદળનો. ાર્થક કરો નિજ જન્મનું. એક વાર જગત ભલે જુએ શાંત વૈરાગીઓનું પ્રચંડ તાંડવ, આપણે તો રણચંડીનું ખપ્પર ભરીને ખરી જા કરવાની છે. બોલો હર હર મહાદેવ ! જય ગોકુલનાથ !" ર્વેએ જયઘોષ કર્યો.

"સાંભળો" ઉદયગીર બોલ્યો "તમે જાઓ અને આખા ગામમાં તથા આજુબાજુ બધા વૈરાગીઓને ગોકુલનાથના મંદિર પર મળે તે હથિયાર લઇ આવવાને કહો. હું તમારૂં સંચાલન કરીશ. પછી જોજો કે યવનો અહીંથી પાછા જાય છે કે નહિ."

"જય બોલો ઉદયગીરી કી, જય ગોકુલનાથ" એમ બોલીને વૈરાગીઓ છૂટા પડ્યા.

× × × ×

યવનોની રાક્ષસી સેના ત્રીજા દિવસે તો પુણ્યભૂમિ મથુરામાં ઉતરી પડી. મંદિરો જમીનદોસ્ત થવા માંડ્યાં. પ્રતિમાઓ ખંડિત થવા માંડી. હિંદુઓ કતલ થવા માંડ્યા. યવનોની સેના સ્વચ્છંદપણે મનમાન્યો અત્યાચાર કરવા મંડી. ૮૦૦૦ યવન ઘોડેસ્વારો કાળરૂપ ધારણ કરીને મથુરામાં આમથી તેમ ફરવા માંડ્યાં. ગોકુળના મંદિરની ખ્યાતિ સાંભળી એ વિકટવાહિની સેના ગોકુળનાથના મંદિર તરફ વળી; પરંતુ જેમ નદીનો પ્રચંડ પ્રવાહ રસ્તામાં કોઇ એક મહાન ખડકના વચ્ચે પડવાથી અટકી જાય છે અથવા ગમે તેવો તોફાની સમુદ્ર પણ કિનારે આવીને અટકી જાય છે, તેમ એ વિકટવાહિની સેનાનો પ્રવાહ ત્યાં આવીને અટકી ગયો.

ગોકુળનાથના મંદિરમા જવાની ગલીને મોખરે ૧૦૦૦૦ વૈરાગીઓ રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને વિચિત્ર વિચિત્ર હથિયારો હાથમાં લઇને ઉભા હતા. સર્વને મોખરે વૈરાગી ઉદયગીર ક્રોધથી લાલચોળ આંખો કરીને ઉભો હતો. ત્રિપુરદહનના સમયની ભગવાન શંકરની વિકરાળ મૂર્તિના જેવું સ્વરૂપ જોઇને યવનો પણ સ્થંભિત થઇ ગયા. મથુરામાં ઘેર ઘેરથી વીણીને તેણે હથિયારો ભેગાં કર્યાં હતાં. વૈરાગીઓમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. થોડાક નાગરિકો પણ એનો અગમ્ય ઉત્સાહ જોઇને ગોકુળનાથના રક્ષણમાટે મરણીઆ થયા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

•   •   •

[illegible]

"[illegible] કર્યું." [illegible] વૈરાગીઓએ આક્રમણ ઝીલી લીધું. ઉદયગીર એક કુશળ સેનાનીની જેમ વૈરાગીઓનું સંચાલન કરવા લાગ્યો. રસ્તાની અનુકૂળતાને લીધે વૈરાગીઓને ઘણો લાભ હતો. [illegible] 'અકબર'ની [illegible] કરવા લાગ્યા. એક એક વૈરાગી મૃત્યુના મુખમાં જતા પહેલાં દશ દશ યવનોના મસ્તકથી રણચંડિ પૂજન કરતો ગયો. યવનો ગભરાયા. એક એક ફૂટ જમીન આગળ વધતાં સેંકડો લાશો પડવા માંડી. પાણીપતના વિજયી સાહસો વૈરાગીઓના આક્રમણની આગળ ડૂબી ઉઠયા. 'જય ગોકુળનાથ'ના જયઘોષની સાથે દૂર ગામોમાંથી આવતી બીજી વૈરાગીઓની ટુકડીઓએ યવન પર પાછળથી આક્રમણ કર્યું. યવનો અકળાયા અને નાઠા. "હર હર મહાદેવ, જય ગોકુળનાથ"ના જયઘોષથી રણભૂમિ ગાજી ઉઠી. ઉદયગીરને મરણતોલ અવસ્થામાં ઘાયલ થએલા વૈરાગીઓએ ઊંચકી લીધો. ગોકુળનાથના મંદિરમાં એ સર્વ રક્તરંજિત કુમારો

સાથે આવ્યા.

× × × ×

આશ્ચર્ય ! ગોકુળનાથના મુખમંડળ પર વિજયનું સ્મિત દેખાતું હતું. વૈરાગીઓએ 'જય ગોકુળનાથ' નો જયઘોષ કીધો. લથડતે અવાજે ઉદયગીર બોલ્યોઃ "ભાઈઓ! જુઓ, ગોકુળનાથના વદન પર સ્મિત! આપણા વિજય પર એ હસી રહ્યા છે. આપણે જો ચૂપચાપ બેસી રહ્યા હોત તો એમના પણ અભિશાપ આપણા પર પડતે. આપણી પૂજ્ય પ્રતિમાઓનું રક્ષણ કરવાનું જો આપણામાં સામર્થ્ય ન હોય તો યમુનામાં પધરાવી દેવી, નહિ તો તેને માટે મરવા કે મારવા તૈયાર થવું. કેમ, આપણે કેવી રીતે જીત્યા, દુર્જેય યવનો પર ?"

"ગોકુળનાથની કૃપાથી અને આપણી આત્મશ્રદ્ધાથી." 'જય ગોકુળનાથ' સર્વેએ જયઘોષ કર્યો.

ઉદયગીર સાજો થયો નહિ પણ પોતાની સ્મૃતિ મૂકતો ગયો. આજે પણ એવા શૂરવીરો પૂજાય છે. ધન્ય ઉદયગીર, ધન્ય છે તને !

× × × ×

ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે ગોકુળનાથના મંદિરની આગળ હજારો ગોસાંઈઓ વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા છતાં હજારો યવનોનો ખુરદો કરી નાખ્યો. આ તરફ અહમદશાહ અબદાલી વીલે મોઢે ગોકુળનાથ લૂંટયા વગર પાછો ફર્યો.

(તા. ૭-૬-૩૬ના "આર્ય પ્રકાશ" માંથી)

૧૪-મુનિનો મુગટ

([illegible])

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] રેણુબાઈ જે સમયનો રાગ ગાતી ત્યારે ઉપસ્થિત [illegible]
તેજ સમયનું દશ્ય દષ્ટિ સમક્ષ ખડું થતું હતું [illegible]
અને આકાશમાંથી મેઘવૃષ્ટિ થતી એક એને [illegible]
ળાને ગરદનવાળા કબૂતરો આવીને એના શરીર ઉપર [illegible]
સંગીત સ્વર સાંભળીને કેટલીયે વાર કળા કરતા મુગ્ધ થઈને [illegible]
સંગીતના સુરમાં સુર પૂરતી. મધુરા નાજુક પગનું, [illegible] વર્ણનું [illegible]
દેહનું ભાન ભૂલી નૃત્ય કરતા. લોકવાયકા એવી હતી કે રેણુ[illegible]
જેવી ગાનારી તે જમાનામાં બીજી કોઈ ન હતી. તે વિશુદ્ધ મન[illegible]
હતી. માત્ર એક વખત બાદશાહ સાથે તેને [illegible] થયો હતો. [illegible]

એ સંબંધનું પવિત્ર સ્મૃતિફળ તે લલિતા.

સાંજનો સમય હતો. આથમતા સૂર્યનાં સાન્ધ્ય-કિરણો સૃષ્ટિને આખા દિવસના પરિશ્રમમાંથી આરામના માર્ગે જવાની સૂચના આપતાં હતાં. દિવસ અને રાત્રિએ સંધિપત્ર ઉપર સહી કર્યાને ઝાઝો વખત થયો ન હતો. શહેરના સુંદર અને સરિયામ રસ્તા ઉપર ચાર મજલાવાળું એક ભવ્ય મકાન હતું. લલિતાબાઇ એ મકાનના બીજા માળ ઉપરના સુંદર શણગારેલા ઓરડામાં સ્વચ્છ અને સફેદ ચાદરથી આચ્છાદિત કરેલા ગાદી તકિયા પર બેઠી હતી. તેણે ગુલાબી રંગનું મદુરાની બનાવટનું બારીક વસ્ત્ર પહેરેલું હતું. મોગરાની ચાદર ઉપર ગુલાબફૂલોનો ઢગ કર્યો હોય તેવું મનોહર અને માફક દશ્ય ઉપસ્થિત થયું હતું. એના જીવન-ઉદ્યાનમાં વસંતઋતુ હમણાંજ બેઠી હતી. એના શરીરનો રંગ શ્યામ હતો. આથી તે શ્યામ-સુંદર લાગતી. એનું દિવાનખાનું અનેક અમૂલ્ય વસ્તુઓથી શણગારેલું હતું. જાતજાતનાં વાજિંત્રો, અરીસાઓ, ફ્લાવર-પોટસ, ધૂપદાની વગેરે યથાસ્થાને અને યથાયોગ્ય પદ્ધતિએ ગોઠવેલાં હતાં. દિવાનખાનાના ચતુર્ખૂણાઓમાં કાચનાં બારણાંવાળાં સુંદર કબાટો હતાં. એ કબાટો પ્રસિદ્ધ કવિઓના સેંકડો કવિતા-ગ્રંથોથી ભરેલાં હતાં.

આ વેળાએ લલિતાબાઇ એકલીજ બેઠી હતી. કોઇ નિશ્ચિત વસ્તુ ઉપર તે વિચારમગ્ન હોય એમ લાગતું ન હતું. એની મુખમુદ્રા ઉપરથી ચોખ્ખું કહી શકાતું કે પવનચક્કીની પેઠે તેના વિચારોનું ચક્ર પણ ફર્યા કરતું હતું. એટલામાં એક બ્રહ્મચારી નવયુવક બારણા આગળ આવીને ઉભો. કોઈ પણ જાતની ચેતવણી વગર એકાએક આવી પહોંચેલા યુવકને જોઇને તે વિસ્મય પામી, વિચારચક્રની ગતિ ધીમી થઇ અને અટકી પડી. આવનાર યુવકને પ્રશ્ન કર્યો—

"નીચે દ્વાર આગળ મારો કોઇ નોકર હાજર નથી ?"

"ના, નથી."

"તમે અહીં શા વિચારથી આવ્યા ?"

"સરિયામ રસ્તે હું ચાલી જતો હતો ત્યાં મને એક આદમી મળ્યો. મેં તેને પૂછ્યું કે મને કોઇ 'સત્સંગપ્રિય સજ્જનનું મકાન બતાવ કે જ્યાં નિરાતે રાત્રિ ગુજારી શકું અને સત્સંગનો લાભ અને આનંદ પણ પ્રાપ્ત કરી શકું.' એ માણસે ઇશારત કરીને મને આપનું મકાન બતાવ્યું."

"તમને માર્ગ દર્શાવનાર માણસ મોઢેથી નહોતો બોલ્યો ?"

ના, તે મોઢેથી બોલ્યો નથી."

[illegible]

"હા."

"[illegible] ઉપર [illegible] તે [illegible]"

"[illegible] ! મેં એમને ઉપર [illegible] હતા"

"તો તેં એમને રોક્યા કેમ નહિ ?"

"સરકાર, પેશાબ કરતાં બોલવાની સાહેબની મનાઈ છે"

"ઠીક, પણ પછીથી તું ઉપર કેમ ન આવ્યો ?"

"બાઇ સાહેબ ! હું સમજ્યો કે એ [illegible] પાછા [illegible] જશે."

"બ્રહ્મચારીજી ! જ્યારે તમે મકાનમાં પ્રવેશદ્વાર પર [illegible] આવ્યા ત્યારે આ છોકરો ત્યાં હતો કે નહિ ?"

"હતો એટલે ! અરે, એજ છોકરાએ મને [illegible] મકાન બતાવ્યું હતું."

"મહમદ ! બાવાજીએ કહ્યું તે સાંભળ્યું ? જવાબ આપ. [illegible] તો કેમ નથી ? તારૂં મોઢું આમ સિવાઇ કેમ ગયું ? બદમાશ [illegible] મારી સાથે આવી ચાલબાજી ? આવું વર્તન ! આવી મશ્કરી

અને આમ બાઘા જેવો ઉભો છે કેમ ? તારી આ વર્તણૂક બદલ તને બરાબર શિક્ષા થવી જોઇએ. જા, આજથી તને નોકરી ઉપરથી છૂટો કરવામાં આવે છે."

"બાઇ! મારા કારણસર આ છોકરા પર કોઇ જાતનો અત્યાચાર કે અન્યાય ન કરો. મને સમજાય છે કે એની મશ્કરીથી દોરાઇને ભૂલથી હું એક વેશ્યાના મકાનમાં આવ્યો છું. હું બ્રહ્મચારી–ત્યાગી છું. ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર તમારી પાસેથી કોઇ ચીજ ભિક્ષામાં લેવા હું અસમર્થ છું. આ છોકરાને તમે ક્ષમા કરો એટલી ભિક્ષા હું આપની પાસે માગું છું."

"બાવાજી! જે ત્રણ આશા સહિત તમે આ મકાનમાં આવ્યા છો તે હું પૂરી કરીશ."

"કઇ ત્રણ આશા ?"

"રાત્રિવિશ્રામ, ભોજન અને સત્સંગ. પરંતુ માલીકના સાથે મશ્કરીનો વ્યવહાર કરનારને હું કદાપિ નોકરી પર રાખીશ નહિ."

"પરંતુ એ ત્રણેમાંથી એક પણ વસ્તુનું ગ્રહણ મારાથી થઇ શકે એમ નથી. હું સમજું છું કે આ છોકરાએ જરૂર મશ્કરી કરી છે; પણ એ મશ્કરી 'અમૂલ્ય મશ્કરી' છે."

"બાવાજી! ત્યારે તમે ત્રણે વસ્તુ ગ્રહણ કરવા અશક્ત છો એમ ને? હું પૂછું છું કે તમે મને માત્ર એક 'યુવતીજ' કેમ જુઓ છો ? એક 'સત્સંગી શેઠ'ના રૂપમાં મને જોવામાં આપને કંઇ નુકસાન છે? આજ તમારૂં જ્ઞાન? આવુંજ તમારૂં માનસ? બાવાજી! તમે શાસ્ત્ર ભણ્યા છો પણ ગણ્યા નથી. તમે તો કેવળ વેશ્યાજ જોઇ શકો છો. ઉંડાણમાં અદશ્ય રહેતા આત્માનાં દર્શન ઇચ્છો છો કે બાહ્યના રૂપ રંગ ને? બ્રહ્મચારીજી! દેહને નહિ પણ દિલને ઓળખો; વ્યક્તિને નહિ પણ ધ્યેયને દુહો."

* * *

અમીરીની વારસદાર લલિતાના અંતરમાં ફકીરી દિલ હતું. સમાજના ગરીબ-નિરાધાર અંગો પ્રત્યે અને ધાર્મિક વિચારનાં મનુષ્યો પ્રત્યે એને મમતા હતી. બ્રહ્મચારીને રહેવા માટે તેણે ચોથો મજલો ખાલી કરાવ્યો. બ્રાહ્મણના એક છોકરાને ભોજન ઇત્યાદિ કાર્યો માટે રાખી લીધો. બંને વચ્ચે સત્સંગ અને શાસ્ત્રોની ચર્ચા શરૂ થઇ. આ પ્રમાણે અઠવાડિયું પૂરું થયું. સાતમે દિવસે બ્રહ્મચારીએ જવાની તૈયારી કરવા માંડી.

"લલિતાબાઇ! આજે મારે હું ચાલ્યો જઇશ."

[illegible]

* * *

અપૂર્વતાભર્યો દિવસ [illegible]
અને આનંદી [illegible]

ખુશાલીનો દિવસ હતો. શહેરની [illegible] વાજિંત્રો સહિત લલિતને [illegible] લાખના કિંમતી [illegible] બનાવેલી થાળીમાં મૂક્યો હતો [illegible] અર્પિત [illegible] ભારી નવપુરક [illegible] શહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર માનવમેદનીનો મહાસાગર ઉભરાયો હતો. એ લોકસમૂહને કાબુમાં અને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે પોલીસ [illegible] હાજર હતી. સરઘસને મોખરે લલિતા અને અજયપાળ ચાલતા હતા. તેમની પાછળ ગાનારીઓ અને વાજિંત્રો હતા. આખે રસ્તે [illegible] અને ફૂલોનો વરસાદ વરસતો હતો. કોઈ નવીન ઘટના પૃથ્વી ઉપર ઉતરી રહી હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. શહેરના બધા મુખ્ય ભાગે-

માં થઈને સરઘસ માધવજી મંદિરના મુખ્ય દરવાજે આવીને થોભ્યું.

મંદિરના પૂજારીઓ આ ઘટનાથી અજ્ઞાન ન હતા. સરઘસ દરવાજા આગળ આવીને ઉભું રહ્યું એટલે પૂજારીઓ બહાર આવ્યા.

"એક વેશ્યાના ધનથી તૈયાર કરેલા મુગટનો સ્વીકાર કરવો અધર્મ છે. અમારાથી એ મુગટનો સ્વીકાર થાય એમ નથી." પૂજારીઓએ પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું.

આ સાંભળીને લોકસમૂહ સ્તબ્ધ થયો. સૌ એકબીજાનાં મોઢાં તરફ જોવા લાગ્યા. સર્વની આંખો લલિતા અને બ્રહ્મચારી યુવક તરફ મંડાઇ હતી. બ્રહ્મચારીએ આગળ આવી નિવેદન કર્યું:–

"પૂજ્ય પૂજારીઓ, નગરજનો અને ભાવિક ભક્તો! અમે દાબદબાણથી કશું કરવા ઇચ્છતા નથી. અમે જે કરવા ધારીએ છીએ તે એ કે, પ્રથમ માધવજી સામે નાચ–ગાન થશે. ત્યારબાદ લલિતાબાઇ મુગટ હાથમાં લેશે. આ સમયે જો સ્વયં માધવજી પોતાનું મસ્તક મુગટ સ્વીકારવા નીચું નમાવશે તો તમારે તે પહેરાવવા દેવો, નહિ તો નહિ."

પૂજારીગણોએ આ સત્ય–આગ્રહનો સ્વીકાર કર્યો અને દરવાજા ખોલી દીધા.

ઠાકોરજી સન્મુખ એક કલાક સુધી અતૂટ અને એકધારું નાચ-ગાન ચાલ્યું. તે પછી લલિતા અને બ્રહ્મચારી ધીમે પગલે મૂર્તિ પાસે ગયા, સુવર્ણની થાળમાંથી લલિતાએ મુગટ ઉપાડયો અને પહેરાવવા માટે મૂર્તિ તરફ હાથ લાંબો કર્યો કે તરતજ 'વ્યાપક ઠાકોરજી' એ મસ્તક નમાવ્યું. સચરાચર, સર્વાન્તર્યામી અને પતિતપાવન એ પ્રભુના દરબારમાં ઉંચ–નીચના, નાના–મોટાના, શ્રીમંત–ગરીબના કે સ્ત્રી–બાળકના ભેદની અમાનુષી દિવાલો હોતી નથી, તેનો તાદસ્ય–સાક્ષાત્કાર સર્વને કરાવ્યો. પૂજારીની આંખો જમીન ઉપર ચોંટી ગઇ. એકત્ર થયેલા લોકસમૂહે આકાશભેદી જયઘોષણા કીધી. ભક્તવત્સલ ભગવાનના દરબારમાં સાચા ઘૃતદીપક પ્રગટયા. ધૂપદાનીમાંથી વાતાવરણને પવિત્ર અને સુગંધિત કરનારી ધૂમ્રશિખા ઉંચે આકાશમાં સરવા લાગી. સમય આવે છે અને ચાલ્યો જાય છે, પણ તેની પાછળ કંઇક સ્મરણ મૂકતોજ જાય છે. ભગવાનના દરબારમાં બનેલી આ ઘટના કેટલી મહાન, કેટલી હૃદયપ્રેરક અને કેટલી પ્રકાશક!

* * * *

"બ્રહ્મચારીજી! ચાલો હવે ચિત્રકૂટને રસ્તે પ્રયાણ શરૂ કરીએ. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણજી કદમ્બિપુરીએ વાસો કરીને પવિત્ર કરે-

૧૫–ચેપી રોગનું જંતુ

(૧)

મીલપરાંની અંધારી બસ્તીમાં જમના બેઠી હતી. બસ્તીની આગળ ઉઘાડી ગટર હતી. ભોંયતળિયું સદા ભેજવાળું રહેતું. ચૂલા ઉપર પાશેર જેટલું દૂધ ગરમ થતું હતું. જમણા હાથમાં જમના સાણસી રાખીને બેઠી હતી. ડાબા હાથે ઘોડિયું હિંચોળતી હતી.

"જમના! હું જરા બહાર જાઉં છું" ઓરડામાં પ્રાણજીવન આવ્યો. એ જરા ઉંચો, સુક્કો ને સખત ચહેરાનો જુવાની પાર ઉતરેલો પરંતુ આધેડ નહિ બનેલો માણસ હતો. ઓરડામાં એ ઉભો હતો ત્યારે એનું માથું છાપરાથી સહેજજ નીચું રહેતું હતું.

ધુમાડાના પડદાની આરપાર જમનાએ પ્રાણજીવનને ઓરડાની અંદર ઉભેલો જોયો.

"તે તમે આ નવાં કપડાં પહેરીને કયાં જાઓ છો?"

પ્રાણજીવને પોતાના ટૂંકા પગારમાંથી એક નવી જોડ કપડાં શીવડાવ્યાં હતાં ને ખાસ પ્રસંગે એ પહેરતો.

"ક્યાંય ખાસ નથી જતો" પ્રાણજીવને કાંઇક સંકોચથી ને કાંઇક અંતરથી કહ્યું.

જમના એ ન સમજે એમ ન હતું. એના ચહેરા ઉપર કાંઇક કંટાળો, કંઇક નિરાશા, કાંઇક રોષ આવ્યો. જમનાનો ચહેરો તો ધુમાડામાં પૂરો નહોતો દેખાતો, પરંતુ જમનાના અવાજમાં એ છૂપો ન રહ્યો: "જતા હશો તમારા પંચમાં."

પ્રાણજીવન જમનાને જોઇ રહ્યો. એની નીચોવાયેલી કાયા, એનો ગાપાનો ચહેરો, એની અપાર્થિવ તેજ ધરતી જતી આંખો ક્ષણભર એને ફાળ જમના પ્રત્યે બેદરકાર બનીને જમનાની પાસે બેસી જવા-નું દિલ થઇ આવ્યું.

બીજી ક્ષણે એ બોલ્યો: "પણ ધાર કે હું પંચમાં જતો હોઉં તોય તેમાં તારે શાને આટલી બધી ચિંતા ને આટલો રંજ કરવો જોઇએ!"

[illegible]

પાનો રહેશે.

(૨)

કારણો અનેક હતા, પરંતુ બધાનું પરિણામ એક હતું. દેશભરમાં સ્વદેશીનો પ્રચંડ જુવાળ ચઢ્યો હતો. હવે એટલી મિલો રાતદિવસ ધમધોકાર ચાલતી હતી ને નવી નવી મીલોના પાયા નંખાયે જતા હતા.

નાનગતના વહેવારમાં જુઓ કે બજારમાં જુઓ, ઘરના ખૂણામાં ઉભા રહો કે ચોરે ઉભા રહો, તાલેવંત માણસ સાથે વાત કરો કે કારીગર માણસ સાથે વાત કરો, સર્વત્ર સ્વદેશીની જ વાત સંભળાતી.

ઉર્મીલ લોકોએ પરદેશી કાપડ બાળી નાખ્યાં હતાં ને વ્યવહારકુશળ લોકોએ પરદેશી કાપડ બાંધીને ઉંચે રાખ્યાં હતાં. કાપડ સ્વદેશી, કાંસકા સ્વદેશી, જોડા સ્વદેશી, જ્યાં જુઓ ત્યાં બીજી કોઈ વાતજ નહોતી.

ને ધીકતી મીલોના દરવાજા ઉપર ગામ ગામડામાંથી માણસો નવી અન્નપૂર્ણાને ઉંબર આવીને ઉભા થયા હતા. જૂની મીલોને ૂરો મળી રહેતા. નવીને મળી રહેતા. કંઇક શહેરમાં કામ વગર ટા મારતા હતા; ક્યું પાતાળ ફાટયું હતું ને ક્યાંથી બધા મજૂરો ટી નીકળ્યા હતા?

સવાર પડે ને મીલનાં ભૂંગળાં એ શહેર ઉપર વાગે. શિયાળાની ી હોય, હજી પહો ફાટયું ન હોય, ત્યાં અર્ધ ઉંઘમાં ઘેરાયેલા જૂરો ફાટયાં તૂટયાં કપડાં પહેરીને મીલોમાં જતા. સાંજ પડે સૂર્ય ાયમી ગયો હોય, સારાયે શહેર ઉપર જ્યારે ધૂમાડાનું ગાઢ છત્ર ાઈ ગયું હોય, ત્યારે ભઠ્ઠીમાંથી જેમ રાખ બહાર નીકળે તેમ શો-ાઇ ગયેલા, થાકેલા ને હાંફતા માણસો બહાર નીકળે. કોઇક હોટ-માં ચાહ પીવા રોકાય, કોઈક પીઠામાં દારૂ પીવા ને કોઇક એ બેય ાનો કરવા જેટલા ધનવંત ન હોય એ બસ્તીમાં જઇને પહેરેલા ્પડે સુઇ રહે......

દેશ ઉદ્યોગપ્રધાન બનતો હતો. આ બધા ગઇ કાલના ખેડૂતો, આ બધા એકદા પોતાના ખેતરોના પાકની વચમાં ઉઘાડા આસ્માન નીચે સુઇ રહેતા હશે. હજારો વર્ષોથી એમણે જે માટીને શોષી એ માટીમાંથી બનેલા એમના દેહ શોષવાને એ આવ્યા હતા–કોઈ ખેત-રેથી, કોઈ વાડીએથી......મીલના સંચા ખોલતા હતા. એ કામ કરતા હતા.

સ્વદેશીનો જુવાળ ચડયો ને મીલોની શાળો વધવા માંડી ને સતત ફરતી રહેવા લાગી. સ્વદેશીનો જુવાળ આવ્યો ને ગઇ કાલે ગાડીઘોડામાં ફરતો શેઠિયો આજ મોટરમાં ફરવા લાગ્યો ને જેની પાસે એક મોટર હતી, એ હવે સવારેસાંજે મોટર બદલાવવા લાગ્યો.

મીલો કમાતી થઇ, પણ મીલના કામદારનો ઉદ્ધાર ના થયો. એના કામ કરવાના કલાકમાં ન તો ઘટાડો થયો, ન તો મીલનો વહીવટ સુધર્યો, ન તો એનો પગાર વધ્યો. સ્વદેશીનો જુવાળ પોતાની ખરી ખારાશથી એમને માત્ર દઝાડી ગયો. જે મેરામણનો એ જુ-વાળ હતો એ રત્નાકરે શેઠિયાઓને વધારે શ્રીમંત બનાવ્યા, કામ-દારોને વધારે બેહાલ બનાવ્યા.

આ સામે સમજુ કામદારોમાં અજંપો હતો, ને એ બધા એકઠા થઇને ચર્ચા કરતા, વિચારોની આપ-લે કરતા. મનની મુંઝ-વણમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરવા મથતા.

સ્વદેશીનો લાભ એકલા મીલમાલિકોને કે કામદારોને પણ ખરો!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

દેખાતા હતા.

મીલો [illegible] ઉદાર પણ [illegible] હતા.. [illegible] બમણી થતી હતી.. ને [illegible] કરતા હતા.

મીલો દર વર્ષે [illegible] ચલાવેજ શા કામ? [illegible] નીતિમા જ્યારે જ્યારે સુધારા થાય ત્યાર ત્યાર [illegible] પગારો ઉપરજ કાપ કેમ આવે!

આ બધા સવાલો અટપટા હતા અને એમાંથી કાંઈ દિશા સૂઝતી નહોતી.

અને એ વિશાળ ભુલભુલામણીમા અટવાવુ પણ શા માટે જોઈએ? કામદારોને બીજુ કાંઈ નહોતુ જોઈતુ એમના પગારો ન

કપાય એટલી એમની માગણી હતી.

મીલના કામદારો તરફથી આવું એક નિવેદનપત્ર સન્મુખરાયને આપવું. સન્મુખરાય ધારાસભાના સભાસદ છે, એટલે દેશની પ્રજાનું હિત એને હૈયે હોવું જોઇએ. એ મીલકામદારોની વાત સમજે, લક્ષમાં લે તો ધારાસભામાં એ સવાલ-જવાબ કરે, સરકાર દરબારમાં પણ કાગળપત્રો લખે, છાપાંઓ પણ અજમાવે.

(૩)

રાતના આઠેક વાગ્યા હતા અને મીલમાલેક રતનલાલના બંગલાની પરસાળમાં એક નાના મેજને ફરતા ચાર માણસો ખુરશી ઉપર બેસીને પાનાં રમતા હતા.

એ ચારમાં એક તો રતનલાલ હતા. એમની બાજુમાં એમના પાડોશમાંજ રહેતા એક બીજા મીલમાલેક પ્રીતમલાલ શેઠ હતા. પછી ધારાસભાના સભાસદ શ્રી. સન્મુખરાય હતા. જાહેર આગેવાન તરીકેની એ આબરૂ કમાતા જતા હતા, ને ચોથા હતા બંગલાની સામે રહેતા વકીલ સાહેબ હીરાલાલ.

પાનાં રમાતાં હતાં ને હળવી વાતો થતી હતી. રતનલાલે પોતે આ બંગલામાં તાજેતરમાં કરેલા સુધારાવધારા વિગતે સમજાવ્યા હતા. સામાન્યતઃ નવું ઘર બંધાવનાર કે જૂનું ઘર સુધરાવનાર ઘરધણીને પોતાના ઘરમાં બીજાઓને પણ પોતાના જેટલોજ રસ છે એવી ભ્રમણા રહે છે. રતનલાલ પછી પ્રીતમલાલ શેઠ પોતે નવો બંગલો બાંધવાના હતા એની યોજના વર્ણવી ગયા હતા. ચાહ તૈયાર થઇને આવી ત્યારે જુદી જુદી જાતની મોટરોની જુદી જુદી વિશિષ્ટતાઓ એ ચર્ચાનો વિષય હતો.

"હું તો ચાહ નહિ લઉં" સન્મુખરાયે કહ્યું.

'કેમ ?' રતનલાલે પૂછ્યું.

"નાહકનો ઉજાગરો થાય" સન્મુખરાયે ખુલાસો કર્યો.

"હવે ઉજાગરો થશે તો મોડે સુધી પાનાં રમીશું." હીરાલાલે કહ્યું.

"મને તો રાતે વહેલા સુઇને વહેલા ઉઠવાની વાતજ સમજાતી નથી" રતનલાલે કહ્યું: "વહેલા ઉઠવાના જેવી અક્કલ વગરની વાત બીજી મેં જોઇ નથી."

"એટલે એ તો એમ છે" હીરાલાલે વકીલશાહી દલીલ કરી: "જેમને બીજાઓને આધીન રહીને નોકરી કરીને નિર્વાહ કરવો છે એમણે વહેલા ઉઠે તો કાંઇ ખોટું નહિ, પરંતુ જેઓને કોઇને આધીન રહેવું પડતું નથી, બલ્કે જેને આધીન બીજાઓ છે એમણે શા માટે

[illegible]

"કેમ?" રતનલાલ પ્રાણજીવનના [illegible]

[illegible]

પોતે કેટલા [illegible] અને [illegible] સમજે [illegible] એની ખબર [illegible] પ્રાણજીવન [illegible] દેવું હાથમાં લઈ ઊઠ્યો. એણે કહ્યું.

"હું મીલકામદારો વતી આપની પાસે આવ્યો છું. રતનલાલના [illegible] ઉપર [illegible]

"એટલે?"

"મીલકામદાર વતી સન્મુખરાયબાપને માટે નિવેદન આપવું છે"

'લાવ' રતનલાલે કરડે અવાજે કહ્યું ને હાથ લાંબો કર્યો.

સન્મુખરાય, પ્રાણજીવન અને રતનલાલ સામે વારાફરતી જોઈ રહ્યા. એ કાંઈ બોલ્યા નહિ. કંઈ પણ બોલવાની એમની વૃત્તિ હતી કે નહિ તે તો પ્રાણજીવન કળી શકે એમ ન હતું, પરંતુ એ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ એ તો એને ખૂંચ્યું.

"ક્યાં છે? લાવ?" રતનલાલે ફરીથી સખત અવાજે કહ્યું.

પ્રાણજીવને સન્મુખરાયની સામે જોયું, પરંતુ એ કોઇ જાતની હિલચાલ નહોતા કરતા. પ્રાણજીવને ખૂબજ સંકોચથી નિવેદન રતનલાલના હાથમાં મૂક્યું.

"સારૂં. જાઓ !" રતનલાલે પ્રાણજીવનને રજા આપી.

"સાહેબ ! મીલના કામદારો વતી......"

"સારૂં જાઓ !" રતનલાલે બેપરવાઇભર્યા અવાજે ઉચ્ચાર્યું: "પછી જોઇશું."

પ્રાણજીવન પાછો ફરી ગયો. એની આંખે અંધારાં આવતાં હતાં.

"આ મીલના કામદારો તો કાંઇ કરતા નથી ને કરવા માગતા નથી; એ તો બિચારા કામ કરવા માગે છે. આવા એમને ચડાવે છે" વકીલ સાહેબે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. વકીલ સાહેબે પોતાની જીંદગીમાં કોઇ પણ મીલના કામદાર સાથે દૂર રહીને પણ વાત નહોતી કરી; એ એને મન પોતાનો અભિપ્રાય આંપવાની બાબત સાથે તદ્દન અપ્રસ્તુત થઇ હતી.

પ્રીતમલાલ શેઠ નિવેદનમાં નજર ફેરવતા હતા. તે બોલ્યા: "હા, જુઓને ! આમાં મીલકામદારો પગારકાપ પહેલાં મીલની આર્થિક તપાસનું પંચ માગે છે. આવતી કાલ એ લોકો મીલના વહીવટમાં ભાગ માગશે, પછી નફામાં ભાગ માગશે ને પછી મીલજ એમની છે એમ માગશે. એ લોકોને હવે પૈસાની લાલચ ને સત્તાની ભૂખની બદી વળગી છે."

પ્રીતમલાલના કચવાટનો પાર ન રહ્યો. મીલના કામદારોનું વર્ણન એને ખૂબ અન્યાયી લાગ્યું હતું ને એમના વતી વાત કરવા આવનારો માણસ એમને ઉદ્ધત લાગ્યો હતો.

"તે રતનલાલ શેઠ ! તમે તમારી મીલમાં આવા ઉશ્કેરણી કરનાર નોકર રાખો છો ?"

રતનલાલ હોઠ પીસીને બોલ્યા: "વરૂ ઘેટાનું ચામડું ઓઢીને આવે તો ગમે તેવો ભરવાડ પણ ભૂલ ખાઇ જાય; પણ હવે એણે જ્યારે ચામડું ઉંચું કર્યું ને એને મેં પારખ્યો પછી........"

"ઠીક છે, એ તો તમારા વહીવટની વાત થઇ." વકીલ સાહેબે આવી વાતની તદ્દન જાહેર ચર્ચા ન થાય તો સારૂં એવી મનોવૃત્તિથી વાત ટાળી. "હવે આને નાખો કચરાની ટોપલીમાં અને આપણી રમત શરૂ કરો. આજે કોને પાનાં વહેંચવાના હતાં ! પ્રીતમલાલ શેઠ તમારે....."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] કાગળો ફાડો અને [illegible]

" આ [illegible] ઉપર સહી કરી આપો. "

પ્રાણજીવનને [illegible] તાણીને ઉભો રહ્યો.

" તમને રજા છે. "

" પણ મારો [illegible]......"

" મારે કામ છે, મને અત્યારે ફુરસદ નથી. પણ મારે ત્યાં તમારે માટે જગ્યા નથી. "

શેઠ છાપું વાંચવામાં પાછા પરોવાઇ ગયા. પાંચેક મિનિટ સુધી પ્રાણજીવન કચેરીમાં ઉભો રહ્યો. એમ ઉભા રહેવામાં એની કેવી જાતની શી ગણતરી હતી ! કદાચ એને પોતાનેય ખબર નહિ હોય.

પરંતુ શેઠની આંખો તો છાપા સાથે જ જડાઇ ગઇ હતી એ જાણે ત્યાંથી ખસવાનું માગતી નહોતી. પાંચેક મિનિટ પછી પ્રાણજીવન પોતાના ગજવામાં પગારના પૈસા નાખીને ત્યાંથી વિદાય થયો.

પ્રાણજીવન તે દિવસે સીધો બાગમાં ગયો. ત્યાં આભને તાકતો ઊભો રહ્યો. એના ઉપર પડેલો આઘાત એને જીરવી શકતો બહુજ મુશ્કેલ થઇ પડયો.

એ રીતે એ ઘેર ગયો. ખાધા વગર સુઇ ગયો. જમનાને વાત કેમ કરવી એતી એને કશી ગમ ન પડી. બીજે દિવસે એ શહેરની મીલોમાં નોકરી શોધવા રઝળવા મંડયો. એક પછી એક મીલમાં એ ગયો. એક પછી એક શેઠને મળ્યો. પરંતુ લાખો માણસોને વસ્ત્ર આપતી, લાખો કામદારોને રોટી આપતી મીલની મહાકાળામાં એને માટે ક્યાંય અણુમાત્ર પણ જગ્યા નહોતી.

ધીમે ધીમે દિવસ પછી દિવસના એ ધૂળિયા રઝળપાટ પછી એને સમજાયું કે મીલમાલેકો અને મીલના વહીવટમાં એનું નામ કાળી કિતાબમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. એ 'ભયંકર' માણસ તરીકે છપાઇ ચૂક્યો હતો. એને અસંતોષના ચેપી રોગના જંતુ તરીકે જાહેર કરી દેવામાં આવ્યો હતો ને મીલના ઉદ્યોગના શ્રમજીવનમાં એના અસંતોષી પરિશ્રમને સ્થાન આપવામાં કોઇને પોતાનો સ્વાર્થ ન-હોતો દેખાતો.

એક દિવસ પ્રાણજીવનને શહેર છોડીને બીજે સ્થળે ઉદ્યમ કરવાની જરૂરત દેખાઇ અને એ અને જમના ચાલી નીકળ્યાં.

પ્રાણજીવને બાળકને તેડ્યું હતું. જમનાએ માથે એક પેટી મૂકી હતી, ને પેટીના માથે એક મેલો બિસ્તરો હતો. પતિપત્ની ચાલી નીકળ્યાં. ઉપર નીલ આસમાનનો ઘુમ્મટ એકરાગી તાપથી તપી રહ્યો હતો. સામે અખૂટ લાગતી વાટ અનંત ક્ષિતિજમાં લંબાતી હતી. ને ચાલ્યાં જતાં હતાં પતિપત્ની, માથે પોતાની તમામ દુન્યવી મિલ્કત લઇને.

અને પ્રાણજીવનનું ચિત્ત વિચારના ચકડોળ ઉપર ચડ્યું હતું. મીલકામદારો ને મીલમાલેકો વચ્ચેનો મતભેદ પગારકાપના સવાલમાંથી બીજા અનેક સવાલોમાં વિસ્તરતો એ કલ્પી શકતો હતો. ફાટેલાં લુગડાં પહેરેલા, ઝીણાયેલા વદનવાળા અકાલવૃદ્ધ કામદારો પણ જાણે ધૂળાયેલી વાટ કાપતા હતા ને એમની ધૂળની રજ ચોપાસ ઉડતી હતી.

એકદા બીજા જક્ષને નમાવશે, એકદા મહેનત મડીને કાબૂમાં લેશે, એકદા દ્રવ્યોત્પાદનશક્તિ દ્રવ્ય ઉપરનો અધિકાર સ્થાપિત કરશે.

અને એકદા સર્જન, સર્જિતને મનધાર્યું રૂપાંતર આપશે, ત્યારે કોઇ તવંગર ભલે ન હોય, કોઇ ગરીબ તો નહિજ હોય. ત્યારે કોઇ કામદાર નહિ હોય, કોઇ માલિક નહિ હોય, બધા બાન્ધવો હશે

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

([illegible])

१६–कादवनुं फूल

(१)

"શેર બટાટા શાકથી, અવર કરે અન્યાય;
લાખો રૂપિયા દો છતાં, ડગે ન દુલેરાય."

દુલેરાય ન્યાયાધીશની જાહેર પ્રતિષ્ઠા આવી હતી. દુલેરાયને ક્યારે અને કયા મુકદ્દમામાં લાખ રૂપિયા આપવાની વાત એ વિષે ગામમાં ઘણા મત હતા.

કોઈક એમ કહેતું કે, વીરજી શેઠની ત્રણ પત્નીઓના ચાર છોકરાઓ વચ્ચે મિલકતની વહેંચણીનો ઝઘડો થયો અને એ ઝઘડો જ્યારે અદાલતને પડથારે વીરજી શેઠના ખાનગી જીવનના મેલ ધોવા લાગ્યો, ત્યારે ચારમાંથી એક છોકરો મોડી રાતે દુલેરાયને ઘેર ગયેલો અને એને એક લાખ રૂપિયાની નોટો આપવા માંડેલી; પણ દુલેરાયે એ નોટો પાછી ઠેલેલી.

મોટા માણસોની અને અમલદારોની ઝીણામાં ઝીણી વાતોથી પોતે પૂરેપુરા વાકેફ છે, એમ બતાવવાનો કેટલાક અર્ધજવાબદાર માણસોને ખાસ શોખ હોય છે. એવાઓ આ વાતમાં એટલી પૂર્તિ કરતા કે દુલેરાયે જ્યારે નોટો લેવાની ના પાડી ત્યારે નોટ આપનારે એમ કહેલું કે "સાહેબ! શા માટે પાછી ઠેલો છો? મારા જેવો લાંચ આપનાર બીજો કોઈ નહિ મળે." ત્યારે દુલેરાયે એમ જવાબ આપેલો કે "ભાઈ! તારા જેવો આપનાર મળશે, તોય મારા જેવો ના પાડનાર તને બીજો નહિ મળે."

કેટલાક માણસો જ્યારે એ પ્રસંગની વાત આટલી ઝીણવટથી કરતા, ત્યારે બીજા એમ પણ કહેતા કે એ પ્રસંગ બનેલો ખરો પણ વીરજી શેઠના મામલામાં નહિ, પરંતુ પશા પ્રેમચંદવાળાએ મૂળગર બાપની પેઢી ઉપર દાવો માંડેલો એ સમયે. એક પક્ષ એવો પણ હતો કે જે એમ કહેતો કે લાખ રૂપિયા પાછા ઠેલ્યાની વાત સાચી, પણ તે અહીં નહિ. દુલેરાય બીજે સ્થળે નોકરી કરતા ત્યારે એ વાત

[illegible]

(૨)

મુકદમાની વિગત [illegible] [illegible] ટૂંકમાં નીચે મુજબ છે. એક કારખાનું [illegible] હતું [illegible] ને બીજા આરોપિય [illegible] નરમેરામ નામના એક [illegible] [illegible] મુકદમો [illegible] ઉપર હતા ને કારખાનાના [illegible] કરીને ઉમર લાયક નહિ એવા એક છોકરાને કારખાનામાં કામ કરાવવાને એમના ઉપર આરોપ હતા.

કારખાનાઓના તપાસનીશ અમલદારે [illegible] આ મુકદમો [illegible] ફરિયાદ પક્ષની જુબાની પૂરી થઈ [illegible] હતી [illegible] ઉપરથી એટલી વાત ફલિત થતી હતી કે, કારખાનાના તપાસનીશ અમલદારને કોઈ પણ કારખાનાની અગાઉથી ખબર આપ્યા વગર મુલાકાત લેવાનો અને તપાસ કરવાનો [illegible] હક મળેલો છે, એ મુજબ એ અમલદારે એક દિવસે [illegible] મુલાકાત લીધી હતી. એ મુલાકાતમાં એમણે [illegible] જોયો, [illegible] ઉંમર એમને કાયદાએ આપેલી મર્યાદા કરતાં [illegible] તેમણે

ા જન્મનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું હતું, પરંતુ ભગવાનનું નામ કાર-
ાના કામદારોમાંજ દાખલ કરવામાં નહોતું આવ્યું. ભગવાનને
તાં જણાયું કે, એ ૭ માસથી કારખાનામાં નિયમિત નોકરી કરતો
ા. વિશેષ તપાસ કરતાં જણાયું કે, એક અલાહેદું હાજરીપત્રક
ખવામાં આવતું હતું. ભગવાનનો પગાર કાયદેસરના હાજરીપત્રકમાં
ો ઉધારાયો, પરંતુ કારખાનાના હિસાબી ચોપડામાં ઉધારાયો છે.

દુલેરાય ન્યાયાધીશ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તટસ્થ અવાજે ફરિ-
દપક્ષના સાક્ષીને સાંભળી રહ્યા હતા. એક પણ કોમળ કે કઠોળ
મા એના તટસ્થ ચહેરા ઉપર નહોતી અંકાઇ.

પાણી પડે એવા એકધારા અને ભાવહીન અવાજે દુલેરાયે
ારોપી સામે જોયું.

"તમારે કાંઇ કહેવું છે? તમારા ઉપર તહોમતનામું ફરમાવ-
ામાં આવે તે પહેલાં તમારે કાંઇ કહેવું છે?"

નરભેરામ દુલેરાયના અસ્પર્શ્ય આકારને જોઇ રહ્યો, તપાસ-
ીશ અમલદારનો આત્મસંતોષ જોઇ રહ્યો. "સાહેબ! મને સજા
થાય એની મને ચિન્તા નથી, પણ ભગવાનની નોકરી જશે એનું
મને ભારે દુઃખ લાગે છે."

કબુતરની પાંખ ઉપરથી પાણી સરી જાય એમ દુલેરાયનો
ચહેરો નિશ્ચલ રહ્યો. અદાલતી અવાજે એમણે ફરીને પૂછ્યું:

"તમારે કાંઇ કહેવું છે?"

એક ક્ષણભર આ દુર્ધર્ષ જેવા દેખાતા અને કાયદાની શબ્દ-
પુગમાં રાચનારા લાગતા ભાવહીન ન્યાયાધીશને એક પણ શબ્દ
નહિ કહેવાની નરભેરામને વૃત્તિ થઈ આવી, બીજી ક્ષણે એણે એ
વિચાર ફેરવ્યો. આખી વાત પોતાને જેવી લાગી હતી તેવી અદાલતને
કહેવામાં એને સારભૂત તો નહિ પરંતુ અજુગતું તો નજ લાગ્યું.

"સાહેબ! આપ ભગવાનને બોલાવીને પૂછી જુઓ તો!"

દુલેરાય જરા વિચારમાં પડ્યા, સાધારણ રીતે આ શિરસ્તો
અખત્યાર નહોતો થતો, પરંતુ તેમ એ શિરસ્તો બાધક પણ ન હતો.
પોતે કાયદાને અમલમાં મૂકવાને આગ્રહી હતા. કાયદાએ સ્પષ્ટરૂપે
મનાઈ ફરમાવી ન હોય એવી આરોપીની માગણીઓને સંતોષવામાં
એમને સદા હતી. એવો એમનો અધિકાર હતો અને વૃત્તિ પણ
એવીજ રહેતી.

એમણે ફરમાવ્યું: "ભગવાનને બોલાવો. હું એને અદાલતના
સાક્ષી તરીકે તપાસવા માગું છું."

[illegible]

"હા."

"[illegible]"

"[illegible]"

છોકરો [illegible] અને [illegible]

"છોકરા [illegible] નહિ. [illegible] શું કહેવું છે?"

છોકરો ચૂપ રહ્યો. એને શું કહેવાનું હતું એની એને સમજ હોતી, શું કહેવું જોઈએ એની એને સૂઝ નહોતી.

"તું [illegible] કામ કરવા જાય છે ને?"

"હા." કામ કરવાનો પણ ગુન્હો લેખાતો હશે!

"તું ભણવા કેમ નથી જતો?"

"ભણું તો પગાર ન મળે."

"તારો બાપ શું કરે છે?"

"મારે બાપ નથી."

"અવસાન પામ્યા છે?" છોકરાને કાંઈ સમજાયું નહિ, એ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો.

"તારા બાપ ક્યાં છે?"

છોકરાને હવે સમજાયું. "મારા બાપ મરી ગયા છે."

"તારી બા શું કરે છે ?"

"દહાડીએ જાય છે; કોઇકનું કાંઇક કામ કરે."

દુલેરાય સવાલ પૂછતા જતા હતા ને કાગળમાં કાંઇક સાથોસાથ જતા હતા. પ્રત્યેક સાક્ષીની અક્ષરે અક્ષર જુબાની લખવાની ી આદત જાણીતી હતી અને વકીલવર્ગમાં ખૂબ ચેપીલી મનાતી. ા ન્યાયાધીશની પાસે વકીલાતની કાબેલિયત ને દલીલોની તર્ક- ને કરોાજ અવકાશ નહોતો, એ વકીલવર્ગની સદાની જામન ાદ હતી.

"તને શું પગાર મળે છે ?"

"૭ રૂપિયા."

"તારી બા તને નિશાળે કેમ નથી મોકલતી ?"

"ભણવામાં પગાર ન મળે."

"તારા પગારનું તું શું કરે છે ?"

"મારી બાને દઉં."

"પછી ?"

બાના હાથમાં પગાર મૂકી દીધા પછી પણ પગારની કાંઇ વિધિ પોતાને કરવાની વાત છોકરા માટે નવી હતી. પશુ જેવી થીજેલી સફેદ આંખે ભગવાન દુલેરાય સામે જોઈ રહ્યો, પરંતુ દુલેરાય નીચું માથું રાખીને કાગળમાં લખતા જતા હતા.

થોડી વાર સુધી અદાલતમાં સૂની શાંતિ છાઇ. ક્યાંય સુધી ભગવાન પિંજરા પાછળ ઉભો રહ્યો. પિંજરાના કઠેરા ઉપર ભાગ્યેજ એના માથાના ઉંચા વાળ પહોંચતા હતા. એ પિંજરાની લાકડાની પટીઓ વચ્ચેની જગ્યામાંથીજ જોઇ રહ્યો હતો ને જવાબ આપી રહ્યો હતો. પિંજરે પુરાયેલા સસલા ઉપર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સસલાંને ન સમજાય એવી ભાષામાં વાર્તાલાપ કરતા હોય એવું એ દૃશ્ય લાગતું હતું. ભગવાનની ચમકેલી આંખો, અસૂઝ દહેશતથી તંગ બનેલા ચહેરો એને [illegible] સસલાં જેવોજ બનાવતાં હતાં.

થોડી વાર પછી ભગવાને પૂછ્યું: "હવે મારાથી નહિ જવાય ?"

એ સવાલ, એ સવાલના ધ્વનિથી અદાલતમાં ન સમજાય એવું વાતાવરણ બંધાયું. જંગલમાં વહેતું નાનુંસું ઝરણું જાણે કે એનું વહન [illegible] ખોયા ઝાડના મરણ ધુમાને માર્ગની આરઝૂ કરતું હતું.

દુલેરાયે કાગળમાંથી ઉંચું જોયું. સાક્ષીના પિંજરામાં ઉભેલા છોકરાને જોતાં. નરભેરામ ઉપર એની આંખ ઠરી.

(૪)

દેખાયો. પુત્રી ચૂપચાપ નીચે ...

કુસુમના હૃદયમાં અત્યારે ...
રતાં જેવી કંઈક અનુભવે છે ...
માં થતી હતી. પોતાના દિવાનખાનામાં ...
સૂતી હતી. એના ઉપર એની આંખો ...
એ સમાતી ન હોય એમ દેખાતું હતું.

આ ઠકઠક, આગ્રહી અને એકમાર્ગી ...
પેલાં ગૂંચળાંવાળા વાળવાળો ને થાકેલી ...
છોકરો ખસતો ન હતો. સાક્ષીના પિં...
ત્યારે અદાલતના સાક્ષી કરતા પણ ...
અબુધ ને ચમકેલા સસલા ... લાગતો
આંખો પિંજરાની પટીએ ...
જાણે કે એને ...

સલીક સમાન અનાથતાનો હાડપૂંજ હતો !
દયની આંતરગુહાનાં જાણે દ્વાર ઉઘડયાં ને અગોચરમાં રહેલી
માં જાણે સ્મૃતિનાં ધૂમ ચડયાં. કોઇ જાદુગરે શીશામાં પૂરેલું
શો ઉઘાડતાં જેમ ધૂમરૂપે બહાર નીકળે ને હવામાં આકાર
ન હવામાં એણે કંઇક આકાર રચાતો જોયો. સ્થળ, કાળ,
ામની મર્યાદાઓ જાણે લોપાઇ ગઇ. સ્થૂળ ચક્ષુઓ એ અપા-
આકૃતિને જોઇ રહ્યાં.
એણે જોયો—એક નવેક વર્ષનો બાળક ! ફાટેલાં લુગડાં, મેલાં
, તેલ અને કાંસકીના આજન્મ અપરિચયે એના વાળ ભૂરા,
ા ને ચીંથરા જેવા થઇ ગયા હતા. એનો ચહેરો સદા રડતો દેખાતો.
ાં લુગડાંમાંથી એના હાડપિંજર જેવા દેહનાં હાડકાંના ખૂણા
ના. એવો એ છોકરો હતો.

વહેલી સવારે ઉઠીને એ હોટેલમાં જતો. ત્યાં ત્રણ રૂપિયામાં એ
રી કરતો. છેક વહેલી સવારેથી તે મોડી રાત સુધી એ સંચાની
ગીની જેમ કામ કરતો. પાણી ભરતો, વાસણ માંજતો, બળતણ
રતો, પ્યાલા સાફ કરતો, દુકાન વાળતો,......ને...ને...

એને ત્રણ રૂપિયા મળતા. ત્રણ રૂપિયા એ ઘણીજ નાચીજ
કમ છે. ઘણા માણસો એક કાચી મિનિટમાં ત્રણ રૂપિયા વાપરી
ાખે છે. ઘણા માણસો એટલી રકમ કાં તો ટોપીમાં, કાં તો લાકડીમાં
કાં તો જોડામાં વાપરી નાખે છે. ત્રણ રૂપિયા ઘણીજ નજીવી રકમ
ક...પણ ઓહ ! એને તો એ કેટલી મૂલ્યવાન દૌલત હતી.

દર મહિને જ્યારે એનો શેઠ પગારની રકમ એના હાથમાં મૂકતો
ત્યારે એને આનંદની ચીસ પાડવાનું દિલ થઇ આવતું. અડધો મણ
બળતણનો ભાર ઉપાડનાર એ છોકરો ત્રણ રૂપિયાનો ભાર નહોતો
ઉપાડી શકતો ! નાચતો કૂદતો એ ઘેર જતો ને કોઇ દરબાર લાખ-
પસાવ આપે એના કરતાં પણ વધારે આત્માભિમાનથી એ ત્રણ રૂપિ-
યા એની બાના હાથમાં મૂકી દેતો.

એને બા હતી. બાપને એણે જોયા નહોતા. બા ગામમાં પાણી
ભરતી, પાડોશીના દળણાં દળતી, અથાણાંની ઋતુમાં મરચાં ખાંડતી,
કપાસની ઋતુમાં કપાસ ફોલતી, ને...ને...બે માણસનું ગુજરાન એ
કેમ ચલાવતી એ કોને ખબર ! ને...ને... એમાં એ છોકરાના ત્રણ
રૂપિયાનું સ્થાન કેવું અને કેટલું હતું એ કોણ કહી શકે ! જેમણે
કાંકરામાંથી પરુ ને કનિસણમાંથી ધાન્ય નીપજાવવા પ્રયાસ નથી
કર્યો તે એવી બાબત ઉપર કેમ અભિપ્રાય આપી શકે ! નિસાસા,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] આવુ હતુ.

[illegible]

(૫)

બીજે દિવસ [illegible] નરોત્તમ ત્યાં હાજર હતા, [illegible] તપાસનીશ અમલદાર પણ ત્યાં હાજર હતા

[illegible] ફેંસલો ફરમાવતા કહ્યું

"આ કેસ કમનસીબ છે, કાયદેસર [illegible] કારખાનામાં નોકરીએ રાખવાનું કાર્ય ગુન્હો સમાન છે

" પરંતુ કારખાનાઓ સિવાય [illegible] ઉંમરના બાળકો કામ કરે ત્યાં કાયદા [illegible] નથી [illegible] જેના કારખાનાનો કાયદો જેટલે અંગે કારખાનાઓ [illegible]

ત્ર મર્યાદિત કરે છે એટલે અંશે બાળકોનો હિતસાધક નથી.

"બાળમજૂરી નિંદનીય છે. જ્યારે બાળકો રમવા જોઇએ, માન-
ાક વિકાસ સાધવા જોઇએ, જગતના બાગમાં ફૂલ માફક ખીલવાં
ોઇએ, સ્વૈરવિહાર કરી શકવાં જોઇએ ત્યારે એમને મજૂરી કરવી
ડે, ત્યારે એમને રળવા જવું પડે એ એમને માટે, પ્રજાને માટે,
ાશને માટે શાપ સમું છે.

"પરંતુ આને માટે ગુનેગાર કોણ? એમને કંગાલિયતના ઓ-
ધારમાં ચંપાઈ જતા એમને અટકાવી નોકરી આપતા માણસો કે
બાળકોને નોકરી કરવા જવું પડે એવા પ્રકારનું તંત્ર રચનારાએ ?
બાળકોને નોકરી આપવાના ગુન્હા માટે જો કોઇને સાચી સજા ઘટતી
હોય તો એ બાળકોનાં માબાપોને બાળકોને નોકરીએ મોકલવાની
સ્થિતિમાં મૂકનાર વર્તમાન અર્થતંત્રના પ્રબંધનિર્માતાઓનેજ થવી
જોઇએ છે.

"કાયદાના શબ્દાર્થનો અમલ કરવાની મારી ફરજ હોઇ હું
નરભેરામને ચેતવણી આપું છું કે હવેથી એમણે જીનમાં બાળનોકરો
નહિ રાખવા. આથી વિશેષ સજા કરવાનું મને ઉચિત નથી લાગતું."

દુલેરાય ઉભા થયા. નરભેરામ સામે જોઇને તેઓ બોલ્યા: "અલ-
બત્ત, કારખાનાની અલાહેદી ઑફિસમાં તમે ભગવાનને નોકર રાખી
શકો ખરા."

અને ન્યાયાધીશ પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા.

ન્યાયાધીશના આવા વિચિત્ર વર્તનથી ક્ષુબ્ધ બનેલા વકીલ-
વર્ગના ઉચાટનો પાર ન રહ્યો: "આ સામે અપીલ કરવી જોઇએ.
આમાં ચુકાદાની બાબાજ નથી."

(તા. ૧૨-૧૦-૧૯૩૫ના "ફૂલછાબ" માંથી)

૧૭–ગોવિંદનું [illegible]

[illegible]

રાજપુરમાં [illegible]

[illegible] એકાદની પીડા [illegible] રઘુનાથ [illegible]

[illegible] કે અજ્ઞાન, પણ [illegible]

નિયમ ઊગતા રઘુનાથ [illegible]

શરીર ચંદનથી શોભાવતા, [illegible]

એમનો સાદ પણ ખાસ્સા પાટો [illegible]

અને એ–ત્રણ ગામમાં જ્યોતિષી જૂની [illegible]

અરધા શેઠ જેવા, ગામના [illegible] જેવા [illegible]

લાગતો આ પૂજ્ય પુરુષ રાજપુરમાં સુખી હતો. [illegible]

પાસના ત્રણ–ચાર ગામડા પણ સુખી હતા

રઘુનાથ મહારાજે પોતાના ગોવિંદને શહેરમાં ભણાવ [illegible]

હતો. રાજપુરની નાનીશી મકતબમાં ગોવિંદ ચાર અંગ્રેજી [illegible]

તો એની કીર્તિ પ્રસરી ગઈ ગોવિંદની મા નાનપણથી [illegible]

એનામાં કાંઈક લાડનું અભિમાન વધારે હતુ ગામડિયાઓને [illegible]

તરબોળ કરે એવાં 'હોરેશ્યસ'નાં પાનાં બે પાનાં તે ક્યારેક
ા. તેને સૌ વખાણતા, કારણ કે વખાણનારું મંડળ તદ્દન
ા હતું. ગોવિંદ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થયો. જો કે એને તો
ચડાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પરીક્ષાની આ જાદુભરી જુદાઇ
ડેયાના ભેજામાં આવે તેમ હતું નહિ. તે દિવસે રઘુનાથ મહા-
મોટી મીજબાની જેવું કર્યું; જો કે શાક ભીંડાનું હતું, અથાણું
ડાનું, ને મુંબાઈનાં 'સંતરાં મોસંબી'ની ગંધાતી બદબોને બદલે
ી તાજી શીંગો ને તાજગીભર્યાં શેરડીના સાંઠા હતા. એનીજ
ામાંથી લાવેલાં બોર ને દાડમ પણ ખરાં. ગામડિયા આ મેવામાં
ાહદ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

ગોવિંદ પરણ્યો. ત્યાર પછી રઘુનાથ મહારાજ પોતાના પુત્રને
ૂવાર મદદરૂપ ન થઇ શક્યા. એમનું વૃદ્ધ શરીર લથડ્યું. ગોવિંદ
ારે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં હતો. એનું મન પણ પરણ્યા પછી અભ્યાસ-
ાંથી ઉઠ્યું હતું, એટલે વૃદ્ધ પિતાની હાજરીમાં રહેવા માટે તેણે
ાભ્યાસને તિલાંજલિ આપી. ન આપી હોત તો પણ ગાડું હવે
ાટકે તેમ હતું. થોડા દિવસ પછી રઘુનાથ મહારાજ દેવ થયા, ને
ાર્યાં ઘરમાં ગોવિંદ અને તેની ભાગીરથી બંને બિનઅનુભવી રહ્યાં.

ગોવિંદમાં અપૂર્ણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના ને શહેરી જીવનના દોષ
ધીમે ધીમે ઘર કરી બેઠા હતા. ભાગીરથી પણ આ ગામડામાં રસ
ભર્યો છે એવું સમજતી નહિ.

પરેવાશ્યે સ્વારી ઢોરને 'પદર'માં લઇ જવાની બૂમ પાડે ત્યારે
પોતે નવ વાગ્યે પથારીમાંથી બેઠો થઇ મહારાજને દાતણની બૂમ
પાડનો તે હૉસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને યાદ આવે ! ભાગીરથીનો નવ-
રંગી સાળુ ભેંસના છાણમાં જરાક બગડે તો એનો આખો દિવસ
બગડતો. ગામડા ગામમાં તો પાંચ વાગ્યે ઘંટીના ઘેરા નાદ વચ્ચે
સ્ત્રીઓ સૂરની હલક જમતી હોય; છ–સાત ન વાગે ત્યાં દધિમંથ-
નના સ્વરથી ઝાળીએ ફળી ગાજતું હોય, પણ ભાગીરથીની વાંકી
નથી, ગોવિંદના ખમીસનો અક્કડ કફ, ઝીણું ધોતીયું કે નવરંગી
સાળુ એમાંનું કોઈ પણ બગડે એ કેમ ખમાય ? શહેરી જીવનની
લાપરીપના મોહમાં પડેલ આ દંપતીને ગ્રામ્ય જીવન ખૂંચવા લાગ્યું.
ખજાનની નાજી સુખભી છાશ, મીઠું ગોરસ ને ઈંદ્રને દુર્લભ દૂધ—આ
સૌએ આના રૂપને બદલે ઘરમાં અથડાતી જોઇ ભાગીરથી તો અર-
ાંધા થતી

સ. હોટલ, મોટર, ચેવડા ચા ને સુંદર બાગ ને રૂપા નાજી

[illegible]

[illegible] ભાઈને આવેલ જોય.

" [illegible] "

" હા કાકા [illegible] "

બોલવા પર તે વાપર્યો

" [illegible] "

" હા કાકા "

" ને [illegible] "

" [illegible] આવ્યા.

નારણ ભાઈના [illegible]

[illegible]

"ઠીક બેટા! તને ગમ્યું તે સાચું! ખેતર-વાડી?"

"કલ્યાણ પટેલને અધભાગે વાવવા દીધાં."

નારણ ભટ્ટની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. રઘુનાથનો વિયોગ આજે … લાગ્યો; પણ ભાગીરથી ને ગોવિંદ ગામડાના જીવનની મશ્કરી …તાં આગળ ચાલ્યાં. મીલનાં ભુંગળાં, મોટરના ભોંકાર ને માણ…ની જબ્બર ધમાલ વચ્ચે પહોંચ્યાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે હવે …તાના જીવનમાં કાંઇક જોમ આવે છે.

શહેરમાં ગોવિંદે જીવન શરૂ કર્યું. બે ચાર દિવસ આંટા મારી …ની ઑફીસમાં કારકુન તરીકેની નોકરી ગોવિંદે લીધી. રાજપુરના …ડી તાજગીભરેલા જારના અને વણના ખેતરમાંથી પસાર થતાં … અકથ્ય સુગંધી પૃથ્વીમાંથી છૂટતી, એને સ્થાને અમદાવાદની સાક્ષાત્ નરક જેવી બદબોભરેલી પોળમાંથી ગોવિંદ હમેશાં અગિયાર વાગે જતો ને પાંચ બજ્યે આવતો. આટલી ગુલામી સ્વીકારીને તેણે પોતાની શહેરી તરીકેની ઇજ્જત સાચવી લીધી! ને ભાગીરથીનો પેલો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણને બદલે હવે ગટરની દુર્ગંધી પામવા લાગ્યો! ભાત, દાળ, રોટલી ને ગંધાતું શાક, એ ખાતાં ખાતાં શહેરી જીવન વીતવા લાગ્યું.

આમ કરતાં પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. ભાગીરથીના સાડલા રંગવામાં, લિપ્ટનના ડબામાં, ક્યારેક કૉફી, કોકો ને બિસ્કિટમાં ને વખત મળે તો હૉટેલની મરઘીમાં ગોવિંદના ટુંકા પગારનો મોટો ભાગ વપરાઇ જતો, ને તેથી જીવનરસાયન પદાર્થોને બદલે જીવન ટકે તેવા પદાર્થ પણ ન મળ્યા. એવામાં ભાગીરથીને એક છોકરો આવ્યો. પાડી તો વિટંબના વધી. નવી માતા જૂની સાસુ પાસેથી કાઇ તાલિમ તો મેળવી શકી ન હતી એટલે પાછો બાલામૃતનો ખર્ચ આ ગરીબ કારકુનના બજેટમાં વધ્યો. ધીમે ધીમે જીવનનો શ્રમ એટલો વધ્યો કે ગોવિંદને ક્ષય લાગુ પડયો.

દરેક કારકુનની સ્ત્રી હોય છે તેમ ભાગીરથી બહારની ટાપટીપમાં એટલો સમય ગાળતી કે ઘરમાં વ્યવસ્થાને બદલે દરેક જગ્યાએ કાંઈ ને કાઇ ચીજ રખડતી હોય. બિચારી સમજે ક્યાંથી કે ડાલડાના જલેબી ને ભજીયાં એ છોકરાને ઝેરનો પ્યાલો આપવા બરાબર છે. એનો પરોણા ધર્મ પણ એટલો વિશાળ હતો કે એનું ઘર …લો નવરાનું વિશ્રાંતિભવન હતું. ભાગીરથી ધીમેધીમે ગ્રામ્યજીવનનો …ર ભૂલી શહેરી જીવનનો બોજો ને ફેશનના પ્રીસવની ગઇ.

આ …. હવે ગોવિંદ પાંચા બાજીના દીવા માગે જોતા રહ્યો છે.

[illegible]

ઉપરસ આવી પડી

આ વખત [illegible]
ગોપવિયા પાપડીત [illegible]
દાસ ને ખભા પર [illegible]
લીધુ કપાળમા [illegible]
ની પાછળથી [illegible] વિચિત્ર [illegible]
" હા, ગોવિંદભાઈ [illegible]

નજદર [illegible]
આ ને ચહેરા પર [illegible]
તેનની નજર એવુ જોવા [illegible]
આંચકમા [illegible]

ગોવિંદ બંનેને જોતાં સફાળો બેઠો થયો. "ઓહો! કાકા, કલ્યાણ પટેલ! આવો આવો. તમને ભૂલું?"

એટલામાં નારણ ભટ્ટ ખડિયો નીચે મૂકીને આગળ વધ્યાઃ અરે ગોવિંદ! બેટા! તારા આ હાલ? શું માંદો છે?" નરહર તેને વાતોએ ચડ્યાં જોઇ ધીમેથી સરકી ગયો. શહેરમાં પાડોશીધર્મ આવી રીતે સમાપ્ત થાય છે.

"કાકા!" ગોવિંદની આંખમાં આંસુ આવ્યાંઃ "હવે આ છોકરાને જાળવજો!"

"અરે કાંઇ ગાંડો થયો છે? આવો કલ્યાણ પટેલ! આવો; ગોવિંદ પાસે આવો."

કલ્યાણ પટેલ આગળ વધ્યાઃ "ઓહો ભાઇ! બહુ લેવાણા છો?" ભોળા અને ભલા કણબીએ રૂપિયાની થેલી આગળ ધરી. "જુઓ, તમે તો હિસાબ ન કર્યો, પણ અમારે પાછું બીજો અવતાર ભર્યે છૂટકો. આ તમારા અરધિયાણ ભાગનું મૂલ."

બીજે દિવસ સૌએ સાથે મંતલસ કરી. એમ ઠર્યું કે ગોવિંદે રાજપુર આવવું. ગોવિંદ રજા લેવા ગયો. બડા સાહેબના બાંકા શરીરમાં વક્રતા ઘણી હતી. એણે કહ્યું કે હમણાં કામની ખેંચ છે; રજા ન મળે.

"પણ સાહેબ! આ સવાલ મારી જીંદગીનો છે."

"જીંદગી કરતાં પણ આ કામ વધારે ઉપયોગી છે, રજા નહિ મળી શકે."

ગોવિંદ હતાશ બની પાછો ઘેર આવ્યો. "સાહેબ ડિસમિસ કરશે!" તેણે નિરાશાભર્યા સ્વરે નારણ ભટ્ટને કહ્યું.

"શું કીધું?" નારણ ભટ્ટ સમજ્યા નહિ.

"ડિસમિસ કરશે."

"ડામેસ કરશે, એમ ના?"

"હા."

"ત્યારે બેટા! પાછો રાજપુર ભેગો થા. એવા પાંચ સા'બ ઘડીભર થંભી જાય એવા ઘોડાપુર મોલ જામ્યા છે! જ્યાં સુધી નરોડા વાડી છે ત્યાંસુધી અજરે ભર્યા છે."

પણ ગોવિંદના નોકરીમય જીવનમાં તો 'ડિસમિસ' ની ગડ-ભદર જામી રહી હતી. આવા યાન્ત્રિક જીવનમાંથી રસાયન ઉડી જઇ એકલો ધારા-ધોરણનો જથ્થો રહે છે. પરંતુ રાજપુરના જાહેર જીવનવહનના મામલિયાઓમાં સ્વાધીનતાનો જુસ્સો હતો. તેમણે

[illegible]

[illegible]

* * *

[illegible] તાડ [illegible] પાટણમાં [illegible] રીક્ષા [illegible] આપી [illegible] દના [illegible] તરફ આવતો દેખાયો [illegible] નને ઓળખ્યો.

"ઓહો ! નરહરભાઇ ! [illegible]

"મારા મામાને [illegible] કામા રહુ છુ."

"બહુ સેવાઇ ગયા છો ! [illegible] નથી [illegible]

નરહરે [illegible] અને

હેરી જુસ્સો બહાર આવ્યો: "માણસને ક્ષયમાં મારી નાખવો ેષ્યની પ્રજાને હીનવીર્ય કરી નાખવી એ અમારી યાંત્રિક તે અને વીસમી સદીની સુધરેલી પ્રગતિનો પ્રભાવ છે! ખરેખર, પ્રજા ગુલામ ને હીનવીર્ય હોય એના કરતાં બળવાન ને જંગલી તે વધારે સારું છે."

ગાડું આગળ ચાલ્યું ને પાછાં ફરતાં ભાગીરથીની મિજબાની ારવાનું નરહરે કહ્યું. ભાગીરથી સીમમાં નજર કરી રહી. ાપારીઓ સાંજે પાછી વળતાં ગીત લલકારી રહી હતી ને ચારે રસનો પ્રવાહ રેલી રહ્યો હતો. ભાગીરથીની આંખમાં આંસુ ચ્યાં. હરિપ્રસાદે તે જોયું. તેનો બાળસ્વભાવ તરત પ્રશ્ન કરવા ોયો: "બા! તું કેમ રૂએ છે!"

"અમસ્તી, બેટા!"

"ના, કહે."

"બેટા! આ પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા, લીલી ાડી ને જીંદગીની તાજગી ખોઇ, યન્ત્રોના મોહમાં, શહેરમાં આપઘાત કરવાનો પાઠ કોણ આપી રહ્યું છે? શું ગામડાં ભિખારી થશે, ને શહેરો ગુલામ થશે એ આ સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે?"

× × × ×

આથમના સૂર્યમાં મા-દીકરો રાજપુર તરફ ચાલ્યાં.

(ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૫ના "યુવક"માંથી)

૧૮–શાન્તિનાં દુઃખ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] નો દિવસ ! "

[illegible] મોકુફ કરી [illegible] નોકરી [illegible] પણ [illegible] એકઠી કરી એવું [illegible] કરો; વગર કારણે [illegible]

આ વિનવણી પણ [illegible] હોય, રોજ ને રોજ માફ કરવાનું [illegible] બાંધ્યા ?" સાહેબે ગરમા ને [illegible]

" કારણ પણ બતાવું નથી, [illegible] એવા ઉતાવળીઆ જણાયા કે એ વાક્ય પૂરું પણ થવા ન દીધું કેમ જાણે બહુ કામમાં ન હોય ! અથવા નોકર કાંઈ પણ [illegible] કરવાને યોગ્યજ ન હોય એમ ન માનતા હોય ! તેમ [illegible] દઉં છું, પણ હવે પછી જો આમ બનશે, તો દરવાનમાંજ નહિ પેસ [illegible]

[illegible] સાહેબ ચાલતા થયા

નારાયણ તો આ બધું સાંભળીને ઘડીભર સ્તબ્ધજ બની ગયો. એને તો એમજ લાગ્યું કે, જાણે આ બધુ શું થઇ ગયું ? પછી કેટલીક વારે એ ધીમે પગલે પોતાના ખાતા તરફ ચાલતો થયો.

× × × ×

સામાન્ય રીતે સુખી ગણાતા કુટુંબનું એ સંતાન હતો. એના પિતા ગામડામાં માસિક પચીસ રૂપિયાના પગારે માસ્તરની નોકરી કરતા હતા. સંતાનમાં એમને નારાયણ અને બીજો એક નાનો પુત્ર તથા પુત્રી હતાં. ગામડામાં રહેવાનું અને તેમાંય સાદાઇ સંપૂર્ણ પાળતા હોવાથી એ થોડા ખર્ચમાં પણ પોતાનો સારી રીતે નિભાવ કરતા, એટલુંજ નહિ પણ નારાયણને અંગ્રેજી કેળવણી આપવામાં પણ યથાશક્તિ ધન ખર્ચતા.

અભ્યાસમાં એ પ્રથમથીજ હોંશિયાર ગણાતો. ગુજરાતી સાત ધોરણ પસાર કર્યા પછીજ એને હાઇસ્કૂલમાં મૂકવામાં આવ્યો. અભ્યાસમાં સંપૂર્ણ કાળજી અને હોશિયારીને લઇને એ પ્રતિવર્ષ પાસજ થતો ગયો. એના શિક્ષકવર્ગને પણ એને માટે સારું માન ઉત્પન્ન થયું, પરંતુ એનો એ અભ્યાસ લાંબી મુદત ટકી શક્યો નહિ–આગળ વધારી શક્યો નહિ.

એની બારેક વર્ષની વયેજ ગામમાં ને ગામમાં એક સારા કુટુંબની કન્યા સાથે એનું લગ્ન કરી નાખવામાં આવ્યું હતું. એની પત્ની સુશીલા સર્વગુણસંપન્ન હતી એવું કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ ન ગણાય. જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ મેળવી શકે તેટલી બધી કેળવણી એણે મેળવી હતી. ગૃહકાર્યની કેળવણીમાં એને એની માતાએ કુશળ બનાવી દીધી હતી.

મેટ્રિકમાં પાસ થયા પછી નારાયણને કૉલેજમાં મોકલવાની એના પિતાની હિંમત ન ચાલી. આર્થિક સ્થિતિની અમુંઝણનો પ્રશ્ન એમને મુંઝવતો હતો; તેમાંયે પોતે પેન્શન પર છૂટા થવાની તૈયારીમાં હતા, એ સ્થિતિમાં પુત્ર જો કમાતો હોય તો કરકસરથીયે કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં વાંધો ન આવે એવો એમને વિચાર થયો. એટલે નારાયણને અભ્યાસ છોડી નોકરી શોધવાની ફરજ પડી.

ઘણા ઘણા પ્રયત્નો–શીફારસો–મુશ્કેલીઓને અંતે અમદાવાદ જેવા શહેરમાં એ એક મિલમાં માસિક ત્રીસ રૂપિયાના પગારની નોકરી મેળવી શક્યો. એમ તો કે એને અનુકૂળ તો નજ હતી, પરંતુ કરવું શું ? અભ્યાસ છોડયા પછી પાંચ-છ માસ તો એમ ને એમ નોકરી કે [illegible] ધાંની ગયા હતા; ત્યારે મહામહેનતે આટલું

કે. . . .

[illegible]

[illegible] સાહેબના શબ્દો [illegible]

અધુરામાં પૂરું [illegible] પણ એના પિતા [illegible] પત્ર એને મળ્યો. એટલે એની ચિંતા [illegible] પિતાની તબિયત જોઈ આવવાનું એને ઘણું મન થયું, પણ ત્યાં પાંચ મિનિટ મોડા થવાની વાતથી જ સાહેબ ખીજાય ત્યાં રજા માગવાનો તો અવકાશ જ ક્યાં!

× × × ×

સાહેબના શબ્દો આજ એને ઘણા સાલ્યા. એ પોતાના ખાતા-માં ગયો ખરો, પણ કામ ઉપર એનું ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ. એને વારંવાર પુત્રની અને પિતાની માંદગીના જ વિચાર આવવા લાગ્યા. પોતે પર-દેશમાં નિરાધાર જેવી સ્થિતિમાં હતો, પુત્રને માટે દવા લેવા જવાનોયે

એને વખત ન હતો; એનો એક બિચારો ભલો પાડોશી દવા આણી આપતો અને દિવસમાં બે ચાર વખત ખબર પૂછ્યા કરતો, તેમજ બીજી પણ જરૂરી ચીજો બજારમાંથી આણી આપતો. આખો દિવસ પોતે પુત્ર—બિમાર પુત્રનું ક્ષણભર મોઢું જોવા પામતો નહિ. આ નોકરી એને ઘણી ખટકતી હતી. એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એ એક ખૂણામાં બેસીને રોવાય તેટલું રોયો: ખરેખર, ચિંતાથી ઘેરાયલો માણસ એકલો પડે ત્યારે બીજું શું કરે ?

બીજી તરફ સુશીલાની પણ એજ દશા હતી. એ બિચારી આખો દિવસ એકલી પડી મુંઝાતી. એને એકાંતમાં સાથ આપનાર એનું બાળક પણ બિમારીને બિછાને હતું. બાળકની માવજત કરવામાં ને રડવામાજ એનો આખો દિવસ પસાર થતો, પરંતુ એની સ્થિતિ ન તો નારાયણ જાણતો કે ન નારાયણની સ્થિતિ એ જાણતી. સાંજે દંપતી ભેગાં બેસે ત્યારે આનંદીજ જણાય.

× × × ×

એ રાત્રે નારાયણે નહિ ઉંઘવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. નોકરીની એને એટલી ગરજ હતી, કે કાલ સવારે શું થશે તેનીજ ફિકર હતી, તાત્કાલિક બીજી નોકરી મળવી દુર્લભ હતી, અને અહીં તો બીજે દિવસે ખાવાનાજ સાંસા. ઘરની સ્થિતિ એવી સારી ન હતી કે પિતા એને મદદ કરી શકે.

સુશીલાને હંમેશની જેમ એણે સુવા જણાવ્યું અને પોતે હાથમાં એક પુસ્તક લઇ વાંચવા માંડયું. વચમાં વચમાં બાળકના સહજ ઝીણા રદનના અવાજમાત્રથીજ સુશીલા સચેત થતી અને પયપાન કરાવી શાન્ત થતી.

રાત્રિના ત્રણેક વાગ્યા હશે. સુશીલા એકાએક જાગી પડી. નારાયણને વાંચતો જોતાંજ એણે કહ્યું:

"હજી સુવું નથી ?"

"ના, આજે કોણ જાણે ઉંઘજ નથી આવતી."

"આમ શું કરો છો ! જરા સુઇ જાઓ ને ?"

"પણ ઉંઘ આવ્યા વિના સુવું શા કામનું !"

"એ તો સુશો એટલે ઉંઘ આવી જશે. આમને આમ આખા દિવસની સખત મહેનત પછી ઉજાગરા કરો તો બિમારી ન આવતી હોય તે પણ આવે."

સુશીલાના આ શબ્દોએ એને સચેત કર્યો. એને જાણે એમ વિચાર થયો કે, પિતા બિમાર છે, બાળક બિમાર છે અને અમારા·

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

× × × ×

"કેમ પાછા વળ્યા ? અને તમારા મો પર આ ઉદાસી શી ! [illegible] પ્રવેશ કરનારી [illegible] સુશીલાએ પૂછ્યું.

પરંતુ બિચારો નારાયણ આ [illegible] ન આપી શકે ! આ સુધી તો [illegible] ને [illegible] સુશીલાને એની [illegible] પણ અવસર [illegible] નહિ. પણ આજ ! [illegible] જવાબ આપવો તે ન [illegible], એટલે સુશીલાના જિજ્ઞાસામાં [illegible] વધારો થયો.

"કેમ જવાબ નથી આપતા ?"

નારાયણ [illegible] બોલ્યો.

"આમ શું કરો છો ? વાત તો કહો ! મને એ પારકી ગણો

? આજ શું થયું છે ? બોલતા કેમ નથી ? મારા સમ ! કહો સુશીલાએ ઉપરાઉપરી સોગન સાથે વિનવણી કરવા માંડી. નારાયણથી ન રહેવાયું. અનેક દિવસોનાં સારાં-માઠાં વચનો છતાંય નોકરી ગયાથી એને ઘણું લાગી આવ્યું. એનું અંતઃ ઉભરાઈ ગયું—એનાથી રડીજ દેવાયું.

આવું દૃશ્ય જોઇ કઇ પત્નીનું હૃદય ન રડે ? સુશીલાને તો કાંઇ જ ન પડી. પતિનું મુખ એણે પોતાની ગોદમાં લીધું. આંખ- આંસુ વહેતાં હોવા છતાં એણે પતિને હિંમત આપવા માંડી. ઘણા પ્રયત્ને શાન્ત કર્યો, અને કહ્યું: "જવા દો, તમારી વાત નથી સાંભળવી."

"ના ના, સુશીલા ! તને નહિ કહું તો બીજા કોને કહીશ ?" પ્રયત્ને ઉંચું માથું કરી એ એકજ વાક્ય બોલી શક્યો.

"ત્યારે આમ રડો છો શું ? તમારા જેવાયે આમ રડે ત્યારે અમારી તો વાતજ શી ?" પુરુષે તો કઠણ કાળજુંજ રાખવું એમ જાણે ન કહેતી હોય તેમ સુશીલાએ કહ્યું.

કેટલીક વારે નારાયણ શાન્ત થયો, અને આજ સુધીની બનેલી ીય વાત સુશીલાને કહી દીધી.

શાન્તિથી બધી વાત સાંભળી લીધા પછી સુશીલાએ કહ્યું: કાંઇ નહિ. નોકરી ગઇ તો ભલે ગઇ; પણ તમારો આટલા દિવ- નો પગાર તો લેના આવવો'તો ! તમને શું ખબર કે ઘરમાં પાઇ ણ નથી ?"

નારાયણને એ વાત સમજાઈ. અઠ્ઠાવીસમી તારીખે પોતાને દૂર કરવામાં આવ્યો હતો, એટલે એટલા દિવસનો પગાર તો એ માગેજ ને ?

એણે પાછાં કપડાં પહેર્યાં, ને ઉતાવળે મિલ તરફ ચાલવા માંડ્યો. પ્રથમના કરતાં આ વખતે એના પગ ઘણીજ ઝડપથી ઉપ- ડતા હતા. પ્રથમથીજ એટલી ઝડપ હોત તો નોકરી ન જાત; પણ કોને ખબર કે ક્યારે શું બનવાનું છે !

લગભગ અડધા કલાકમાંજ એ પહોંચી ગયો. દરવાનને પોતાની શેઠને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. શેઠની અનુમતિ મળતાં વાર ન લાગી. એ શેઠની પાસે ગયો, અને પોતાની બધીય હકીકત નિવેદન કરી.

ગમે તેવા પણ એ શેઠ હતા. નારાયણ જેવા બધાય નોકરોની દયાથી એ મૂંઝાયા કરે તો એમને શેઠ કોણ કહે ? અને એટલી એમને ફુરસદ ક્યાંથી હોય ? એમને તો ગમે તેમ થાય, પણ પોતાની

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પરંતુ આની [illegible] તો તેને હું શું કરું !" [illegible]

"[illegible] હોય તોજ આપને ખબર પડે." [illegible]

પણ આ [illegible] એમને એમ ખબર થયું કે "હું એક મિલમાલીક [illegible] એને ધક્કા મારી બહાર કાઢો [illegible]."

પરંતુ એમને ખબર ન હતી કે ધક્કા મારી બહાર કાઢતા પહેલા તો એ ક્યારનોય ચાલ્યો ગયો હતો.

× × × ×

નારાયણ મિલમાંથી નીકળ્યો તો ખરો, પણ હવે પૈસા વગર શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પુત્રની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી જતી હતી. દવાને માટે આજ પૈસા પાસે કાંઈ ન હતું પોતાની આ ગરીબાઈ ઉપર તેને ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો, પણ એમાં ઇલાજ શો ?

વિચારમાં ને વિચારમાં એણે ચાલવા માંડ્યું એ ક્યાં અને કઈ

નય છે તેનું એને ભાનજ ન હતું. એના પગ જ્યાં લઇ જતા એ જતો હતો. જાણે કોઇ એનું આકર્ષણ ન કરી રહ્યું હોય! એટલામાં પાછળથી કોઇએ એના ખભા ઉપર હાથ નાખ્યો. મકયો, પાછું ફરીને જોતાંજ આશ્ચર્ય પામ્યો. 'વિનુ!' એનાથી ઇ ગયું. 'તું અહીં કયાંથી?'

× × × ×

વિનાયક એનો મિત્ર હતો. હાઇસ્કૂલમાં બંને સાથે ભણતા હતા. યણને હોંશિયાર વિદ્યાર્થી જાણીનેજ એણે મિત્રતા બાંધી હતી. એ સાથેજ હાઇસ્કૂલ છોડી હતી. નારાયણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ હતી, જ્યારે વિનાયક નાપાસ થયો હતો એટલોજ માત્ર ફેર.

પિતાની લાગવગથી વિનાયકે રેલ્વેમાં નોકરી મેળવી લીધી હતી. કરીનો સમય પૂરો થતાં એ પોતાના મકાન તરફ જઇ રહ્યો નો ત્યાં અચાનક નારાયણને જોયો અને પાછળથી આવી ખભે થ નાખ્યો, જૂની મિત્રતા સાંભરી આવી.

× × × ×

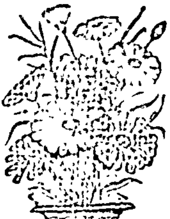
વિનુનો હાથ પડ્યો ત્યારેજ નારાયણને ભાન થયું કે પોતે વિરુદ્ધ દિશામાં જઇ રહ્યો હતો. એના વિચારમગ્ન ચહેરા પરથી વિનુએ જાણી લીધું કે એ કાંઈ ચિન્તામાં છે. બે-અઢી માસથી ઉભય મિત્રો એકજ શહેરમાં રહેતા હોવા છતાં આ તેમનો પ્રથમજ મેળાપ હતો, એ વાતમાં શહેરીને આશ્ચર્ય નહિ લાગે. વિનુએ સ્વાભાવિકજ પૂછ્યું: "કેમ ભાઇ! કાંઇ ચિન્તાતુર જણાઓ છો? અહિં ક્યારના આવ્યા છો? ક્યાં ઉતર્યા છો?"

સાચી વાત કહેવી કે ન કહેવી? એની મદદ માગવી કે ન માગવી? એવા વિચારવમળમાં ગુંચાયલો નારાયણ કાંઇ જવાબ ન આપી શક્યો. એટલે વિનાયકે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: "જવાબે નહિ આપો?"

"વિનુ!" બોલતાંજ એની આંખો ભરાઇ આવી. ગદ્ગદિત સ્વરે તે બોલ્યો: "ભાઈ! મારી સાથે આવીશ?"

વિનાયકને તો આમાં સમજજ ન પડી. અને સમજ પડે પણ શી રીતે? નારાયણની આંખ ભીની જોતાં એને લાગણી થઇ આવી. એની ગરીબાઈ એ જાણતો હતો; પણ આ આંસુનું કારણ પણ એજ છે, તેની એને ક્યાંથી ખબર હોય? એણે નારાયણને આશ્વાસન આપ્યું, અને એની સાથે ચાલવા માંડ્યું.

રસ્તામાં નારાયણના ચીનક જાણવા કરેલો વિનાયકનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો.

૧૯–ભોગ આપ્યો.

(લેખકઃ–શ્રી. કેશવલાલ મંગળચંદ શાહ)

(૧)

તે રસ્તેથી જતાં હમેશાં ખિન્ન દેખાતો ખીમો આજે પ્રફુલ્લ લાગતો હતો. નોકરીની શોધમાં ઘેરથી હસતે મોઢે નીકળવું અને સાંજે નિરાશ થઈ ઘેર પાછા આવવું એ એક મહિનાથી ખીમાનો નિત્યક્રમ થઇ પડયો હતો. ખીમો નિરાશ થઇ ઘેર આવતો ત્યારે પુની તેને આશ્વાસન આપતી, સમજાવતી અને બીજે દિવસે ખીમો નોકરીની શોધમાં જાય તેવી તેની મનોભુમિકા તૈયાર કરતી. મુંબઇથી કમાઇ આણેલાં થોડાંઘણાં નાણાં હતાં તે ખલાસ થઈ જવા આવ્યાં હતાં, એટલે પુની અને ખીમો હવે શું કરવું તેની વિમાસણમાં પડ્યાં હતાં; પણ આજે પાછા ફરતાં ખીમાના મુખ પર નિરાશાની કે દુઃખની છાયા સરખીય નહોતી જણાતી. આજે તો એના મનમાં ધમાચકડી મચાવી રહેલ ઉકંઠા તેની ગતિમાં જણાતી હતી. ઘેર જઇ નોકરી મળ્યાના શુભ સમાચાર પુનીને કહેવા ખીમો અધીર બની ગયો હતો, અને એ અધીરતા, એના પગ ઝપાટાબંધ ઉપડતા તેમાં સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી.

હજી અસ્પષ્ટ અજવાળું વાતાવરણમાં ગુંચવાઇ રહ્યું હતું. ડુંગરી પર ચરવા ગયેલું ધણ હમણાંજ ગામમા પેઠું હતું. ખીમો જતો હતો એ માર્ગ ગામની બાજુનોજ હતો. આ રસ્તે તેના સિવાય કોઇ પણ જતું આવતું નહોતું જણાતું. નોકરીના અને તદનુષંગિક બીજા કેટલાય વિચારો ખીમાના મનમાં રોકાતા હતા. ગજવામાંથી આમનદીનું પાન કાઢી, તેની બીડી વાળી, પોતે પીતો નોકરીના અનેકવિધ વિચારોમાં અટવાતો તે ઘર તરફ વળ્યો.

પુની બારણામાંજ ઉભી હતી. ખીમાના પગમા ઝડપ જોઇ પુનીનું દિલ જરા ઠરી ગયું. પુનીને લાગ્યું કે આજે ખીમાનો ઉત્સાહ જુદોજ છે, એટલે કાંઈ સારૂં અવશ્ય બન્યું છે.. બારણામાં ઉભેલી

ચતા પણ તેના રોમેરોમ ખૂંપી ગઇ હતી. ખીમો જો કૂવો
શે તો...તો શું થશે એ વિચારે પુનીને ડૂમો ભરાઈ આવ્યો,
ખમાં આંસુ છલકાઇ આવ્યાં. ખીમાએ તે જોયું, તેનાથી
યું.

ને મને કામધંધો મળ્યો હોય તો ?"

નીને જાણે વિજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ થયું. આંખ-
માં ઉભરાઇ જવા આતુર બની રહેલાં આંસુ આંખમાંજ
ગયાં—સૂકાઇ ગયાં. સાશ્ચર્યાતિરેકથી તેણે પૂછ્યું:

'ત્યારે ક્યારની નકામી મારી મશ્કરી માંડી'તી ?"

ખીમો હસી પડ્યો. તેની પરાણે આણેલી કૃત્રિમ ગંભીરતા ઉડી
ં ખૂબ હસ્યો. આથી વળી પુનીની ઉત્કંઠા ખૂબ વધી ગઈ.

"કામ મળ્યું ? ક્યાં ? અહીં ગામમાં કે ક્યાંય બહાર ?" પુનીએ
છાપરી સવાલો પૂછી નાખ્યા.

"હા, અહીં ગામમાંજ કામ મળી ગયું. રામા પટેલનો કૂવો
વાનું કામ કાલથી નીકળશે. સુરંગ ખોદવાનું કામ મને મળ્યું છે."

ગામમાં ને ગામમાંજ કામ મળી ગયું તેથી પુની ખુશી થઇ.
ના આવેગમાંજ તેણે પૂછ્યું:

"તો તો કાલે મોંસૂઝણે ઉઠવું પડશે, ખરું ?"

"હાસ્તો, દહાડાની કરેણુ ફૂટે તો કામે મંડી પડવાનું. બપો-
ં કરવા બારથી બે રજા. બપોરે ઘેર આવી પાછો કામે ચડી જઇશ."

પુનીને મન કામની ગમે તે વ્યવસ્થા હોય, પણ કામ મળ્યું
જ ઘણું હતું. સ્ત્રીસ્વભાવોચિત પ્રશ્ન તેનાથી પૂછાઇ ગયો:

"રોજ કેટલો ?"

"દોઢ રુપિયો."

દોઢ રુપિયા રોજની મજુરી સાંભળી પુનીને આસમાન એક
ંતજ ઉંચું લાગ્યું.

વાળુ કર્યાં પછી ભાવિ સુખની ઇમારતો ચણતાં બન્ને કેટલોય
ખત જાગતાં, પણ વણબોલ્યાં, બેસી રહ્યાં. પછી પુનીએ કહ્યું:

"મળસ્કે જાગવું છે ને ? હવે સુઇ જઇએ."

ખીમો ઉઠ્યો, ને પથારીમાં પડ્યો. પુની પણ પડખે થઇ. થોડી
વારમાં તો બન્ને નિદ્રાની પાંખમાં લપાઇ ગયાં. પુનીને તો એવી
નિરાંતની ઉંઘ આવી કે ખીમો વહેલો ઉઠી ક્યારે કામે ચાલ્યો ગયો
તેની તેને ખબર ન પડી.

[illegible]

[illegible] મજુરો તો [illegible] રામા પટેલને કુવે ખોદવાની શરૂઆત [illegible] પાણીનું નામ કે નિશાન [illegible] નહિ ચાર દહાડે પાણી [illegible] રામા પટેલને [illegible] પણ એ નિષ્ફળ [illegible] પણ કાંઈ લાભની નહોતી. [illegible] રામા પટેલે અંબેલાલને સલાહ લેવા બોલાવ્યા, અને બન્ને વચ્ચે ઉંડી [illegible] થઈ. અંબેલાલે બનાવેલ યુક્તિ અજમાવ્યા વિના પાણી નહિ જ ફૂટે, એવી રામા પટેલની ખાતરી થઈ, પણ એ અમલમાં મૂકવાનું અઘરું કામ શી રીતે પાર પડે, એની મુંઝવણ ઉભી થઈ. એ વિષે રામા પટેલે અંબેલાલને ઈશારો કર્યો. અંબેલાલે તેનો પણ તોડ કાઢ્યો. તેમણે ધીમે અવાજે કહ્યું

"હાલે તમે બધા મજૂરોને કહી દેજો કે પરમ દહાડે બપોરની છુટ્ટી નહિ મળે, આખો દહાડો કામ ચાલશે."

"પણ બધા માનશે તો ને!"

"ન માને તો એટલા વખતના પૈસા વધારે આપવાનું કહેજો."

"પણ વધારે પૈસા માગશે તો ?"

"વધારે માગે તો વધારે આપી દેજો ને ! આવે વખતે પૈસાની ખેનમાં આઘું પાછું ન જોશો. પૈસા તો પછી ઘણાય મળી રહેશે."

"ઠીક ત્યારે, એમ કરીશું; પણ પછી ?"

"પછી ભીમો એ બે કલાકમાં સુરંગ ખોદવાનું કામ કરતો હશે. આપણે સુરંગ લગાડી દઈશું, એટલે એ અંદર ને અંદર સાફ !"

"અને પછી એની બૈરીનું શું ?" રામા પટેલે જરા ભયથી પૂછ્યું.

"બહુ ગરબડ કરશે તો એનું મોઢું રૂપાથી પૂરી દઈશું; પછી તો થયું ને ?"

અંબેલાલની સલાહ જો કે રામા પટેલને બહુ ન રૂચી, પણ ખેતરમાં ખૂબ પાક પકવવા મારના લોભે એ સંમત થયાં.

તે રાત્રે રામા પટેલને બરાબર ઉંઘ ન આવી. ઘડી ઘડી તે ઝબકી ઉઠતા, પુનીનો પડી ગયેલો ચહેરો રામા પટેલને વારંવાર ઠપકો આપતો દેખાતો.

બીજે દિવસે સવારેજ રામા પટેલ મજૂરો પાસે જઇ દાખલ થયા. આજે પટેલને રોજના કરતાં વહેલા આવેલા જોઇ બધા મજૂરોને અજાયબી લાગી. બધા પટેલની આજુબાજુ એકઠા થઇ ગયા. પટેલે બધા મજુરોને કહ્યુંઃ

"પાણી ફૂટતાં હજી વધારે વાર લાગશે, નહિ ?"

"તમે કહેતા હો તો બપોરની છુટીમાં ઘેર ન જઇએ." મજૂરોમાંનો એક બોલી ઉઠયો.

"પણ હવે કૂવો વધારે ખોદવાનો વિચાર નથી. મારો વિચાર છે કે જાણે એક વાર સુરંગ મૂકવી, પાણી ફૂટે તો ઠીક છે, નહિ તો પછી કામ પડતું મૂકવું." પટેલે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.

"તો તો પછી કાલ સુધી વધારે કામ કરવું પડશે."

"હા, એમજ કરવું પડશે. હું તો કહું છું કે, કાલે તમે બપોરે ઘેર જશોજ નહિ." પટેલે પ્રસ્તાવના કરી.

"આપો છો એટલા રોજમાં અમારાથી કામ નહિ થાય, કાકા !" પહેલાનાજ માણસે પાછું કહ્યું.

"અરે ! વધારે પૈસા લેજો, ના કેમ કહો !"

ભીમો આખો એક બાજુએ ઉભો ઉભો આ બધું મજાથી જોતો હતો. તેના ખભા પર હાથ મૂકતાં તેના સાથીદારે રૂપ એ પટેલ સાંભળે એટલા મોટા અવાજે કહ્યું.

"મારે શું કરવાં છે સાંકળાં ?"

"તારે નથી જોઇતાં, પણ મારે તને પહેરાવવાં છે. જોને, તારા કેવા અડવા દેખાય છે ?"

"આ કામ પૂરૂં થશે, પછી બીજું કામ મળતાં સુધી વાપરવા જોઇશે તેનું શું ?"

"પછીનું જોઇ લેવાશે. હમણાં તો સાંકળાં થઇ જવા દે !"

"પણ મારે થોડા પૈસા જોઇએ છે."

"તે મળશે. તું ન હોત તો મને કામ કરવા કોણ રોકત ? ને સાહેબ ક્યાંથી આવત ? તારા હાથનો મીઠો રોટલો મળે છે એટલે મારાથી કામ થાય છે; નહિ તો તો રામકૃષ્ણ ગોવિંદ !"

"પણ રોટલા રળી તો તમો લાવો છો. મારે તો દળીને ઘડવાનું એટલુંજ ને ? નહિ તો હું શું કરત ?"

બંનેને પરસ્પર માન ઉત્પન્ન થયું, પુનીની આંખમાંથી બોર જેવાં બે આંસુ ટપકી પડ્યાં. ખીમાનો કંઠ રૂંધાયો. ખીમો ઉતાવળે ઉતાવળે હાથ ધોઇને ઉઠી ગયો ને જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પુની પણ ઝટપટ પરવારી ખીમા પાસે આવી. ખીમો જવા તૈયાર થયો.

તેણે ઉગતા સૂરજને ભક્તિભાવથી નમસ્કાર કર્યો. પુનીએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું, હથિયાર લઇ ખીમાએ ઘરની બહાર પગ મૂક્યો. એક કાળી બિલાડી આડી ઉતરી. પુનીએ જરા રોકાઈ જવા ખીમાને આગ્રહ કર્યો; પણ "મોડું થશે" કહી ખીમો ઝપાટાબંધ ચાલ્યો ગયો. ખીમો નજર બહાર નીકળી જતાં પુનીએ ફરીથી સૂરજને હાથ જોડ્યા, તેની આંખમાંથી આંસૂ જમીન પર પડતાં હતાં.

"સૂરજ મહારાજ ! તમેજ તારનાર છો !" પુનીના હોઠ હાલ્યા.

એકાએક બારણાના ચોકઠામાંથી પોતાનું નાનકડું મોઢું બહાર કાઢી ગરોળીએ "ચક...ચક ચક્ ચક...ચક" એવો અવાજ કર્યો. પુનીના દેહે જાણે ચિરાડો પડ્યો. ઘરમાં જઈ તેણે બારણું બંધ કરી દીધું. તે અપશુકનથી ગભરાઇ ગઈ હતી. તેને કામ પણ ઉકલ્યું નહિ. ખાવાનુંયે ગળે ન ઉતર્યું. તે મુંઝાઇ રહી.

* * * *

માથે સૂરજ બળતા અંગારા વરસાવી રહ્યો; છતાં ખીમો એના કામમાં મસ્તાન હતો. પરસેવાથી તે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો. તે કાંઇ બોલતો હતો. સવારથી તે કામમાં એવો મચી ગયો હતો કે, 'હં: હં:' એવો વિચિત્ર અવાજ એના મોઢામાંથી નીકળતો હતો. દારૂખાનાથી આવતો અવાજ ઘૂમરીઓ ખાતો, અને આજુબાજુના

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પરેશે [illegible]

[illegible] એમ સત્તાંગમને [illegible]

"પેસો ખીમો [illegible] 'ચાલો હવે, [illegible]'

આટલું કહી પરેશ [illegible] સાથીદારો, જેમને ખીમા પ્રત્યે [illegible] લાગ્યા. થોડી [illegible] પછી પરેશ પણ [illegible] ખીમને શોધવા મોકલ્યા, પણ તેઓ [illegible] સાથીદારો પણ નિરાશ [illegible]

"હવે હવે, એ તો [illegible] હમે કાંઈ બીડી પીશું" [illegible]

ઘણાને અમેલાલનું બોલવું સાંભળી [illegible], પણ [illegible] ને ધીમે અવાજે કહીનેજ અટકી ગયા. પરેશને અથવા [illegible] મોઢે એ વાત કોઈથી કહેવાય નહિ [illegible] પણ ખીમાના [illegible]

ને કહ્યું:

"રામા પટેલ! કૂવામાંથી કોઈ માણસનો ગુંગળાટભર્યો અવાજ છે."

પણ અંબેલાલે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાખ્યું, ને તે પછી 'વરઘોડા' ની તૈયારી માટે ખસકી ગયો.

આથી કેટલાકનો શક વધારે મજબૂત થયો, પણ કોઈથી જરાય થાય તેમ નહોતું.

ઢોલના ધમધમાટમાં 'વરઘોડો' આગળ વધ્યો. જે જે મજૂરોનાં ઘર રસ્તામાં આવતાં હતાં ત્યાં ત્યાં 'વરઘોડો' થોડો વખત અટકતો. મજૂર ઘરમાં જતાંજ વાતાવરણમાં જયજયકાર થઇ રહેતો, અને પછી 'વરઘોડો' આગળ ચાલતો.

"વરઘોડો આવ્યો;" ની બૂમ તો આખા ગામમાં ક્યારનીય પહોંચી ગઇ હતી. ભીમો આવશે, તેથી પુની પણ બારણામાં ઉભી ઉભી 'વરઘોડા' ના માર્ગ પર આશાભરી આંખથી પહેરો ભરતી હતી. પુનીના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે રહેતો મજૂર ઘરમાં ગયો. તેના ઘર આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ અને થયેલા દેખાવો પોતાના ઘર આગળ પણ થાય તેની વાટ જોતી તે ઉભી રહી.

'વરઘોડો' આગળ વધ્યો. પુનીનું હૈયું ઉંચું નીચું થવા માંડ્યું. 'વરઘોડો' પુનીના ઘર આગળ ન થોભતાં આગળ વધ્યો. છેવટની હાર પણ ઘર આગળથી પસાર થવા લાગી. પુનીએ આંખો ફાડી ફાડી ભીમાને શોધ્યો, પણ ન દેખાયો. છેલ્લી હારમાંના બે કામદારો વાત કરતા હતા, તેમાંથી એકજ વાક્ય પુનીના કાને અથડાયું.

"છેવટે બિચારા ભીમાનેજ ભોગ લીધો. હરિ હરિ! શિવ શિવ!"

"વરઘોડો' દૂર નીકળી ગયો. પુની જમીન પર ફસડાઇ પડી. પોતે શું સાંભળ્યું તે પણ તેને જાણે ન સમજાયું.

× × × ×

રાત્રિ પડતાંજ પુની કૂવે જવા નીકળી. કૂવા પાસે આવતાંજ તે ભયગ્રહિત થઇ. ભીમાનો ધૂમનો અવાજ હજુય વાતાવરણમાં ઘૂમરીઓ ખાઈ રહ્યો હતો. એ અવાજ પુનીને પરિચિત લાગ્યો. બરાબર કાન માંડી સાંભળતાંજ ભીમો કોઇ ઠેકાણે પણ કામ કરતો દેખાતો તેને ભાસ થયો. અવાજના અનુરોધથી તે પાણીના કોઠા ઉંડી જઇ પહોંચી. તેણે ફરીથી કાન માંડ્યા. પાણીમાંથી એજ ધૂમના સૂર બહાર નીકળતા હતા. ભીનો કામમાં તદાકાર થયો ત્યારે "હું: હું:" એવો અવાજ થતો, બરાબર એવોજ અવાજ પાણીના ઉંડા-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• • • •

ઉપરની [illegible] [illegible]

([illegible])

૨૦—ગરીબની હાય

(લેખકઃ—શ્રી. કાન્તિલાલ દયાશંકર દવે)

"કહું છું, આ છોકરાને રાખો ઘડીક ?"

"ને તારે શું કામ છે ?"

"મારે શું કામ છે ? મારે પાણી ભરવા મરવું પડશે ને ? પાછા અગિયાર નહિ વાગ્યા હોય ત્યાં તમારી હાજરી ઉભી થશે. મેં જાણે કંઈ પાપ કર્યાં હશે તે આ ઘરમાં આવી ગોલાપોજ કરવાનો કરમમાં લખેલો."

"અરે, પણ તારે કાંઇ બીજો ધંધો છે કે બસ જ્યારે ને ત્યારે કકળાટ કકળાટ ને કકળાટજ કર્યા કરવો છે ? બહુ કંકાસ પણ સારો નથી અને આવા કંકાસમાં કો'ક દિવસ વિપરીતજ થાશે એમ લાગે છે."

"ઇ તો વિપરીતજ છેને, આ ઘરમાં આવી તે દિ'થી ! નહિતર કો'ક દિવસ તો હાશ કરીને બેસીએને ! આ તો ભળકડાના ઉઠીને તે મધરાત થાય ત્યારે બે ઘડી ઝંપ લઇએ ત્યાં તો આ મારો પૂર્વનો વેરી છોકરો કનડે ત્યારે એવી દાઝ ચડે છે કે આ કરતાં મરી જાઉં."

"હશે ! રોજ ઉઠીને શું સંભારવું ! જેવાં જેનાં નસિબ; એમાં રોજ ઉઠીને કકળાટ કર્યે શું ફાયદો ?"

"હા આવડયું છે, જ્યારે ને ત્યારે પટ દઇને શિખામણ દેતાં ? હું તમને કહી દઉં છું કે ઇ તમારૂં ડહાપણ તમારી પાસે રાખવું. હું બધુંયે જાણું છું. હું ધાન ખાઉં છું, કાંઇ ધૂળ નથી ખાતી તે ન સમજું; પણ કોઇના માર્યા બોલાઇ જવાય છે. લ્યો પાછા હમણાં ખાવાની બાંગ પાડશો, તેડો આ છોકરાને; હું જરા પાણીનાં બે બેડાં ભરી આવું."

"ઠીક, જાઓ ભરી આવો અને મનુને ઘોડિયામાં સુવાડો."

"આખો દિ' ઘોડીઆમાંજ ગોંધી રાખું ને ? હજી હમણાંજ ઘોડીઆમાંથી ઉભો થયો છે. જરાવાર તેઓને બહાર જાવા દો તો કાંઇ ધરમ જાતો રહે ? તમને તો આમાં શીખવું કહેવાનું હોય તો પરખવું નહોતું."

[illegible]

[illegible] તેમની અને તેમના [illegible] ઉપરથી [illegible] થઈને [illegible] અથવા [illegible] તે પોતાની [illegible] સાહેબનું પણ હતું.

[illegible] પરવાગી [illegible] પર ટાંગેલા [illegible] અગિયાર [illegible] એમ કહીને મુકાદમે [illegible]

વડવામાંથી એને જોગીવાડ પાસે આવેલી ઑફિસમાં જવાને વેળો ચાલે તોપણ અર્ધા કલાકનો સમય તો જોઇએજ; મેણે તો ઉંધુ ઘાલીને માંડયું બણકાવા.

રાધીનતા વસ્તુજ એવી છે ને! પારકી તાબેદારી કરવી અને હદબારની રાખવી એવું થોડુંકજ બને છે? અને જ્યાં મિનીટની હાજરી નોંધાતી હોય અને કાયામાં કૌવત ન હોય છતાંયે બાપે છે માટે અન્નદાતાનાં ફરમાન ઉપર ફરમાન છૂટતાં હોય ત વિલંબ કર્યા સિવાય છૂટકો છે? મુકાદમને ઉપરના અધિકારથી ફરમાન છૂટયું હતું કે રવિવારે વેળાસર આવી પગાર વ્યવસ્થા કરવી. અગિયાર વાગ્યા ઉપર જેટલી મિનિટ થાય મુકાદમની અનિયમિતતા ગણાતી, તેટલોજ તે કામમાં બેદરકાર , અને એની બધી કામગીરી ઉપર કાળી ચાદર ઢંકાઇ એ ખાઉ લેખાતો.

આજે સવા અગિયાર તો વાગી ગયેલા છતાં પોતાને હજુ લાંબો ચાલવાનો છે એમ ધારી બિચારા દોડતા હતા ત્યાં તો જ આવ્યો કે "એ........છવણભાઇ! અરે છવણભાઇ!" દમના કોઇ સગાએ રસ્તામાં ઉતાવળે જતા મુકાદમને સાદ કર્યો.

પોતાને કોઇ બોલાવે છે એમ ધારી છવણભાઈ આમ તેમ ા લાગ્યા. ત્યાં તો અવાજ કરનાર આદમી પાસે આવ્યો અને ણભાઇએ ઓળખીને કહ્યું કે "ઓહોહો! નારણ કાકા! તમે જે અહીં કયાંથી?"

"હું કામે આવ્યો હતો ત્યાં તમને દીઠા." નારણ કાકાએ કહ્યું.

"બોલો, કેમ છો? ખુશીમાં ને? ઘેર તો સૌ મઝામાં છે ને? ર તો આવજો, જરા આનંદથી બેસશું." આ પ્રમાણે ટાઇમ થઈ ગાથી એકદમ એકસામટા બધા સવાલ પૂછી લઇ મુકાદમે ચાલવાને મવું બર્યું; પણ નારણ કાકા ગામડાના માણસ એને વળી ટાઇમ ં કે કટાઇમ શું? એણે તો મુકાદમને કહ્યું કે "અરે ભલા માણસ! મામ બાગો છો શું? નોકરી તો આખો મલક કરે છે પણ તમે તો ત્બરા બાપ! ઠીક છે કે મુકાદમની પાયરી છે પણ કદાચને મોટા ૮પરી થયા હોત તો જવાબ પણ ન આપત!"

"એમ હોય કાકા! જરૂર ઘેર આવજો." એ વાક્ય બોલતાં ભેતાનાં મુકાદમે ચાલની પકડી.

ગામડાના માણસને શું ખબર કે છવણ મુકાદમનું જીવન આ શહેરી વાતાવરણમાં કેટલું પ્રવૃત્તિપરાયણ છે અને એટલા શ્રમનું

[illegible]

[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible] તે, [illegible]"

[illegible] ભરીને [illegible] આરે [illegible] મોસાળનો [illegible] જરૂરી, હાજરી [illegible] વીખરાઈ ગયેલા [illegible], અને [illegible] કતાર થઈ ગઈ.

ઝવેરચંદ મુકાદમે પત્રક [illegible] ઉઘાડ્યા. તીણી નજર [illegible] પત્રકની [illegible] વારાફરતી "હાજર, હાજર"ના [illegible] નીકળવા લાગ્યા.

"પુના દેવા!" મુકાદમે નામ પોકાર્યું.

"હાજર" કહીને પુનો ઊભો થયો.

"લે આ સાડાત્રણ રૂપિયા, ગણી લે."

"કાં ભાઇ શાબ્ય? હાડાત્રણ શીના લઉં? પુરેપુરા ચાર આપો-મેકેય દિવસનો ખાડો નથ."

"લે, છાનામાનો લઇ લે, ઝટ નિકાલ પતાવ; હજી મારે આ ॥ પાર લાવવાનો છે."

"પણ નિકાલ તે કેમ પતાવું? એમું આલો તે શીનો લઉં તે જુઓને પતરકમાં ઓલ્યા આતવારેય ચાર રૂપિયા હતા કે ? આમ કરો તો તો મરી જાઉં ભાઇ શાબ્ય!"

"ડહાપણ કરવું છે કે લઇ લેવા છે? તારી કાંઇ કામકાજમાં ર હશે તો ઇન્સપેક્ટર સાહેબે તારો અર્ધો રૂપિયો દંડ કર્યો હશે."

"અરે આ હું બોલોસ? પુનાના કામમાં વળી ચુક તે શીની ાવે? આજ બાર બાર વરસથી નોકરી કરૂં સઉં પણ જોજો, કોઇ ." આલ્યોસે દંડનો એકેય પૈસો? સા'બ તો સમુકલા મારૂં કામ ાસ કરેસે અને દંડ કેમ કરે?"

પુનાનું બોલવું પણ સાચું હતું. એના કામમાં કોઇ કસુર કાઢ-રૂજ નહિ. પુનો જે જગ્યાએ કામ કરતો ત્યાં ઇન્સપેક્ટરો ક્વચિ-તજ જતા; કારણકે સહુને ખાતરી હતી કે પુનાને સોંપેલ કામમાં પોણુસોળ આના બે પાઇ હોયજ નહિ, સોળે સોળ આનાજ હોય. આવા વિશ્વાસુ માણસનો દંડ કરવાનું ઇન્સપેક્ટરને કારણ શું ત્યારે? એ કારણને શોધનાર મુકાદમ જીવણભાઇ હતા. મુકાદમને ઘેર આજે રસ્તા પર મળેલા એના ગામના મહેમાન આવવાના હતા; તેના સાદા સત્કાર વાસ્તે જે આઠ આના ખારોબાર નીકળ્યા તે. એવા વિચારથી ઈશ્વરનો દીકરો પણ મનુષ્યની માટી વાળનાર રંક શ્રમજીવી-નો અર્ધો રૂપિયો દંડનું બહાનું બતાવી મુકાદમે હરામનો લઇ લીધો.

સહુના પગાર ચુકાવી હરામના આઠ આના ખીસામાં મુકી મુ-કાદમ પણ હર્ષમાં ઘર તરફ ઉપડ્યા. ખરેખર, કહેવત પ્રમાણે "કુક-ડીનું મન ઉકરડીમાં" એ ન્યાયે મુકાદમની વિચારોની વધારે ગુંજાશ નહોતી. ઉપરી અમલદારની ચાહના મેળવતાં એને આવડતું નહોતું તેથીજ તેણે આ કાર્ય કર્યું; અને દરેક પગારે થોડી ઘણી કસર તે દરેકને આપતા. રસ્તામાંથી ગરીબ છતાંયે ચહાનું જેને દાનશુ છે તેવા કોઇને આ-સાદર લીધાં અને ઘેર આવ્યા.

હજી તે ઉંબરામાં પગ મુકયો ત્યાં તો તેમના પૂર્વના સંસ્કારે ...માં પત્ની સૌદામિનીની બાધી દરજ્જે અદા કરવા માંડયાં.

"આવ્યા કે!" સમજુએ કહ્યું.

[illegible]

ઇત્તિઆમા ૫૧૧ [illegible]

[illegible] નામ પ્રમાણ [illegible]

આનો નામ [illegible] અને

બાના [illegible]

ખાઉં૬ હતી ઉત્તમન. [illegible] ની હતી.

ઉત્તમુઆ એ [illegible] અને

બીજા હાથે [illegible]

તો ફળિયામાથી ફરમાન [illegible]

કામ ત્રીજાના [illegible]

બિચાન ઉત્તમ [illegible] અને [illegible]

હાથમા પાણીના તાબડી [illegible] નિયની [illegible]

કારે ન કરેલા [illegible] નિચે પાણી [illegible]

અમલ કરેલા ઉત્તમ મુકાદમ અને [illegible]

મુકાદમ [illegible] લાખ ગાડાનો [illegible] સમજતા અને [illegible]

જમવાનું થયુ એટલી વારમા તો મુકાદમની સમજુ [illegible]

લાયે હુકમો કર્યા અને તે મુકાદમને જરાપણ મુકાદમી કર્યા સિવાય પાળવા પડયા. જમી પરવારી જે કંકાસ ઓછા થયા એ ન્યાયે મુકા-
ઘડી બહાર આંટા મારી પથારી પાથરી નિદ્રાદેવીની મીઠી પડયા ને પડયા એવા લપેટાઈ ગયા.

\+ + +

ટેડ બધા પગાર લઇ ઘેર જતા હતા તેમાં પુનાનો દંડ થયો થી સૌ ગમગીન હતા. પુનો તો સાવ સૂનમૂન થઇ ગયો હતો. ારે એ માંડમાંડ બોલ્યો કે ' જુઓ દહેલી ! આજ મારી પાંહે- રામનું લીધું તો કાલ્ય તમારી પાંહેથી જરૂર લેશે. માટે ઇનો ર ઇલાજ તો કરવો જોશે; અને મને ભગવાન પુસે જો ખોટું તો, પણ આજ ચાર રૂપીઆ આવશે તી હાડુ તો ઓલ્યા નાકા આને વાયદો દીધેલો. ત્યાં તો મનમાં નહિ ચિત્તમાં નહિ ને ધડ ા અર્ધો રૂપીઓ ઓછો થયો; અને તેય તે દંડ. કાલ સવાર : પડે ને મોટા સાબને મળું ત્યારે મારે કાળજે નિરાંત થાય; બાકી ાણે તો ભલી લઇ ગ્યો.''

"વાજબી સે તમારૂં કેવું પુનાભાઇ. કેમ ટીડિયા બોલતો નથી ?" થીએ પુનાની વાત સાંભળીને કહ્યું.

"આપણે બધા મળીને સા'બને રપોટ કરીએ તો હું વાંધો સે ?" ાએ કહ્યું.

ટીડાની સલાહ સાંભળી સૌ બોલ્યા કે

"હા, હા. ટીડાનું કહેવું ખરૂં સે. આપણું કહેવું ઇ કાને ધરશે ને વળી ઇ દયાળુ સે."

ત્યાં તો ઘર આવ્યું અને વળતા દિવસ ઉપર વાત મુલતવી રાખી ા સૌને ઘેર ગયા.

રાત્રિ પડી. સઉ નિદ્રાની મીઠી ઘુંટમાં પડયા છે, ફક્ત પુનો ા બેરાસર રાત્રિમાં આંખ મીંચે અને ઝબકી જાય છે. રહી રહીને ેના દિલની મૂંઝવણ એ શબ્દોરૂપે એકલો એકલો બહાર કાઢે છે : "અરે, મારો દંડ થયો ! બાર વરહની નોકરીમાં કે દિયે દંડ નહિ અને આજ દંડ ! અને તેયે તે કામમાં ભૂલ થયાનો !" અરે ! આજે ાત પણ ખુટતી નથી. સવાર ક્યારે પડે ને સા'બને વાત કરૂં."

આમ ઘડીકમાં જાગતો અને ઘડીકમાં ઉંઘતો પુનો મીલમજુરો- ને જગાડતી મીલની વ્હીસલ સાંભળી એના ખાટલામાંથી ઉભો થયો. ખું આવેલું દાતણ માથામાં ખોસી પુનો રસ્તા ઉપર સંમાર્જની ેરવવા માંડ્યો. આસપાસના રહેવાવાળા પણ આ ઢેડની સારી કદર

[illegible]

[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible] બેઠીસર રહે." આમ બોલતા સાહેબ [illegible]

× × × ×

ઓફિસમાં બાર વાગી ગયા, પણ મુકાદમ હજી આવ્યા નહીં. મુકાદમને મોડું થવાનું કારણ તો તેનો એકનો એક છોકરો કે જે તે ગઈ રાત્રે જ રમાડતા હતા તેને સવારમાં [illegible] ઘોડિયાની દોરી પાસેથી છોકરાનો કાળએરુ પાણીના રસ્તા મારફત મરી ગયે સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને બહુ રોયા પણ એ રુદન વ્યર્થ હતું. રંકની કડવી [illegible]રના દરબારમાં સંભળાઈ હતી. અને એથી જ એ કોપ થયો હશે તો કોણ જાણે! અધર્મનું ધન કદાચ એક વાર બે વાર કે પાંચ વાર પચી જાય, પણ એમાં કોઈ ગરીબનો અંતરનાદ એવો નીકળી જાય છે કે માણસનું ધનોત પનોત નીકળી જાય છે.

\+ + + +

ઇન્સપેક્ટરે મુકાદમની ખબર લીધી અને દંડની વાત કહી સંભળાવી અને સાથે કહ્યું કે, આજે બધા હેડ ભેગા મળી સાહેબને રિપોર્ટ કરવાના છે અને હું પણ કહેવાનો છું કે, મેં કાંઇ દંડ કર્યો નથી. બોલો, શું જવાબ આપો છો ?"

"શું જવાબ આપું ? મહેરબાન સાહેબનો સ્વભાવ તો તમો જાણો ને ? રજ જેટલી ભૂલમાં તે પાણીચુંજ આપે છે તો મારી આ ફરિયાદથી મારા રાંકનું રળી ખાવાનું સાધન બંધ થશે. માટે દયા કરી સૌને સમજાવો અને આપ પણ મારા તરફ દયા કરો."

"ઠીક. હું બધાને સમજાવીશ અને પુનાને તેનો અર્ધો રૂપિયો હું મારી પાસેથી પાછો આપું છું; અને તમારી વિરુદ્ધ કાંઇ પણ નહિ બોલવા દઉં. પછી છે કાંઇ ?" ઇન્સપેક્ટરે કહ્યું.

"બસ ભાઇ સાહેબ! મોટી મહેરબાની."

"આમાં મહેરબાની કાંઇ નથી, પણ જુઓ, આવતે પગારે તમે મને ૧૦) રૂપિયા આપશો ને ?"

"હેં! દશ રૂપિયા ? શેના ?" મુકાદમનો અવાજ જાણે તૂટી જતો હોય તેમ બોલ્યા.

"શેના ? ભલા માણસ! એટલું તો સમજો છો કે અત્યારે તમારી નોકરી જાય તે કરતાં દશ રૂપિયે નોકરી સાબુત રહે છે તે શું ખોટું ?" ઇન્સપેક્ટરે કહ્યું.

"પણ મહેરબાન ! આ મહિને તો મારી સ્થિતિ કફોડી છે. છોકરો મરી ગયો અને ખર્ચો પણ વધારે છે. હું આવતે મહિને તમને જરૂર રાજી કરીશ." મુકાદમે કહ્યું.

"મુકાદમ! તમે તો તમારોજ કક્કો સાચો રાખશો ને ? મારે કાંઇ જરૂર નથી, જાઓ. લોઢું જાણે ને લુહાર જાણે; આ તો મનમાં દયા આવે છે કે તમારી નોકરી ચાલી જશે એમ ધારીને મારાથી બને તેટલું કરૂં અને બીજું એ જડ વર્ગ સાહેબને કદાચ રિપોર્ટ કરશે અને સાહેબ એ બાબતમાં મને પૂછશે ત્યારે મારે તો ચોખ્ખી વાત કરવીજ પડશે કે મુકાદમ ખોટું બોલીને ખાઇ ગયા છે. પછી શું થશે તે તો સાહેબના સ્વભાવથી તમે વાકેફ છો. આ તમારા ભલા ખાતર હું તમને કહું છું ત્યારે તમે ગળચવા ગળો છો. તમારા હિતની વાત પણ જ્યાં તમે ના સમજો ત્યાં મારે શું કામ માથાકૂટ કરવી ?"

મુકાદમને બધુંયે સમજાયું. નોકરી છૂટશે તો શું સ્થિતિ આવી પડશે. તે દશ્ય તેની નજર સમક્ષ ખડું થઈ ગયું. દશ રૂપિયા આપવાના તેણે કબૂલ કર્યા. ઇન્સપેક્ટર સાહેબને રૂપિયા દશ ચોક્કસ

૨૧—ઢેઢનો માસ્તર

(લેખક:—શ્રી. હરિજનસેવક)

મહાત્મા ગાંધીજીએ હરિજનની ઝુંબેશ ઉઠાવી અને...ગામમાં હરિજન શાળા ખોલવા એક શેઠે રૂપિયા હજાર કાઢી દીધા. હરિજનોનાં ભાગ્ય ઉઘડી ગયાં.

ગામના સુધારક ગણાતા બે પરદેશી શેઠ વાસમાં આવીને મકાન જોઈ ગયા. હરિજન કામના ઉપરી અધિકારીને કાગળપત્ર લખી મોકલ્યા.

ત્રીજે દિવસે બપોરની ગાડીમાં બે ખાદીધારી સેવકો ઉતર્યા. ઉજળાં દૂધ જેવાં કપડાં, હાથમાં થેલીઓ, પગમાં ચંપલ, બગલમાં બિસ્તરાઃ ટપો કરી સીધા નારણદાસ શેઠને ઘેર ગયા.

જમી કારવી બે ઘડી આરામ લઇ હરિજનવાસમાં ગયા; સાથે શેઠ અને શેઠના જૂના મિત્ર પ્રેમચંદભાઈ પણ ગયા.

હરિજનોએ મહાજનને આવતા જોયા. એક બીજાને ઘરમાંથી બોલાવી લીધા. મેપો થાળ મૂકીને બહાર આવ્યો. દાનો દિકરો મૂકીને દોડયો. રામો ચામડું સૂકવવાનું પડયું મૂકી આવી પહોંચ્યો. મહાજન નજીક આવ્યું એટલે સલામો લેવા માંડયા.

રામા ડોસાએ આગળ આવીને કીધું: "આજ તો અમારું ગરીબનું આંગણું પાવન કર્યું ?"

"અમે ખાસ કામે આવ્યા છીએ."

"ફરમાવો શેઠ સા'બ!"

"કાલે તમને નિશાળની વાત કરી'તીને!"

"બહુ ભલી વાત."

"એ નિશાળને માટે આ માસ્તર આવી ગયા છે."

"ભણાવવાનું કમાં રાખશું?"

"આપણા ચોરામાં ચમેદ પોરને આશરે."

માસ્તર વિનુભાઈની ઓળખાણ કરાવી, બે–ચાર બીજી આડી–

[illegible]

• • • •

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• • • •

[illegible]

[illegible] આવે છે.

આઠ દિવસ, પંદર દિવસ ગયા [illegible] જુવાનીઆ આવતા બંધ થયા [illegible] એમ ને એમ [illegible] છે. વિનુભાઈ એમની [illegible]

× × × ×

૭ માસ વીત્યા. પ્રીતમરાવ શાળા તપાસવા આવી પહોંચ્યા.

વિનુભાઈ સ્ટેશને સામા ગયા. નારણદાસ શેઠ સાથે પ્રીતમરાવ શાળા તપાસવા આવ્યા. હાજરીપત્રક જોયું.

"હાજરી બહુ ઓછી!"

"પહેલાં [illegible] આવતા; હમણાં વચમાંથી જરા [illegible] સંખ્યા જરા ઓછી થઈ છે."

"તમારે સં[illegible] વધારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ [illegible]

" ચાલે છે; પણ સંખ્યા ચારની છે."

"તો પછી નથી ચાલતી એમજ કહો ને !"

"પહેલાં આઠ-દશ જુવાનીઆ આવતા; હમણાં વરસાદને નથી આવતા."

" આમ કેમ ચાલે ? આ કોમ સેંકડો વર્ષોથી પતિત થયેલી ને સ્કૃત કોમ છે. એમાં સુધારો કરવો એ ખાંડાના ખેલ છે. એક ણે બેસી ન રહો; રજાઓમાં ગામડે જાઓ, એક છોપો બીજે હરિજન ઝુંબેશ જગાવો......"

વિનુભાઈ મૂંગા મૂંગા સાંભળી રહ્યા.

× × × ×

" પ્રીતમભાઇ! અમારી એક વિનંતિ છે." નારણદાસે વાત કરતાં વાત ઉચ્ચારી.

" બોલો."

"અમારે બીજો માસ્તર જોઇએ."

" કેમ ? વિનુભાઈમાં કાંઇ દૂષણ છે ?"

" દૂષણ નથી. બિચારા સીધી લીટીના માણસ છે, ભણાવવા-માં પણ સારા છે."

" તો પછી ?"

" અમને પગાર ભારે લાગે છે."

" ત્રીસ રૂપિયા ભારે લાગે છે ! તમે એમને ઓળખતા નથી. એ પહેલાં નડિયાદ રાષ્ટ્રીય શાળામાં હતા ત્યારે પાઈ પણ ન લેતા. ઘરના સુખી માણસ છે; બાપ વેપારી છે, પણ આ હરિજન સેવાનું કામ ઉપાડ્યું એટલે પિતાનો વિરોધ થયો, એટલે એ જરૂરની જરૂ-રીઆત પૂરતું લે છે."

" પણ આપણે જરા ભાવનાવાળો શિક્ષક જોઇએ."

" વિનુભાઇને ભાવના વિનાના કહો છો ? જેલમાં જઇ આવ્યા છે એથી મોટી ભાવના કઇ ?"

" પણ આપણે ક્યાં વિનુભાઈની નોકરી તોડી નાખવી છે ! એમને બીજી નિશાળમાં ગોઠવો."

" ઠીક, વિચાર કરીશ."

" વિચાર નહિ, તમે જઇને તરત લખાણ કરી નાખજો."

પ્રીતમરાય કાંઇ બોલ્યા નહિ. શેઠે ચલાવ્યું: " છોકરાં પહેલાં સાઠ પેઢીનો અભણ."

" સાઠ પેઢીનો નહિ, પણ ચાલીસ પચાસ."

[illegible]

"[illegible] જોઈએ. [illegible]"

"સાદડાની [illegible] ટેકે [illegible]-થી ઓછા ભાવ. [illegible] આપું [illegible], પણ [illegible]-એટલે પૂરો રોટલો તો ખવરાવવો જોઈએ ને!"

"એ વાત સાચી છે."

"એટલે આપ શું કહેવા માગો છો?"

"એટલું જ કે આજની આર્થિક સંકડામણમાં શિક્ષણની સેવા કરનારે જરૂરીઆત ઘટાડવી જોઈએ."

"મારો એની સામે જ વાંધો છે" યુવાન વચ્ચે ઉકળી ઉઠ્યો.

"શો વાંધો છે?"

"એટલો જ કે ઢેડ દુબળા એટલે એનો માસ્તર પણ દુબળો; ઢેડ ઓશીયાળા-રાંકડા એટલે એનો માસ્તર પણ ઓશીયાળો-રાંકડો.

આજે સૌને લાગે છે કે ઢે[illegible] માસ્તર દશ રૂપિયાનો જોઈએ. દેવનું ન[illegible] જોઈએ. એ [illegible] પગારદાર માસ્તર હોય!

નારણદાસ શેઠે યશવંતને વારતાં કહ્યું: "હરિજનસેવકોને માટે પુ શું કહે છે તેનો તમે વિચાર કરો તો સમજશો કે તમે તદ્દન ધે રસ્તે છો."

"મહેરબાની કરીને બિચારા બાપુને વચ્ચે ન લાવશો. બાપુ શું કહે છે તે હું જાણું છું."

"શું કહે છે બાપુ?"

"કે હરિજનકાર્યને માટે ત્યાગી, નિર્મળ તેમજ કાર્યદક્ષ સેવકો જોઇએ."

"બસ ત્યારે."

"પણ એનો અર્થ એમ નહિ કે એવા સેવકની જરૂરીઆત ત્રીસ ચાળીસની હોય તો એને નાલાયક ઠરાવવો, અને દશ દશના કાપીને ઓઠાની જેમ બેસાડી દેવા."

"યશવંતભાઈ! તમે કહો છો તે ખરૂં છે." પ્રીતમરાય વચ્ચે બોલ્યા.

"લોકોને સાચી વાત સમજાવો, અને પૂછો કે શા માટે હરિજન શિક્ષકને ત્રીસનો પગાર ન આપવો? હરિજન ગરીબ છે માટે? કચડાયેલા છે માટે? એ ભૂખે મરતા છે માટે એનો શિક્ષક એવો જોઇએ?"

"યશવંતરાય! તમે ભીંત ભૂલો છો. હરિજન પ્રવૃત્તિ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ છે. એમાં પગારદાર માણસોજ ન જોઇએ." નવનીતલાલે દલીલ શોધી કાઢી.

"એમાં તમે નવું શું કહ્યું? સૌ જાણે છે એ વાત. બાપુનાં એ શબ્દો આપણે રોજ ગોખીએ છીએ; પણ એમ ગોખ્યે સેવકો સાંપડતા નથી. અને એવા ન જડે ત્યાં સુધી શાળાઓમાં જેવા તેવાથી ચલાવી લેવું એ વ્યાજબી નથી. ખાદી ભંડારોમાં અને ખાદી કાર્યાલયમાં મોટા પગારદાર ચાલે, મહાસભાની સમિતિઓમાં ચાલે; અરે, હરિજન ઑફિસમાં પણ ચાલે, માત્ર શાળાગાં ન ચાલે! આનું કંઈ કારણ ખરૂં?"

"યશવંતભાઇની વાત જરૂર વિચારવા જેવી છે." પ્રીતમરાયે કહ્યું.

અને સૌ વિચારમાં પડ્યા.

(તા. ૬-૭-૧૯૩૫ ના "રોશની"માંથી)

૨૨–હોકા પરિષદ

([illegible])

[illegible] ગુજરાતી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું.

[illegible] [illegible] ગુજરાતી [illegible] હોકાબાજીકર્તા [illegible] "અખિલ હિન્દ હોકા પરિષદ દ્વિતીય અધિવેશન [illegible] નગર" એમ લખેલું હતું.

[illegible] [illegible] [illegible] પાની [illegible] પ્રમુખનું [illegible] પછી ગુજરાતના [illegible] કરવું પડે [illegible] પ્રમુખપદને [illegible] એમણે 'પ્રમુખ' [illegible] બીડું ઝડપ્યું હતું.

ગુજરાતી ભાષાને [illegible] [illegible] અને એ કોડ પૂરવા પરિષદનું [illegible]

મંડપને ધ્વજ–પતાકાદિથી [illegible] પ્રમુખની બેઠકની બે બાજુએ ગુજરાતી ચિતારાના [illegible] ચિત્રો હતા. એક ચિત્રમા [illegible] હોકો પીતા કૃષ્ણ ચિતરવામા આવ્યા હતા. [illegible] ચિત્રમાં મહાસમ્રાટ અશોક રાજા હોકો પીતા [illegible] હતા.

પ્રાચીન ગુજરાતી સ્થાપત્યનું [illegible] મહાન ચિતરવામા ચિત્રકાર લીધેલા શ્રમ સ્પષ્ટ [illegible] કના ચિત્ર નીચે અક્ષરમા થોડાક વાક્યો લખ્યા હતા (અતીશય પ્રમુખશ્રીના ગુજરાતી પ્રત્યેના પ્રેમમા શિથિલતા દર્શાવતી નથી જ) જેમાના કેટલાક પ્રાચીન સંશોધકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હોવાથી

નીચે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છેઃ

"જગ ડોલાવનાર અશોકને અપચો નડયો ત્યારે તેણે વૈદ્યને બોલાવ્યો."

"વૈદ્યરાજ! બતાવો કોઇ પંથ મારા પેટપ્રદેશે અશાન્તિના વાયુ વાતા જણાય છે."

"રાજાજી! શેષનાગને પૃથ્વીનો ભાર ઉંચકવાનું સામર્થ્ય અર્પનાર, શિવજીને પાર્વતી સાચવવાનું જોર આપનાર, ને પરબ્રહ્મને માયામાંથી બચાવનાર ઉદરોદક હોકાદેવનું પૂજન ને યજન કરો!"

"આવી રીતનો ઉપદેશ મેળવી અશોકે વાપરેલા અગ્નિ, પાણી, પવન, અવકાશ ને પૃથ્વીના બનેલા હોકાદેવને સપ્રેમ શતધા વંદન હો!"

આ લખાણ કોઇ શિલાલેખ પરથી ભાષાંતર કરી લીધેલું લાગે છે. એને વિષેનો સંપૂર્ણ માહિતીપૂર્ણ લેખ મેળવવા ચાર આનાની ટિકિટ બીડવી.

સભામાં સર્વે ગોઠવાઇ ગયા ત્યારે વ્યાસપીઠ પર એક ખાદીધારીનાં દર્શન થયાં. તેમણે નરકોયલશા સ્વરે "પીજો હો, પીજો કોઇ પ્રેમે ધૂમ્રપાન કરી થઇ, પીજો" ઇ૦ નું ગીત ગાયું. ગીત સુંદર હતું પરંતુ તે રચનાર કોઇ નવો કોલેજીયન હોવાથી રચના જરા ખરાબ હતી. મારી પાસે રચાવ્યું હોત તો જરૂર વટ રહી જાત; પણ ખેર, એવી ક્ષુદ્ર બાબતોને મેં જીવનમાંથી તિલાંજલિ આપી છે. કોઇ પૂછવા આવે તોજ એવી કૃપા કરવી. બિલાડી પણ જો મ્યાઉંના ઉચ્ચાર સાથે મારા ખંડમાં પ્રવેશે તો તેને મારી અતિપ્રિય વસ્તુ બનાવી દઉં; પણ કોણ જાણે કેમ દરેક વસ્તુના બે અર્થ થાય છે. જ્યાં ફરવા જાઉં ત્યાં મારી સાથે રહેનાર મારા પ્રિય દંડાને એ દુશ્મન ગણે છે એનું કારણ મને હજીયે નથી જડ્યું.

પણ આ વાત આડી ગઇ. પરિષદની વાતમાંથી હું ખાનગી બાબતોમાં ઉતર્યો. ઠીક, મને તો એવી ટેવજ પડી છે. કાલેજ સ્ટેશનને રસ્તે જવાને બદલે ઘરને રસ્તે ચડી ગયો હતો.

ગીત ગવાયા પછી બાળાઓ ઉભી થઇ. તેમનામાં મારા એક મિત્રની છોકરી પણ હતી. હાથમાં દાંડીઆ લઇ એમણે સત્કારગીત ગાયું. ગીત પણજ સુંદર હતું. એનો રચનાર મારો લંગોટીઓ દોસ્તદાર હતો.

સત્કારગીત ગવાતું હતું તે વખતે સ્વાભાવિક રીતેજ મારી નજર પ્રમુખની ખુરશી તરફ ગઇ. એ તો ક્યારનાયે આવી ગયા હતા. પાસે ઉભેલા સ્વયંસેવકને મેં બાળાઓની મૂર્ખતા સમજાવી, પણ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] એ પુસ્તકના [illegible] તેને [illegible] ભેટ તરીકે મળશે.

"વળી વખતના વહેવા સાથે હોકાપ્રચાર નષ્ટ થયો એમ માનવાને જરા પણ કારણ નથી. ચંદ્રગુપ્ત તથા સમુદ્રગુપ્તે હોકા સાથેના સિક્કા પણ પડાવેલા. એ સિક્કા હાલ ઉપલબ્ધ નથી એટલે દર્શનીય પુરાવો નથી મળતો. પરંતુ મારા દાદાના બાપે એ વાત મને નાનપણમાં સમજાવી હતી. મારા મોટા દાદા એમના જન્મારામાં એક વાર પણ જૂઠું બોલ્યા હોય તેમ માનવા હું તૈયાર નથી. હું માનું છું કે સર્વ શ્રોતાઓને પણ એમાં શ્રદ્ધા ચોંટશે. (હીયર હીયર)

"મારે ભાર સાથે કહેવું પડશે કે આપણને પ્રાચીન [illegible]

---

* અનેક અડચણોને અને કહે છે કે સ્વાગતપ્રમુખ ગેરહાજર [illegible]

। નથી. વડોદરા તથા પૂનાની પ્રાચ્યવિદ્યા સંરક્ષણ સંસ્થાઓ આ ઉપાડી લે તો કેટલું સરસ ફળ મળે! વિદ્વાન લેખકો દ્વારા સંસ્થાઓને માણસો ન મળતા હોય તો એ નોકરીમાં સૌથી પ્રથમ જોડાવા તૈયાર છું.

"હોકા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કેવો સફળ નીવડે તેમ છે. સૂતાં સૂતાં, બેઠાં બેઠાં કે ઉભાં ઉભાં પણ એ પી શકાય તેમ છે. સીગારેટની માફક એ પણ પોર્ટેબલ છે. વળી આગળ વધીને કહું તો સીગારેટ એકજ જણ પી શકે છે, જ્યારે હોકો અનેક જણ એકીસાથે પી શકે છે. એક હોકા સાથે અનેક નલિકાઓનું જોડાણ કરે તો કેવું સફળ કાર્ય થઇ શકે! કોલગેસ ટયુબ્સની માફક મોટી ઑફિસોમાં આવી હોકા ટયુબ્સ રાખી હોય તો? મને આશા છે કે વડોદરાની ઑફિસોમાં આવી સગવડ વિના વિલંબે કરવામાં આવશે.

"બેસતાં બેસતાં મારે કહેવું પડશે કે દરેક રસિક પુરુષોએ હોકો પીવો જોઇએ. દરેક ભાવિકે એની મૂર્તિ ઘડી તેની પૂજા કરવી જોઇએ; કવિઓએ હોકા ગીતસંગ્રહો બહાર પાડવા. ચિત્રકારોએ એને લગતાં ચિત્રો ચિતરવાં ને પત્રોએ પ્રચારકાર્ય કરવું. આમ થશે ત્યારેજ સનાતન હોકાનો પુનરુદ્ધાર થશે."

એટલું બોલી તાળીઓના ગડગડાટ સાથે પ્રમુખશ્રી બેસી ગયા. તેમના બેસા પછી ઠરાવો રજુ થયા હતા. તેમાંના કેટલાકની નોંધ અહીં લઇશું.

શ્રી સાહિત્યકારે 'કૌમુદી'માં 'હોકાલેખમાળા' નામની લેખમાળા ચાલુ કરવાની દરખાસ્ત મૂકી હતી તે ૧૦૫ વિરુદ્ધ ૧૧૦ મતે પસાર થઇ હતી.

બી. શી. પટેલે હોકાની પ્રાચીનતાનું વિવેચન કર્યા પછી હોકાને લગતી ચિત્રપોથી બહાર પાડવા તથા બાળપોથીઓમાં હોકા વિષે પાઠ રાખવા સરકારને વિનંતિ કરવા દરખાસ્ત મૂકી હતી, જે સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી.

મફત હોકા વહેંચવાની દરખાસ્ત શ્રી. હકડીઆએ મૂકી હતી પરંતુ મત ન મળવાથી તે પાછી ખેંચી લેવી પડી હતી.

શ્રી વ્યસનાચાર્યમ્ એ શ્રી ૧૦૮ પ્રભાજીને હોકો પીનારને મોક્ષ આપવા વિષે તથા ॐ धुम्रपानश्रीवडीचलमचुंगिभ्यो नमः નો નિત્યનિયમ જંજાપ કરનારને સાયુજ્ય મુક્તિ આપવાની ભલામણ કરવા દરખાસ્ત મૂકી હતી, જે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી.

શ્રી ચંપકે રેલ્વે કંપનીને હોકા ટાઇપની મોટર બનાવવાની અરજ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

વ્યાપે એ ત્રય શુભ નામના.

ૐ [illegible] નમઃ

આ રીતે પરિષદનું કામકાજ [illegible] રીતે પરિપૂર્ણ થયું. [illegible] હું કેટલા વાગે કે કયે રસ્તે ઘરને ઘેર આવ્યો તેની મને ખબર નથી. પણ બીજે દિવસે એટલે શનિવારે સવારે જાગી મેં બારી બહાર ડોકિયું કર્યું તો બે પરોણીઓ નીચે પ્રમાણે વાત કરતા હતા:

"પાણી કેટલે સુધી આવ્યું છે !"

"અરે શું વાત કરું ! કમાટી બાગમાં તો માણસ માણસપુર પાણી કહેવાય છે. હજી લહરીપુરને દરવાજેથી પાણીએ પીછેહઠ નથી કરી."

તેજ વખતે ફેરીઆની બૂમ સંભળાઈ.

"નવગુજરાતનો વધારો, હાથી પર ગયેલી ટપાલ, વડોદરે ભયંકર જળપ્રલય, વિશ્વામિત્રીનો તૂટેલો પુલ !"

—ત્યારે કોઈ કહેશો ! આ પરિષદ ક્યાં ને ક્યારે ભરાઈ તે !

(ફાગણ–૧૯૯૦ના "સેવા" માસિકમાંથી)

२३–रिसामणां

(લેખકઃ–શ્રી. "અદ્વૈત")

(૧)

ઘનઘોર વાદળ, વીજળીના ચમકારા, મોરની કળા અને શાંત વાતાવરણનો સુમેળ થતાં જગત ઉપર જાણે શાંતિનું રાજ્ય સ્થપાયું હોય તેમ ભાસ્યું. ઘડીભર માનવીના સુપ્ત વિચારો પણ જાગ્રત થઇ જાય એવી મનોહરતા પથરાણી, રાયકો સાથી પોતાનાં ત્રણુસો જેટલાં ઘેટાં લઇ ડુંગરની અધોલમાં એક સુંદર શિલા ઉપર ઉભો રહી કાનમાં આંગળી અને બગલમાં લાકડી ટેકવી લહેકા લેતો કંઇક દુહા જેવું બોલતો હતોઃ

> રૂપાં ! રમત્યું મેલ્ય સહીપણા શું થાંભલે ?
> રાયકો માગે કોલ છેટાં ફેંવાં શું ગમે ?
> રૂપાં ! નોખાં પંડય જીવલડા ભેળા ભમે !
> એક દિ હરવા પંડય ભેળાં તુંને ના ગમે ?

પોતાના બનાવેલા આ બે દુહામાં એને કવિ કાલીદાસનું કાવ્યત્વ પણ વિસાતમાં નહિ એમ અભિમાન રહેતું. સરસ્વતીની જીભ જાણે આ ચાર લીટીમાં રહી હોય અને જગતની બીજી ભાષા જાણે બોબડી થવા સરજાઈ હોય એવું ગુમાન દેખાતું. એને ચાર લીટી એટલે જગતના સાહિત્યનો ખજાનો. આ ચાર લીટી ગાવાનું કોઇ બંધ કરે તે પહેલાં રાયકો માથું વાઢવાનું જરૂર પસંદ કરે એમાં શક ભરેલું ન હતું. માત્ર તેને આ ચાર લીટી વગડામાંજ ગાવાની છૂટ હતી, પરઆંગણે, પ્રકાશમાં નહિ; મનમાં.

રૂપાં જાણે નજરમાંજ હોય અને રૂપાંની મૂર્તિ જાણે તેની આંખને તૃપ્તિ આપતી હોય તેમ શાંત અને તલ્લીન થઇ આ ચાર લીટી ગુંજતાં ગુંજતાં રાયકો પોતાના દૂધે ભરેલા માંસલ હાથ પહોળા કરી, જાણે રૂપાંને બાથમાં લઇ સમાધિસ્થ થતો હોય તેવો દેખાતો હતો. પણ આખ ઉઘાડતાં કોઇ યોગી જાણે બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી

(૪)

[illegible]

[illegible] થઈ આવતું હતું

[illegible] સારત અને કામ [illegible] જણાઈ છે, તે [illegible] હતી [illegible] રૂપાનું આખુય શરીર પહેરવાનને પણ [illegible] અને [illegible] હતું. રૂપાનું [illegible]

રાયકાની [illegible] બે–ચાર રોટલા ઘડીને તૈયાર કરી [illegible] અને દહીની તામળી તથા [illegible] મૂકી ઉપર [illegible] ઢાંકી દીધું હતું. હાથ–પગ [illegible] કારણે મૂકી થાબડીને [illegible] ઊંચા [illegible] કરી જોતી હતી [illegible] ગયેલા [illegible] હોય તેમ !

દૂર ધૂળ ઊડતી દેખાણી, ને વિયોગભજનના મીઠા [illegible] કર્યા હતા તે સંભળાયા. રાયકાને આવતો જોઈ [illegible]

ચગેલી રૂપાંના મુખ ઉપર આછું સ્મિત ફરી વળ્યું; આત્મા અને દેહ-નાં મિલનથી શરીર જેમ શોભે તેમ રાયકાને જોતાં રૂપાંનું સ્મિત પલટયું.

ઓટમાં ઘેટાંને પૂરી રાયકાએ દૂધની તાંબડી ઉપાડી કે તરતજ મધુર અવાજે તેના કાર્યપ્રદેશને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો !

"રાયકા ! એ બધું પછી ! રોટલા ઢાંક્યા છે તે જમી લે ! પછી આપણે બન્ને ઘેટાં દોહીશું ! લે, આ પાણીનો લોટો તૈયાર પડયો છે." એટલું બોલી રૂપાં જેમની તેમ ઉભી રહી.

રાયકો ખભા ઉપરનો ધાબળો અને લાકડી ઓસરીની કોરણે પડતો મૂકી પાણીનો લોટો લઇ ફળામાં પડેલી એક શિલા ઉપર હાથ-પગ ધોવા બેઠો. તેનું કાર્ય શું હતું તે તે ભૂલ્યો અને રૂપાંના હસતા ચહેરા ઉપર ચાતક ચંદ્રને પેખે તેમ પેખી રહ્યો. તેને પેલી થાંભલી ઉપર અદેખાઇની પરંપરા છૂટી; ઘડીભર તેણે પોતાની કુળદેવીને અરજ કરી કે મને પેલી થાંભલીને ઠેકાણે થાંભલી જેવો બનાવી ો રાખી દે તો સવામણની લાપસી ચડાવું. દેવોની આગળ ઘણા ણુસો અઘટિત માન્યતાઓ રજુ કરે છે, ત્યારે કદાચ દેવો હસતા શે અને અસ્વીકારી કાઢતા હશે. પરંતુ માન્યતાનું પ્રમાણ સચવાઇ રહે માટે સાદી માન્યતાઓ ઝટ મંજુર કરતા હોવાથી અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતા પામતી નથી; પરંતુ રાયકાને તરતજ વિચાર આવ્યો કે એના કરતાં જીવતો રહું અને આ સામે ખડી રહેલી રૂપાંદેવીના ચરણમાં જઇ આ અરજ બોલું તો વખતે સાચી પડી જાય અને જડ વસ્તુ થાંભલી થવાનું મટે.

તરતજ હાથ-પગ ધોઈ પાઘડીનો એક છેડો ઉખેળી ગળામાં નાખી વિધિ પ્રમાણે રૂપાંના પગમાં માથું નમાવી મનમાં ને મનમાં કંઇક લવી તરત ઉભો થઇ ગયો. રૂપાં તો આ આશ્ચર્યજનક દેખાવ જોવામાં તલ્લીન થઇ રહી અને રાયકો ઉભો થઇને ક્યારે વાળુ કરવા લાગ્યો તેની પણ ફામ રહી નહિ. જ્યારે તેને બરાબર માલમ પડયું કે, રાયકો જતો રહ્યો છે; ત્યારે તે ઘરમાં આવી અને જોયું તો રાયકાને જમતો દીઠો, પણ આવેશમાં માનતા જીવતી દેવીને થઇ ગઇ હતી તેથી રાયકો શરમનો માર્યો નીચું જોઇ રોટલા ઉડાવ્યે જતો હતો.

આ શું કર્યું, તે રાયકાને પૂછવાનું મન રૂપાંને ઘણું હતું, પણ આમ કરવાનું રાયકાને શું કારણ હશે તેની અનેક કલ્પનાઓ ઘડતા છતાં તેને એક પણ કલ્પના બંધબેસતી આવી નહિ, તેથી મૂંઝાતાં તાંસળીમાં ચુલા ઉપર પડેલો રોટલો લઇ રાયકાના ભાણા ઉપર મૂકતા તે તેની સામે બેસીને બોલી:

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"એમાં ઉપરવાળાનું [illegible] નહિ."

"ઠીક છે, આ એક [illegible]"

"કેમ ?"

"મેં માનતા માની છે."

"શાની ?"

તે દિવસે તને તાવ આવ્યો ત્યારે મેં ઉગમણા દેવને માનતા માની હતી કે જો રાયકાને ફરી વખત તાવ નહિ આવે તો તને એક રોટલો વધુ ખવરાવી દઈશ. મારી માનતાય આજ પુગી જાય તે [illegible] તો તેં કરી લીધી."

"હવે મારાથી એક બટકુ પણ વધારે ચાલે નહિ."

"ત્યારે શું મારી માનતા અધુરી રહેશે ?"

"તે ગમે તેમ થાય" એટલું બોલી રાયકો ઊભો થયો અને

રૂપાં સામે જોઇ રહ્યો. બન્નેને છણકો લાગ્યો. પછીથી તો કોઇ કોઈની સાથે બોલતું બંધ થયું. બન્ને રિસાયાં.

ઘેટાં દોહતી વખતે પણ બન્નેએ મૌન ધારણ કરી આડી નજરે જોતાં જોતાં બધાં ઘેટાં દોહ્યાં. કોઈ કોઈનું ધૂળમાં પડેલું પગલું સુદ્ધાં કચરતું ન હતું. પ્રેમીઓ રિસાય ત્યારે વિવેકની તો હદજ વાળે છે, જ્યારે આનંદ કરતાં હોય ત્યારે ઝીણા ઝીણા વિવેકને વિસારે છે; પણ રિસામણાંમાં તો વિવેકનું ચિંતન કરતાં કરતાં બધું ભૂલી જાય છે.

રાયકો ઘરમાં જાય તો રૂપાં બહાર રહે, રૂપાં ઘરમાં હોય તો તરસ્યો રાયકો પાણી સુદ્ધાં પીવાનું બંધ રાખે; એટલે એકબીજાં એટલાં મુંઝાવા લાગ્યાં કે એના વ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓનો પાર રહ્યો નહિ.

રૂપાં ઘરમાં અને રાયકો ઓસરીમાં ઝોકનું બારણું બંધ કરી . અર્ધો પ્રહર રાત વીતી એ તો બન્ને પ્રેમીઓને મધરાત જેટ- દેખાઇ. કોઇની આંખનાં પોપચાં મળતાં ન હતાં. રૂપાં બહાર :ળી તો રાયકો સૂઇ ગયો છે તેવો ઢોંગ કરી પડી રહ્યો અને રા- ૧ ઘેટાંની સંભાળ લેવા ઉભો થયો તો રૂપાંએ પણ પોતાની આંખ ંચી દીધી. પ્રેમી માને છે કે અંધારામાં પણ વિવેક તો ભૂલાયજ નહિ.

(૩)

રૂપાંનું હીરવટણું બારણાંના ટોડલા ઉપર પડયું હતું તેની ઉ- પર એક ઉંદરડી ઉતરી અને તે પડી ગયું. સાથે ઉંદરડીનો પગ હીરના લબડતા છેડા ઉપર વીંટળાઈ જવાથી હીરવટણા ઉપરનું હીર ઉખળી ગયું અને અવાજ થયો.

ઘડીભર બન્નેમાંથી કોઇ ઉભું થયું નહિ, પણ જ્યારે બન્નેને જુદા જુદા વિચારો આવ્યા ત્યારે બન્નેએ સાથેજ ઉઠવાનું નક્કી થયું. રૂપાંને થયું કે મારૂં હીરવટણું ઓસરી નીચે પડી જશે તો હીર ખરાબ થશે; રાયકાને થયું કે મારા માલિકની તમાકું પીવાની ભુંગળી પડી છે તે જો અમારા બેમાંથી કોઇનો પગ આવશે તો ફૂટી જશે.

તે ઉઠયો, તેણી ઉઠી, બહુજ ચુપકીથી, કોઇ કોઇના કાર્યને દેખી ન જાય તેવી સાવચેતીથી. ધીમેથી બન્નેએ વસ્તુ હાથ કરવાને ન્નાખીનજરી બનાં રહી હાથ લંબાવ્યા તો એકબીજાનો હાથ માત્ર હાથમાં આવ્યો. બન્ને હસી પડયાં અને રીસામણાં છુટી પડયાં.

રૂપાંએ દીવો સળગાવ્યો, અને મનની ધારેલી વસ્તુઓ હાથ કરી તેમાંજે મળી બન્નેના કાળજાં જાણે કોઇ ચોરી ગયું હોય અને પાછાં હાથ આવતાં જે શાંતિ મળે તે મેળવી.

"રૂપા."

२४-राजद्रोही गवैयो

(લેખકઃ-ડૉ. મકનજી સોલા)

"આરોપી જગુને ગંગાપુર રાજ્યની સામે બેદિલી ફેલાવવાના પસર ગુન્હેગાર ઠરાવી જન્મદેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં છે." અદાલતની શાંતિ ભેદતો દિવાન સાહેબનો અવાજ પસરી ત્યાં એકત્ર થયેલી માનવમેદની શોકસાગરમાં ડૂબી ગઇ.

"આરોપી જાતે અંધ હોવા છતાં રાજ્યની સામે અસંતોષ-ફેલી ફેલાવવાનો તેની સામેનો આરોપ સાબીત થઈ ચૂક્યો છે, જેથી રાજ્યના કાનુન મુજબ સજા કરવામાં આવી છે, છતાં કિસ્મત અને પ્રભુ એવો દહાડો લાવે કે જગુ વહેલો છૂટી જાય તો તે દહાડે મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઇને નહિ થાય." દિવાન સાહેબે ગળાના ડૂમરે ચૂકાદો આપ્યો. ચુકાદો સંભળાવી તરત જ દિવાન સાહેબે પોતાના ઓરડા તરફ પગલાં માંડયાં. જતાં જતાં તેમણે કોઈ ન જાણે તેમ આંખમાં આવેલાં આંસુઓ રૂમાલથી લૂછી નાખ્યાં.

કેદીના પિંજરામાં એક આંધળો માનવી ઉભો હતો. તેના હાથ-પગ લોઢાની જંજીરોમાં જકડાયા હતા. આજુબાજુ ખુલી તલવારોના પહેરા હતા. કેમ જાણે એક આંધળો માનવી માત્ર આંગળીવડે રાજ્યને ઉથલાવી પાડશે એવી બીક રાખવામાં આવતી હતી.

આરોપી જગુની મા ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડી. તેના દુઃખનો પાર ન હતો. પોતાના એકના એક પુત્ર, વહાલસોયા અંધ દિકરાને આ જન્મદેશનિકાલ-કેદ, કેવા ભયંકર શબ્દો ! 'જન્મદેશનિકાલ' એ શબ્દોજ રાધુને રડાવવા માટે બસ હતા. રાધુ હલમલી ગઈ. તરતજ તે કેદીના પિંજરા તરફ દોડી; પણ રાજ્યની અદાલતમાં મા-દિકરાના સંબંધને કશી જરૂરમાં આવ્યો છે ! એ અદાલત એટલે ક્રૂરતાથી ભરેલી પથ્થરની હવેલી, જ્યાં માણસાઈનો છાંટો મળ્યો ન હતો. રાધુને સિપાઈઓએ તરત જ અટકાવી. પોતાના દિકરાને મળવાને તેણે ઘણાએ કાલાવાલા કર્યા, પણ પથ્થર હૃદયના સિપાઈઓ એકના બે નજ થયા.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પીવાના સાસા [illegible]
ભરવા લાગ્યા, [illegible]
મહેસુલમા મા ટકાનો [illegible]
ને [illegible]
મહેસુલ ભરવામા આનાકાની કરવા લાગી [illegible]
ભરવામા આવશે ' એવો [illegible]
પ્રજાએ માગી બાધીને, [illegible]
ઘરેણાંગાઠા વેચીને પૈસા ભરવા માંડ્યા [illegible]
ન હતો કેટલેક ઠેકાણે જાનીઓ કરીને [illegible]
પ્રજા ત્રાસે થઈ, પણ ના ગણકાર્યું એક રામપુરની ટેકાળી પ્રજાએ
રામપુર નગરની રૈયતે એક દહાડો પ્રભુના શપથ લઈને [illegible]

પી મહેસુલની એક પાઈ પણ નહિ ભરવાનો નિર્ણય પર હુકમો નીકળ્યા. જપ્તીકાંડ શરૂ થયો. ખેડૂતોની ઘર-ના મૂલે વેચાવા લાગી. લશ્કર બોલાવ્યું; પણ રામપુરની તાબે નજ થઈ. "૨૪ કલાકમાં રાજનું લહેણું મહેસુલ નહિ તો રામપુર નગરને જલાવી દેવામાં આવશે." એક મપુર નગરની શેરીઓમાં ઉપરનો જાહેરનામો ચોંટાડવામાં ામપુરના ખેડૂતોના પેટમાંનું પાણી પણ નહિ હાલ્યું. તેમણે ાટે રાજના અન્યાયની સામે માથું ઉંચક્યું હતું. રાજના કલાક તો રૈયતના ૭ કલાક. માત્ર ૭જ કલાકમાં રામપુર ડીને તમામ રૈયતે હિજરત કરી. ઘરબાર, માલમિલ્કત ને જમીન તજને વૃદ્ધો ને જુવાનો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો સૌ ચાલી . થોડાજ કલાક પહેલાંનું છલછલ થતું રામપુર નગર સ્મશાન ની ગયું. કૂતરું સરખું પણ રખડતું નહોતું.

"ગંગુ! રામપુર નગરની પ્રજા દ્રોહી બની છે, રાજનું મહેસુલ નથી. આપણા અમલદારોનાં કડક પગલાંએ પણ પ્રજા તાબે નથી. ઉત્કટના ઉપાય તરીકે ૧૪ કલાકમાં મહેસુલ નહિ ભરાય આખા રામપુર નગરને સળગાવી મૂકવાનો રાજ તરફથી જાહેર રો બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. જો પ્રજા એ હુકમની પણ અવ-જ્ઞા કરશે તો આ વેળાએ ગંગુ! તારે જાતે જઈને એ રામપુર રને સળગાવી દેવું એ મારું ફરમાન છે." રાજા રાજસિંહે ગંગુને લાવી હુકમ કર્યો. ગંગુના બાપદાદાએ ગંગાપુર રાજકાજને કરેલી દદ રાજસિંહ રાજા જાણતો હતો. આ વખતે ગંગુ પણ પોતાને દદ કરશેજ એવી રાજાને ઉમેદ હતી. ગંગુ વિચારવા લાગ્યો: "મારા બાપદાદાએ બહાદુરીથી મેળવેલી જાગીર! હું કઇ જાતની બહાદુરીથી એ જાગીર ટકાવી રાખું? બાપદાદા રાજના દુશ્મન સામે લડયા. હું કરું રાજની પ્રજા સામે—મારા ભાઇઓ સામે...વીરતાની ભેટ મળેલી જાગીરને બચાવવા આવી કાયરતા કરું?—એ કેમ બને? જાગીર રહો કે ન રહો, આ અન્યાયી પગલું મારાથી નજ ભરાય."

"નામવર! આવા દુકાળના વર્ષે પ્રજાને રાહત આપવી એ રાજાની ફરજ છે. એક વર્ષ મહેસુલ મુલતવી રાખી પ્રજાને થોભ અાપે તે. ઠીક 'આટલાં તીવ્ર પગલાં ભરવાં એ રાજ્યને કેમ શોભે?'" ગંગુએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

"ચૂપ કર ગંગુ! રાજને બોધ આપવા તને અહીં બોલાવ્યો નથી. પ્રજાને માફી કે સજા આપવી એ મારા હાથની વાત છે, તારે માથું

[illegible]

* * *

[illegible]

રાજના આત્મા [illegible]

પુર નગરની [illegible] પ્રસંગે [illegible]

સમાચાર [illegible]

"પરબાર ગયા, [illegible]

રાજના આત્મા પગલાંની [illegible]

× × ×

ગંગુની જાગીર ગયા પછી [illegible]

રોગ [illegible] નીકળ્યો. ગંગુ તેમ [illegible] દવાદારૂ [illegible]

નહોતા. જોઈએ તેવી માવજત કરવાની પણ [illegible] પણ નહોતી.

પ્રભુને આશરે રાજુ ને જગુ તેની પથારી પાસે [illegible]

રાજની સામે બહારવટું ખેડવાનું સ્વપ્ન અધૂરું રહી ગયું. [illegible]

રા...જના અ...ત્મા [illegible]

શબ્દો સાથે ગંગુ પરલોક ગયો. મા–દિકરાએ તે દહાડે મહા આક્રંદ [illegible]

ગંગુના મરણ પછી થોડાજ દહાડામાં જગુને શીતળા નીકળ્યા.
ળાનો બળતો તાપ જલતો હતો. જગુ ભાંગીતૂટી ઝુંપડીમાં ગાભા
ચીંથરાં પથારીમાં વલોપાત કરતો હતો. તાજેતરમાં થયેલું
નું અવસાન અને તરતજ જગુની આ બિમારીએ રાણુને બેબા-
ી બનાવી દીધી.

દોઢ મહિને જગુ બેઠો થયો. માંદગી પહેલાંનો ખૂબસુરત ને
દેલવાન જેવો જગુ હવે બદસૂરત બની ગયો. તેની આંખો હમે-
ને માટે બંધ હતી. રતન સમી તેની બંને આંખો શીતળાએ ચૂંટવી
ીધી. રાણુના ઉપર દુઃખનો- ડુંગર તૂટી પડયો. કુદરતના સપાટા
ાગળ મનુષ્યોનું શું ગજું ? જગુના કિસ્મતમાં હવે આ જીવન
ંધજ રહેવાને સર્જયું હતું. પ્રભુએ સરજેલાં સૂરજ, ચાંદ, લીલો-
તરીભરી ધરતી, વન-ઉપવનની સુંદરતા, મોલભર્યાં ખેતરો, પહાડો
અને નદીઓનાં સુંદર દશ્યો જગુ જોઇ શકે એમ ન હતું. દહાડા
પર દહાડા વીતી ગયા. જગુના અંધાપા માટે રાણુ હમેશાં બળ્યા
કરતી. ઘણી વાર તે છાની છાની રડતી. પણ એ કરુણ રુદનની
કીકિયારીઓ પ્રભુના બંધ દરવાજેથીજ અથડાઇને પાછી આવતી.
રાણુએ જંગલની જડીબુટ્ટીને બીજી ઘણી દવાઓ કરાવી, પણ કોઈ
જગ્યાએ દીકી નહિ લાગી.

× × × ×

આંધળો જગુ હવે ગંગાપુર શહેર અને જિલ્લામાં લોકપ્રિય
ગવૈયો બની ગયો હતો. પ્રભુએ જગુને આંખને બદલે કંઠ આપ્યો
હતો. દૂર દૂરનાં ગામડેથી જગુને નિમંત્રણ મળતું. જગુ પોતાનો
એકતારો લઇને જતો. જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાંના લોકસમૂહનું તે
ચિત્ત હરી લેતો.

× × × ×

ગંગાપુર શહેરના એક લત્તામાં એક રાતે જલસો ગોઠવાયો.
આંધળો જગુ પોતાના એકતારા સાથે ઉંચી બેઠક બેઠો હતો. આજે
જગુને સાંભળવા આખું ગંગાપુર નગર ઉલટયું હતું. મેદાન આખું
ચિક્કાર ભરાઇ ગયું હતું. એક પછી એક રાગ-રાગણીના, કાલેરો
ને કાફીના, ભૈરવી ને કનરાના, સોહિણીના સુરો જગુએ છેડવા માંડયા.
સંગીતની એ મહેફીલમાં ગંભીર શાંતિ પથરાઈ ગઇ હતી. મધરાત
વીતી ગઇ અને બાર વાગી ગયા હતા, તો યે સંગીતભૂખ્યા લોકો
બેસી રહ્યા હતા. જગુએ બાજે રાગ ઉપાડયો અને તેનો એકતારો
ગુંજી રહ્યો—

[illegible]

[illegible]

અન્યાયોનાં પૂર ઝાઝાં. મૂકી શું સમુદ્રે માઝા?
[illegible]

[illegible]

મરીયાનો એકતારા [illegible]

પ્રજાઓની સેવા કાજે, કાયા ક્યાં ક્યાં રખડી:
સુણી મેં તો રડતે હૈયે, શહીદોની શોણિતકથની—જાગો રે

માનવભેદની [illegible]
આલાપનો હતો:

રશીઆની એ ઝારશાહી, લંકાની એ રાવણશાહી:
[illegible] મેં તો કકડી પડતી, મોટી મોટી બાદશાહી—જાગો રે

રાજાના પેટમાં તેલ રેડાયું. રાજદ્રોહીને ઘટતી સજા કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેણે ઘોડો દોડાવી મૂકયો.

અંધ ગવૈયા જગુનું તે છેલ્લું ગીત હતું. ગીત પૂરું થયું તો યે મેદની તો ત્યાંજ બેસી રહી. આજના જેવી સંગીતની લહેર ગંગાપુરની પ્રજાએ કોઈ દિવસ અનુભવી નહોતી. આખરે ધીમે ધીમે માનવમેદની વીખેરાઇ ગઇ. લોકોના કાનમાં એકજ અવાજ ગુંજી રહ્યો:

સુણી મેં તો કકડી પડતી, મોટી મોટી બાદશાહી—જાગોરે૦

\+ + + +

બીજે દહાડે ગંગાપુર નગર આખું ખળભળી ઉઠયું. અંધ ગવૈયાને આજે રાજાના હુકમથી પકડવામાં આવ્યો. ગઇ રાતનો સ્વતંત્ર સંગીતઘેલો જગુ આજે રાજકેદી થયો. ગંગાપુર નગરની પ્રજા આજે શોકસાગરમાં ડૂબી ગઇ. લોકપ્રિય ગવૈયાના માનમાં નગરજનોએ કામધંધા બંધ કર્યા. સાંજે મોટી સભા મળી ને એ લોકમાન્ય અંધ ગવૈયાની ગિરફતારી સામે પ્રચંડ વિરોધ ઉઠાવ્યો; પણ એ પ્રચંડ વિરોધને કોણ સાંભળે એમ હતું?

* * * *

દિવાન સાહેબ આગળ ત્રણ દિવસ લાગલાગટ કેસ ચાલ્યો. ગવૈયા પાછળ લોકો ગાંડા બન્યા હતા. દરરોજ કામ-ધંધો છોડી જગુના કેસની વિગતો સાંભળવા કોરટમાં જતા. ચોથે દહાડે રાજદ્રોહી ગવૈયા જગુના કેસનો ચુકાદો આવ્યો. ગંગાપુર રાજની સામે બેદિલી ફેલાવવાના આરોપસર દિવાન સાહેબે અંધ ગવૈયાને જન્મદેશનિકાલની કેદ સજા ફરમાવી. દિવાન સાહેબનો ચુકાદો ગંગાપુરની પ્રજા જલતા જિગરે સાંભળી રહી. અંધ જગુએ સહેલી લોહ–જંજીરોમાંથી કર્ણભેદી એકજ સૂર નીકળી રહ્યો હતો:

"સુણી મેં તો કકડી પડતી, મોટી મોટી બાદશાહી."

(જૂન–૧૯૩૪ ના "યુવક" માસિકમાંથી)

૨૫-[illegible]

([illegible])

[illegible]

[illegible] ... [illegible]

... પોતાની [illegible] ... તોગીરીના પુરાણા [illegible] ... [illegible] અને વિલાસના દિવસ. [illegible] ... ન રહ્યો કે દુનિયા [illegible]

એ એટલે [illegible] ... મણી સુરભિ છે."

+ + +

અને એક [illegible] ... તેણે એક નાનું [illegible] પડેલું હતું [illegible] ... હતી. અતિ કુતૂહલપૂર્વક એ તૌગીરીના [illegible] અને [illegible] પર રહેલા ચિત્રામણ [illegible]

એટલે તૌરીરી એની તરફ ઝૂક્યો. એને ગોદમાં લીધી—છાતી સરસી લગાવી અને એના હાથમાં બે મહોરો મૂકી દીધી.

થોડેક દૂર આગળ જતાં એને દશેક વરસનો એક છોકરો મળ્યો. ખાવે તે જાડો હતો; ફાટ્યાં તૂટ્યાં જૂનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં; આંખોમાંથી પાણી વહેતું હતું, નાક પણ ગંદું હતું. એણે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો અને ઘણાજ દીન સ્વરમાં કહ્યું કે "મારી માતા બિમાર હોઈ પથારીવશ પડી છે, વળી મારે સાત નાના ભાઈ છે, ત્રણ દિવસથી કાંઇ ખાવાનું પણ મળ્યું નથી."

એને જોતાંજ તૌરીરીને ક્રોધ થયો, છતાં એક મહોર એના હાથમાં દીધી.

વીસ કદમ આગળ જતાંજ એને એક બુઢ્ઢો ભિખારી દેખાયો, જેનો ચહેરો માર ખાધેલા શ્વાન જેવો હતો. એની દાઢી પીળી, પાણીમા પલાળેલા શણના જેવી હતી. એ ઉચ્ચ અવાજમાં પોકારી રહ્યો હતો: "આ ગરીબ બુઢ્ઢા પર કૃપા કરજો, કે જે હરી-ફરી શકતો નથી કે કાંઈ કામકાજ કરી શકતો નથી. પ્રભુ આપને એનો બદલો દેશે."

તૌરીરીએ એના તરફ એક ચાંદીનો સિક્કો ધર્યો, પરંતુ તે એટલો દૂર હતો કે સિક્કો જમીન પર પડી ગયો અને બિચારો ભિખારી ઘણીજ મુશ્કેલીથી મેળવી શક્યો.

કેટલીક ક્ષણો પછી એને એક સ્ત્રી મળી, જેને જોતાં કોઇ એમ ન કહી શકે કે એ જુવાન છે કે વૃદ્ધા! એની ખાંધ પર એક ટોપલીમાં તરતનુંજ જન્મેલું બાળક હતું. એને જોતાંજ તૌરીરી એકદમ જમીન તરફ જોવા લાગ્યો, પરંતુ સ્ત્રીએ એનો પીછો ન છોડ્યો. એ ધીમા અવાજથી ગણગણતી એના તરફ વધી.

તૌરીરી થાકીને આગળ વધ્યો, પરંતુ એ વિપત્તિથી એનો પિંડ ન છૂટ્યો ત્યારે એણે પોતાનાં ગજવાં ફંફોડ્યાં, પરંતુ જે એ ઇચ્છતો હતો તે ન મળ્યું. છેવટે લાચારીને કેટલાક પૈસા એના તરફ ફેંકી દીધા.

એવામા એણે પોતાની સામે ત્રીસેક કદમ દૂર હાથ-પગ વિનાના એક માણસને જોયો, જે દિવાલને અઢેલી બેઠો હતો! એ દિરદોસીનું બનાવેલું એક ગીત ઘણાજ કરૂણ સ્વરથી ગાઇ રહ્યો હતો, જે સાંભળતાં પથ્થરનું હૃદય પણ પીગળી જતું!

તૌરીરી ઊભો ગયો. એણે જાણ્યું કે, એ માણસ પોતાનો પીછો કરી શકે એમ નથી. ત્યારબાદ પોતે જાણે તેને દેખતોજ નથી, એવો ભાવ દર્શાવી સડકની બીજી બાજુથી નીકળી ગયો.

એ કેટલેક દૂર સુધી આગળ ને આગળ વધતોજ રહ્યો; પરંતુ

[illegible]

સમય નથી."

એ પ્રકારે તે [illegible] એને પણ [illegible] પોતાનો [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] સુન્દર [illegible] અને [illegible] [illegible] પોતાની પાસે [illegible]

એ પુણ્ય [illegible], [illegible] તેમજ [illegible] [illegible] પોતાનો સમય વીતાવતો હતો [illegible] કરી હતી તેને ફરી જોવા ન જતો. [illegible] ગરીબોને [illegible] નાણું વહેંચાતા ત્યાં પણ ફરી ન જતો

એક દિવસ એ શહેરની સડક પરથી [illegible] હતે ગરીબો તેમજ દીન-દુખિયાના એક ટોળાએ એને [illegible] કહેવા લાગ્યા "ધર્માવતાર ! આપેજ અમને [illegible] આપ્યું [illegible] [illegible] કેટલાક એને નમી પડ્યા, અને એના [illegible] પકડી [illegible]

પરંતુ એ નારાજ થયો; જાણે કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવાથી એને કષ્ટ થયું.

લોક એને સૌથી મહાન પુરુષ–સૌથી પ્રતિષ્ઠિત આત્મા–માનતા.

જ્યારે એના મૃત્યુના દિવસો નજીક આવવા લાગ્યા, ત્યારે એણે બધાય કવિઓ અને દાર્શનિકોને વિદાય કરી દીધા, અને પોતાની નજીકમાં એક સુંદર ઘોડાને રાખ્યો. એને તાકીદ કરવામાં આવી કે આંખોથીજ માત્ર પોતાની સામે જોયા સિવાય બીજું કાંઇ ન બોલવું.

એ મરી ગયો.

એના શબની સાથે–બીજા માણસો સાથે હજારો ગરીબો પણ ગયા અને ઘણાજ રોયા.

× × × ×

એનો આત્મા બીજી દુનિયામાં, જેનો પત્તો કોઇ પ્રાણીને માલમ નથી ત્યાં ગયો. એને પ્રભુના દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો.

પ્રભુએ એને પૂછ્યું: "દુનિયામાં તેં શું શું કર્યું ? તારાં કામ ક્યાં ક્યાં છે ?"

તૌરીરીએ શાંતિ અને નમ્રતાભર્યા શબ્દોથી જવાબ દીધો: "માનવજાતિમાં જન્મવાને કારણે મારામાં બેશક કમજોરીઓ રહી છે. હું સુંદર તેમજ સોહામણી ચીજો, મન લોભાવનાર વાજિંત્રો, તેમજ ગીતો અને દિલ ખુશ કરનાર વાતોથી ઘણોજ પ્રસન્ન રહેતો હતો; તો પણ મેં મારા ખર્ચે ચાર ઇસ્પિતાલો ખોલી હતી, મારા ધનનો કેવળ દસમો હિસ્સોજ મારે માટે રાખી બાકીનું બધુંય હું ગરીબો માટે ખર્ચી નાખતો."

"એ બરાબર છે કે તું ખરાબ માણસ ન હતો; તેમજ ક્યારેક તારામાં દયા પણ ઉત્પન્ન થતી, છતાંય હજી તું સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાને અધિકારી નથી બન્યો. તારો આત્મા પુનઃ બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરશે; અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે તેમજ શીખવાને માટે તારે એક નવું જીવન વ્યતીત કરવું પડશે." પ્રભુએ જવાબ દીધો.

તૌરીરી ઘણોજ આશ્ચર્યચકિત થયો અને પૂછ્યું: "મારે કઈ બાબતને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે ?"

"આપના દિલનેજ પૂછો ! જ્યારે તેં ગરીબોને દાન દીધું હતું ત્યારે તારા વિચાર કેવા હતા ! જે દિવસે તને સડક પર ભૂખ્યો ભિખારી, દુઃખી ઓરત અને અપંગ માણસ મળ્યા, ત્યારે તારા મનમાં તેં શા વિચાર કર્યા હતા ?" પ્રભુએ પૂછ્યું.

"માનવ જાતિની નાલાયકીને લીધે ઘણીજ દયા અને રહેમ" તૌરીરીએ જવાબ દીધો.

[illegible]

"[illegible]"

"હા, નીરીરી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જેવા થાય છે, [illegible] [illegible] [illegible] પેદા થાય છે."

"[illegible]"

"સમજતા નહિ [illegible], [illegible] આનંદ અને સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટેજ એનું [illegible] આવશ્યક છે ત્યારે દુનિયાનો, [illegible] પર એનો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે [illegible] [illegible] અને [illegible] પવિત્રાત્માઓ મારી સાથે હતી, ત્યારે એનું [illegible] કે એમાં [illegible] અનિત્વાજ ન હતું."

નીરીરીએ કહ્યું "આપનો તર્ક [illegible] છે, પરંતુ એથી મારે સંબંધમાં શું પરિણામ નીકળી શકે છે? અથવા એમની [illegible] દૂર કરવા સિવાય એમના ઉપર મારી ફરજ કઈ રહી હતી?"

"એજ બાબત શીખવાને માટે તો હું તને સ્વર્ગથી દુનિયામાં મોકલી રહ્યો છું."

"પરંતુ......."

તોરીરીનું જીવન અત્યંત દુઃખપૂર્ણ હતું. એ એક ગરીબના
માં જન્મ્યો હતો. નાનપણમાં એને મુશ્કેલીથી પેટપૂરતું ખાવાનું
તું. જ્યારે ને ત્યારે એના પર માર પણ ખૂબ પડતો. એ એક
જગાર કરવા લાગ્યો; જે વડે મુશ્કેલીથી એ પોતાના દિવસો ગુજારતો;
મજ ગરીબોની માફક એનામાં કેટલાક ગુણ પણ હતા. એ ઘણોજ
માનદાર તેમજ ભલો માણસ હતો. ઘમંડ કે દેખાડાનું અથવા ઢોંગનું
એનામાં નામ ન હતું.

એકલા ન રહેવું પડે, તે માટે એણે લગ્ન કર્યું. કયારેક કયારેક
એને કામ ન મળતું. દુઃખ તેમજ કષ્ટથી એની સ્ત્રી અને બે બાળકો
દુનિયામાંથી ચાલ્યાં ગયાં. એક દિવસ એ ઓટલા–પ્લેટફોર્મ–ઉપરથી
પડી ગયો. જોઇએ તેવી સંભાળ ન રખાયાના કારણે એના બેઉ પગ
નકામા થઈ ગયા. એક હાથ તૂટી ગયો અને બીજો હાથ જખમી
થયો કે જે ફરી સાજોજ ન થઇ શકે.

લાચાર બની એને ભિખ માગવી પડી. પ્રથમ તો એને માગતાંયે
ન આવડતું, માગતી વખતે એને શરમ પણ આવતી અને મુશ્કેલીથી
એને કંઇક મળતું.

ધીરે ધીરે એને હાથ લંબાવતાં આવડી ગયું. એટલે એને ખાવા
પૂરતું મળી જતું અને ભૂખે સૂઇ રહેવાનો અવસર ન આવતો.

દુનિયામાં બીજી કોઇ આનંદ દેનાર ચીજ એની પાસે ન હતી.
જ્યારે એને કાંઇ પૈસા મળતા ત્યારે એ તાડી પી લેતો.

* * * *

એની ઝૂંપડીની પાસે એક ઘણીજ ગરીબ છોકરી રહેતી હતી.
એની સાથે ખાસ કરી એને ભેટ થયા કરતી. એ છોકરી એના પર
ઘણી દયા ખાતી.

પ્રતિદિન સવારમાં એ છોકરી એનો જખમ ધોવા આવતી.
એની પથારી ઠીક કરી દેતી. એનું ભોજન તૈયાર કરી દેતી, તેમજ
જૂનાં ફાટેલાં કપડાં સાંધી દેતી. એ બધાંય કામોના બદલામાં એ કાંઇ
પણ માગતી ન હતી.

એનું નામ [illegible] હતું. એ સુંદરી ન હતી, કિન્તુ એની આંખો
એવી હતી, કે એને જોનાર એના પર પ્રેમ કર્યા વિના ન રહે.

તોરીરી પણ નિત્ય સવારમાં પથારી પર પડ્યો પડ્યો એના
છોકરાની રાહ જોયા કરતો.

* * * *

એક દિવસ હંમેશની માફક એ ભિખ માગી રહ્યો હતો. એક

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* * *

[illegible]

[illegible] નથી, માટે [illegible]

"એ વાત [illegible] નથી [illegible]," [illegible] પ્રભુએ જણાવ્યું.*

(વૈશાખ–૧૯૮૮ના [illegible])

* એમાન્યુએલ ચાર્લ્સ નોડિયરની પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ વાર્તા

२६–स्वप्नदर्शन

(લેખકઃ–શ્રી. કોદરલાલ રતનજી ઉપાધ્યાય–રધાં.)

સવિતાનારાયણ અસ્તાચળ ઉપરથી જગતને ઉનાવળે ઉનાવળે જેતા હોય તેમ તેમનાં આછાં કિરણો પ્રસારતા પ્રસારતા પોતાના સ્થાન પ્રતિ ગતિ કરી રહ્યા હતા. થોડા વખતમાં સંધ્યા ઉતરી અને જોતજોતામાં રાત્રિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપવા લાગ્યું. શાંત થયેલાં પક્ષીગણો માળામાં સંતાઇ પેઠાં. આજ પૂર્ણિમા હોવાથી ચંદ્ર ભગવાનનાં ધવલ કિરણોમાં પૃથ્વી નાહવા લાગી અને રૂપેરી જ્યોત્સનાના રંગમાં સર્વ કંઇ રંગાયું.

આ સમયે મેં મારા મકાનના માળ ઉપર નિદ્રાદેવીની આરાધના શરૂ કરી. મંદમંદ સમીર શરીરને ઠીક ઠીક આનંદ આપતો હતો. આંખ મળીને સુષુપ્ત અવસ્થામાં પ્રવેશ્યો. મારી આ સ્થિતિમાં તુરતજ મારી સામે એક જ્યોતિ નજરે પડી. થોડી વારમાં તે મારી સમીપ પાસે ને પાસે આવતી જણાઇ. તેણે તે અવસ્થામાં મારા આત્માને જગાડ્યો અને તેને તેની સાથે આવવા આજ્ઞા કરી. તે આજ્ઞાને આધારે હું આત્માસહ સૂક્ષ્મ દેહે તે જ્યોતિની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. અમારી ગતિ ગગનમાર્ગે થઇ. બાદ થોડાક સમય પછી એક રમણીય સ્થળે અમે આવી પહોંચ્યા. અહીંઆં સર્વ સ્થળે તેજ વ્યાપી રહેલું હતું. મને આ સ્થળ દેવભૂમિ સમાન ભાસ્યું. અહીંઆં શાંતિ અને લક્ષ્મીના પૂર્ણ પક્ષપાત જણાતો હતો. અત્યાર સુધી અમારી ગમન આનુષોલીજ હતી, પણ તરતજ તે જ્યોતિમાંથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો: "હે મૃત્યુલોકના પ્રાણી! આ ભૂમિ અને તારી ભૂમિમાં કાંઇજ ફેર નથી. આ ભૂમિ પણ તારી પૃથ્વીના જેવોજ સૂર્યમંડળનો એક ગ્રહ છે. અહીં પુરુષાર્થની આણ ફરે છે, અહીંના લોકો નિદ્રાતંદ્રા અને આળસ તજીને પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મમાં પ્રવિષ્ટ છે. આ કારણથીજ આ ભૂમિના લોકો શાંતિ અને લક્ષ્મીના ખોળે ઝૂલે છે. અમના અને સ્વર્ગાકાસ્થાન એ એમના સ્વસ્થાનની સિદ્ધિ–રતનથી ભરેલ છે. [illegible] રથ આખી ભૂમિ ઉપર ફરતો રહે છે. સાહસિક

[illegible]

[illegible]

[illegible] તેજોમય થયું.

[illegible] દ્વિતીય [illegible]

પ્રકાશ પડ્યો હતો. [illegible]

[illegible] કહેવું શરૂ કર્યું: " [illegible]

છે, મારાં નયનો તને સુજેલા [illegible] અને [illegible]

જો, ધ્યાનથી જો અને એકચિત્તે સાંભળ [illegible]

પૂર્વે મારો દેહ તેજોથી ભરપૂર હતો અને તે [illegible]

તેનાથી પણ અનેકગણી મારી દેહલતા તેજસ્વી હતી [illegible]

સંપત્તિના શિખરે પહોંચી હતી. હા! મારાં બાળુડાં પણ [illegible]

તિની માટીથી ઉત્પન્ન થએલાં હતાં અને તેઓ ધર્મશીલ હતા [illegible]

અને હતા તેમનાં તીર [illegible] શત્રુઓને, [illegible] તેઓ [illegible]

વિભૂતિઓ [illegible] [illegible] સદા [illegible]

નિરંતર રહેતો [illegible] દિનપ્રતિદિન

નિસ્તેજ થવ [illegible] સાથે તેઓ

આળસુ, મોજશોખી થઇ અજ્ઞાનના અંધકારમાં ડૂબવા લાગ્યાં. આથી તેઓમાં અનેક દુર્ગુણરૂપી શત્રુઓએ કબજો મેળવ્યો અને કુસંપ, સ્વાર્થાંધતા તથા ઇર્ષાએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં. આથી તેઓમાં આળસે વાસ કર્યો, સ્વકર્મોથી વિમુખ બન્યા; ભય, કજીઆ અને દ્વેષે ઉંડાં મૂળ રોપ્યાં. તેથી તેમની બુદ્ધિમાં મંદતા આવી, શારીરિક સંપત્તિ અને ધર્મ ગુમાવ્યાં અને કન્યાવિક્રય અને સાટાંરૂપી સડાએ સડવા લાગ્યા. ઉક્ત–

હે મૃત્યુલોકનિવાસી! મારી આ અનાથ દશા થઇ અને મારાં સંતાનોએ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સ્વકર્મ ગુમાવી અનેક ઐશ્વર્યના ભોગે તેઓ જાતે નિર્બળતાને વર્યાં અને તેઓની સાથે મારી આ અધોગતિ થઇ. હે પ્રિય માનવ! તને અત્રે ઇશ્વરેચ્છાથી લાવવામાં આવ્યો છે અને આ મારી સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવેલ છે. માટે જ્યારે તું અહીંથી જાય ત્યારે તારા લોકમાં તારા અનેક બાંધવોને આ મારો સંદેશો પહોંચાડજે અને અમારી દશાનું ધ્યાન કરી તેમને જાગ્રત થવા પડકાર કરજે! કહેજે કે, હવે ક્યાં સુધી આ કુંભકર્ણની નિદ્રામાં ઘોરશો? ઉઠો, ઉઠો, હે મારા પ્રેમી વીરો! જાગ્રત થાઓ અને માતની હાકલનો વીરતાથી જવાબ વાળો. પુરુષાર્થના આસને આરૂઢ થઇ નીડરતા અને ગંભીરતાનાં શસ્ત્ર સજી સત્યનું કવચ ધારણ કરો. ચાલો, અને જીવનસંગ્રામ ખેલી વિજયી બનો.

ઇશ્વરેચ્છાથી હવે પશ્ચિમમાંથી સૂર્યનારાયણ પૂર્વ તરફ વળે છે, તો આપ સર્વ નિદ્રા અને આળસ તજી એકબીજાનો સહકાર સાધી તમારી જનનીનો ઉદ્ધાર કરો. પ્રભુમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કાર્ય આરંભો. વિઘ્નો આવે તો પણ લવલેશ હારશો નહિ. દેવોએ સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે હળાહળ વિષ નીકળ્યું, પણ તેથી તેઓ જરા પણ નહિ ગભરાયા. તેમણે તેમનું કાર્ય જારી રાખ્યું તો અંતે તેઓએ અમૃતપાન પ્રાપ્ત કર્યું. આરંભમાં હમેશાં કષ્ટો પડે પણ તેને તો સહનજ કરવાં; કારણ કષ્ટ એ તો કસોટી છે. નાનામાં નાના કાર્ય માટે પણ બેપરવા થશો નહિ. જુઓ! તમારાજ પાડોશીઓની તરફ નજર કરો અને તેઓની ચાલચેનીથી નકલ કરજો. તેઓના સદ્‌ગુણો ધારણ કરી કદપરસ્ત કરો, તમારામાં બાતૃભાવ જમાવ કરો, સંપ અને શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપો. ઉપરાંત "**जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि**" આ સૂત્રનું ધ્યાન તમારા જીવનમાં વણી લેજો અને તે તારા એકાગ્રમનથી તમારી ફરજો અદા કરશો તો તમારો ઉદય, જેમ અજ્ઞાનમાં ડુબેલા સર્વ પ્રકારે, તે તેજ રીતે પ્રકાશે. અને તમારી અંધકારની વિભૂતિથી પશ્ચિમ આજના જાઢ પૂર્વને પરસે પરસે,

२७–अकस्मात

(લેખકઃ–શ્રી. "મજૂર")

બનારસ હિન્દુ વિશ્વ-વિદ્યાલયના વિહાર ઉપવનની એક બાજુમાં, લીલીછમ લતાઓનો આંખને શાન્તિ આપે એવો એક મંડપ આવેલો છે. સમીરને ઓથે ઝૂલતી, ગેલ કરતી લતાઓ, આમથી તેમ નમી રહી છે. લતાઓ પણ, સમીરના સ્પર્શે, કોઇ પ્રણયિનીના 'પ્રણયહાસ્ય' સમ હસી રહે છે અને નાચે છે.

અને શ્વેત આરસ પથ્થરોની એક નાનકડી માત્ર બે વ્યક્તિ બેસી શકે એવડી બેઠક ત્યાં આવેલી છે. એકમેકને વળગી પડેલી, વાયુદેવના તોફાને લચી પડતી લતાઓ, કો વર્ષો પછી મળેલી સહિયરોનાં દલવાતાં હેત સમ ભેટેલી નજરે પડે છે.

લતાઓ નમે છે, અને પવનને મસ્તી જાગે છે. પવનની મસ્તી શમે છે, અને લતા સ્થિર બને છે; ત્યારે મસ્તીઘેલા પ્રિયતમથી રીસાયેલી કો સ્નેહઘેલી સમી એ દીસી રહે છે! અને પવનને પણ એની મસ્તીનો કેમ પશ્ચાત્તાપ થતો ન હોય, એમ લતાનું એક પાંદડું પણ હાલતું નથી.

પવન રીસાય છે, ત્યારે લતા હારે છે' અને પુનઃ એજ પવનની મસ્તી અને તોફાનનાં પૂર ઉલટે છે. સ્નેહગ્રંથિથી સંકળાએલા કો સ્નેહયુગલ સમાં, પ્રકૃતિદેવીનાં વહાલસોયાં રમકડાં-લતા અને પવન-મર્ત્ય ભૂમિના દ્વારે ઢંગેશનાં એ 'તોફાન' અને 'મસ્તી' આદરે છે! એનાં પૂજન કરનારો કો માનવ પોતાનાં દિવ્ય ચક્ષુ દ્વારા આ સ્નેહજીવન શોભાવનારા પ્રસંગોને નીરખી શકે છે!

અને વહેલી સાંજે, જ્યારે પ્રભાકર દેવ અસ્તાચળે ક્ષિતિજમાં ડૂબતા હોય, રશ્મિદેવનો પ્રકાશ મંદ થતાં કિરણોથી વિશ્વ પર અંધકાર પથરાતો હોય, ત્યારે એ પથરાતી-વેગની તિમિરતામાં પવન, લતાને આકંપનું કરવાનું ન ચૂકતો'

એવીજ એક મનોરમ્ય સાંજે જ્યારે પવન અને લતા પરસ્પરની પ્રેમ-મસ્તીમાં મશગુલ હતા ત્યારે, એજ આરસ પથ્થરની મુ-

૨૭–अकस्मात

(લેખકઃ–શ્રી. "મજૂર")

બનારસ હિન્દુ વિશ્વ-વિદ્યાલયના વિહાર ઉપવનની એક બાજુમાં, લીલીછમ લતાઓનો આંખને શાન્તિ આપે એવો એક મંડપ આવેલો છે. સમીરને ઓથે ઝૂલતી, ગેલ કરતી લતાઓ, આમથી તેમ નમી રહી છે. લતાઓ પણ, સમીરના સ્પર્શે, કોઇ પ્રણયિનીના 'પ્રણયહાસ્ય' સમ હસી રહે છે અને નાચે છે.

અને શ્વેત આરસ પથ્થરોની એક નાનકડી માત્ર બે વ્યક્તિ બેસી શકે એવડી બેઠક ત્યાં આવેલી છે. એકમેકને વળગી પડેલી, વાયુદેવના તોફાને લચી પડતી લતાઓ, કો વર્ષો પછી મળેલી સહિયરોનાં હલવાતાં હેત સમ એટેલી નજરે પડે છે.

લતાઓ નમે છે, અને પવનને મસ્તી જાગે છે. પવનની મસ્તી શમે છે, અને લતા સ્થિર બને છે; ત્યારે મસ્તીઘેલા પ્રિયતમથી રીસાયેલી કો સ્નેહરાગી સમી એ રીસી રહે છે! અને પવનને પણ એની મસ્તીનો કેમ પશ્ચાત્તાપ થતો ન હોય, એમ લતાનું એક પાંદડું પણ હાલતું નથી.

પવન રીસાય છે, ત્યારે લતા હારે છે! અને પુનઃ એજ પવનની મસ્તી અને તોફાનનાં પૂર ઉલટે છે. સ્નેહમંથિથી સંકળાએલા કો સ્નેહયુગલ સમાં, પ્રકૃતિદેવીનાં વહાલસોયાં રમકડાં–લતા અને પવન–મર્ત્ય ભૂમિના દ્વારે હંમેશનાં એ 'તોફાન' અને 'મસ્તી' આદરે છે! એનાં પૂજન કરનારો કો માનવ પોતાનાં દિવ્ય ચક્ષુ દ્વારા આ સ્નેહજીવન શોભાવનારા પ્રસંગોને નીરખી શકે છે!

અને વહેલી સાંજે, જ્યારે પ્રભાકર દેવ અસ્તાચળે ક્ષિતિજમાં ડુબતા હોય, રશ્મિદેવનો પ્રકાશ મંદ થતાં કિરણોથી વિશ્વ પર અંધકાર પથરાતો હોય, ત્યારે એ પથરાતી–વેરાતી તિમિરતામાં પવન, લતાને અડપલું કરવાનું ન ચૂકતો!

એવીજ એક મનોરમ્ય સાંજે જ્યારે પવન અને લતા પરસ્પરની પ્રેમ–મસ્તીમાં મશગુલ હતાં ત્યારે, એજ આરસ પથ્થરની સુ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] સાથે મુકાબલો કરીએ [illegible] કાઢવો. એમાં ખાસ ટેવ નહોતી [illegible]

[illegible] જેવી દુનિયા સીમિત છે એના કરતાં ધારણાઓ પણ નહોતું [illegible] બેથું. આપણી બે દુનિયા સીમિત છે જવાની, પોતાના મહિમા [illegible] બંગલા અને ફર્નીચર છે, વાડી-વજીફા અને મોટરો છે, એમ એની સામાન્ય માન્યતા હતી એમાં કેટલું સત્ય છે, એ સમજવા પણ એને આવશ્યકતા નહોતી સમજાઈ. શ્રીમંતવર્ગ પક્ષ એ જ પસંદ કરે છે.

બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં એ મેડીકલ લાઈનનો અભ્યાસ કરતો હતો. એ લાઈનનું એનું પ્રથમજ વર્ષ હતું. અભ્યાસમાં બીજા શ્રીમંતોના ફરજંદ જેવો બેદરકાર ન હતો, એ એના શ્રીમંત જીવનની વિશિષ્ટતા હતી.

આખાયે દિવસભરના અભ્યાસ પછી સાંજના એ આ વિહાર ઉપવનમાં ટહેલવા નીકળ્યો હતો, એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે એને

શહેરના નિવાસગૃહે લઇ જવા આવતી મોટર હજુ આવી ન હતી.

બે, પાંચ, સાત, દસ પળ વીતી. કાંડા પરના નાજુક સુવર્ણ-ઘટિકાયંત્ર પર એણે દૃષ્ટિ ફેરવી. યંત્ર એનું નિત્યકાર્ય હંમેશની ઝડપે કરી રહ્યું હતું.

"કંઇ નહિ, હમણાં આવશે" એણે આશ્વાસન મેળવ્યું અને આરસ પથ્થર પર બેઠક લીધી.

બેએક પળ એ શૂન્યવત્ બેસી રહ્યો. પછી એકાએક એણે હાથમાંના પુસ્તકનું પાનું ઉઘાડયું અને એકજ પળમાં તો એની આંખો એમાં પરોવાઇ.

"ભાઇ! પ્રભુને નામે બે પૈસા આપશો?"

રજનીના કર્ણપ્રદેશને, કરુણ ભાષામાં ઉચ્ચારાયેલા ઉપર્યુક્ત શબ્દો સ્પર્શ્યા.

પુસ્તકમાંથી જ્યારે એણે એની એકમાં શ્રીમંતાઇ અને બીજીમાં મદથી છલકાતી આંખો બહાર કાઢી, ત્યારે એની દૃષ્ટિ સમક્ષ એક ...રું જાગતું હાડપંજર એણે નિહાળ્યું.

હાડકાંના માત્ર છૂટના માળખા પર મેલાં, ગંદાં ફાટયાંતૂટયાં ...ો એ બિહામણા સ્વરૂપ પર અમુક અંશે પડદો પાડતાં હતાં. ...ના વદન પર પ્રતિભા નહોતી! આંખોમાં તેજ નહોતું! શરીરમાં ...ત કે પગમાં સ્ફૂર્તિ નહોતી!!

આખાયે અંગમાં ગરીબાઇ અને કંગાલીઅત અણુએ અણુમાં ભરાનાં હતાં. માનવનાના કો ખંડીએર સમો એ કૃશ દેહ નવી આંખને ધ્રુજારી દે તેવો હતો.

રજની આ દૃશ્ય નિહાળી ધ્રૂજી ઉઠયો. એને પ્રશ્ન થયો: "આ તે ભૂત કે માનવ?"

"બે દિવસથી રોટલાનો ટુકડો યે મળ્યો નથી. ભાઇ! માત્ર બે પૈસા આપશો! પ્રભુ તમારું ભલું કરશે!"

"અને એ કંગાલ ભિખારીની આંખમાં આંસુ સમું કંઇક દેખાયું. મોતી ભર્યા સાગરમાં માછલી જળક્રીડા કરે એમ એની આંખો-માં કાળી કીકી રમતી દેખાઇ!

"ભાઇ! તું કોણ છે?"

"ભિખારી છું—"

"તારાં કોઇ સગાં-સંબંધી છે?"

"હતાં, મરી ગયાં—"

"અને હવે?"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"હા."

"મજૂરો [illegible] દેશના ઉન્નત વ્યાપારનું મૂળ છે' [illegible]' એને પ્રશ્ન કર્યો.

"હું [illegible] ખૂબ જાણતી છે."

"બસ' [illegible] મને જરૂર મળજે મારું નામ રજની, લ્યો આ કાર્ડ."

રજનીએ ખિસ્સામાંથી કાર્ડ કાઢી મજૂરના હાથમાં એના નામનું એક કાર્ડ મૂક્યું. મજૂર કંપતે હાથે એ ઉપાડ્યું અને આંખથી તેમ ફેરવી એને ઊંધું રાખી એ પગવાર નિકળી ગયો.

અને પછી એ હસીને રવાના થયો. રજની એ હાસ્યનો અર્થ ન સમજી શક્યો.

* * * *

"શાંતિ વિલા"ના એક ભવ્ય પ્રાસાદની એક અટારીએ, એક મખમલથી ભરેલી ગાદીવાળી આરામખુરશી પર રજની ગઈ કાલના

'મજૂર'ના મિલનના પ્રસંગ પર વિચારણા ચલાવતો બેઠો હતો.

જેના રક્તઝરતા પરિશ્રમ પર લાખો અને કરોડોની મિલ્કત મેળવનારા મૂડીવાદીઓજ મજૂરોનાં આવાં કંગાલ અને ગરીબ જીવન ઇચ્છે છે? જેને ખાતર તેઓ પોતાના દેહને નીચોવી નીચોવીને, પોતાનાં શરીરો હાડપિંજર સમાં બનાવી દે છે એજ શ્રીમંતો તેઓને પૂરતાં કપડાં કે પૂરો રોટલો યે આપવાની ના પાડે છે!!

આટલી કંગાલીઅત! આટલી ગરીબી! આટલી સહનશક્તિ! અને એનું પરિણામ?

આ બધુંયે શા માટે? કરોડોના આવા, આટલા કંગાલ અને આંખમાંથી આંસુ પડે એવા દુઃખી, દર્દભર્યાં જીવન પાછળ શું છે? કરોડોની આવી લૂંટાતી જીંદગી સામે કયાં થવાય છે? કંગાળોના પશુ સરખા જીવનની આવી ક્રૂર મશ્કરી પાછળ શું છુપાયું છે?

હજારો બલ્કે લાખો કે કરોડોના આવા સળગતા જીવન પાછળ મૂડીવાદીઓની 'લક્ષ્મીપિપાસા' ની ભઠ્ઠી જોશભેર સળગી રહી છે!

અને લક્ષાધિપતિ બનવાની કાતિલ લાલસા યજ્ઞની વેદી પર કરોડો માનવજીવોને હોમવામાં આવે છે!

એ સળગતી, મૃત્યુને નોતરતી ચિતા પર શેકાઇ શેકાઇને શેકાઇ જતા મજૂરોની માનવતા, કો રહ્યાં સહ્યાં ખંડીએરો સમી, જીવતાં હાડપિંજર સમી, માત્ર રહે છે. એ બધીએ કંગાલ કામદારના કરુણ જીવનની ગાથા બિચારા રજનીના કોમળ કાને કયાંથી સ્પર્શી હોય?

ભૂં......ભૂં......ભૂં......

રજની સ્વસ્થ થયો, એણે એના વાળપર એક આછો હાથ ફેરવ્યો. બારીએથી પવનનો સુસવાટો આવ્યો અને વાળની લટો વીખરાઇ.

એ ઉભો થયો. એ આખો ને આખો સમાઇ જાય એવા એક સામેના આયનામાં એની પ્રતિકૃતિ પડી. એણે દાંતિયા વડે વાળને બરાબર કર્યા. નાનો સફેદ રૂમાલ એણે એના વદન પર ફેરવ્યો અને પુનઃ એ એની જગ્યાએ જઇ બેઠો.

આખોયે ખંડ કો શ્રીમંતના દિવાનખાના સમો ઓપતો હતો! મખમલની ગાદીગરી કંઇનેક ખુરશીઓ, અરધોક ડઝન એશારામ કોચ અને આરામખુરશીઓ, ટીપોય અને બીજાં ગોળ ટેબલોઃ એ ઉપરાંત વીજળીની બત્તીઓ, પંખા, બે મોટા આયનાઓ વગેરે બધું ઘણી કળાપૂર્ણ રીતીથી વ્યવસ્થિત ગોઠવેલું હતું.

એકાએક પગ પાની અને સીડીનાં પગથિયાં પર 'ધબ ધબ' અવાજ સંભળાયો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible] પ્રશ્ન કર્યો.

"ના [illegible] [illegible]

"ના, [illegible]

"તમે બેમાં હું કપડાં બદલવાને [illegible] સુધા [illegible] નારે પણ કપડાં બદલવા હશે.'"

"હા, હું નીચે જાઉં છું."

"ત્યારે હું ?" ઈન્દિરાએ પાન એકઠી પછી સમજી પ્રશ્ન ક[illegible]

સુધાએ ભાભીની સામે મીટ માંડી. એમાં એણે કંઈક વાંચ્યું એ બોલી ઉઠી.

"ઇન્દીરા બહેન ! તમે અહીં જ કોચ પર બેસો ને ! ભ[illegible] બીજા ખંડમાં કપડાં બદલવા જવાના છે અને હું હમણાં જ ની[illegible]થી આવું છું."

ઈન્દીરાને એ ગમ્યું કે નહિ એની કશીયે દરકાર કર્યા વ[illegible] સુધા ઝડપથી સીડી ઉતરી ગઇ.

ઈન્દીરા અને રજનીની આંખો મળી. બંનેના વદન ઉપર સ્મિ[illegible] ફરક્યું અને મૌન રહ્યા.

અને છેલ્લી છેલ્લી પણ એક પ્રેમભરી નજર નાખીને રજની બાજુના ખંડમાં ગયો, ઇન્દીરાને એ ન ગમ્યું હોય એવા ભાવે કોચ પર એણે પડતું મૂક્યું અને એ ખંડના પ્રવેશદ્વાર પ્રતિ છાની મીટ માંડી એ બેસી રહી.

"હું તૈયાર છું" સુધા વહેલી ઉપર આવી.

"જરા મોડી તૈયાર થઈ આવી હત તો ?" ઈંદીરાને હોઠે એ શબ્દો આવ્યા. સુધાનું એ આગમન એને ન ગમ્યું.

"હું પણ તૈયાર છું, ચાલો !"

જતાં જતાં પણ રજનીએ પોતાની પ્રતિમાને આયનામાં નીરખી લીધી. ઇન્દીરા અને સુધા હસી પડયાં !

"બહુ રૂપાળા લાગો છો, હો રજનીભાઇ !"

સુધાથી બોલાઇ જવાયું. રજનીને એ ન ગમ્યું. ઈંદીરા પોતાની ભાવિ 'સ્નેહરાણી' સામે સુધાની આ વહાલસોયી હાંસી એને ન રુચી ! એણે કડવું પીધા જેવું મોં કર્યું ! બીજો કોઇ પ્રસંગ હોત તો સુધાના એ વાક્યને એણે વધાવી લીધું હોત !

સીડી ઉતરી ત્રણે નીચે આવ્યાં, શોફરે મોટરનું દ્વાર ખોલ્યું. સુધા, ઇન્દીરા અને રજની ત્રણે સાથે બેઠાં. સુધા વચમાં બેઠી અને મોટર ઉપડી.

* * * *

"બનારસ કોટન મિલ્સ" ના પ્રવેશદ્વાર સમીપ જ્યારે ઇંદીરા, રજની અને સુધાને લઇ આવતી મોટર અટકી ત્યારે આખીયે મિલનાં મશીનોના ગડગડાટનો કર્કશ સ્વર બધાંને કાને અથડાયો.

"આટલો બધો અવાજ ?" રજની બોલી ઉઠ્યો.

"હજુ તો અંદર જવું બાકી છે" ઈંદીરા બોલી.

મિલનાં લોખંડી દ્વાર ઉઘડ્યાં અને મોટર અંદર પ્રવેશી. મિલ-મેનેજર મિ. પેસ્તનજી આવતી મોટરને આવકાર આપવા ઓફિસનાં પગથિયાં પાસે આવી ઉભા.

"ઓહો ! ઇંદીરા બહેન !" નાના ટાલવાળા મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં એ બોલ્યા અને ગૂડમોર્નીંગ કર્યો.

"આવો ભાઈ ! આવો બહેન !" એમ કહી એણે રજની અને સુધાને આવકાર આપ્યો.

આમ એક પળ વીતી.

"અકસ્માત ! પેસ્તનજી સાહેબ ! મેતા મિલ પર આજે એકાદ-ક [illegible] મજૂરનો પગ [illegible] " [illegible]

[illegible]

"હા, મિ. પેસ્તનજી [illegible]
[illegible] મેનેજરના પ્રસ્તાવને અનુસરી [illegible]
[illegible]

અને મિલ બંધ કરવાનો હુકમ દેવાય, ત્યાં તો [illegible]
મિલનું ભૂંગળું કર્કશ સ્વરે [illegible] ઊઠ્યું. એક સાથે એક હજાર જેટલા
ના હાડપિંજરો, હાડકાના માળખાંએ, કે [illegible] દેવના પંજામાંથી
જીવતા જાગતા છૂટતા હોય એમ [illegible] લાગ્યા.

પાંચેક પળ પછીના કર્કશ સ્વરે, કાનના પડદા ચીરી નાખે એવા
અવાજે ગાજતી મિલમાં સ્મશાનવત્ શાંતિ પથરાઈ. કોઈ પ્રેતભૂમિ
સમા એ મિલનું મકાન સાવ સુમસામ બન્યું! જીવતા હાડપિંજરો
ની દેહ-વેદી પર ઉજવાતા તાંડવ-નૃત્ય તદ્દન બંધ થયાં, ત્યારે મિ.
પેસ્તનજીએ એક કાળો હુકમ આપ્યો.

"ચલાવો મશીન! પગ કાપી નાખો!"

અને કોઈ રાક્ષસી પ્રચંડ કાયા સમું મશીન કોઈ અદષ્ટ બળે ચાલ્યું. કામદારના પગને ચીરીને-વીંધીને-એ બેસી ગયું. કામદારની કાળી, કારમી ચીસ દૂર દૂર કો આર્દ્ર સભી સારાયે વાતાવરણમાં મૂર્જરી આપતી જતી રહી. આખાયે મિલમાં એનોજ કાનિલ પ્રતિધ્વનિ ગર્જી રહ્યો.

એ પાંચ પાસે ઉભેલા દમિયલ મજૂરોની આંખે અંધારાં આવ્યાં. રજની બેશુદ્ધ થયો. સુધાએ આંખ આડે હાથ દીધા.

ત્યારે ઇન્દીરા, પેસ્તનજી અને મિ. વાડિયા ખડખડાટ હસતાં ઉભાં રહ્યા.

"એક્સીડન્ટ રિપોર્ટ ઘડી કાઢો. આ કાનાની, પાંચાની ને મોહનની સહીઓ લઇ લ્યો. મજૂર પોતે પોતાનીજ ભૂલથી મશીનમાં આવી મરી ગયો છે એવો ઢોલ પીટાવો, મી. વાડિયા! આલો, તમે આ જલદી કરો!"

બધુયે વિધિસર ભજવાયું. પેટના માર્યા મજુરોએ એમાં સાક્ષી તરીકેની મૂજતે હૈયે સહીઓ કરી. મિ. વાડિયા મિલના ઈજનીયર એક્સીડન્ટના ટાઇમે સદરહુ સ્થળે હાજર હતા અને "કારીગરની પોતાની બેદરકારીથી અકસ્માત બનવા પામ્યો છે" એવી રિમાર્ક કરી: પેસ્તનજી મેનેજરે એના પર મતું માર્યું.

આ બધુંયે જ્યારે હંમેશની વિધિ મુજબ સમાપ્ત થયું ત્યારે રજનીને શુદ્ધિ આવી. એની આંખ સમક્ષ એણે ગઇ કાલેજ નિહાળેલા જીવતાજાગતા હાડપિંજર મજૂરનું મૃત હાડપિંજર-શબ નિહાળ્યું. 'ઓહ મજૂર! તું ?' એનાથી આવેશમાં બોલાઈ જવાયું અને એ શબને ભેટવા દોડયો. મિ. પેસ્તનજી અને મિ. વાડીઆએ તેને દૂરનાં અટકાવ્યો.

"મિ. પેસ્તનજી! આ રીતે આ માણસનો જાન લેવાનું કંઇ કારણ ?"

"કાપડની દુકાન ચલાવનારના દીકરાને એની કલ્પનાયે ન આવે, બાબા!" મી. પેસ્તનજી મુછમાં હસ્યા.

અને આ બન્ને બુઝર્ગ માનવીઓનું વર્તન રજનીને વિચિત્ર લાગ્યું.

"હું સમજી શકું ?" રજનીએ વિનમ્રભાવે પ્રશ્ન રજુ કર્યો.

"જુઓ મિસ્ટર, એમાં વાત એમ હતી કે આ મશીન ભાંગી [illegible] હતું. એ ઉપરાંત એને [illegible] નાખી આ માણસને બચાવીએ [illegible] એમ ન હતું. [illegible] અને પાછું [illegible]

[illegible]

* * *

બીજા જ દિવસથી એના જીવનમાં પરિવર્તન થયું. 'અનારસ કામદાર સંઘ' નામક એક મજૂર સંસ્થાની એણે સ્થાપના કરી અને કૉલેજ છોડી.

આમળે આમળે ઉજવાતી મજૂરોની આવી નિર્દય કતલ સામે એણે મજબૂત પોકાર ઉઠાવ્યો. મજૂરોમાં ખૂબ જાગૃતિ આણી—એણે એમના જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધવા પ્રચંડ પ્રયાસ આદર્યા.

મજૂરોના બાળકો માટે કેળવણી સંસ્થાઓ, રહેવા માટે સારા મકાનો, તેમજ પેટપૂરતી રોજી વગેરે માટે ઘટતા પ્રયાસો કર્યા એમ એણે ખૂબ સફળતા મેળવી.

અને એ જ રજની હવે મોટરમાં નથી બેસતો. પગે ચાલીને એ મજૂરોની ચાલીઓ જોવા કે એમના બાળકોને કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ તપાસવા નીકળી પડે છે.

કામદારોનું નવીન જીવન તેણે ઘડ્યું છે. કામદારોનો તે 'પ્રાણ'

ન્યો છે.

એના પિતા તરફથી એને સર્વ પ્રકારની રૂખ્સદ મળી છે. એણે એનો સહર્ષ લાભ કર્યો છે.

ખાદીની ધોળી કફની, જાડું પાણકોરાનું ધોતિયું અને માથે સાદી ટોપી, માત્ર એટલાંજ ગરીબ વસ્ત્રો એ પરિધાન કરે છે! હંમેશનો સાદો ખોરાક અને જીવનમાં બનતી સાદાઇ ઉપરાંત કામદારવર્ગની જ્વલંત જીવનસેવા એ બધુંયે એના જીવનનું આદર્શ ધ્યેય થઈ પડયું છે!

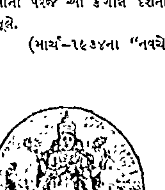
મૂડીવાદીઓનો એ કટ્ટો દુશ્મન બન્યો છે; કંગાલ કામદારવર્ગનો એ આત્મા બન્યો છે!

અને રજનીના આવા 'સ્વચ્છંદી' પરિવર્તન પછી ઇંદીરાએ રજનીના સ્નેહને અવરોધીને અન્ય શ્રીમંત યુવક સાથે લગ્ન કર્યાં છે. એ બન્યા પછી રજનીએ આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે!

અને એમ રજનીનું પરિવર્તન પામતું જીવન કંગાલોના ઉત્કર્ષપંથે રહ્યું સહ્યું આયુષ્ય પૂરૂં થતાં સુધી વહ્યું જાય છે.

આજે તો આ રજની સરીખા શ્રીમંત કુટુંબોના યુવાનો જોઇએ છીએ! એ યુવાનો પરજ આ કંગાલ દેશનો ઉત્કર્ષ અવલંબે છે એ કોઇ ન ભૂલે.

(માર્ચ-૧૯૩૪ના "નવચેતન"માંથી)

૨૮–હાજરીકાગળ

(1)

[illegible]

[illegible]

"પ્રમદ [illegible]" [illegible]

પૂરવી શરૂ કરી

"[illegible]" [illegible]

આવ્યો. કૃપાપ્રસાદની નજર [illegible]

"પ્રેમજીભાઈ ! કેમ છે તબિયત ? [illegible]

પ્રેમજીને 'પ્રેમો' કહેવા હજુ તેની જીભ નહોતી કેળવાઇ.

"અદાર જમણથી લાગલાગટ તાવ આવે છે, ઉતરતોજ નથી. કામે આવવાની તાકાત તો નો'તી પણ કેમ કરૂં ? ન આવું તો સવાર પડયે પેટને શું જવાબ આપું ? દિકરા દિકરી અને વહુ એ બધાંનું શું થાય ?"

પ્રેમજીએ પોતાની સ્થિતિનો પ્રસ્તાવ રજુ કરી દીધો.

"પ્રેમજીભાઇ ! તમારે કંઇ ચિંતા ન રાખવી. મેં તમારા અદારે રોજની હાજરી પૂરી છે." કૃપાપ્રસાદે કહ્યું.

ડોસાના ચહેરા ઉપર હર્ષની છોળ ચમકી ને વિલીન થઇ ગઇ.

"હાજરી પૂરી છે એ તમારી મહેરબાની, પણ અણહક્કના પૈસા...... .."

"અણહક્કના શા માટે સમજો છો ? ત્રણસો ને પાંસઠ દિવસ દરબારને માટે મજૂરી કરી તૂટી મરો છો તો તમારી આવી સ્થિતિ આટલા સૌજન્યની આશા ન રાખે ?" કૃપાપ્રસાદની ન્યાયવૃત્તિ ઉછળી.

"કરપાપરસાદભાઇ, કોઇ દિવસ તમારી નોકરીને ટાંચ આવશે."

"એ ટાંચની તો હું રાહજ જોઇને બેઠો છું. નોકરી જવાનો મને ભય નથી. હું તો તમારી હાજરી પૂરવાનોજ અને પ્રેમજીભાઇ ! દવાદારૂના પૈસા ન હોય તો મને કહેજો." એ શબ્દોમાં કૃપાપ્રસાદ નામની યથાર્થતા હતી.

વૈદના પડીકાના પૈસા ચૂકાવવા હવે કોઇની પાસે લાંબો હાથ નહિ કરવો પડે એ વિચારથી તેનું હૈયું હર્ષથી ઉભરાયું. કૃપાપ્રસાદની દયાવૃત્તિનો વિચાર કરતો પ્રેમજી ઉઠીને ઘર તરફ ચાલ્યો.

(૨)

પ્રેમજી તરફ બનાવવામાં આવેલા પક્ષપાતથી કૃપાપ્રસાદના કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી હસમુખલાલના હૈયામાં હુતાશ સળગ્યો. જૂની વૈરવૃત્તિનો બદલો વાળવા માટે આ એક સારી તક મળી, એ વાત એક દિવસ 'રંગ્જીનીયરિંગ ઓવરસિયર' વસંતરાયના કાન સાથે અથડાઈ. વાતની ખાત્રી કરવા કહેનાર માણસને સાહેબે ખાનગીમાં પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

"હસમુખલાલ ! મેં સાંભળ્યું છે કે કૃપાપ્રસાદ મજૂરોની હાજરીમાં કંઇ ગોટાળા કરે છે એ વાત સાચી ?" સાહેબે પૂછ્યું.

"જી હા, એવું કંઈક સંભળાય છે તો ખરૂં; લોકો કહે છે."

પોતાને માથેથી જવાબદારીનો ભાર હળવો કરતો તેણે કહ્યું.

"તો પછી એને રજાજ આપવી જોઇએ."

પૈસાના અંતરના અંગારા ઓલવવાને પ્રયત્ન કરતા હોય તેમ

[illegible]

(૧)

[illegible]

"કૃપાપ્રસાદ" [illegible]

કૃપાપ્રસાદનો [illegible]

"તમારે [illegible] રિસ્મ [illegible]
આપના માને છો ?"

"[illegible]
સંપૂર્ણ [illegible] અને [illegible]

જવાબ આપવાની [illegible] વિવેક [illegible]

"કૃપાપ્રસાદ ' [illegible] એવું [illegible]
છે ? [illegible] પી [illegible]

"જી ના, [illegible] ઉપરને [illegible]
ગામે બોલાવેલો છે."

"કૃપાપ્રસાદ ' કારકુની અને [illegible] જુદી [illegible]
વધારે ડહાપણ રહેલા છે અને [illegible]
છે કે નહિ તેનો જવાબ આપો.'

"મા લોકવાયકા ?"

"તમે કામ ઉપર [illegible]
આપો છો......"

"એ વાત કોણ નથી જાણતું ?" [illegible]

મટકાવી તેણે કહ્યું.

"અને એ પૈસામાંથી અર્ધો હિસ્સો તમે રાખો છો એ વાત સાચી ?"

"નહિ સાહેબ ! આજસુધીમાં મજૂરોની પાઈ કદી લીધી નથી અને દેહમાં શ્વાસ હશે ત્યાંસુધી તો નહિજ લઉં."

"એ સફાઈ જવા દો. તમને એ રીતે મજૂરોની ખોટી હાજરી શા માટે પૂરવી પડે છે ?".

"મારી દષ્ટિ કામદાર-કારકુનના હકકોમાં અંતર જોતી નથી."

"એ બધી ફિલસૂફી મારે નથી સાંભળવી. હાજરી કારકુનોની સંખ્યામાંથી હું તમને ઓછા કરૂં છું-રદ કરૂં છું, જાઓ."

"મારી આટલા વર્ષની નોકરી બદલ મને મળતી બક્ષિસ હું સહર્ષ સ્વીકારૂં છું."

"જાઓ, હું એ કંઇજ સાંભળવા નથી માગતો." સાહેબનો સત્તાવાહી અવાજ ગર્જી રહ્યો.

તુરતજ કૃપાપ્રસાદે બિલકુલ બેપરવાઇથી નિશ્ચલ પગલે વિદાય લીધી.

અને માનવતાને મૂર્ખતાના નામે ઓળખનાર ઓફિસના કારકુનોના મુખ પર કોઇ રમુજ પ્રયોગ જોવા પછીનું હાસ્ય વિલસી રહ્યું.

(તા. ૪-૮-૧૯૩૫ના "નવી રોશની"માંથી)

૨૧–[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નરેંદ્ર— [illegible]

[illegible] મારો નિશ્ચય તો એજ છે કે, [illegible] અને [illegible] માટે ઉપરની પડી સુધી લડીશ [illegible] તમને [illegible] તમે તે માટે તૈયાર છો !

રાઘવ—અમારા માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપી, [illegible] રોની કમાણી છોડી, કંગાળોને ખાતર સ્વેચ્છાએ કંગાલિયત [illegible] રનાર અમારા સાચા સહાયક, અમારા આત્મદેવ જેવા નરેંદ્રના [illegible] ઉપર આ અમારા માથા પણ વધેરી આપવા તૈયાર છીએ અમે વધારે કાંઈ ન સમજીએ તમારા બોલ ને અમારા [illegible]

નરેંદ્ર—બસ બિરાદરો ! હું તો સેવક છું હું [illegible] છું કે, સ્વમાનહીણો માનવી જગતમાં જીવવા કરતાં મરવો [illegible] અલબત્ત, અન્યાયે આપણે ન વર્તવું જોઈએ. અને, અન્યાયે વર્ત નારને પણ આપણાથી બને તેટલી વખત નમતાથી તેને અન્યાય

ભાન કરાવવું જોઈએ, છતાં તે નજ માને તો છેવટે આપણા ભોગે પણ તેને મનાવવા પ્રયત્ન કરવો એમાં ખરી માનવતા છે. આપણી પાસે બળજોર કે પૈસો નથી, પણ આત્મા છે, સત્ય છે. એ બળની આગળ બીજાં બધાં બળ ગૌણ છે. બિરાદરો! ફરી વખત હું કહું છું કે આપવાનું કહેવું સહેલું છે. માથું આપવું બહુ અઘરૂં છે, માટે જે ભાઇ જરા ડર ખાતો હોય તે શાંતિથી જોયા કરે, અને મર્દોને રોટીની રમતર મી લેવા દે.

એકી સાથે બધા—અમો મર્દો છીએ. મરીને જીવવાનો મંત્ર આપનાર એ અમારી પ્રેરણામૂર્તિ! તારા પંથે તો અમે અમારાં શરીર પાથરીશું.

સ્ત્રી કામદારો—તમારા પછી અમારી શક્તિનું પણ તેને ભાન કરાવશું. પૂરતા ખોરાક વગર અમારી છાતીનાં દૂધ સુકાયા છે, અમારાં બાલુડાંઓ છતી માયે ભૂખ્યાં મરણ પામે છે. એ......એ સ્થિતિના ઉત્પાદક શ્રીમંતોને દ્વારે સ્ત્રીશક્તિના ઓઘ ઉતારશું.

નરેંદ્ર—બસ, બસ. વિરાટ જાગે છે. એને રોકવા પ્રત્રાણકાન્ત તો શું પણ મહાનમાં મહાન સામ્રાજ્ય પણ શક્તિવાન નથી. સત્યના રાહે રહી લડત કરનારનો સાથી પ્રભુ છે. તે આપણામાં બળ રેડે. આપણામાં કાંઇ અસત્ય જેવું જણાય તો તે ભલે દંડ દે. બાકી, સાચને આંચ નથીજ. બંધુ! એ યાદ રાખજો કે એની પાસે સંપત્તિ છે, સત્તાધારીઓ એના સહાયક છે; જ્યારે તમારી પાસે તમારૂં શરીર છે, તમારો આત્મા છે. એક બાજુ આસુરી બળ છે, જ્યારે બીજી બાજુ આત્મબળ છે. જગતમાં છેવટે આત્મબળજ જીત્યું છે. જરા પણ ઉશ્કેરાટ, જરા પણ ક્રોધ હજી પણ કોઇનામાં હોય તો અત્યારેજ ખંખેરી નાખજો. શુદ્ધ કંચન સરીખડા બની જીવનની સુભગ ઘડી દીપાવજો. યાદ રાખજો, આવી લડત તમારી પહેલી છે, તમારા ઉપર આખા કામદાર જગતનો આધાર છે. તમે જરા પણ શેહ ખાધી તો તેજ ઘડીએ તમારા ભુક્કા બોલાવતી શ્રીમંતની ચક્કીના આરા તમારા લોહીમાં રંગાશે. પછી તમે જીવના મર્યા જેવા રહે..."

(નરેંદ્રનું વાક્ય અધુરૂં રહે છે. ડહેલીના બાર ઉપર ટકોરા પડે છે. એક કામદાર ઉઠીને દરવાજો ઉઘાડે છે. દિનકરરાય દાખલ થાય છે.)

નરેંદ્ર—કેમ દિનકર! શા સમાચાર છે!

દિનકર—ભાઈ! અર્ધા કલાક પછી તો એમને મળવાની ફુરસદ મળી. હું દિવાનખાનામાં ગયો અને તમારો સંદેશો આપ્યો. તેમણે તે ચિઠ્ઠી અર્ધીજ વાંચીને ફેંકી દીધી. મને બેસવાનું પણ ન

[illegible]

દૃશ્ય ૨ જું

સ્થળ—પ્રવીણકાન્ત [illegible]

સમયઃ—રાતના અગિયાર

(પ્રવીણકાન્ત [illegible] ટેબલ ઉપર પડ્યો પડ્યો વાંચતો હોય છે [illegible] ઊંચું કરી તે પ્રવેશદ્વાર તરફ નજર કરે છે. તે ઉપરથી તે કોઈની પ્રતીક્ષા કરતો હોય તેમ લાગે છે. એટલે પટાવાળો દાખલ થાય છે અને સલામ ભરી એક કાર્ડ તેના હાથમાં મૂકી ઉભો રહે છે.)

પ્રવીણ—જા, તેમને અંદર મોકલ.

(પટાવાળો સલામ કરીને જાય છે. એકાદ મિનિટમાત્ર પ્રભાવશાળી પગલાં ભરતો ખાદીના સફેદ બાસ્તા જેવાં કપડાં પહેરેલ એક યુવાન દાખલ થાય છે. તેની પ્રભાવશાળી ને સૌમ્ય મુખમુદ્રાથી અંજાઇ શેઠ ઉભા થઇ તેને આવકાર આપે છે)

પ્રવીણ—પધારો, મી. નરેન્દ્રરાય ! બેસો. આપના માણસ દ્વારા આપનો સંદેશો મળેલ છે. મને લાગ્યું કે તે માટે આપનીજ સાથે

વાત કરવી વધારે ઉચિત છે. બોલો, આપ શું કહેવા માગો છો ?

નરેંદ્ર—પ્રવીણકાન્ત શેઠ ! અમારી માગણી તો સ્પષ્ટ છે. આપે કામદારોને, મજૂરોના પગારમાં ને રોજમાં દશ ટકા વધારો કરી આપવાનો છે.

પ્રવીણ—પણ તમે જાણો છો તેમ ગયા વર્ષે મિલને પચીસ હજારની ખોટ ગયેલ હતી, છતાં તમારી આ માગણીને તમે વાજબી ગણો છો ?

નરેંદ્ર—ગઇ વખતે પચીસ હજારની ખોટ ગયેલ હતી અને આપે કામદારોના ને મજૂરોના વેતનમાં ઘટાડો કર્યો હતો. તે ઘટેલ વેતન પ્રમાણેજ કામદારોએ અર્ધા ભૂખ્યા રહી, માથે કરજે કરીને આખું વર્ષ રાત ને દિવસ પરસેવો નિતારી કામ કર્યું. તે કામના અંગે આ વર્ષે ખોટની ભરપાઇ થતાં પચીસ હજારનો નફો મિલે કર્યો છે તે વસ્તુ અમે નહિ પણ તમારી મિલનું સરવૈયુંજ જાહેર કરે છે. હવે ખોટ જતાં આપે જેમ મજૂરી ઉપર કાપ મૂકયો હતો તેમ લાભ થતાં એ મજૂરોના વેતનમાં વધારો કરવો એ આપની ફરજ નથી શું ?

પ્રવીણ—પણ તેના પ્રમાણમાં મારે શેરહોલ્ડરોને નફો તો પહોંચવો પડશે ને ?

નરેંદ્ર—શેર હોલ્ડરો કરતાં મજૂરો વધારે ગરીબ છે. પહેલાં એ નફા ઉપર મજૂરોનો હક્ક છે, કારણ કે તે નફો કરી આપનાર મજૂરો છે. આંખો ઉપર ચઢી ગયેલ અભિમાન અને આત્મવંચનાનાં પડળ દૂર કરી અમારી માગણી તરફ સત્ય અને ન્યાયની દષ્ટિએ નજર કરશો તો આપ સમજી શકશો કે અમે ન્યાયી છીએ. અમારી માગણી સત્યથી જરાય વેગળી નથી.

પ્રવીણ—એ શબ્દજાળ મજૂરો પાસે કરજો. હું નમ્રતાથી વાત કરૂં છું એટલે તમારે એમ નથી સમજવાનું કે હું દબાઇ ગયો છું. આ રીતે તો તમે સમાધાની નહિજ કરી શકો. મારે તમને આ એક તક આપવી હતી; છતાં હજી પણ તમારી જીદ ચાલુ રહેશે તો તેને માટે જે કાંઇ તમારે સહેવું પડશે તેના જવાબદાર તમે રહેશો. બાકી હા, હું અમુક વખત ગયે તમારી માગણી માટે વિચાર કરીશ.

નરેંદ્ર—તમે તક આપી એ બદલ આભારી થયો છું. શબ્દજાળ હું શીખ્યો નથી, અને તે આવડતું નથી. અમારી કોઇ વાત ખોટી નથી. સમાધાની નહિ થઈ શકે તો અમારી સાથે પ્રભુ છે. બાકી વખત તો મળ્યા જ્યો. કે એ ભક્તિનાથી રોટલીના ટુકડા માટે વલખાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible])

દૃશ્ય ૩ જું

સ્થળ—[illegible]

સમય—[illegible]

([illegible] અંદર રહે. કરતા બેઠા છે. એક પછી એક કામદારો અંદર આવી ગ્ર જાય છે. [illegible] શરીર પર સ્વચ્છ કપડા રોળી રહ્યા છે. જુવાનીઆઓનો [illegible] નિશ્ચય તરવરે છે, જ્યારે વૃદ્ધો આશીર્વાદ વર્ષાવતી આંખોએ તેમની સામે જોઈ રહ્યા છે. એટલામાં નરેંદ્ર, દિનકર અને બીજા પ્રમુખ કામદારો દાખલ થાય છે. નરેંદ્રને જોતાં આખી સભામાં [illegible] ઉત્સાહ ફેલાઈ રહે છે. પછી બધા બેસી જાય છે. આખી સભામાં નીરવ શાંતિ પ્રસરી રહે છે. છેવટે નરેંદ્ર ઉભો થાય છે)

નરેંદ્ર—બિરાદરો ! આપણી લડતની કૂચને હવે એક [illegible] રહ્યો છે. હજી જેના હૃદયમાં જરા પણ બીક હોય તે કહી દે. મજૂર જીવનના આ બેલ બહુ મોંઘામૂલા છે મને ખબર મળી છે તે મુજબ

તેણે કાયદાની રૂયે પોલીસોની મદદ માંગી છે. સત્તાએ એ મદદ આપવાનું મંજુર કર્યું છે. તે ઉપરાંત આજે મેઈલમાંજ બહારગામથી અઢીસો મજૂરો ઉતર્યા છે. તેઓ દ્વારા આવતી કાલે પ્રવીણકાન્ત પોતાની મિલનું કામ શરૂ કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે. એ બધા બળ સામે આપણે ઝઝૂમવાનું છે. મારી શ્રદ્ધા અચળ છે. વિજય આપણોજ છે, પણ એ વિજયનાં મૂલ મોંઘાં છે એ ફરી વખત યાદ આપું છું.

કામદારો—એ મૂલ ભરપાઇ કરવા અમારાં માથાં તૈયાર છે.

નરેંદ્ર—તો પછી કોની રાહ જુઓ છો? ચાલો બંધુઓ! આપણે આજે એકીસાથે સહભોજન કરી લઇએ. આવતી કાલે કોણ જાણે આપણે ક્યાં હોઇશું?

(એટલું કહી નરેંદ્રે લૂગડાં ઉતાર્યાં; બધાય એ વિશાળ ચોકમાં ગોઠવાઇ ગયા. અડધા કલાકમાં આ ભોજન ઉકેલવાનું હતું. એટલે ઝડપથી થાળીઓ આવવા લાગી. છેવટે પીરસનારાઓ પણ બેસી ગયા. લગ્નોત્સવ મંડાયો હોય તેવા ઉત્સાહથી બધા જમ્યા. જમી રહ્યા કે તુરતજ નરેંદ્ર ગંભીર બની ગયો. તેણે એક દૃષ્ટિ આખા સમુદાય ઉપર નાખી. સ્ત્રીસમુદાય જમતો હતો ત્યાંથી 'બા...બા મને રોટલી!' 'મા...મા મને ભાત!' એમ બૂમ મારતાં ભૂખ્યા ડાંસ જેવાં બાળકોની ચીસોએ એનું હૃદય હચમચાવી મૂક્યું. તેની આંખ ભીની થઈ ઉઠી. પણ બીજીજ ક્ષણે તેણે નિર્બળતાને ખંખેરી નાખી. આંખો સાફ કરી અને સ્વસ્થ થતાં બોલ્યો:)

નરેંદ્ર—બિરાદરો! ચાલો ત્યારે હવે ડહેલા બહાર. આપણી કૂચની તૈયારી કરીએ.

(બધા કામદારો ઉભા થાય છે. રાઘવ લાલ રંગનો ઝંડો હાથમાં લે છે. ડહેલા બહાર નીકળી નરેંદ્ર ચૂંટી કાઢેલા પચીસ કામદારોને પડખે રાખી વચમાં ઉભો રહે છે. બીજા બેસી જાય છે.)

નરેંદ્ર—આપણી આખી યોજના ઘડાઇ ગઈ છે. હુંજ પહેલો આ પચીસ ભાઇઓને લઇને જાઉં છું. ત્યાર પછી મારી ગેરહાજરીમાં દિનકરરાય જે કાંઇ કહે તે પ્રમાણે સર્વે ચાલજો. અહિંસા અને સત્યને તમારો મુદ્રાલેખ માનીને વર્તજો. ત્યારે, હવે અમે કૂચ આદરીએ છીએ.

(એ છેલ્લું વાક્ય પૂરું થતાંજ "નરેંદ્રરાયની જે!" "સત્યની જે"ના અવાજોથી વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું. રાતો ઝંડો લઇને આગળ ચાલ્યો. નરેંદ્ર તેની તેજસ્વી આંખોથી સર્વે ઉપર આશીર્વાદ વરસાવતો કદમ ભરવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓનાં કોમળ હૃદયો રડી ઉઠ્યાં. પુરુષોનાં

[illegible]

[illegible] પોલીસોએ લાઠીઓ [illegible] રોજ થાય [illegible] મિલની હદમાં પગ મૂક્યો [illegible] તુરતજ પોલીસ [illegible] આવ્યા અને [illegible] તેને પકડાયેલા જાહેર કર્યા [illegible] પકડી લીધા. અને [illegible] બીજે દિવસે ૭ વાગે બીજી ટુકડી આવી. નવા આવેલ કામદાર [illegible] તે પહેલા તો તેઓ રસ્તામાં ધૂન લગાવતા નહી ગયા. પોલીસોએ લાઠીઓ ચલાવી, છેવટે જાહેરની શાંતિમાં દખલ કરવાના ગુન્હે તેમને પકડી લીધા. નવા કામદારોમાં હોહા હોહા થઈ રહી 'આજે તેઓ તો કાલે આપણે,' એમ વિચારી તેઓ મિલના દરવાજેથીજ પાછા વળી ગયા. દિવસમાં ચાર ચાર ટુકડીઓનો અવિરત પ્રવાહ અને તેમના

ફૂટતાં માથાંઓથી ગામમાં હાહાકાર બોલી ગયો. પુરુષો પૂરા થયા, એટલે સ્ત્રીઓની ટુકડીઓ ચાલી. સ્ત્રીઓની બે ટુકડીઓને મધ્ય ચોકમાંજ રોકવામાં આવી. તેમનાં બાળકોને દૂધ આપવામાં આવ્યું અને ગામના પ્રતિષ્ઠિત પાંચ ગૃહસ્થો પ્રવીણકાન્ત શેઠ પાસે પહોંચ્યા. તેમને સમજાવ્યા. બંગલામાંજ ભરાઇ બેઠેલા તેને બહાર લાવી કરુણ દૃશ્ય બતાવ્યું; છતાં હજી તેની તુમાખી અવિચળ રહી. છેવટે ગામે તેનો સામાજિક બહિષ્કાર પોકાર્યો. કામદારોનાં સ્ત્રીબાળકો પૂરાં થયાં એટલે ગામમાંથી યુવાનો નીકળ્યા. એ યુવાનોનો આગેવાન પ્રવીણકાન્તનો પુત્ર વિનોદકાન્ત થયો. મિલ પાસે જઇ યુવાનોને આદેશ આપતાં તે બોલ્યો.)

વિનોદ—આજનો યુવાન આ તુમાખી, આ અસમાનતા નહિ સહે. ભલે પછી પિતા હોય, માતા હોય, ભાઇ હોય કે સ્વજન હોય. યુવાનની ફરજ એ સઘળાથી શ્રેષ્ઠ છે. આર્ય સંસ્કૃતિ પુત્રને પિતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું સૂચવે છે. આજે આઠ દહાડાની રાતદિવસની વિચારણા પછી મને લાગ્યું છે કે, હું લોહીના કોળિયા ભરું છું. પિતાને સમજાવ્યા પણ તે ન માન્યા. છેવટે મારી ફરજ, મારો ધર્મ મને સમર્પણનો રાહ સૂચવે છે. બિરાદરો! આ જગત લક્ષ્મીની ગુલામ છે, સત્તા શ્રી આગળ પૂંછડી પટપટાવે અને શ્રીપતિઓ એ સત્તાની સહાયથી કંગાળો ઉપર સ્વામિત્વ ભોગવે છે. ભલે ભોગવે, પણ કંગાળો તરફ માનવી જેવું તો વર્તન રાખવુંજ જોઇએ. સ્વાર્થ આડે માનવતા વિસારનારનું અસ્તિત્વ નાબૂદ થવુંજ જોઇએ. એ દંભ–એ અભિમાન હવે નહિ ટકે. વિરાટ જાગ્યો છે. એ સમર્પણ રોકવા કોઈની તા.........

(વિનોદ આગળ બોલે તે પહેલાંજ લાઠીનો એક સજ્જડ ફટકો તેના માથા ઉપર પડ્યો, તે સાથેજ બધા યુવાનો ઉપર પણ ફટકા પડ્યા. લોહીનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. એજ વખતે પ્રવીણકાન્તની મોટર મિલ પાસે આવતાં અટકી. તેની નજર લાઠીઓ પડતી હતી તે તરફ ગઇ અને તે આભો બનીને દોડ્યો. પાછળ તેની પત્ની, દીકરી દોડ્યાં. વિનોદ... વિ...નો...દ કહેતા તેનો સાદ તુટી ગયો. લાઠીચાર્જ અટકી પડ્યો. તે વિનોદ પાસે જ્યાં પહોંચ્યો. તેના એકના એક પુત્રના ફાટી ગયેલ મસ્તકમાંથી નીકળતા લોહીથી તેના હાથ રંગાયા.)

"બે...ટા વિનોદ ! અંતે તેં આ કર્યું... મારા..."

(વિનોદની માતા—પ્રવીણકાન્તની પત્નીએ વિલાપ કરવા માંડ્યો. મગજને સહેજ શુધ્ધિ બેભાન પડેલા વિનોદની આંખો ખુલ્લી થઇ. એ

[illegible]

જાગો જગના ક્ષુધાર્ત જનો,

દુર્બળ અશક્તી ઇન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાળ જાગે."

નું માન માનું સરપંચ પ્રભુશંકરના ખભે પડ્યું. ત્યાંથી વિનોદની ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા શરૂ થઈ. પ્રભુશંકર, તેની પત્ની અને વિનોદની બહેનનું રુદન જોયું નહોતું જતું. મિલ આઠ દિવસ બંધ રહી. મજૂરોને [illegible] તે આઠ દિવસની રોજી આપી. પ્રભુશંકરે સન્માનભરી સમાધાની કરીને બધાયને કામે ચડાવ્યા. એક મહિના બાદ આખી મિલની વ્યવસ્થા કરવા માટે મજૂરોમાંથી એક કમિટિ નીમી પગાર અને ખર્ચ કાઢતાં જે નફો રહે તે બધામાં સરખે ભાગે વર્ષ દહાડે વહેંચી આપવાની વ્યવસ્થા કરી. પોતે અમુક સાલિયાણું સ્વીકારી નિવૃત્ત થયા. શેષ જીવન તેઓએ પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં ગાળ્યું. સમર્પણની શક્તિ અગમ્ય છે. આત્મબળનો સદાય જય છે. ઘડીભર જગત ભલે જાલીમોના જોરથી અંજાય, બાકી આખરી વિજય સત્યનો છે.

(તા. ૫-૧૧-૧૯૩૩ના "વીસમી સદી"માંથી)

२०–श्रीयुत नंदुभाई

(લેખકઃ–શ્રી. હરિપ્રસાદ વ્યાસ)

આ યુગને લોકો કળિયુગ કહે છે. સૌ પોતપોતાના સ્વાર્થમાંજ રચ્યા પચ્યા રહે છે. એવા જમાનામાં પરોપકારી પ્રાણીઓ તો વીરલજ હોય; છતાં 'બહુરત્ના વસુંધરા' એ ન્યાયે કોઇ કોઇ વખતે આવાં પ્રાણીઓ મળી આવે છે ખરાં. પૃથ્વી છેક 'નપરોપકારી' (!) પ્રાણી-મય નથી થઇ ગઇ, તેની સાચી પ્રતીતિ મને થોડા સમય ઉપરજ થઇ. આવા એક પ્રાણીનો ભેટો મને રેલ્વે ટ્રેઈનમાંજ થઇ ગયેલો, જેનો હેવાલ નીચે આપું છું.

મારે સુરતથી વડોદરા જવાનું હતું. સ્ટેશન ઉપર આવ્યો ત્યારે ટ્રેઇન આવી ગયેલી તેથી ઉતાવળમાં હું એક ડબામાં ચઢી ગયો; પણ મારા હાથમાંથી સુરતનું સંભારણું–ધારીની છાબડીનું નાનકડું બંડલ–સરી પડયું. ગાડી પણ ધીમેથી ઉપડી. પાછા ઉતરીને બંડલ લઇ આવવાની મારી હિંમત ચાલી નહિ. એકાએક ડબામાંથી એક મિસ્ટર કોઇ સરકસના ખેલાડીને પણ શરમાવે તેવી ચપળતાથી બહાર કૂદ્યા, અને દોડતા જઈ પેલું બંડલ ઉંચકી લઇ પાછા દોડતા અમારા ડબા પાસે આવી બારણું ઉઘાડી દાખલ થયા અને પેલું બંડલ મારા હાથમાં મૂક્યું. હું ઉપકારવશ થઇ ગયો.

"આપનો આભાર..."

"એમાં આભાર શાનો ?" મને બોલતો અટકાવી પેલા મિસ્ટર મારી બાજુમાંજ ગોઠવાયા. આ અમારૂં ઓળખાણ. એ પરોપકારી પ્રાણીનું નામાભિધાન શ્રીયુત નંદુભાઇ.

મારી આગગાડી ચાલી. સમય પણ પસાર થતો જતો હતો. ડબામાં ગરદી આવવાથી મારી પાસે બેઠેલી એક સ્ત્રીએ મારી પાસ-ચાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચલાયું નહિ. તરતજ નંદુભાઇ ઉઠયા અને મારી પાસની જગ્યા આપી પોતાની જગ્યાએ બેઠા. થોડી વાર તો કોઇ બોલ્યું નહિ; પણ પાછે પાછે બધાને પરસેવાના છૂટવા માંડયા.

"આ તો હવે ડબા પાસે મરી હાલ્યા, ભાઇ!" એક [illegible]

ન્જરો કંઈ ચીજ કાઢવા પોટલું ઉતારે તો તેને ગાંઠ છોડી આપતા અથવા તો છોડવામાં મદદ કરતા અને કોઇનો પગ ભૂલથી બીજાના શરીરને કે કપડાને અડકી જાય તો પોતે રૂમાલ કાઢી ધૂળ ખંખેરતા.

વચ્ચે એક-બે નાનાં સ્ટશને કેટલાક પેસેન્જરો ઉતર્યા એટલે નંદુભાઇને જગ્યા મળી. છેવટે ભરૂચ આવ્યું. અમારા ડબામાં એક વહોરા ગૃહસ્થ બેઠા હતા તેમને ચાહ પીવી હતી; પણ મુસલમાની ચાહવાળો કોઇ છોકરો દેખાયો નહિ; તેથી તેઓ બબડયાઃ

"ભરૂચ જેવા ઇસ્ટેસને પન ચાઈ ના મોલે એ બી તાજુબીની વાત છે!" તરતજ નંદુભાઇ ઉઠયા.

"સબૂર, હું મુસલમાની ચાહવાળાને હમણાં પકડી લાવું છું" કહી તેઓ ઉતર્યા. બરાબર અઢી મિનિટમાંજ તેઓ ચાહવાળાને પકડી લાવ્યા. ગાડી ઉપડવાને હવે એકાદ મિનિટ બાકી હશે તેવામાં પેલા કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થે મને પૂછ્યુંઃ

"અહીં કંઈ છાપું બાપું નહિ મળતું હોય?"

"ના કેમ મળે?" નંદુભાઈ વચ્ચે બોલી ઉઠયા અને "હમણાંજ લાવી આપું છું" કહી ડબામાંથી ઉતરી અદૃશ્ય થયા. એકાદ મિનિટમાંજ ગાડી ઉપડી; પણ નંદુભાઇની મૂર્તિ દૃષ્ટિગોચર થઈ નહિ. અમે બધાએ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

"બલામાંથી બચ્યા" એક જણે કહ્યું; પણ એટલામાં પ્લેટફોર્મ ઉપર કોઇના દોડવાનો અવાજ સંભળાયો, અને ટ્રેઇન હજી અતિ વધારે તે પહેલાં તો નંદુભાઇએ દોડતા આવી અમારો ડબો પકડી પાડયો અને અંદર દાખલ થઇ છાપું પેલા ગૃહસ્થના હાથમાં મૂકી બેઠા, અને વિજયી સ્મિત ફરકાવી ચારે બાજુએ અમારા તરફ જોયું. પેલા ગૃહસ્થે પેપરનો એક આનો તેમને આપ્યો જે તેમણે ઘણી આનાકાની પછી લીધો અને પરોપકારી કાર્યોમાં ઉમેરો કરવા પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં આમનેમ નજર ફેંકી.

એક મુસ્લીમ બિરાદરને પાણી પીવું હતું; તેને ટ્રેઇનની બારી બહાર માથું કઢાવી પોતાના લોટા વતી ઉંચેથી પાયું. ધીમેથી મેં ખીસામાંથી સીગારેટ કાઢી ત્યાં તો તેમણે પોતાના ખીસામાંની દિવાસળી કાઢી સળગાવી ધરી. મેં સીગારેટ સળગાવી. ડબાના ઉપરના પાટિયા ઉપર કોઇની ટંક આગળ ખસી આવી હતી તે તેમણે પાછળ ધકેલી. પેલા કાઠિયાવાડી ગૃહસ્થના ચશ્માનો કાચ ઝાંખો થઇ ગયો હતો. તે તેમણે પોતાના રૂમાલથી લૂછયો અને મારા નાક ઉપર માખ બેઠી હતી તે તેમણે ઉડાડી. પરોપકારની હવે તો હદ થતી હતી.

૨૧–બાબુ

(સંપાદકઃ–માસ્તર બિસ્મિલ)

("અમૃત–બજાર" પત્રિકાનાં સૌથી પહેલા સંપાદક મહાત્મા શિશિરકુમાર ઘોષનું નામ રાષ્ટ્રીય ને સાહિત્ય મંડળોમાં સુપરિચિત છે. તેઓ પોતાના હાસ્યરસિક ને રમુજી લખાણોના પ્રતાપે બંગાળી સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન ધરાવે છે.

બંગાળના જમીનદારો પછી પાશ્ચાત્યોના રોષના શિકાર બિચારા અંગ્રેજી ભણેલા બંગાળીઓ બન્યા, જેમને સામાન્ય રીતે બાબુ કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત લેખમાં એક યુરોપીય પ્રવાસીની કલમથીજ તેની વ્યાકુળ સ્થિતિનો સારો ચિતાર આપ્યો છે, જેનો અનુવાદ આ નીચે રજુ કરવામાં આવે છે. સંપાદક)

અણધાર્યો હિન્દુસ્તાનના કિનારા પર હું ભારે શાનથી ઉતર્યો. જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાંના નિવાસીઓ મને જોતાંજ અદબપૂર્વક ઉભા થઈ જતા, ગામમાં ગાતી સ્ત્રીઓ ચૂપ થઇ જતી, રડતાં બાળકોને શાન્ત કરી દેવામાં આવતાં; અને હું મારા જાતિગૌરવની સાથે ધીમાં ડગ ભરતો તેઓ વચ્ચેથી પસાર થઇ જતો. આવા વાતાવરણમાં રહીને નિશ્ચિંતતા, આનંદ ને શાંતિનું હોવું આવશ્યક હતું; પરંતુ કાનપુર પહોંચતાં આ શાંતિ ને સુખ, વ્યાકુળતા અને ભયમાં પરિવર્તન પામ્યાં. મારા જેવા બલિષ્ટ ને બહાદુર શખ્સની હાલતમાં આમ એકાએક મહાન પરિવર્તન થયું, એ અત્યંત આશ્ચર્યકારક બીના હતી, જેનું કારણ જાણવા માટે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યમાત્ર ઉત્સુક હોયજ.

સાંભળો. એ શાંતિનો ભંગ કરનાર બંગાળનો તે જાનવર હતો, જેનાં વર્ણનોથી અખબારોનાં કોલમો ભરપૂર જોવામાં આવે છે. એમ બન્યું કે એક દિવસ મારો મિત્ર જેને ત્યાં હું ઉતર્યો હતો, તે ઓફિસેથી ગભરાયેલો આવ્યો ને કપડાં ઉતાર્યાં વિનાજ પથારી પર જઇને પડ્યો. મેં સહાનુભૂતિ ભરેલા ભાવે તેના આ ગભરાટનું કારણ પૂછ્યું. તેણે મને આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યોઃ "પેલા બાબુએ મને મારી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] બનાવી દેશે."

હવે મારાથી રહેવાયું નહિ મેં [illegible] કહ્યું "આપ શા માટે ચાબુક રાખો છો ?"

તેણે કહ્યું "એમ કર્યા વિના [illegible] નથી. આ દેશમાં લગભગ દરેક અંગ્રેજ પાસે એક ચાબુક હોય છે કારણ કે તેની મદદ વિના કામ પાર પાડવું અશક્ય છે વળી તેનો [illegible] ઘણું [illegible] ઉપયોગી હોય છે."

હું મારા મિત્રનો આશય મુદ્દલ સમજી શક્યો નહિ. તેની વાતે એ મને ઓર ગૂંચવણમાં નાખી દીધો. તો પણ મેં એને પૂછ્યું કે જે વસ્તુ ત્રાસદાયક હોય, તેનો [illegible] શા માટે કરતા નથી ?"

મારા મિત્રે અત્યંત ઠાવકાઇથી ઉત્તર આપ્યો: "વહાલા મિત્ર! જો કે એ પ્રાણી ત્રાસદાયક છે ખરું, પણ તેનો નાશ કરવાની હિંમત મારામાં નથી. કારણ કે તેના પંજા ને દાંત એવા હોય છે, કે જે વડે તે આપણને ચીરી ફાડી શકે છે. "શું તે બંગાળના વાઘ આફ્રિકાના શેરે બબ્બરથી પણ વધારે હિંસક હોય છે?"

"નારે ના! બાબુ તો અત્યંત સુશીલ ને સભ્ય પ્રાણી છે."

"ભલે તે સુશીલ હોય કે તેની મજૂરી ઓછી હોય ને ઉપયોગી હોય, તો પણ તમને જ્યારે તે પજવે છે, ત્યારે તેને બંદુકની ગોળીનું નિશાન કેમ બનાવતા નથી?"

"હેં! બાબુને ગોળીનું નિશાન બનાવવો? એ શું? તેના બદલામાં હું પોતાના હાથનાં આંગળાં કાપવાં વધારે પસંદ કરીશ. ખરેજ હું તે આંગળી પણ અડકાડી શકતો નથી, બલ્કે તેની સામે નરમાશ ને નાથી બોલવા તથા ભાઇચારાભર્યું વર્તન ચલાવવાની ફરજ પડે કહો કેવી રીતે એને બંદુકનો નિશાન બનાવું? આપ કદાચ એ જાણતા નહિ હો કે આ મૂર્ખાઇભર્યા કામનું શું પરિણામ આવે? ધારો કોઇ એક બાબુને મારી નાખવામાં આવે, તો આખા દેશમાં જારો લાખોની સંખ્યામાં બીજા બાબુઓ વસે છે, તે બધા એકઠા થ ને એવો પ્રચંડ ને ભયાનક કોલાહલ મચાવે કે ગમે તેટલા બહાદુર માણસનો પિત્ત પણ પીગળીને પાણી પાણી થઇ જાય. વળી મનો એ ઘોંઘાટ શેરી, ગલી, ચૌટા, ચોક, શહેર, પ્રાન્ત—એટલે સુધી કલકત્તાથી મુંબઇપર્યંત એકસરખો સંભળાવા લાગશે."

"ઠીક ઠીક, હવે હું સમજ્યો. બાબુ એક એવા પ્રકારનો વાંદરો છે, જેને અમેરિકામાં મેં મોટી સંખ્યામાં જોયા છે. તેમને ત્યાં 'ખી ખી' કરનારા વાંદરા' કહે છે. એનો રંગ ભૂરો થાય છે ને તેની હડપચી નીચે ખાલની એક થેલી લટકતી રહે છે."

"નહિ નહિ, મારા વહાલા દોસ્ત! આ તે ખી ખી કરનારો વાંદરો નથી; એ તો હા, આદમના પુત્રોને તદ્દન મળતો આવે છે. એમાં જે ઠીંગણા કદના હોય છે, તેને ઘણીવાર અંગ્રેજ લોકો ભૂલમાં વાંદરા માની ગોળીના નિશાન બનાવતા. પણ હવે આપ કલકત્તા જવાના છો, ત્યાં પુષ્કળ બાબુ આપના જોવામાં આવશે. વળી લગભગ દરેક સ્ટેશન પર તમને બાબુઓનો મેળાપ થશે. કારણ કે રેલ્વે ખાતામાં બાબુની શક્તિ અત્યાવશ્યક છે. પરંતુ મારી આપને ઉંડી ભલામણ છે, કે આપ બનતાં સુધી બાબુથી સાવધ રહેજો."

બીજે દિવસે મથકમાં મેં કલકત્તાની ટિકિટ લીધી. પણ

તેમાં સફળ થયો.

મેં કહ્યું: "આપ એમને પોતાની સમીપ શા માટે આવવા દો છો?" આથી તેમણે બડબડતાં કહ્યું: "એમનો અસહકાર કરવોજ અશક્ય છે."

અકસ્માત્ તે ગાડીમાં એક ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશક પણ હતા. એમણે ારે અમને તે જાનવરનું નામ લેતા સાંભળ્યા તો તેઓ પણ ૭ક આવીને કહેવા લાગ્યા કે, આ કમબખ્ત બાબુઓના લીધે જ । મારા ધર્મપ્રચારનાં કાર્યોમાં અડચણો આવે છે. આ સાંભળી જીસ્ટ્રેટ સાહેબ બોલ્યા: "આપણા લોકોના તો એ બાબુ જાની દુસ્મન એમનો તો તદ્દન નાશજ કરી નાખવો જોઇએ."

સંયોગવશાત્ એક ડૅાકટર સાહેબ પણ અમારા ડબ્બામાં હાજર ા. એમણે કહ્યું: "સાચેજ, હું તો સંયોગ જોઉં છું ને કોશીશમાં ' કે મારી બદલી કોઇ એવા સ્થાને થાય ત્યાં આ બાબુ નજરેજ પડે. એક બાબુએ મને એટલું દુઃખ આપ્યું છે, એટલો પજવ્યો , કે બસ મારૂં મન જાણે છે. મારા ધંધાની નિષ્ફળતા અધિકાંશે મની ઈર્ષાને આભારી છે."

એક ઇજનેર સાહેબ પણ બેઠા હતા, એમણે ક્રોધમાં પોતાની ડીઓ વાળી લીધી અને ગુસ્સામાંજ બાબુને ગાળો દેતા દરવાજા પર પછાડવા લાગ્યા.

માજીસ્ટ્રેટ, ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક, ડૅાક્ટર, ઇજનેર વગેરે દરેક બાબુને વખોડી દાંત પીસ્યા. આ બધા બનાવો મને ભયભીત કરવા માટે જોઇએ તે કરતાં વધારે હતા. હવે મેં નિર્ણય કર્યો કે, હું બાબુને કમણાં નહિ જોઉં; કારણ કે મારી રિવોલ્વર ખરાબ થઇ ગઇ હતી, અને હું બાબુનો મુકાબલો કરવા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર ન હતો.

માજીસ્ટ્રેટ સાહેબે થોડી વાર રહીને કહ્યું કે, હાવરા સ્ટેશન પર આપને સેંકડો બાબુ મળશે. મેં મનમાં વિચાર્યું: "પ્રભુ! પ્રભુ! મને એમાંથી શા રીતે મુક્તિ મળશે? હું એ વિચારોમા નિમગ્ન હતો ત્યાં હાવરા સ્ટેશન આવ્યું. મારા સાથીદારો મરદાનગીથી દરવાજે ખોલી પ્લેટફોર્મ પર ઉતરી પડયા, પણ મારા મન પર બાબુનો ભય એટલો બધો છવાઇ ગયો હતો કે પ્લેટફોર્મ પર ઉતરવા હિંમત થતી નહોતી. આથી મેં બારીમાંથી ડોકું કાઢી જોવા માંડયું કે ક્યાંક પ્લેટફોર્મ પર બાબુ ફરતા તો નથી ને! પણ કુલીઓએ સામાન ઉતરવા માટે ખૂબ ખેંચતાણ કરવા માંડી. એમને મેં અધીરાઇથી પૂછ્યું—"અહીં કોઇ બાબુ તો નથી ને!"

३२–संपेतरू

(લેખક:–શ્રી. દાલચીવડા)

(૧)

"કાં છગનભાઇ! કાલની ઇસ્ટીમરમાં જવું છે ના ?"

"હા."

"ઠીક થયું, તમે જાઓ એટલે અમારે કંઇ સંપેતરું ખપેતરું મોકલવું હોય તો વાંધો ન આવે."

"સંપેતરું ?" છગનભાઇએ માથું ખજવાળી મગનલાલની સામે જોયું.

"હા. જુઓને, આ મારી મીઠી માટે મગમાળા મોકલવી છે, તે તમે સાચવીને લઇ જજો." મગનલાલે એક કાગળની કાપલી વેરાઇ મગમાળા છગનભાઇના હાથમાં મૂકી.

છગનભાઇ એ મગમાળાને ઠેકાણે મૂકે ત્યાં તો બહારથી અવાજ સંભળાયો:

"છગનભાઇ ઘરમાં છે કે ?"

"હા, કેમ ? કોણ છે ?"

"એ તો હું બિહારીલાલ."

"ઓહો બિહારીભાઇ! આવો આવો" છગનભાઇએ વિવેક કર્યો.

"કેમ ક્યારે જાઓ છો ?" બિહારીલાલે ટેબલ પર પડેલી પાનની રકાબી હાથમા લેતાં લેતાં પ્રશ્ન કર્યો.

"કાલે સવારે."

"સ્ટીમરમાં કે ટ્રેનમા ?"

"જવું"તું તો ટ્રેનમાં, પણ આ વખતે ઘરનો સામાન વિશેષ થઇ પડવાથી સ્ટીમરને પસંદગી આપી."

"ઠીક કર્યું, ઠીક કર્યું. જુઓને છગનભાઇ ! મારૂં એક સંપેતરું જરૂર લેતા જજો."

"તમારૂં વળી શું છે ?"

[illegible]

(૨)

[illegible]

"[illegible] ગયા [illegible] થય છે.'

"[illegible] નક્કી કરે.

"મારૂં માનો તો બધાંય પાછાં મોકલી દો."

"એમ બને ?"

"કેમ ન બને? આ બધાયના બાપના શું આપણે નોકર છીએ કે છેક અહીંથી ઇસ્ટીમરમાં એની આ લપ પહોંચાડીએ? ઇસ્ટીમરમાંથી મછવામાં, મછવામાંથી ટાંગામાં, ટાંગામાંથી રેલગાડીમાં અને રેલગાડીમાંથી ગાડામાં—એમ કેટલે ઠેકાણે ફેરવવાં પડશે । કંઇ વિચાર કર્યો ?"

મિસિસની આ ગણતરી છગનભાઇને ગળે ઉતરી.

"તારી વાત સાચી છે, આ સંપેતરાં ભારે પડી જાય..."

"કાં છગનભાઈ! જાગો છો ?" ઓરડી બહારની સાંકળ ખખડી.

"એ કોણ છે ?"

"ઉઘાડો ઉઘાડો, ભલા માણસ! દેશ જવું હોય એનાથી આવું વ્હેલું સૂવાય ?"

મિસિસે જઇને બારણું ખોલ્યું.

"હું જરા મોડો થયો એ માટે માફ કરજો. બજારમાં પપનસ હોતાં એટલે વાર થઇ ગઇ."

"પપનસ ? સુંદરદાસ! આટલાં બધાં પપનસને શું કરવાં છે ?"

"તમને ખબર નથી. આપણો કિશોર હમણાં દેશમાં છે એને પપનસ બહુ વહાલાં છે. એનો આજે સવારે જ કાગળ આવ્યો કે કોઇ ઘર જેવું માણસ આવતું હોય તો એની સાથે થોડાં પપનસ મોકલી આપજો."

"પણ એકાદ પપનસ લઇ જવાનું ઠીક પડે, આટલાં બધાં પપનસ તે સાથે શી રીતે લઇ જવાય ?" સહેજ કચવાઇને છગનભાઇએ સુંદરદાસ સામે જોયું.

"કંઇ વધારે નથી. વધુ ભાર ન થાય એટલા માટે મેં માત્ર આ દોઢ ડઝન પપનસ લીધા છે."

"માત્ર દોઢ ડઝન !" બોલતો છગનભાઇ વ્યંગમાં હસ્યો.

"ભલા માણસ! તમારા જેવું ઘરનું માણસ જાય અને અમારૂં આટલું સંપેતરૂં ન લઇ જાય ?"

"પણ આ તે સંપેતરૂં કે સંપેતરો ?" છગનભાઇએ હસીને આ વજનદાર સંપેતરા તરફ સુંદરદાસનું લક્ષ ખેંચ્યું.

"સામાન ક્યાંક તોળાવવો પડશે તો એનો ખરચ હું આપીશ." સુંદરદાસે સહેજ ગંભીર થઇને કહ્યું.

"અરે ખરચ બરચ તો ઠીક, પણ સ્ટીમરમાંથી પાછું ટ્રેનમાં

સાંભળ્યું કે તમે જવાના છો એટલે સવારના વહેલો ઉઠી ભુલેશ્વર ગયો અને ત્યાંથી આ શીંગો ખરીદી મારતે ઘોડે વિક્ટોરિયામાં અહીં આવી પહોંચ્યો.

"એમ કરો. આટલી બધી શીંગો ડોસીમા ખાઈ નહિ શકે. ઠાલી સુકાઈ જશે. દશ-બાર આપો એટલે હું ડોસીમાને પહોંચાડી દઇશ. અને વધુ જોઈતી હશે તો ચોરવાડમાં આપણા ઓળખીતા ઘણા છે, ત્યાંથી કાગળ લખીને મંગાવી આપીશ."

"એ તો ઠીક, પણ ક્યાં ચોરવાડ અને ક્યાં આપણું ગામ?"

"કંઇ ખાસ છેટું નથી. અને ચોરવાડની સરખવાની શીંગ એટલે ઓર ચીજ. આ શીંગો તો એની પાસે કંઇ હિસાબમાંજ નથી."

"છગનભાઇએ આ રીતે બહુ સમજાવ્યો છતાં પેલા ભાઇએ તો એ શીંગનો ભારો છગનભાઈના સામાન વચ્ચે ગોઠવી દીધો.

સત્તાવીસ ભેળાં અઠ્ઠાવીસ, એ હિસાબે છગનભાઇનો સામાન સ્ટીમરપર ચઢ્યો. મજૂરોએ છગનભાઈ પાસેથી મજૂરી પણ ઠીક લીધી.

આખરે એ કકળાટ વચ્ચેથી ઉપડયા, સ્ટીમરે ભુંગળું વગાડ્યું, ત્યાં એક માણસ દોડતો આવ્યો અને ડેક પર સામાન ગોઠવતા છગનભાઇને બૂમ પાડી:

"એ છગનભાઇ! આ એક સંપેતરૂં લેજો." બોલતાં બોલતાં એ બોલનારે એક ફેન્સી કાગળમાં બાંધેલી મિઠાઇની ટોપલીનો છૂટો ઘા કર્યો. એ ઘા બરાબર છગનભાઈના નાકમાં લાગ્યો અને છગનભાઇને એક ક્ષણ તમ્મર આવી ગયાં.

ઉપડતી વખતે આવા અપશુકન થવા માટે મિસિસ છગનભાઇ બબડયાં: "મારાં રોયાં આ સંપેતરાં તો જીવ લઈ ગયાં."

સ્ટીમર ઉપડી, થોડી વારે છગનભાઇને કળ વળી.

"ઈ સંપેતરાનો ઘા કરનારો કોણ હતો?"

"ઓળખ્યો નહિ? કમુ ડોશીનો લાલીઓ."

"મુઓ એ લાલીઓ! આવી રીતે આમ ઘા કરાય? કેવુંક લાગ્યું છે!"

"ખાસ કંઇ બહુ નથી લાગ્યું. ઇ તો નાક પર સીધો ઘા આવ્યો એટલે થોડી કળ ચડી ગઈ હતી."

(૪)

સ્ટીમરના તુતક પર છગનભાઇનો સામાન એક નાનું સરખું પ્રદર્શન ભર્યું હોય તેવો લાગતો હતો. એ જગ્યા આગળથી પસાર

એ મિઠાઇનું સંપેતરૂં પૂરૂં કરી પછી લીધા કુરમરા, જરદાળુ, દ્રાક્ષ અને એ બધું પણ ખલાસ કર્યું. આમ જેટલાં સંપેતરાંમાં ખાવાનું હતું એ બધું છગનભાઇએ વહેંચી દીધું.

ડેક પરનાં મોજાંથી કેટલાંકનાં કપડાંઓ ભીનાં થઇ ગયાં હતાં. એ સર્વને કપડાંનાં સંપેતરાં તોડી છગનભાઇએ નવાં કપડાં પહેરાવ્યાં.

માત્ર એક મગમાળા સિવાયનાં બધાં સંપેતરાં વેરાળ આવે એ પહેલાં ખલાસ થયાં.

"તમે આ લોકોને જવાબ શું આપશો ?" મિસિસે વેરાવળનો કાંઠો દેખાતાં છગનભાઈ સમક્ષ પ્રશ્ન મૂક્યો.

"શેનો જવાબ ?"

"સંપેતરાં બધાં ખલાસ કર્યાં એનો ?"

"એમાં જવાબ શું આપવાનો છે ! ખરી હકીકત છે કે તોફાન થયું એટલે સ્ટીમરમાં વધુ દિવસ રહેવું પડ્યું. અને એ વખતે ખાવાનું હોવા છતાં ભૂખે કોણ મરે ? વસ્ત્રો પડયાં હોય છતાં ટાઢે કોણ થરથરે ! એ હિસાબ. સંપેતરાંનો બીજાને કાજે ઉપયોગ થયો."

× × × ×

છગનભાઈ ભંડુરી પહોંચ્યા ત્યાં તો સંપેતરાં લેનારાઓ વાટ જોઇને બેઠાં હતાં તે તુરત એકઠાં થઇ ગયાં. છગનભાઇએ એ સર્વને જ્યારે સનાનના સમાચાર આપ્યા ત્યારે કેટલાકોએ ગુસ્સે થઇને મુંબાઈ કાગળો લખ્યા. એ કાગળો મળતાં કેટલાકોએ થોડી ધુંવાફુંઆ કરી, પણ એમાં કોઇનું શું ચાલે ?

× × × ×

બીજે વરસે જ્યારે છગનભાઇ મુંબાઇથી ભંડુરી આવ્યા ત્યારે એક પણ સંપેતરૂં કોઇએ એને આપ્યું નહિ અને છગનભાઇએ એ માટે તે દિવસે સ્ટીમરમાં નડેલા તોફાનનો આભાર માન્યો.

("શારદા" માસિકના એક અંકમાંથી)

એ લોકોને કહ્યું: "આ ઓરડામાં અક્કલના લાડુ મૂકી છે. તેમાં એક સવાશેરનો છે. સૌએ એક એક લાડુજ લેવાનો ત, એકેક લઇ લ્યો."

ત્યાં તો મચ્યું ધમસાણ. લાડુ લેવાની દોડાદોડમાં કોઇ કચડાયા, ફુંદાયા, કોઇને ધક્કા વાગ્યા, કોઇને મુક્કા વાગ્યા. સૌ લાડુ લઇને ફરે અને બધા સમજે કે મારો લાડુ સવાશેરનો, મારામાં અક્કલ વિશેષ!

આખરે એ ટોળું વીખેરાયું. થોડો સમય ગયો ત્યાં બીજું આવ્યું. ભગવાન! અમને અક્કલ! અમે તો રહી ગયા!" એ લોકો બોલ્યા.

"મોડા કેમ આવ્યા?" ભગવાને પૂછયું.

"એ તો જરા મોડા ઉઠાયું." એક જણ શરમાઇને બોલ્યો.

"તે સહન કરો." ભગવાને જવાબ આપ્યો.

તો પણ ભગવાન તો દયાના સાગર ને! તેણે તેઓને કહ્યું: 'જાવ, વાસણ લઇને આવો, તમને પાણી જેવી અક્કલ આપીશ."

માણસો તો ખુશ ખુશ! ઘેર જઇ કોઇએ લોટો, કોઇએ તપેલી, કોઇએ ઘડો તો કોઇએ બાલદી ઉપાડયાં. એક તો એટલો લોભી કે તેણે તો મોટી નાંદ ઉપાડી. ચાલ્યા સૌ ભગવાનને ઘેર!

ભગવાન અક્કલ રેડતા જાય અને વાસણ ભરતા જાય અને ભરી ભરીને ચાલતા થાય. કેટલાકનાં વાસણ અક્કલથી ભરાયાં. એકને ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં કશું ન મળવાથી ચારણી હાથમાં આવેલી. તેણે તેને થાળી ધારી ભગવાને અક્કલ રેડી એટલી ધૂળમાં! પેલા નાંદ અને ગોળાવાળા તો મનમાં ઘણુંએ હરખાય કે સૌથી વિશેષ અક્કલ તેઓનેજ મળેલી, પણ ઘેર પહોંચ્યા પછીજ તેઓને અજાયબી સાથે ખબર પડયા કે નાંદ આખી સારી હતી, ફક્ત તળિયુંજ નહોતું; અને ઉતાવળમાં ગોળાને બદલે ગોળાનો કાંઠલો હાથમાં આવેલો! તેઓએ નશીબને વગોવીને કપાળ કૂટયું!

થોડા સમય બાદ વળી એક ટૂકડી આવી. પોતે બહુજ મોડા હતા હોવાથી ભગવાન જરૂર ક્રોધે ભરાશે એમ ધારીને તે લોકો પોતાની સાથે તેને લાંચ આપવા કોઇ નાળિયેર તો કોઇ દીવો, કોઇ અગરબત્તી તો કોઇ ખબરઅંતર સાથે લાવ્યા હતા. ભગવાનને જોઇને ગભરાઇ તે લોકોએ એ સર્વ વસ્તુઓનો ઢગલો તેની પાસે કરી દીધો, અને સર્વ લોકોએ એકીઅવાજે અક્કલની માગણી કરી. ભગવાન ખુશી થયા. ઢગલો જોઇ કાંઇ નરમ પડયા, અને જેટલી બાકી હતી તેટલી અક્કલ તે લોકોને વહેંચી આપવા ચોક્કસ કર્યું.

૨૪–સારંગીવાળો

(લેખકઃ–શ્રી. રમણલાલ ન. વકીલ)

સાંજના ૭ વાગ્યા હશે. મારા હમેશના નિયમ પ્રમાણે હું ફરવા જતો હતો. ગામનો દરવાજો વટાવી મેં નદી તરફનો રસ્તો લીધો. ગામથી થોડે દૂર ગયો હોઇશ ત્યાં રસ્તાની બાજુની વાડ પાસે મેં એક માણસને પડેલો જોયો. એનાં કપડાં ફાટ્યાં–તૂટ્યાં હતાં. એટલે પહેલાં તો મને લાગ્યું કે, કોઇ બિચારો ભિખારી થાકયો–પાકયો પડયો હશે. જરા પાસે ગયો એટલે મારો આ ભ્રમ ભાંગ્યો. મેં એને ઓળખ્યો. હા, એ તો એજ–પેલો સારંગીવાળો–દિવાનો ! હું એની છેક પાસે ગયો. એનો શ્વાસ માતો નહોતો. એના પેટમાં ઉંડા ખાડા પડ્યા હતા. જગતને જોઇ જોઇને કે પોતાનું અંતર્ગૂઢ દુઃખ એકાંતે રડી રડીને એની આંખો થાકી ગઇ હતી. એની સારંગીને–પ્રાણથી યે અધિક પ્રિય સારંગીને–તેણે છાતી સરસી ચાંપી હતી, જોડાનો અવાજ સાંભળી એણે એની આંખો જરા ઉઘાડી. મને જોઇ ઓળખી, એક નિઃશ્વાસ મૂકયો ને આંખો બંધ કરી દીધી.

પળ બે પળ હું મૂઢ જેવો ઉભો રહ્યો. મારા પ્રત્યેના આ અણગમાનું કારણ હું હજુ સુધી કળી નહોતો શકયો. મેં નીચા વળી એના કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. એનું શરીર ધીકતું હતું. સ્પર્શ થતાં એણે ફરીથી આંખ સહેજ ઉઘાડી, ને મને જવા સૂચવતો હોય તેમ ફરીથી એણે એ આંખો બંધ કરી દીધી.

× × × ×

અમારા ગામમાં તે બેએક માસથી આવ્યો હતો. તે ક્યાંથી આવ્યો, શા માટે આવ્યો અને કોણ હતો, તે કોઇ જાણતું નહિ. આખો દિવસ તે ગામમાં સારંગી લઇ ફરતો. બજારના [illegible] ખાતરી આપે તેવું મહાન [illegible] ને ત્યાં [illegible] [illegible] સારંગી વગાડી આગળ ચાલતો. [illegible] [illegible] પહેલા મેં એને જોયો નહોતો; પણ એની સારંગીના સૂર

સ્વમુખે કહે એ મને એના આવા વિચિત્ર વર્તન ઉપરથી ગ્રાહ્ય ન લાગ્યું. એની સારંગીના પ્રત્યેક સૂરમાં, એના હૃદયના મૂક, મૂઢ ઉદ્ગાર વહેતા; એ પરથી હું એટલુંજ કલ્પી શક્યો કે આ કોઈ ભગ્નહૃદયી છે. સરલાએ પણ મારી આ કલ્પનાને ટેકો આપ્યો.

એ થોડે દૂર ગયો હશે ત્યાં અમારા પડોશી છગનભાઈ ઓટલે આવ્યા. જગતમાં બધાને મારી સલાહની જરૂર છે એવું માનનારા ગુણમાંના તે એક હતા, એટલે એમણે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે મને શિખામણ આપવી શરૂ કરી.

"બિપિનભાઈ! આવા ભિખારીઓને તમે ઉંબરે ચઢાવો છો તે કોક દહાડો પસ્તાશો!"

"કેમ?" આ શબ્દો પાછળનું રહસ્ય ન સમજતાં મારાથી સ્વાભાવિક રીતે બોલાઇ જવાયું.

"એ તો મારા ભાઇ! તમે રહ્યા ભોળા, તે આવા ચોરટાઓને કેવી રીતે ઓળખી શકો? બાકી એવા લોકો તો ભીખ માગવાને બહાને ગમે તેવા વેશ લઇ ગામમાં આવે, આપણું ઘરબાર જોઇ જાય, રાત્રે ચોરીના ધંધા કરતા ફરે. રખેને એવાને ઉંબરે ચડાવતા!"

ચેતવણીના આટલા શબ્દો ઇચ્છા વિરુદ્ધ સાંભળી, ઓફિસનો વખત થયો હોવાથી હું ઘરમાં ગયો.

બીજે દિવસે છગનભાઇના બારણા પાસે તે સારંગી વગાડતો હતો. સૂર સાંભળી સરલા અને હું હીંચકા પરથી ઉઠયાં. એટલા પર આવતાંજ છગનભાઇની ગર્જના સંભળાઇઃ

"આ...બામટા..."

બીજીજ ક્ષણે છગનભાઇનાં બારણાં બંધ થઈ ગયાં. ધનિકોનાં ઘરમાં નજર સરખી કરવી એ પણ ગરીબાઇનો ગુનો છે.

મેં સંગીતવાળાને બોલાવ્યો. કંઇક ખંચાતે દિલે તે આવ્યો. ઓટલાના પગથિયા પર બેઠો ને આગલા દિવસની માફક એણે તાર છેડયા. સારંગી થોડી વારે બંધ કરી તેણે ઉઠવા માંડયું.

સરલાને સંગીતનો ઘણો શોખ હતો. પણ ગૃહજીવનની અનેક નાનીમોટી વિટંબણાને લીધે એને અત્યાર સુધી સંગીતનો શાસ્ત્રીય અને નિયમિત અભ્યાસ કરવાની તક નહોતી મળી. હવે સરલાને સંગીત શીખવા માટે પૂરતો અવકાશ મળી શકે એમ હતું એટલે મેં પૂછ્યુંઃ "મારી સરલાને તમે સારંગી શીખવશો?"

મેં પૂછેલી તેણે નકારસૂચક જવાબ આપ્યો.

"તમને સારો પગાર આપીશ." તેના શરીરમાં રહેલા સ્થૂલ

ગામમાં ફરે છે."

છગનભાઇ કરતાં મારા નાના, નિર્દોષ મનુની માણસપરીક્ષામાં મને વધુ વિશ્વાસ હતો, એટલે હું શાંત રહ્યો.

"એ બિપિનભાઈ! તમે ગમે તે કહો, પણ મને એ સારંગી-વાળા પર ભારે વહેમ છે. કાં તો એ ચોર હશે, અગર છૂપી પોલિસનો માણસ હોવો જોઇએ."

અમારા ગામમાં આવતા પ્રત્યેક નવા બાવા, ભિખારી કે મદારી માટે આવી કંઈ કંઇ કલ્પના લોકમાનસ કરતું. છગનભાઇની આ કલ્પના માટે મને એમના પ્રત્યે માન તો નજ ઉપજ્યું. ઉલટું, તે દિવસથી મનુના દિલમાંનું છગનભાઇ માટેનું અર્ધું માન ઓછું થઇ ગયું.

આવા ગરીબ માણસ પાસેથી કંઈજ ન લેવા માટે મેં ઘરમાં જઇ મનુને સલાહ આપી. પોતાનો વાંક ન હોવાથી મનુએ પોતાનો બચાવ કર્યો:

"પણ કાકા! અમે કંઇ એની પાસે માગ્યું નહોતું. એ તો એની જાતેજ કંઇ કંઇ લાવી બધાં છોકરાંઓને વહેંચી આપે છે. કાકા! મેં એને આજે પૂછ્યું કે તમે આખો દિવસ સારંગી કેમ વગાડ્યા કરો છો?"

"ત્યારે એણે શું કહ્યું?" સરલાએ પૂછ્યું.

"કે સારંગી મને બહુ ગમે છે. ને પછી પેલા કિરણે પૂછ્યું મારા બાપા તો રોજ ઑફિસ જાય છે ને તમે કેમ નથી જતા? ત્યારે એ કહે કે, મને ઑફિસ નથી ગમતી."

સરલાને ને મને એના વિષે વધારે જાણવાની જિજ્ઞાસા તો થઈજ. સરલાએ મનુને પૂછ્યું:

"બીજું તમને એણે શું કહ્યું?"

"ને બા! મેં એને પૂછ્યું કે તમે કયા ગામના છો? તમારૂં ઘર સગું નથી! ત્યારે તો એણે અમને અદ્ધરજ ઉડાડ્યા, ને પછી સારંગી લઇ એણે ગાવા માંડ્યું—

"હસીલાં બાલુડાં નાનાં, સમજશો સૌ તમે ત્યારે:
મને જે વીતી છ આજે, તમોને વીતશે જ્યારે.

આ ગીત તો એ દરરોજ ગાય છે એટલે અમને બધાને મોઢે થઈ ગયું છે."

આ વાતને પંદરેક દિવસ થયા હશે. હું પરસાળના હીંચકા પર બેઠી શાક સમારતી હતી. મનુ એની નિશાળેથી [illegible]

[illegible]

સારંગીવાળા સાગિનો અસંતોષ મનુથી સહન ન થયો અને ચોપડી બાજુ પર મૂકી ને સારંગીવાળાનો બચાવ કરવા યત્ન કર્યો

"ના, છગનકાકા ! એ કોઈ દિવસ એવું કરતા નહિ અમને બધામાંથી છગીલો અને હું તો સારંગીવાળાને બહુજ ગમતા "

"બેસ બેસ હવે, તમે છોકરાઓ શું સમજો ! મેં તે દિવસે તને નહોતું કહ્યું કે એવા માણસોની પાછળ પાછળ ન જવું એ તો રમાડી પટાવીનેજ પછી આવું કરે " છગનભાઈ સામે હવે મનુ [illegible] એમ નહોતુ, પણ અમને બન્નેને પૂર્ણ ખાતરી

હતી કે આવું ઘાતકી કૃત્ય આ નિર્દોષ સારંગીવાળો ન જ કરે."

"તે છગનભાઇ! એની પાસેથી કંઇ મુદ્દામાલ મળ્યો કે એમ ને એમજ પોલિસે પકડયો ?"

"અરે, એમ તે કંઈએ લોક કાચા હોય છે કે પોતાની પાસે એવો મુદ્દામાલ રાખે ! ને એમાં એવા પુરાવાની જરૂર પણ શી ? એ દરરોજ ગામનાં છોકરાંઓને ખાવાનું આપવાને બહાને પટાવી ગામ બહાર લઇ જતો–તે એના વગર તે કોણ આવું કરે !"

છગનભાઇના આવા તર્કશાસ્ત્ર સામે મારી દલીલ ચાલી શકે એમ નહોતી. એટલે મેં એ પ્રકરણ આગળ લંબાવવા પ્રયત્ન ન કર્યો ને છગનભાઇનો દેવદર્શનનો સમય થયો હોવાથી એ પણ વિદાય થયા. જમી કપડાં પહેરી હું ઑફિસે ગયો. હું, સરલા કે મનુ સારંગીવાળાને ખૂની માનવા તૈયાર નહોતાં.

અમારે ત્યાંથી ઊઠી છગનભાઇ બે–ચાર બીજાં ઠેકાણાં કરતા એકેક પહોંચતા. ત્યાં અર્ધો પોણો કલાક આવા ગામગપાટા મારી, બન્દરમાં વળી પાછા બે પાંચ દુકાને જઇ, ઘેર પાછા આવતા. આપણા દેશમાં આવા સારા શહેરકી ફિકર રાખનારાઓની સંખ્યા અતિ વિશાળ હોવાને લીધે, પશ્ચિમના દેશોની પેઠે આપણા સામાજિક કે નાગરિક જીવનમાં આપણે માટે છાપું એ અનિવાર્ય વસ્તુ નથી.

સાંજે હું ઑફિસેથી ઘેર આવ્યો, ને છગનભાઇને બોલાવવા મેં મનુને મોકલ્યો. છગનભાઇ જન્મથી પૈસાપાત્ર હતા એટલે ઘેર બેઠાં એ લેણદેણનો ધંધો કરતા. જમીને બે કલાક આરામ લેતા ને સંધ્યાકાળે પાછા સવાર પ્રમાણેના પોતાના સામાજિક ને ધાર્મિક વ્યવસાયો પતાવતા. મનુ આવ્યો ને પાછળજ છગનભાઇ દાખલ થયા. બપોરે એ ઘરની બહાર નહોતા નીકળતા એટલે બહુધા સાંજવર્તમાનની ગરજ મારે સારવી પડતી.

"કેમ છગનભાઇ! પેલા સારંગીવાળાને છોડી દીધો એ તમે સાંભળ્યું કે ?" સરલા અને મનુ બંને ખુશ થયાં.

"શું કેંછ મારા સાહેબ ! આવા ભયંકર માણસને છોડી દેવામાં સરકારે મોટી ભૂલ કરી છે. કાલ ઊઠીને એ તો બીજાં છોકરાંના વતન લેશે."

"પણ એ બિચારો તો તદ્દન નિર્દોષ હતો. આજે બજારમાંજ દ. [illegible] ફોજદાર મળ્યા તેમણે મને વાત કરી. આજ બપોરે ઉજા[illegible] [illegible]ના ખરમાંથી હડીઓ અને છોકરાનાં કપડાં મળ્યાં. બોલો, [illegible] પૂરાવો જોઈએ ?"

"અહીં તમારી તબિયત વધારે બગડશે. મારે ઘેર આવો. ત્યાં કંઈ ઉપચાર પણ થાય. તમને આરામની ઘણી જરૂર છે."

"આરામ મારે માટે સર્જાયો નથી. જીવનનો મને મોહ નથી, મૃત્યુનો ભય નથી. મૃત્યુના અભાવે જ હું આ ઘડી સુધી જીવતો રહ્યો છું."

મૃત્યુ વિષેની આ નિર્ભયતા, જીવન પ્રત્યેની આ નિર્મોહતા ને જગત પ્રત્યેની ઉદાસીનતા જોઈ હું મૂઢ બની ગયો. એણે આગળ બોલવું શરૂ કર્યું: "આ દસબાર હજારના ગામમાં મેં માનવતા જોઈ માત્ર તમારે આંગણે. એ માનવતાનો મને ભય લાગ્યો. અને મેં તમારા આંગણાના દર્શનનો પણ ત્યાગ કર્યો."

"એમ કરવાની શી જરૂર હતી?"

"એ માનવતા કદાચ મને લોભાવે, એ માનવતા જોઈ મને કદાચ જીવન અને જગતનો મોહ ફરીથી લાગે. કદાચ જીવન અને જગતના સંપર્કે મૃત્યુના ભયનો મારા મનમાં ફરીથી સંચાર થાય."

"...શુ મૃત્યુ માટે એટલી બધી અધીરાઈ શા માટે?" મારાથી ...રે ન રહેવાયું.

"કારણ, જીવન કરતાં મૃત્યુ વધારે મીઠું છે, જીવન કરતાં ત્યારે શાન્તિ છે, સુખ છે એની મને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી છે."

"ભાઈ! આટલી નાની ઉંમરમાં આટલા બધા નિરાશાવાદી ...ર થાઓ છો?"

"હું નિરાશાવાદી નથી, સદાય આશાવાદી હતો અને છું. મને ...નની પરવાહ નથી. હું તો મૃત્યુની પેલે પારના ભાવિનાં સ્વપ્નાં ...જ જોઉં છું. જગત અને જીવનના વિચારે હું કંટાળતો નથી— ...ર છું, કંપું છું; પણ મૃત્યુના વિચારમાત્રે હું રાચું છું."

આ વિચિત્ર આશાવાદ સેવનાર માનવ સાથે અત્યારે દલીલ ...વાનો સમય નહોતો. એને ગમે તેમ કરી સમજાવી મારે આ ...ખોલી લઈ જવો હતો એટલે મેં બીજો ઉપાય અજમાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો.

"ભાઈ! તમારે મારે ઘેર ન આવવું હોય તો ન આવશો, પણ કોઈ તમારાં સગાંવહાલાં હોય તો હું તેમને ખબર આપું?"

"તમારા આ સદ્ભાવ માટે હું આભારી છું; પણ એ તસ્દી લેવાની જરૂર નથી. મારે જગતમાં આ સારંગી સિવાય કોઈ નથી. ... તે મારે મન નકામાં જ છે."

"તમે એકાકી જ છો?"

છીએ, એટલે મારી અનિચ્છા છતાં મારો હાથ એના હાથમાં મુકાઇ ગયો. મૃત્યુને કિનારે ટળવળતા એ આત્માને એથી કેટલી શાન્તિ વળી હશે? મારી નજર એના મુખ પર પડી. એની આંખોની ધાર ઉપર બે અશ્રુબિંદુ ચમકતાં હતાં.

"ભાઇ! આ શું? તમે રડો છો?"

"હા. મારા દુઃખે નહિ, મૃત્યુના ભયથી પણ નહિ, જગતના મોહને લીધે પણ નહિ. હું રડું છું માત્ર એકજ વિચારેઃ હું એકલો આ વિશાળ ને ક્રૂર, કદરહીન જગતમાં આવ્યો તેમ એકલો જઇશ, એ વાતનો મને શોક નથી. મને વિચાર આવે છે આ મારી વહાલી સારંગીનો. એણે જીવનભર મને સાથ, સંતોષ અને સુખ આપ્યાં. એને મારી સાથે લઇ જઇ શકતો નથી એટલા પૂરતું મને દુઃખ થાય છે. હા! મારી સારંગી...એનું શું થાય?"

એણે સારંગી ફરીથી છાતી સરસી ચાંપી ને ઉપર ઉગ્ર પ્રેમ-ભર્યું એક ચુંબન અર્પ્યું.

"ભાઇ! મારી સમાધિ પાસે આ સારંગી તમે મૂકશો?"

જવાબ માટે તેણે મારી સામે જોયું; મેં આંખથી હા પાડી. હવે એની આંખમાં મૃત્યુનાં ઘેન ઉભરાતાં હતાં. એના અવાજમાં એક જાતની ઉગ્રતા, ઘેલછા આવવા માંડી હતી. તેણે અર્ધભાનમાં લવવા માંડ્યુંઃ

"મારી પ્રાણથીયે અધિક પ્રિયતર સારંગી...ના. - ના. જગત ક્રૂર છે. એ તને મારી નાખશે." એણે એક નિશ્વાસ મૂક્યો.

"તો હુંજ તને મારે હાથે કેમ ન મારી નાખું?"

એ શબ્દો બોલતાની સાથેજ એણે શરીરમાં રહેલું અલ્પ બળ એકત્ર કરી ઉદ્દેલા પ્રયત્ને સારંગીના તાર તોડી નાખ્યા. મારાથી વિનાયત્ને 'હં' બોલાઇ ગયું. એણે એક સ્મિત કર્યું ન કર્યું ને આ ઉગ્ર પ્રેમ અને ભયંકર તિરસ્કાર વર્ષાવતી આંખો સદાને માટે મીંચાઇ ગઇ.

સ્વર્ગમાં નવા આવનાર આત્માને સત્કારતી અપ્સરાના ગાલ પર આનંદની સુરખી પથરાઇ રહી ને જગત તરફ એક તિરસ્કારભરી, કોપભરી નજર નાખી ભગવાન સવિતાનારાયણ નદીની સામે પારના પર્વતોમાં ઊતરી પડ્યા. રાત્રિના અંધકારે ઊંડના એક કરુણ રસભરી જીવનકથા ઢાંકવા માટે જગત સાન્નિધ્યમાં પર અંધકારમાં ઊતરી પડી.

(જાન્યુ. ૧૯૨૫ના "કૌમુદી"માં)

એજ, એજ. બેટા! હું એજ જોઈ રહી હતી. કેવું સુંદર દશ્ય છે!"

"ઘણુંજ સુંદર! જાણે જગતભરની સુંદરતા અહીં આપણા દેશમાંજ આવીને સ્થિત ન થઇ હોય!"

"હં! તો બેટા! એવો સુંદરતાભર્યો આપણો આ જાપાન દેશ એજ આપણી સર્વની મા! જો, જરા ધ્યાનપૂર્વક વિલોક. તારા અંગેઅંગમાં આ ભૂમિની ધૂળ સમાયલી તને લાગશે. તું જે અન્ન ખાય છે, જે પાણી પીએ છે, જેના ઉપર ચાલે છે, તેમજ જેનાં આવાં સુંદર દશ્યો જોઇ આનંદ પામે છે તે સર્વ એ તારી માતાઃનાંજ છે. અને હં! હું પણ તારી મા છું ખરું ને?"

"હા!"

"તો ધાર કે તારા દેખતાં કોઇ મારી છેડતી કરે, મારું સૌભાગ્ય નષ્ટ કરવા ઇચ્છે, અરે મારી આ છાતી પર પોતાના તીક્ષ્ણ ભાલાઓ વડે ગાઢ અત્યાચાર કરવા ઇચ્છે, તો તું શું કરે?"

"મારા આ સબળ હાથો વડે પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી હું તે ન થવા દઉં."

"શાબાશ બેટા, શાબાશ! ત્યારે થા તૈયાર. કર્તવ્ય બજાવવાનો સમય તારા માટે આવી ચૂક્યો છે. બચપણથી આજસુધી જેની ગોદમાં તું ખેલ્યો છે, અને મૃત્યુ પછી પણ તારી ભસ્મ જે પોતાના અંચલમાં બાંધી હૃદય સરસી ચાંપી રાખશે; તે જાપાન માતાને આજ તારા જેવાઓની આવશ્યકતા ખડી થઇ છે. જાપાનના અન્નથી બનેલ રક્તનું એકે એક બિંદુ તેનું છે. એટલે તે તેના માટેજ વપરાવું જોઇએ. પોતાની નિર્દય આંખો વડે રૂસ આપણી માતા તરફ તાકી રહ્યું છે; અને તે પ્રત્યે ઘોર અત્યાચારો કરવા ઇચ્છે છે. એટલેજ પોતાની વહારે ચડવા જન્મભૂમિ આજ પોકારી રહી છે. માટે જો તને તારા કર્તવ્યનું ભાન હોય, તારી માતાની લાજ લુંટાતી તારાથી ન જોવાની હોય, તો જા, આપણા દમાન પાસે જા. અને સૈનિક તરીકે નામ નોંધાવી આવ." કહી વીર માતા પોતાના એકના એક પુત્ર તરફ શૌર્યભરી નજર નાંખી રહી. વીર માતાનો એ વીર પુત્ર પણ તૈયાર હતો. તરતજ પોતાની વૃદ્ધ અને વહાલી માતાને પ્રણામ કરી તે દમાનના તંબુ તરફ રવાના થયો.

(૨)

"મા! મા! મારાં [illegible]"

રાત્રિકાળ વીતી ગયો હતો, પણ હજુ અંધકાર નહોતો [illegible]

ા સિવાય મારા માટે આ જગતમાં કોઇ નથી. મારી એ માતાને ખહુજ ચાહું છું. પણ તેથી કાંઇક રીતે અધિક આપણી આ તૃભૂમિ જાપાનને ચાહતાં મને શીખવવામાં આવ્યું છે. વળી તોપ ને બંદુક એ વસ્તુઓ અવશ્ય ભયાનક તો છે, પણ મેં માતૃપ્રેમ-પી અભેદ્ય કવચ પહેર્યું છે. તો પછી મને તેનો ડર કેવો ?'

"તે સાંભળી તેમણે મને તેમની વધુ નજીક ખેંચ્યો અને મારા સ્તક પર હસ્ત મૂકી કહ્યું: "વીર બાળક ! તારા આવા કથનથી મને ઘણીજ પ્રસન્નતા ઉપજે છે. પણ દિલગીર છું કે, હું તને સૈનિક તરીકે દાખલ નહિ કરી શકું. જો તું સૈનિક થાય તો પછી તારી પેલી વૃદ્ધ માતાનું કોણ ?"

"મા ! તે સાંભળી આખો પહાડ ચઢી શિખરે પહોંચતાંજ નીચે ગબડી પડાય અને જેવું દુઃખ થાય એવું દુઃખ મેં અનુભવ્યું. હું કશું પણ ન બોલી શક્યો, અને નીચું જોઇ રહ્યો હતો ત્યાં ને ત્યાં સ્થિર થઈ ઉભો રહ્યો. એકાદ મિનિટ પછી કપ્તાને હસતા મુખે કહ્યું: 'વીર યુવક ! જા ભાઇ ! તને નિરાશ કરતાં મને ઘણીજ દિલગીરી થાય છે.'

"અંતમાં લથડતા પગે હું ઘેર આવતો રહ્યો."

વૃદ્ધા આ સાંભળી ઉંડા વિચારમાં ગરક થઇ ગઇ. ઘોર જંગલમાં રસ્તો ભૂલતાં ભટકતી વખતે જે ચિંતા મુખ ઉપર જણાય, એવીજ ચિંતા ઘડીભર તેના મુખ ઉપર છવાઇ રહી. એવામાં એકાએક તેના મુખના ભાવો બદલાઇ ગયા. ચિંતાને બદલે પ્રસન્નતા છવાઈ ને તે બોલીઃ "બેટા ! હું તારા માર્ગમાં કંટકરૂપ નીવડી, ખરું ! હશે ! ચાલ, ચિંતા ન કરીશ. કાલે તું અવશ્ય તારું નામ નોંધાવી શકીશ."

ફરી તે ઘણાજ હોંસભેર રસોઈ બનાવવા લાગી. અવ્યવહારૂ અને સરળ યુવક માતાના ભાવો જાણી શકવા અસમર્થ હતો.

(૩)

"કેમ વીર યુવક ! આજ ફરી કેમ પાછો આવ્યો ?" યુવકને પુનઃ આવેલો જોઇ કપ્તાને પૂછ્યું.

"સૈનિક તરીકે નામ નોંધાવવા."

"હા ! પણ તું સૈનિક થશે તો પછી તારી વૃદ્ધા માતાની સેવા કોણ કરશે ?"

યુવકે તેનો કંઇ જવાબ ન આપતાં ખિસ્સામાંથી એક પત્ર બહાર કાઢ્યો અને કાંપતા હાથેથી તે કપ્તાનને આપ્યો. આશ્ચર્ય-

૩૬–નિષ્ઠુરતાનો ભોગ

(લેખિકાઃ–શ્રીમતી બચુબેન)

"અરે ! આ લોહીલુહાણ થઇ કોણ પડયું છે ? આટલા બધા લોકો પાસે ઉભા છે છતાં નથી કોઇ એની સારવાર કરતું કે નથી કોઇ એને હોસ્પિટલમાં લઇ જતું !" છાપું વાંચતાં વાંચતાં અંબાલાલ શેઠની નજર રસ્તાના એક ખૂણા પર પડી અને ભારે અજંપાની વચ્ચે ઉપલા શબ્દો તેમના મુખમાંથી સરી પડયા.

તેઓ એકદમ પોતાના નોકરને લઇ નીચે દોડી ગયા અને લોકોને ધક્કા મારી પેલા માણસ પાસે પહોંચી ગયા. એની દેખાતી કંગાલીઅત, મરવાની બીકે ટકાવી રાખેલું એનું હાડપિંજર જેવું શરીર અને લોહીથી ખરડાએલું એનું માથું જોઇ શેઠને કમકમાં આવ્યાં.

"બધા જોઇ શું રહ્યા છો ? આટલું લોહી વહ્યા છતાં તમે એને એમ ને એમ પડી રહેવા દીધો છે ? તમને શરમ નથી આવતી ?" શેઠનું લોહી ઉકળી આવ્યું.

'સાહેબ! એ તો હરિજન છે, એને અડકીએ તો અમે દર્શન કરવાના રહી જઇએ અને અમારો આત્મા અપવિત્ર થાય તે જુદો." ત્યાં ઉભેલા મહાત્માઓમાંના એકે બેદરકારીભરી રીતે ખરું કહી દીધું.

હરિજનનું નામ સાંભળતાં શેઠ જરા ચમક્યા તો ખરા, પણ બીજેજ ક્ષણે તેણે આજુબાજુ નજર નાખી નિશ્ચયાત્મક સ્વરે પોતાના નોકરને કહ્યું: "બાલુ! આને હોસ્પીટલમાં લઈ જવાનો હવે વખત નથી. આપણે ઘેર એને લઈ ચાલ." ત્યાં ઉભેલાઓ તરફ નજર નાખી તેમણે કહ્યું: "સંજોગોવશાત્ તમારી નક્કી કરેલ નીચી કોમમાં જન્મેલા માણસ પ્રત્યે આટલી બધી ઘૃણા ? ઓ દાંભિકો! ધર્મને નામે તમારા પોતાના ભાઇઓને હડધૂત કરી તમારી સ્વાર્થવૃત્તિ પોષવાનાં સ્વપ્નાં સેવો છો ? હા, પણ હું ભૂલ્યો, સ્વાર્થ સર્યા પછી ઈશ્વરની મ.ગો ફેંકનાર ઈશ્વરની આરાધના કરવાનું ભૂલી જાય છે, તે આવા કંગાલ તરફ મમતા બતાવવાની તો તેઓ શા માટે પરવા કરે ?" અંબાલાલે બન્નેની દાંભિકતા ખુલ્લી પાડી અને તે ઘર તરફ ચાલી ગયા.

અંબાલાલે દરદીને મલમપાટા કર્યા અને ડોકટરની સલાહથી

રે તેની મિલમાં સુથારની જગ્યા ખાલી પડવાનું મને જણાવ્યું ને મારામાં આશાનું કિરણ પ્રગટયું.

"બીજે દિવસે હું મેનેજરને મળ્યો. તેણે એક મહિનો મારૂં મ જોઇ મહેનતાણું નક્કી કરવાનું કહ્યું. મારા કામથી મેનેજરને સંતોષ થયો અને મને કાયમની નોકરી મળી.

×   ×   ×   ×

"નવલકિશોર શેઠને ત્યાં નોકરી કરતાં મને પાંચ વરસ થયાં. મારા કામથી તેમને એટલો બધો સંતોષ થયો કે તેમના ઘરનું કામ પણ મને સોંપવામાં આવતું. વારંવાર ઘેર કામ કરવાનું હોવાથી શેઠીઆઓનાં કારસ્થાન જાણવાની મને બહુ સારી તક મળતી. ઉપરથી ધોળા દેખાતા સફેદ ઠગોની એક મંડળી મારા શેઠને ત્યાં જામતી અને પોતાના હરીફોનાં ગળાં કાપવા માટે ત્યાં કાવત્રાં રચાતાં. ગમે તેવું કાળું કૃત્ય કર્યા છતાંએ માણસરૂપધારી એ નરરાક્ષસો મનનું સ્વાસ્થ્ય કંઈ અજબ રીતે જાળવતા.

"થોડા વખત તો મારૂં ગાડું ઠીક ઠીક ગબડયું, પણ પછી મારા દુઃખનાં વીખરાઇ ગયેલાં વાદળ પાછાં ઘેરાઇ ગયાં. એક એવી ઘટના બની કે જેથી આજુબાજુનું વાતાવરણ મારે માટે ઉદ્વેગમય બની ગયું.

"મારા પિતા ઓચિંતા માંદા થઇ ગયા. એ દુઃખદ સમાચાર મને મળ્યા ત્યારે હું ભાન ભૂલી ગયો અને મારા એક સાથીને લઇને હું મારા પિતાને ઘેર પહોંચી ગયો. મારો સાથી ચાલીમાં દાખલ થતાં કંઇક શંકાની નજરે આજુબાજુ જોવા લાગ્યો. જરા વારમા તો એનું મુખ ગુસ્સાથી લાલ થઇ ગયું અને તે બરાડી ઉઠયોઃ "હું એક મિનિટ પણ અહીં થોભવા નથી મા..." એ શબ્દો પૂરા થાય તે પહેલા તો એ ત્યાંથી ગભરાટમા જાણે તેના પર ઇ હુમલો કરવા આવતું હોય અને બીકથી કોઇ ભાગે તેમ દોડી યો. હું વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો.

"મારા પિતાને ગુજરી ગયાને બે દિવસ થયા. એમના મરણનો આઘાત ઓછો થાય તે પહેલાંજ ધડાકો થશે તેની મને સંપૂર્ણ ખાત્રી હતી અને થયું પણ તેમજ.

"શેઠે મને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો અને હું ગયો."

"શેઠ મને જોતાજ તાડૂકી ઉઠયા

"સાલા હરામખોર ! તારી જાત બતાવી ? તારા [illegible] સ્વાર્થને ખાતર અમારા [illegible] ધર્મ [illegible] ?"

"[illegible]

છેલ્લો ઉપાય અજમાવ્યો. તેની તે ભૂલને માટે તમે એવી શિક્ષા કરી કે તે હંમેશને માટે રઝળતો થયો. તમારા પોતાના લાભને ખાતર બીજાને લાંચરુશ્વત આપી તમે પોતે એને અપ્રમાણિક બનાવો છો, ગુન્હેગાર બનાવો છો. લાંચના જોરે બીજાનો લાભ તમે ઉઠાવો છો. એ ચોરી નહિ તો બીજું શું? પેલા સિપાઇ જેવા સીધી રીતે ચોરી કરે ત્યારે તમારા જેવા શાહુકારો આવી આડકતરી રીતે મોટાઇના સ્વાંગ નીચે ચોરી કરે છે, છતાં તમારા જેવા બદમાસોનો બનેલો સમાજ પૈસાવાળાના ગુન્હા તરફ ઉપેક્ષા બતાવે છે, જ્યારે ગરીબોને પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં હમેશાં સબડતા રાખી તેમને ભારે શિક્ષા કરે છે. તેવીજ મારી પણ સ્થિતિ કરવા તમે ઇચ્છો છો? સદ્‌ગુણોના આચ્છાદનમાં સજ્જ થવાનો આડંબર તો તમારા જેવા ઘણાએ કાળા હૃદયના માનવીઓ કરે છે, પણ તેથી તે કોઈ રીતે અમારા કરતાં ઉચ્ચતર નથી. ખરો અસ્પૃશ્ય તો તે કે જે કાળાં કૃત્યો કરતો હોય, નહિ કે જેનો સંજોગવશાત્ સમાજે ઠોકી બેસાડેલી નીચી જાતિમાં અકસ્માત જન્મ થયો હોય.

"આટલું બોલી હું એક છલંગ મારી ઘરમાંથી નાઠો."

*   *   *   *

તે પછી એક મહિના સુધી તો મેં જેમ તેમ નભાવ્યું, પણ તો ખાવાનાએ સાંસા પડયા. અસ્પૃશ્યને નામે મને કોઇ ઉભું રેવા દેતું અને મારામાં કમાવવાની તાકાત હોવાથી ભીખ માગી ન હણવાનું મને ન ગમ્યું."

બે દિવસના કડકડતા અપવાસ પછી નોકરીની શોધમાં હું નીક- . સૂર્યનારાયણનેએ થોડી મારી પરવાહ હતી? ઉન્હાળાના પ્રખર ને લીધે મારું માથું ફરવા લાગ્યું, અને ભૂખથી અશક્ત બનેલું ' શરીર લથડીઆ ખાવા લાગ્યું. છેવટે આ ઘરને ઓથે બેસવા ! એક પગલું ઉપાડું તે પહેલાં તો હું રસ્તાની પગથી પર ફસડાઇ યો. માથામાં સખ્ત પથ્થર લાગવાથી હું બેભાન થઈ ગયો અને ી શું બન્યું તે તો તમે જાણો છો."

"રસમન' તારા જેવા હજી ઘણાએ સમાજના સીતમોનો ભોગ શે. પણ ઉચ્ચતાના બખ્તર નીચે સંરક્ષાએલા કાળા હૃદયના આડંબર ોલતા હવે વધુ વાર નહિ લાગે." આમ ખાસાસાહેબ પોતાની સમક્ષ કંઈક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતા રસમનને સારા વતનની ખાત્રી આપે..

રસમન આભારની નજરે જોઇ રહ્યો.

("નવયુગ"ના એક અંકમાંથી)

(આ વાક્ય સાંભળી પંતુજીના કાન સતેજ થાય છે. તે કારકુન જુએ છે, અને સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું માની પેપરમાં માથું મારે છે.)

ખેડૂત—કોણ ભરાવાનું છે? અને ભરાશે તો આટલી બધી જગા છે! (ડોકું અંદર આણી હાથથી ખાલી જગા બતાવે છે.)

કારકુન—એ તો ભરાય ત્યારેજ સમજ પડે! (ગંભીર બનીને) હું કહું છું, તું બારણું બંધ કર!

ખેડૂત—હારૂં, લો.

(તે વાસવા બારણું ખેંચે છે. કોઇનો હાથ બહારથી લંબાય છે અને બારણું પકડે છે.)

બહાર ઉભેલો કોઇ—દેખતો નથી, બહાર ઊભો છું!

ખેડૂત—(બહાર ઊભેલાને) પેલા શેઠ વાસવાનું કહે છે.

("કયા શેઠ!" બોલી કમીશન એજન્ટ બારણા આગળ આવે છે. તેણે ફસ્કી ટાઇટ કપડાં પહેર્યાં છે. દુનિયામાં કોઇની તેને પડી ન હોય તેવો તુમાખી તેનો ચહેરો છે. તે ખાનામાં નજર ફેરવે છે, અને કારકુન ઉપર તે ઠેરવે છે.)

એજન્ટ—કેમ શેઠ!

કારકુન—(ધીમો પડી) ભાઈ! બહારથી ઉતારૂઓ ભરાઇ જાય છે.

એજન્ટ—ભરાઇ જાય છે તેમાં તમારે શું? તમને બેસવા જગા છે કે નહિ?

કારકુન—ભાઇ! હું તો આપણા બધાની સગવડ માટે કહું-છું.

(એજન્ટ આગળ કંઇ બોલ્યા વિનાજ બારણા આગળ થોડો દૂર ઊભો રહી શીગાર ચેતાવે છે, નાકમાંથી અને મોંમાંથી ધુણી કાઢે છે, અને દિવાસળીની પેટી સાથે રમત કરે છે. સ્ત્રીવર્ગમાંનું કોઇ ત્યાંથી પસાર થતું દેખાય છે ત્યારે તેની નજર ચંચળ બને છે. ત્યાંથી પસાર થતા ઉતારૂઓને માપવા માગતો હોય તેમ તેમાંના કેટલાકને પગથી માથા સુધી નીરખે છે......ઉતાવળથી ગભરાઇ ગએલો એક ડોસો બારણા આગળ આવે છે, બારણું ખુલ્લું દેખી ખાનામાં ચઢે છે, બધા બેઠેલા ઉતારૂનું મન જોઇ પંતુજી અને ખેડૂત વચ્ચે મોકળાશને બેસે છે. તેને જોઇ કારકુન બળી જાય છે પણ કંઇ બોલતો નથી......બે ઉતાર ધમધમ્યા આવી ખાનામાં ઘુસે છે)

કારકુન—(મોઢું ચઢાવી) આગળ ઘણી જગા છે,—આગળ જાવ—આગળ જાવ!

([illegible])

ડોસો—(વધુ ગભરાઇને) આ સોરઠ નહિ ?

એક ઉતારુ—

બીજો ઉતારુ— સોરઠ તો સામી દિશા હતી.

કારકુન—

ડોસો—મને શી ખબર ?

કારકુન—કોઇને પૂછવું હતું!

ડોસો—બહુ માણસને આ ગાડીમાં બેસતા જોઇ મને થયું કે આ સોરઠ હશે. હવે શું થાય ?

કારકુન—શું થાય તે ભૂલ કરી તે ભોગવ!

ડોસો—મારી દીકરી ઘડીનાલ છે ને! (વધુ ગળગળો બને છે.)

એક ઉતારુ—આણંદ થઇ સોરઠમાં પાછા આવો.

ડોસો—પાછા આવતાં અંધારું થઇ જાય. ગામ સ્ટેશનથી દૂર છે, અહીંનો ભોમીઓ નથી.

એજન્ટ—ડોસા! પચાસ રૂપિયા ફેંકી દેવાના ગજવામાં છે?

ડોસો—ના, ભાઈ! કેમ?

એજન્ટ—સાંકળ ખેંચી ગાડી ઉભી રાખ અને પચાસ રૂપિયા દે.

ડોસો—(ગરીબાઈથી) ભાઈ! પચાસ તો શું પણ પાંચ રૂપિયા મારી પાસે નથી.

ખેડૂત—(ઓચિંતો વિચાર આવ્યો હોય તેમ) કાકા! એક ઉપાય છે.

ડોસો—(આશાભર્યો) શો ?

ખેડૂત—મહીસાગરનો પૂલ સમો થાય છે. ત્યાં ગાડી ધીમી પડે છે. ત્યાં ચાલતી ગાડીએ ઉતરી પડો.

એક ઉતારુ—(ખેડૂતને) તમે ડોસાને એવું જોખમકારક કામ ન બતાવો.

ખેડૂત—એમાં જોખમ શાનું ? ધીરે રહીને ઉતરી પડવું છે ને? આપણે કેટલીએ વખત ચાલતી ગાડીએ ચઢીએ છીએ અને ઉતરીએ છીએ.

એક ઉતારુ—કદાચ, ન બનવાનું બને!

વેપારી—બરાબર છે. ચાલતી ગાડીએ ઉતરવું સલાહકારક નથી.

એજન્ટ—તો કંઇ બે વાનાં સંઘાતે બને? જોખમ ખેડે તો દીકરીને મળાય! ફિર જાય તો લાડુ ખવાય!

એક ઉતારુ—ડોસા ઘરડા છે તેનો વિચાર કર્યો ?

પણ વધી જશે, તમે ઝટ ઉતરી પડો.

એક ઉતારૂ—જોજો કાકા, ઉતરતા !

ખેડૂત—કાકા ! ઝડપ વધી. ઉતરો, ઉતરો !

કારકુન—ડોસા ! મરવાના થયા છો કે શું ?

(ડોસો કંઈ નિશ્ચય પર આવી શકતો નથી. ફાસ્ટની ઝડપ વધે છે. એક આંચકો આવે છે. ડોસાના હાથમાંથી બારણું છૂટી જાય છે. ડોસો ઉંધે માથે બહાર પડે છે. ખાનામાંના સૌ ગભરાઇ ઉભા થઇ જાય છે. ખેડૂત સાંકળ ખેંચે છે. ફાસ્ટ ઉભો રહે છે. સૌ ઉતરી પડી, ડોસા પડયા તે તરફ જાય છે..........ફાસ્ટના બીજા ઉતારૂનો કલબલાટ સંભળાય છે. તેઓ ફાસ્ટના પાછલા ભાગ તરફ જતા બારણામાંથી જણાય છે......કલબલાટ ચાલુ રહે છે...... ગાર્ડનો પીસ્વો સંભળાય છે ! ગમગીન ચહેરે પાછા જતા ઉતારૂઓ બારણામાંથી દેખાય છે. તેમનામાંના કોઈ "બિચારાના માથાનો ભૂચો થઇ ગયો છે." "તેને આવું કેમ સૂઝયું !" "બિચારો કમોતે મૂવો!" એવા હૃદયદ્રાવક ઉદ્‌ગારો કાઢે છે......કારકુન, પંતુજી, એજન્ટ, ખેડૂત વગેરે પડી ગયેલા મોંએ નીચું ઘાલી ખાનામાં ચઢે છે, અને સ્તબ્ધ બની બેસે છે, જાણે ડોસાના મરણના તેજ જવાબદાર ન હોય!)

(જાન્યુઆરી-૧૯૩૫ ના "કૌમુદી"માંથી)

"પણ તારી ભાભી અને છોકરાં ખાય શું ? ઘરમાં મુઠ્ઠી બા-
ી પણ નથી."

"એમાં હું શું કરું બાપુ ?"

"ઇ તમે જાણો. મારે રૂપિયાની જરૂર છે. હા પાડો છો કે
?" દરબાર ટટ્ટાર થયા.

દરબારની આંખ જોતાંજ શેઠ ઢીલા પડી ગયા. યુક્તિથી બોલ્યાઃ
"એમ કહોને ત્યારે ! મને એમ કે બે-ચાર દિવસ ચાલે એવું હશે."

"એક ઘડી પણ ચાલે એમ નથી."

"સારું સારું, હમણાં રૂપિયા મંગાવી દઉં. તમે ઘેર જાઓ,
ારો તલકો આપી જશે."

"હું રૂપિયા લીધા વિના જવાનો નથી" શેઠે ફરી દરબાર સામે
ોયું.

"સામું શું જુઓ છો ?" અમારાં છોકરાં ભૂખે મરે ને તમે
ૂધ-ચોખા-સાકર જમશો ? ક્યારના વગર્યાં શું કરો છો ? હું શું
ાંઇ કોળી વાઘરી-છઉં તે કરગર્યા કરું ?"

"બાપુ ! ઉતાવળા કાં થાઓ ? જા તલકા, સો રૂપિયા કાઢીને
લઈ આવ્ય."

દરબાર રૂપિયા લઈ રવાના થયા.

* * * *

રાતના આઠ વાગે કરશન પટેલ આવ્યા.

"શેઠ રામરામ !"

"આવો પટેલ !"

"શેઠ ! થોડોક બાજરો જોઇએ છે."

"આપણી પાસે બાજરો નથી."

"થોડો ઘણો પણ આપવો જોઇશે."

"પણ કેટલાકને આપવો ! અને ભાવની ખબર છે ?"

"શું ભાવ ?"

"અઢી રૂપિયા."

"અઢીના [illegible] પાંચ મણ [illegible]"

"રૂપિયા કેટલા છે તે ?"

"રૂપિયા [illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"મારાથી મોટા બીજા શેઠિયા છે."

"નથી. મારાથી અજાણ્યું ન હોય, બોલો પાંચસો એક નોંધું?"

"અરે મરી જાઉં ભાઇસા'બ!"

"ઠીક જાઓ, બસો એકવાન."

"અરે!"

"બસ, હવે ન બોલશો."

શેઠ મૂંગા થઇ ગયા, પાન ખાઇને લાલ મોઢું બનાવ્યું અને રજા લીધી.

[દુષ્કાળ નિવારણ માટે સૌ કોઈ પોતપોતાને માર્ગે પોતપોતાની રીતે મહેનત તો કરે છે. કોઈ ફાળા કરે, કોઇ વ્યાજે અનાજ લ્યે, કોઈ રાજ્યની મદદ લ્યે તો કોઇ કાદી ભાઈની માફક ખાતું પડાવે.

એમ એકાદ વરસનો દુકાળ તો સૌ ખેંચી કાઢે, પણ દેશને દુર્ભાગ્યે દોઢસો વરસથી જે દુકાળ ચાલે છે અને જેના મારથી દેશ આખો દીનહીન બની ગયો છે એનું નિવારણ કયે માર્ગે થશે?

શ્રીમંતો અને રાજા-મહારાજાનાં દિલ પીગળાવી પાંચ પચીસ પૈસા લઇને રચનાત્મક કાર્ય મારફત સંગઠન અને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાથી એ થશે કે કાદીની માફક મૂઠ પર હાથ મૂકી લાલ આંખ બનાવીને પૈસા ઓકાવાથી થઈ શકશે?

અધીરા યુવાનો કાદીનો માર્ગ ગ્રહણ કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા છે, પણ કાદીના કાંડામાં જે જોર હતું, એની છાતીમાં જે હિંમત હતી, એના નિશ્ચયમાં જે નિર્ભયતા હતી તે આજે આપણામાં છે?

("નવરચના"ના એક અંકમાંથી)

૩૧.–[illegible] પુસ્તકાલય

([illegible])

[illegible]

[illegible] નિરી [illegible]

" [illegible] તમે [illegible] તેવી પુસ્ત [illegible]

[illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] "

" [illegible] એ તું ક્યાંથી શીખી?"

" [illegible] શીખવા એ જ

" તમે [illegible] પણ મને નવાઈ એ જ

[illegible] જેને લીધે તમે

લાગે છે કે, [illegible] કરવાનો તમારો

[illegible] તેવો છે."

આ ઉત્તમ [illegible] તમારી કેળવણીની [illegible] અને બધા—"

" કેમ ? હું [illegible] "

" તમે બધા એટલે [illegible] "

" સમાજના વ્યવસ્થાપકો એમને, બધા રાજકર્મચારીઓ,

ડાક્ટરો, વકીલો એજ ખરા વ્યવસ્થાપકો છે ને ?"

" એટલે કહોને કે શિક્ષકો સિવાયના બધા કેળવાએલા."

" હાસ્તો, શિક્ષકો તો નિશાળે જઈને અગીઆરથી પાંચ ભણાવી

જાણે એટલુંજ, બીજું શું કરે ?"

" અને તમે ? બધા જડ કાગળો સાથે કામ કરો, જડ શસ્ત્રો

સાથે કામ કરો અને ખટપટના અધમ શાસ્ત્રો અને શસ્ત્રો ઉકેલો

અને વાપરો એજ કે બીજું કાંઈ ? તમે બધા ભારે મોથ મારી

નાખો છો !"

"તું શિક્ષક નથી છતાં તને શિક્ષકોનો ઠીક પક્ષપાત છે. તું પંતુજી થઇ હોત તો તો શુંનું શુંય કરત?"

"એ તો થાઉં ત્યારે કહેવાય. પણ તમને શિક્ષક અને ચોપડી તરફ આવી સૂગ કેમ છે એ મારાથી સમજી શકાતું નથી."

"તારી ચોપડીઓથી તો બાપ તોબા!"

"તમને નડે છે મારૂં વાચન, મારાં પુસ્તકોઃ એ દૂર કરવાની ચિકિત્સામાં તમને શિક્ષક ક્યાંથી હડફટે ચડયો વારૂ?"

"એજ સમજવાની વાત છે ને! તમે બૈરાં ન સમજો એમાં..."

"અમે તો બૈરાં તે બૈરાં. અમારાથી કાંઇ છેક મરદ થવાવાનું થોડુંજ છે? પણ મારા કંથજી! તમે મરદ છો તે સમજાવશો તો ખરા ને?"

"જો, ચોપડીઓ ખરીદવાનો, વાચવાનો અને એનું ઘેલું લગાડવાનો ધંધો એ પંતુજીઓનો. બીજું કાંઈ તેઓ સમજેજ નહિ, એની સાથે વાત કરો એટલે બીજું કાંઈ નીકળેજ નહિ."

"અને તમે બે વકીલો, બે ડૉકટરો કે બે અધિકારીઓ ભેગા મળો તો?"

"કેમ, સૌને લગતી સૌ વાત કરે."

"સૌને લગતી સૌ વાત કરે, તેમાં બીજાને રસ પડે કે ન પડે તોયે કોઇ કોઇ વાર હા ભણવી પડે, એ બરાબર! અને શિક્ષક બિચારો સમાજને લગતી ઉપકારક વાત કરે તો એ એનો ગુન્હો!"

"હું હાર્યો, તું જીતી. બસ? મારે એ પંચાતમાં નથી ઉતરવું. તું તારો 'બુક-મેનિયા' (ચોપડીનું ઘેલું) છોડી દે એટલે થયું."

"કેળવાએલી પત્નીને પરણવાનો આજ ઉદ્દેશ હતો કે બીજો કાંઇ?"

"એ કેવો પ્રશ્ન?"

"પત્ની પતિને પૂછી શકે એવો"

"ભણેલો પુરુષ ભણેલી સ્ત્રીને [illegible] ને પસંદ કરે એમાં [illegible]નું શું હોય!"

"[illegible] માટે કેમ [illegible]? [illegible] માટે એવી પસંદગી કરે!"

"[illegible] [illegible] ઘરે [illegible] [illegible]."

"પણ એમાં લાભ શો?"

"લાભ [illegible]. [illegible] લાભ [illegible]. [illegible]!"

"[illegible] લાભ કેવો?"

"[illegible]"

શીખી જા અને તડાકા પડવા દે. પછી જોઇ લેજે, તનેજ ને કામ કેવું ગમી જાય છે તે ! પાટા-પીંડી, નર્સિંગ વગેરે ખાસ સ્ત્રીઓ માટે શું જાણી લે, કેટલાંક સ્ત્રીઓનાં સામાન્ય દર્દો સમજી લે; એટલે પછી મને પણ કાંઇક નિરાંત થાય."

× × × ×

"ઓ ! ડૉક્ટર સાહેબ ! ઓ ડૉક્ટર સાહેબ !"

"અરે ! આ કોણ બૂમો પાડે છે ? જાઓ જાઓ, તમે જરા જુઓ તો ખરા !"

"હવે માથાઝીક મૂક ને."

"શું હસો છો ? મારા સમ છે. જાઓ ઉઠો, તપાસ કરો; કોઈ ગરીબ બિચારૂં—અરે લ્યો ! આ તો કોઇ ગરીબડી બાઇ લાગે છે, બિચારીને મદદ કરો."

"જા, બાઇ ! જા. અત્યારે વખત નથી; હૉસ્પિતાલનો વખત થાય ત્યારે આવજે."

"અરેરે ! બિચારી બાઈ મૂંગી મૂંગી ચાલી ગઇ. નાથ ! તમને દયાએ નથી આવતી ?"

"એમ દયા કરીએ તો કમાણી ક્યાંથી થાય ?"

"ત્યારે તમને બધાને મને લાગે છે કે નગદ નાડીચિકિત્સાજ પહેલી શીખવાની હોય એમ લાગે છે. હું તમારી પાસેથી તમારી વિદ્યા જેટલી શીખાશે એટલી શીખીશ; પણ તમારો સ્વભાવ હું ન શીખી શકું તો મને માફ કરજો. હું તો ગરીબોની મફત સેવા પણ કરીશ. કહો, કબૂલ છે ?"

"હા બાઇ હા, કબૂલ છે. હવે માથું ખા મા ને ' તું તારે દયાની દેવી થાજે, પણ તારો 'બુક ક્રેનિયા' છોડી દે એટલે બસ !"

"ના, મારે થોડું થોડું તો વાંચવું જ પડશે. હું તમને મદદે કરીશ ને વાંચીશ ખરી !"

"ના, એ બેય ન બને, બે ઘોડે ચડાય જ નહિ, બેય બગડે. એ 'ખુરાનું લફરું' તો છોડીજ દે."

"નાથ ! એ લફરું નથી. મને એ ન છોડાવો. એ જીવન છે. પૈસા કમાવામાંજ......"

"મેં મારે નથી સાંભળવું. આપણે વાત થઈ [illegible] ને કે હવે આ કરગાર છોડી દેવો !"

"પણ વચન વિના તો નહિ માનું."

"[illegible]"

બંને જણાં એક વાર કોઇ દર્દીને તપાસીને ઘેર આવ્યાં હતાં. દર્દીની સ્થિતિ જોઇને, તેની વાતો અને તેની જીવનકથા સાંભળીને લલિતાનું હૈયું ફરી ઉછળ્યું હતું. તેનો ચહેરો આજ ઉદાસ બની ગયો હતો. બંને આવીને બેઠાં કે તરત જ મનોહરલાલે પૂછ્યું—

"જોયું? એ કેસ કેવો લાગે છે?"

"બધી રીતે નિષ્ફળ."

"હા, પણ તેમાથી તેં કાંઇ અનુભવ લીધો? મેં તો જોયું કે જે વાત કરી તે ઉપરથી તેના શરીરમાં પોઇઝન (ઝેર) વધી પડ્યું હતું અને તેનું કારણ—"

"તમે એ તમારી વિદ્યા માટે ઠીક અનુભવ લીધો, પણ તેનો ઉપયોગ?"

"કેમ? બીજાં દર્દીઓના એવા કેસમાં ખબર પડે ને?"

"પણ એ ખબર પૈસા માટે કે બીજા કોઇ જીવનના હેતુ માટે?"

"ઠીક, ત્યારે તારી ઉદાસીનતાનું એજ કારણ લાગે છે!"

"હા, મેં પણ તમારા જેવો અનુભવ તો લીધો. હું પણ થોડુંક શીખી, પણ અને તેની જીવનકથા જાણીને એમજ પ્રશ્ન થયો કે આપણું જીવન એના કરતાં બહુ સારૂં હશે? આપણે પણ પૈસા પાછળ જ ગાંડાં નથી? એનો ઉપયોગ?"

"તું હમણાં કોઇ કોઈ વાર ઉદાસ થતી હોય એમ મને જણાતું હતું. આજ પણ તું એમ દિલગીર થઇ ગઇ છે. પણ એમ દરેક દર્દી પાછળ જો દિલગીર થઇએ અને ભાવનાનાં ગાંડાં કાઢીએ તો આપણે ધંધો કરી શકીએ નહિ અને નાહક દુબળાં થઇ જઇએ."

"હું દર્દીની દુઃખકથાથી દિલગીર નથી થતી એટલી આપણી દુઃખકથાથી મુંઝાઉં છું. મારો વાચનનો શોખ ગયો, આપણો કકળાટ ગયો; પણ સાથે ભાવના મરી ગઈ, અને હવે તો આપણે જે થોડાક જીવનનો આનંદ ભોગવતાં, હું તમને જે આનંદ પરાણે પણ આપતી, જે નિર્દોષ ટપાટપી આપણે કરતાં તે સઘળું ગયું અને જીવન પણ આથમી ગયા જેવું થઇ ગયું છે. સ્વામી! કાન્ત! આપણું આ જીવન—"

"ઓ! ગાંડી રે ગાંડી! મેં તો મારી પ્રતિજ્ઞા અને પૈસા બંને વધાર્યાં છે. તેં જ જીવનની હોંશ પૂરી પાડી છે. હવે શું કમીના છે? પૈસા વધ્યા, આગો પણ જણ આગળ રમે છે. ગાડીઘોડા, બંગલા, બાવાપ.પા અને પહેરવાનું સર્વે મળી ચૂક્યું છે. નાહક તું ઉદાસ થાને નકી આ.મ શા માટે જીવી રહે છે?"

" [illegible] હું [illegible], [illegible] [illegible] ज्ञान [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] શુભ [illegible] ને [illegible], [illegible] જ્ઞાન [illegible] છે. પણ [illegible] જ્ઞાન [illegible] હોય છે, અને જ્ઞાન [illegible] [illegible] પછી [illegible] છે [illegible], અને [illegible] જ્ઞાનમાં [illegible] શકતી નથી તેમની [illegible] એવું જ્ઞાન [illegible] તમને [illegible] છે."

આમ [illegible] [illegible] રહી છે, [illegible] [illegible] ઉતરી અને [illegible]

" [illegible] "

" હા, [illegible] "

[illegible] અને [illegible] રહી. [illegible] લખી [illegible] હોય છે. પણ એની [illegible] નહિ. [illegible] બાઈએ તેને કહ્યું —

" બહેન ! [illegible] તો [illegible] ! દૂધ [illegible] તમે [illegible] નહિ પીતાં હો ! દૂધ તો લેશો ને ? "

" ના, કાંઈ નહિ. "

" હું આગ્રહ નથી કરતી પણ [illegible] આગ્રહ કરું છું. તમે મને [illegible] ? "

" ના. "

" તમે ભૂલી ગયા છો, [illegible] નથી [illegible] હતી, એકલી હતી, કોઈ [illegible] પણ [illegible] હતું, [illegible] પડી હતી. તે વેળાએ [illegible] હતી [illegible] હતી એક કંગાલ [illegible] તમે [illegible] [illegible], આછકડ કરી હતી ને [illegible] નથી [illegible]. પતિ તે વેળાએ પરદેશમાં હતા. તેમની સ્થિતિ પણ [illegible] હતી ધીમે ધીમે ભાગ્ય પલટ્યું, કર્મની [illegible] અને તેઓ [illegible] તમે

જુઓ છો કે અમારી સ્થિતિ કાંઇક સારી છે."

"તમારી વાત સાંભળીને હું બહુ રાજી થાઉં છું. તમારૂં નામ કહેશો ?"

"મારૂં નામ જયા. બહેન ! આ તમારી ફી અને......"

"ફી તો હવે હું નહિ લઉં."

"હવે મને તમારે પ્રતાપે કોઈ મૂંઝવણ નથી. વળી વધારામાં આટલી રકમનો સ્વીકાર કરો."

જયાએ લલિતાના હાથમાં તે ફી ઉપરાંત પાંચ હજારની નોટો મૂકી દીધી. લલિતા તો આભીજ બની ગઇ. તેણે પૂછ્યું:—

"બહેન ! પણ આ રકમને હું શું કરૂં ?"

"ગરીબ બહેનો માટે એનો ફાવે તે ઉપયોગ કરજો."

"પણ મારા સ્વામીનો સ્વભાવ તમે......"

"લલિતાબહેન ! એવું બોલો મા. મારે એ કાંઇ નથી સાંભળવું. તમે દયાની દેવી છો. ગરીબોની ફી તમે લેતાં નથી; જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં દવા-દારૂ, દૂધ, ફળ અને બીજી સગવડો પણ તમે ગરીબો માટે કરી દો છો, એ મારાથી છાનું રહ્યું નથી. મને તમારો પરિચય થયો-જો કે એને પરિચય કહેવાયજ નહિ-ત્યારથી તમને જોતી આવું છું. તમે આ રકમનો ઉપયોગ ગરીબ સ્ત્રીઓની માવજતને માટે કરશો."

"તમને આવું ક્યાંથી સૂઝયું, જયા બહેન !"

"બહેન ! હું થોડુંક ભણી હતી. પતિની ગેરહાજરીમાં એટલી એટલો સમય ખૂબ રહેતો તેથી સારા પુસ્તકો વાંચીને વખત કાઢતી. પણ એમાંથીજ મને સત્ય સાંપડ્યું કે "પારકા દુઃખને પોતાના કરે તેજ જીવે છે." હવે કિસ્મતે કાંઇક વખત આપ્યો છે તો કાંઇક ફરી [illegible] એમ થાય છે."

"પણ એમ મારાથી ન લેવાય. મારા સ્વામીને પૂછ્યા વિના હું તે કેમ લઇ શકું !"

"તમે ડૉક્ટર સાહેબને સમજાવજો, પણ મને તો નિરાશ ન કરશો."

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"હં!"

"હા!"

"શું!"

[illegible]

"આ [illegible] ઇનામ!"

"એ તો ઇનામ, પણ આપણને નથી [illegible]."

"એટલે!"

"એનો ઉપયોગ આપણે માટે નથી."

"હું સમજી શકતો નથી."

"સાંભળો. એક બાઈ ઘણા વખત પહેલાં અહીં આવી હતી, તે ગરીબ હતી. આપે તેને ધુતકારી કાઢી હતી. મેં તમને તેને માટે વિનવ્યા હતા; પણ તમે તેને દરિયાપારે આશ્રય કરીને રજા દઈ દીધી હતી. તેજ બાઈએ આજ મને બોલાવી હતી. મને તેણે તો ઉપરાંત આ રકમ ગરીબ સ્ત્રીઓની માવજત કરવા માટેની વ્યવસ્થા કરવા આપી છે."

"ઠીક, એ તો સારૂં! આપણે તે પણ કરીશું."

"કરીશું એમ નહિ."

"ત્યારે?"

"જુઓ, પાછી મારી ભાવના જાગ્રત થઈ છે. જે પુસ્તકોને તમે નિંદો છો, તેણેજ આ રકમ પણ અપાવી છે. એ જયાબેન પણ પુસ્તકનાંજ શોખીન' એટલે હવે હું પુસ્તકોને ફરીથી સ્વીકારીશ."

"તને ઠીક પડે તેમ કરજે, પણ મને મદદ તો કરીશ ને!".

"હા."

"તો તું ગરીબ સ્ત્રીઓની ફી લઈશ મા, તેમને દવા મફત દેજે, વળી જે સગવડ જોઈએ તે જરૂર પડે ત્યાં આપજે પછી કાંઈ! આ વ્યવસ્થા! કાંઈ વ્યવસ્થાનું લખાણુ બખાણુ?"

"ના, કાંઇજ નહિ. મારા પર—આપણા પર—વિશ્વાસ, એજ

એનું લખાણ છે."

"ત્યારે કોણ પૂછવાનું હતું? વળી સેવા તો આપણે કરીએજ છીએ તેમજ દવાદારૂ, સગવડ વગેરે આપીશું. પછી?"

"ના, એમ નહિ."

"બસ કે?"

"હા, હવે તમે પૈસાનાજ થશો તો હું તમારી નથી. મેં જે પુસ્તકોનો સહવાસ છોડયો છે, તેનું કરજ મારે ચૂકવવાનું રહે છે. વહાલા! હવે ઘણુંએ મળ્યું છે. હવે શામાટે લોભ કરો છો? ઘણુંએ મળ્યું છે, હવે તો સેવા કરો."

"ગાંડી રે ગાંડી! સેવાજ કરીએ છીએ ને?"

"ભાડુતી નહિ, સાચી."

"ઠીક, તું કહે તેમ કરશું. આ ટાણે તો કાંઈ નથી ને?"

"ના, આજેજ નિશ્ચય. મારાં પુસ્તકો મને પાછાં આપો."

"વળી 'બુક મેનિયા' આવ્યો કે?"

"એણેજ દેવું નરમ રાખ્યું; એણેજ એક ગરીબ બેનની વકીલાત કરાવી, અને એણેજ આજ આ રકમ અપાવી બીજી બેનોની સેવાનાં વ્રત દીધાં. વિશ્વાસે વહાણ ચલાવવાનું પણ તેણેજ કહ્યું."

"બાકી તમને તો જડ શસ્ત્રો અને જડ દ્રવ્યો વાપરવાનુંજ શીખવવામાં આવે છે, સાથે ભાવના પાવામાં આવતીજ નથી. અનિ ટાપરીપ ને બહુ ચાપાગીપ, સાથે સાથે જડતાનોજ અભ્યાસ. આથી તમારી લાગણીઓ ને ભાવનાઓ મરી જાય છે. મને લાગે છે કે દરેક મેડિકલ કૉલેજમાં ઉચ્ચ ભાવનાવાળી પુસ્તકોની લાઇબ્રેરી હોવી જોઇએ, અને અભ્યાસક્રમમાં ભાવનાવાળી પુસ્તકનું શિક્ષણ પણ હોવું જોઇએ."

"ઠીક ઠીક, હવે ભાષણ મૂકી દે."

"મને મારાં પુસ્તકો પાછાં આપો."

"વળી પાછી?"

"ના, હું એ પુસ્તકો વાંચવા બંધ કરવાની નથી. વચન તો દેવું કાંઈ; પણ વાંચ્યું છે તે અમલમાં મૂકીશ, અને એમ કરી [illegible] સેવાનું કામ કરીશ. મારી ભાવનાઓ [illegible] છે તે [illegible] કરવા વાચન તો રાખીશજ."

"બીજું કાંઇ!"

"તમારું વચન!"

"કહ્યું!"

[illegible]

"[illegible] આપેલું વચન તમે [illegible]"

"અરે! આમ [illegible] દુખી ન થ [illegible] તને દુખી [illegible] તેં [illegible] નથી [illegible] જોઈને મારું હૈયું પણ [illegible] સમજુંજ નથી, પણ [illegible] કેવી રીતે જોઈ શકું?"

"નાથ! મને ક્ષમા કરો, તમને દુખી કરવાની [illegible] નથી. હું જ્યારે પુસ્તકો વાચતી [illegible] હું કંપતી, મુંઝાતી. ત્યાર પણ તમે દુખી ન થએ [illegible] હું તમને અનુસરવા નથતી મનને [illegible] પણ [illegible] તમે મને પલટાવી, બને એવા થઈ ગયા અને [illegible] મરી ગયા ઘરમાથી ભાવના પણ મરી ગઈ. આ આપણા બાળકો પણ [illegible] હીન થાય તો તે આપણોજ દોષ. આમ મારૂં હૈયું આપણે આજ જે દર્દીને જોયો તેના કિસ્સાથીજ ભરાઈ આવ્યું હતુ. તેમ વળી જયાબેને એ મરેલી ભાવનાની જ્યોતિ વધારે સતેજ કરી તેમાં તમે હજુ એવા ને એવા રહ્યા, મારૂં પ્રેમનો [illegible] આપેલ [illegible]–જીવનનું–બલિદાન વ્યર્થ ગયું એમ માનીને મને [illegible] દિલગીરી થાય છે અને તેથી આ મારૂં હૈયું ભરાઈ આવે છે"

"પણ તારી આંખમાં આંસુ મેં કદી [illegible] નથી. [illegible]

આવો ઉકળાટ મેં આજેજ જોયો-જાણ્યો. વળી જયાબેને જે કર્યું તેથી પણ મને હવે કાંઇક સાન આવે છે. બોલ, હવે તારી શી ઇચ્છા છે?"

"તમે મને પલટાવી. હવે હું તમને પલટાવવા માગું છું."

મનોહરલાલ ઉંડા વિચારમાં પડી ગયો. લલિતાના શબ્દો તેનું હૈયું કોરી નાખી આરપાર જતા હોય એમ લાગ્યું. વળી, વધારે આશ્ચર્ય તો તેને એ થયું કે જેને પોતે ધૂતકારીને કાઢી મૂકી હતી તેણેજ પોતાના ઉપર અને પોતાની પત્ની ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને એક સારી રકમ સેવા માટે આપી હતી. તે બોલ્યોઃ

"બોલ, તારી શી ઇચ્છા છે?"

"સારાં પુસ્તકનું વાચન તમારે રોજ રાખવું, અને મારી યોજનામાં તમારે મને મદદ કરવી. એટલુંજ નહિ, પણ એ યોજના તમારે ઘડવી ને હું તમને મદદ કરૂં. તેની વ્યવસ્થા તમારે-આપણે કરવીઃ આટલી મારી વિનંતિ સ્વીકારો."

"ભલે, જેવી તમારી મરજી! એ બધું હું કરીશ. તે ઉપરાંત, આપણે પણ ગરીબો માટે થોડો થોડો વખત જરૂર આપીશું અને આપણાથી બને તેટલી સાચી સેવા કરીશું. તેં આજ મને ઠેકાણે આણ્યો છે."

"સ્વામી! એ સર્વ પ્રતાપ સારાં પુસ્તકોનોજ છે."

* * * *

લલિતા અને મનોહરલાલનો જીવનપલટો થયો અને તેઓ સેવાભાવી જીવન ગાળવા લાગ્યા. થોડાક વર્ષ પછી લલિતા દૈવયોગે માંદગીમાં ઝપટાઇ. મનોહરલાલે અને તેના પુત્ર નલિનીએ પુષ્કળ મહેનત કરી. પૈસા, બુદ્ધિ અને મહેનતનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો, પણ લલિતા ઉઠીજ નહિ.

લલિતા બિછાનામાં પડી છે, પિતા-પુત્ર સામે [illegible] બેઠા છે. ઘરના ચોગાનમાં અને ઓટલામાં માણસોની ઠઠ જામી છે; છતાં શાંતિ છે. સૌ ગમગીન છે, ને નાના [illegible] છે. લલિતાની આંખ ઉઘાડી છે અને તે મનોહરલાલ સામે જોઇ રહી છે."

"શું કહેવું છે?"

"નાથ!"

"કહે, શું કહેવું છે?"

"નાથ! [illegible]"

[illegible]

[illegible]

"[illegible] છે !"

"[illegible] છે [illegible]"

"[illegible]"

"[illegible] છે [illegible] એને દવા, દિલાસો તેમજ જ્ઞાન આપી."

"[illegible]!"

• • • •

સરિતા આ [illegible] ગઈ છે [illegible] દવાખાના ખોલી દીધાં છે અને પોતે "સરિતા પુસ્તકાલય"ની સ્થાપના કરે છે. ગરીબોને દવા, [illegible], [illegible] અને [illegible] આપે છે અને '[illegible] સેવા [illegible]'ની વ્યવસ્થા પણ પોતે જ કરે છે.

([illegible]–૧૯૩૪ના "પુસ્તકાલય"માંથી)

૪૦–ખોટી ભ્રમણા

(લેખકઃ-શ્રી. વસંત મહેતા)

(૧)

જગદ્વ્યાપી આર્થિક મંદીમાં સર્વ કોઇ ઝોલાં ખાતું હતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં ભૈરવી નિઃશ્વાસો સંભળાઇ રહ્યા હતા. પેટ પૂરતું અનાજ મેળવવાની સૌ ધમાલમાં પડયા હતા. અર્ધદગ્ધ હૈયાંઓમાં ક્યાંયે શાન્તિ ન હતી.

ગરીબી–ભયંકર ગરીબીમાં પડેલું–ઝડપાયલું આમાંનું એક કુટુંબ દિનેશનું હતું. દિનેશ અભ્યાસી હતો. તેને કંઇ ને કંઇ, ગમે તેવી સ્થિતિમાં વાંચવું ગમતું; પણ તેની સ્ત્રી સુલોચનાને પુસ્તકો પ્રત્યે ઘરમૂળથીજ તિરસ્કાર હતો. પુસ્તક દેખતાંજ સુલોચના અકળાઈ જતી. પુસ્તકને જોતાંજ દિનેશ પ્રત્યે તેની વાગ્ધારા છૂટતી–શબ્દ-ભંડાર ખાલી થતાં સુધી.

સુલોચના નિર્દોષ હતી. પુસ્તકો પ્રત્યેના તિરસ્કાર માટે તે જવાબદાર ન હતી. હિંદુ સંસારમાં લગભગ એવુંજ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે કે પુસ્તકો પ્રત્યે સામાન્ય રીતે તિરસ્કારજ જન્મે.

દિનેશે ચોપડીને સંતાડવાના કોટિ પ્રયત્ન કરતા ગૃહ-પ્રવેશ કર્યો, પણ પત્નીશ્રીની નજર દુશ્મનને જોવાનું કેમ ચૂકે ! કંકાસની શરૂઆત ત્યારથી થઈ. દિનેશ ગભરાયો. પોતાની અજ્ઞાન પત્ની સામે એક પણ વચન ઉચ્ચારવાનું એણે ઉચિત ન ધાર્યું. ઉતારવાની તૈયારી કરતાં પત્નીશ્રીના હૃદયવિદારક શબ્દો કર્ણપથ પર પડ્યા.

" ચોપડાં વાંચવાં'તાં તો પરણવું નહોતું. ઉંદર એ ભૂખે મરે છે ત્યારે તમને વાંચવાનું ગમે છે. મેં એવાં તે શું પાપ કર્યાં હતાં કે તમારે પનારે પડી. તમારાથી તો હાથ જોડ્યા ! હવે તો પ્રભુ મોત મોકલે તો સારું ! " દિનેશ કંઇ કહેવા જાય તે પહેલાં એક પ્રકાર પર જ્ઞાનબિંદુ આવે તેમ અશ્રુબિંદુઓ આવે. [illegible]

" [illegible]

[illegible]

[illegible]

(૭)

[illegible]

[illegible] આપવા લાગી

"પરમાત્મા [illegible] એને [illegible] સામે જોવાની ફુરસદજ ક્યાં છે ? [illegible] અંકિત હોત તો ધીરજથી સહન કરત, પણ આ તો [illegible]." હૃદયવ્યથા ઉભરાવા લાગી.

"પણ બ્હેન ! એવું તે શું છે ? [illegible] વાત તો કર."

"શું વાત કરું ? ત્યાં આજ કાલે ત્યાં ક્યાં બીગડ્યું હતું ?"

"સુલોચના ! અભાગી ન બન. હું બનો [illegible] જ્યાંસુધી વાણી બહાર નીકળતી નથી, ત્યાં સુધી હૃદય બળે છે. [illegible]

અને મન ચકડોળે ચડે છે. આટલી બધી મુંઝાય છે શું? તારા દુઃખમાં મારાથી બનશે તેટલી હમદર્દી જરૂર બતલાવીશ. દુઃખને વારંવાર સંભારવાથી દુઃખમાં વૃદ્ધિ થાય છે. જો મન કાબુમાં ન રહેતું હોય તો સરાં સારાં પુસ્તકોનું વાચન રાખ."

"આ બધી બળતરાજ તમારાં ચોપડાંની છે. સાંભળ બહેન! અમારા દરરોજના કલહની કથની. તમારા ભાઇ પુસ્તકાલયમાંથી કંઇ ને કંઇ ચોપડી તો લાવેજ: અને એ મને ગમે નહિ. હું તેમને દરરોજ વિનવું કે દરરોજ આવાં થોથાં વાંચીને શું કામ મગજ બગાડો છો? એક તો સખ્ત મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવીએ અને રાત્રે નકામાં થોથાં વાંચે; પછી તો તબિયત ન બગડતી હોય તોય બગડે ને? પણ ઇ બધુંય પથ્થર ઉપર પાણી! એ તો એમનું ધાર્યુંજ કર્યે જાય. માંદા પડે એટલે વેઠ મારે કરવાની. એક તો ગરીબાઇ ને તેમાં માંદગીનો ઉમેરો. એથી તો મૃત્યુ ઓછું ભયંકર હશે."

"બહેન! આ તું નથી બોલતી; પણ જડ ઘાલી બેઠેલી ઘોર અજ્ઞાનતા બોલે છે. ફુરસદને વખતે વાંચવાથી તબિયત નથી બગડતી. નિયમિત રીતે કરેલા સદ્‌વાચનથી તો મન પ્રફુલ્લિત રહે છે, હૃદય વિશુદ્ધ બને છે, આત્મા પવિત્ર બને છે અને જીવનમાં નવા ઓજસનાં પૂર રેલાય છે. તારૂં શરીર ખોટી બળતરાથીજ સુકાતું જણાય છે. બહેન! કટોકટીના વખતે માણસનો ખરો મિત્ર કેવળ સદ્‌ગ્રંથજ છે. મહાન પુરુષોના ઉત્કર્ષનું પ્રથમ પગથિયું અવલોકીશ તો તને માલુમ પડશે કે, તે એક પુસ્તકજ છે. આખી માનવજાતનો અભ્યુદય પુસ્તકમાં સમાયેલો છે, એ સતત વાચનને પરિણામે જણાશે. માણસ થાકેલો હોય ત્યારે પુસ્તક તેને હાસ્ય-તરંગમાં ડુબાવી શકે છે. રોગીને એજ નવજીવન અર્પે છે. સંસારથી કંટાળેલાને એજ સન્માર્ગ બતાવે છે. આ પુસ્તક વિષેનો અતિરેક ન માનીશ."

"બળ્યું એ તમારૂં જ્ઞાન! મને તો એવાં પુસ્તકો જોતાંજ કોણ જાણે શું થઇ જાય છે, મને પુસ્તક દેખ્યું ગમતું નથી. તમારા કથનમાં મને જરા પણ શ્રદ્ધા બેસતી નથી."

"ખરૂં છે બહેન! અમૃતનો ફેર મનનારને અમૃતની કદર હોતી નથી. મોટાને પ્રાણુપાતક સમજનારને તેના પ્રત્યે ધૃણા અને [illegible] જ હોય. દયા પ્રત્યે દૃષ્ટિ [illegible] અને [illegible] કે [illegible]; કારણ કે તેમ [illegible] અસર છે, [illegible] તેનું [illegible] છે, અને તેના પરત્વે [illegible] અવ[illegible] છે. બહેન! [illegible]

[illegible]

"મેં તો [illegible] [illegible]

[illegible] મરણ [illegible]

જીવન [illegible] મુખેથી [illegible]
ભયંકર ગરીબી [illegible]
[illegible] અને ગરીબીના [illegible]
તેનો [illegible]

"બહેન ! તારે [illegible]
તારી જીંદગીભર [illegible]
મારી આત્મવ્યથાનો અંત [illegible] પુસ્તકના [illegible] બહેન
એવાં ક્યાં પુસ્તકો છે કે [illegible] મરણની [illegible] અને
ઘરની શાંતિ મળાય !"

"મેં તો [illegible] મારી [illegible] છે [illegible]
વાતચીતનું પરિણામ શુભ [illegible]
જોઈએ. ચાલ બહેન ! મારા નાનકડા પુસ્તક [illegible]
ગમતાં પુસ્તકો મળી રહેશે [illegible] એવા પુસ્તકો [illegible]
પુસ્તકનું માહાત્મ્ય તારા જીવનમાં ચિરંજીવ બની રહે"

"જીવનભરની ઋણી છું તારી, બહેન"

(નવેમ્બર-૧૯૩૬ ના "પુસ્તકાલય" માંથી)

૪૧–મારૂં પુસ્તક

(લેખકઃ–શ્રી. ગુલાબભાઇ પરાગજી દેસાઇ)

(૧)

શિયાળાની કડકડતી ઠંડીની એ રાત હતી. સુસવાતા પવનના સપાટાઓ અવારનવાર આવી મકાનની એકાદી ઉઘાડી રહી ગએલી બારીમાંથી મકાનના એકાદા ઓરડામાં પ્રવેશ કરતા અને ઓરડાની બારી સામેની ભીંત ઉપર લટકતા કેલેન્ડરને હળવું ડોલન આપી ફટાક ફટાકનો શબ્દ કાઢવાની ફરજ પાડતા. બહાર તમરાંનો ગણુ-ગણાટ અને થોડી થોડી વારે શિયાળવાંનાં રુદનન અવાજ સિવાય કોઇ પણ શબ્દ સંભળાતો ન હતો. થોડી વાર થઇ અને મકાનની બહાર કૂતરાંઓએ કોલાહલ મચાવ્યો. દૂર દૂરનાં શ્વાનો પણ આ શબ્દો ઝીલી લઈ એમાં તેઓના સૂર પૂરી હરીફાઇ કરવા લાગ્યાં. મકાનની બહાર આવેલાં સૂકાં પાંદડાંઓ ખડખડવા લાગ્યાં અને કોઇનો પગરવ સંભ-ળાયો. મકાનના ઓરડામાં બેઠેલા દિનકરરાયે પોતાના પુસ્તકમાંથી ઉંચું જોયું અને તે બબડયોઃ " આવી દાંત કકડાવી નાખતી ઠંડીમાં કોણ નવરૂં હશે ? " અને બારીએ આવી સવાલ કર્યોઃ " કોણ એ ? " સામેથી કંઇ જવાબ તો ન મળ્યો, પણ આગંતુક એક દેહડી તરફ નીચો નમી તેમાં પોતાના હાથમાંની કોઇ ચીજ મૂકતો હોય તેમ જણાયું અને થોડી વારે એક શાંત ડસકું સંભળાયું. દિનકરરાયની આંખ ભીની થઇ. તે પાછો વળ્યો અને તેનાથી બોલી જવાયુંઃ " ગરીબ બિચારો ! "

(૬)

ગંગેકુમાર ગામમાં એક વિચિત્ર વ્યક્તિ મનાતી. એના હાથે રૂપિયાના પૈસાનો [illegible] એને [illegible] કુદરતે આપ્યું; છતાં પણ મુસાફરી કરતાં કરતાંયે તે એનો પુસ્તક વાચવાને નિત્ય નિયમ ચૂકતો નહિ. એની પત્ની [illegible] પણ પુસ્તકની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રતિ [illegible] પુસ્તક [illegible], પુસ્તક [illegible] [illegible] અને તે [illegible] પુસ્તક [illegible]. [illegible] [illegible]...

[illegible]

મહેન્દ્રકુમાર [illegible] અને તેના [illegible] હાથ પકડ્યો. હાથ તાવે ધીકતો હતો. મહેન્દ્ર સમજ્યો

(3)

આજે બંગલામાં સર્વત્ર શાંતિ હતી. નોકર ચાકર આવતા, પણ ધીમે દબાતે પગલે. કોઈ [illegible] આવે. [illegible] જોવામાં આવતું.

બંગલામાં આવેલા એક સુશોભિત ઓરડામાં બધું સુમસામ હતું. આજ ઓરડો મહેન્દ્ર અને દેવ—પતિપત્નીના કિલકાર થી ગાજતો રહેતો. આજે એમાં સ્મશાનશાંતિ હતી. એક પલંગમાં ઉજળી દૂધ જેવી પથારી પર દેવબાળા સૂતી હતી. તેના ચહેરા પર મૃત્યુના કારમા પડછાયા દેખાતા હતા. પથારી ઉપર જ દેવબાળાના માથા નજીક લમણે હાથ મૂકી મહેન્દ્રકુમાર બેઠો હતો. હમણાં જ ડૉક્ટરે આવી જઈ તેની રહી સહી આશા નષ્ટ કરી નાખી હતી

થોડી વારે દેવબાળાએ આંખ ઉઘાડી પતિ તરફ જોયું અને કેટલે ય ઊંડાણમાંથી બોલાતા હોય તેવા શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળ્યા.

"ગજેન્દ્ર ! શું તમે પણ સામાન્ય મનુષ્યની માફક આમ અશ્રુ

સારશો ? હું જઇશ પણ આપણાં વહાલાં સંતાન તો રહેશે ને ?"

"જરૂર ! હવે તો એજ એક સંતોષ આપનાર વસ્તુ છે."

"હા, પણ ગજેંદ્ર ! તમે જાણો છો ? માતા જતાં સંતાનની સંભાળ પિતાએ બમણી રાખવાની રહી. મારી ખોટ મારાં વહાલાં સંતાનો–પુસ્તકોને તમે ન જણાવા દેશો, હોં !"

આટલું બોલી દેવબાળાએ આંખો મીંચી દીધી. દેવબાળા સદાને માટે ગઇ. ઘરમાં કોલાહલ મચી રહ્યો. એક સ્નેહાળ માતા ગઇ હોય તેમ નોકરોની આંખમાંથી પણ આંસુના ધોધ વહેવા માંડયા. ગામના ભેગા થયેલા લોકો તથા ગજેંદ્રના સંબંધીઓ પણ આ કારમા મૃત્યુથી કમકમી ઉઠયા.

છતાં નવાઇ જેવું તો એ હતું કે, ગજેંદ્રના ગળામાંથી ન તો એક ડસકું સંભળાયું કે ન તો આંખમાંથી એક આંસુ ખર્યું.

(૪)

બીજે દિવસે ગામમાં આશ્ચર્ય ફેલાયું. ગજેંદ્રે પોતાના બંગલા સહિત પોતાની સર્વ મિલકત વેચી દીધી; અને આવેલા પૈસામાંથી પોતાના બંગલાના કંપાઉંડમાંના બાગમાં જ્યાં દેવબાળા બેસીને પુસ્તકો વાંચતી ત્યાં એક દેરી બંધાવી, તેમજ કબાટો અને પુસ્તકો ખરીદી ગામબહાર એક નાનકડા મકાનમાં રહેવા લાગ્યો.

પ્રિય વાચક ! આપણે પ્રસ્તુત વાર્તાની શરૂઆતમાં જોએલા દિનેન્દ્રરાય–ગજેન્દ્રના બાળમિત્ર–હાલ ગજેન્દ્રના બંગલાના માલીક હતા, અને દેરી પાસે આવી તેમાં પુષ્પો મૂકનાર શખ્સ પણ આપણો ગજેન્દ્રકુમાર હતો.

એ ગામબહારના પોતેજ બનાવેલા પોતાના પુસ્તકાલયમાં રહેતો અને પુસ્તકો વાંચ્યા કરતો, તેમજ ગામના બાળ અને યુવાનવર્ગને વંચાવતો. દરરોજ રાત્રે ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ દેવબાળાની દેરીએ આવી તે ફૂલો ચડાવી જતો.

દિનેન્દ્રરાયે પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં તેણે દેરીમાં ફૂલ ચડાવ્યાં, એક ડસકું ખાધું અને ધીરેથી ગણગણ્યો : "દેવિ ! અંત-[illegible] યથાશક્તિ સંભાળ લીધી છે, પણ હવે [illegible] [illegible].
[illegible] તો આવું છું [illegible] !" [illegible]
[illegible]
[illegible]

(૫)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આવ્યો:

માટે પુસ્તક !

\+ \+ \+ \+

(જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના [illegible])

૪૨–સુવર્ણ કળશ

(લેખકઃ–શ્રી. વ્રજલાલ દ. મહેતા, દેવળા–તા. ધારી)

આથમતા સૂર્યનાં ઝાંખાં કિરણો આછા પીળા રંગનું વાતાવરણ રચતાં હતાં. ગામમાં પ્રવેશ કરતાં ગાયોનાં ધણુથી ઉડેલી ગોરજ વાતાવરણ વધારે ને ઝાંખું થવામાં મદદ કરતી હતી.

અર્ધાં ઉઘાડાં શરીરે, બજારની ધૂળમાં ધોલકીઓ કરીને રમતાં બાળકો મારકણી ગાયોના સપાટામાંથી બચી જવા આમ તેમ નાસભાગ કરતાં ઘર ભણી દોડી રહ્યાં હતાં.

આછું આછું અંધારું થવા લાગ્યું, ઠાકરમંદિરનો બાવો પિત્તળનો ચળકતો પ્યાલો લઇને દુકાને દુકાને ઠાકોરજીની આરતી વખતનું દિવેલ ઉઘરાવવા નીકળી પડ્યો.

અને હરિજનવાસમાંથી હરિજનો, તેમના દૈનિક ખોરાકમાં અને વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવતી ચીજો ખરીદવા નીકળી પડ્યાં. ગામડાંનાં ગરીબ હરિજનો ખેતીના કામની મોસમમાં આખો દિવસ મજૂરી કરવા જાય; સાંજે ઘેર આવે ત્યારે તેમાંના કોઈ પાસે દોઢેક કપાસ હોય તો કોઈ પાસે રોકડા પૈસા હોય તેમાંથી પૈસાની તમાકુ, પૈસાનું મરચું, પૈસાનું તેલ, પૈસાની બીડી, પૈસાનું બાકસ વગેરે ચીજો લેવા નીકળી પડે. બીજે દિવસે બીજું, આવો ઘણાખરા દિવસ ગામડાના હરિજનોમાં હોય છે.

"બાપા! એક પૈસાનો બાકસ આપો!" એક દુકાનના ઓટલા પાસે જમીન પર રહીને અને પૈસો મૂકતો હરિજન બાળક કહે.

"અને હાજી-[illegible] સાંભળ્યા [illegible] [illegible] [illegible] રોકડેથી લેવા હોય તોપણ મારી દુકાને ન આવવું. એમ મેં નક્કી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]!" [illegible] 'શું' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહે.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] દુકાને

[illegible]

... આવા તે આવા સુધરેલા પક્ષ છે !" જીવનભાઈએ પ્રમોદભાઈની ધર્મભ્રષ્ટતા(!)નો ચિતાર આપ્યો.

"અરે ભાઈ ! એ બધા પ્રતાપ પેલા ગાંધીના છે. તેણે તો ધર્મનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે ! કાલ સવારનો આવેલો પેલો ગોરો માસ્તર તો ઢેડના છોકરાને હવે આપણાં સૌનાં છોકરાં સાથેજ બેસાડવાની વાતો કરે છે. પણ એને ખબર છે કે ગામ છે, એને દુઃખ દેવામાં બાકી નહિ. પોતે બ્રાહ્મણ છતાં પેટ સારૂ ધર્મ ખોયો. એ બધે બીજાના ધર્મને અભડાવવા જાય છે, પણ કોઈક ટીપશે તો શાન લઈને ભાગી જવું પડશે અને નોકરી ખોશે તે જુદું. આવનારજ સોમવારે ઢેડના છોકરાને નિશાળમાં સૌની સાથેજ બેસવાનું તેણે નક્કી કર્યું છે. ગામમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં આજ વાત થઈ રહી છે. અને લોકોએ તો નક્કી કર્યું છે કે સોમવારથી છોકરાંને નિશાળમાં મોકલવાંજ નહિ." જીવણભાઈએ વાત કરતાં કરતાં નવા મુખ્ય શિક્ષકની પ્રવૃત્તિ પણ કહી સંભળાવી અને ઘેર જવાની તૈયારી કરી.

બંને મિત્રો પોતપોતાને ઘેર ગયા.

* * * *

(આજે શાન્તિ નથી. ધર્મ રસાતળ જવા બેઠો હોય ... ગામના સમાજમાં ફેલાયાં હતાં. જ્યાં ત્યાં ટોળાં

વળા લોકો ફાવે તેમ બોલતા હતા. કારણ કે આજે સોમવાર હતો. આજે શાળામાં હરિજનો સવર્ણો સાથે બેસવાના હતા. નિશાળ પાસે છોકરૂં તો શું પણ ચકલુંય ફરકતું નહોતું. શાળાના બધા શિક્ષકોએ મૌન સ્વીકાર્યું હતું. મુખ્ય શિક્ષક નાની ઉંમરના હતાઃ વ્યવહારમાં કામ કરવાની રીતથી અજ્ઞાત હતા. પાટનગરની અધ્યાપન શાળાના સંસ્કાર અને મુખ્ય શિક્ષકના સરકારી હોદ્દાની ખુમારીભરેલા તેના છોકરવાદી જેવા સ્વભાવે આ બધી સ્થિતિ ઉભી કરી હતી. વાતાવરણ ઉગ્ર બનતાં તેને કેમ શાંત કરવું તેના કીમિયાથી અજાણ બિચારા મુખ્ય શિક્ષકનો ચહેરો સિનેમાના ચિત્રપટની ચપળતાથી જુદી જુદી સ્થિતિ ધારણ કરતો હતો; સામે મૌન સ્વીકારી બેઠેલા જૂના ઉપશિક્ષકો પ્રથમ હોદ્દાના તોરમાં પોતાનું કહ્યું ન માનનાર મુખ્ય શિક્ષકની ખુમારીના બળનો પારો ક્યાં સુધી ચઢે છે તે જોતા બેઠા હતા.

"ગમે તેમ થાય, ભલે છોકરા ભણ્યા વગર રહે પણ ઢેડને અડીને ધર્મભ્રષ્ટ થવા તો નિશાળે નહિ મોકલાય. બધા લોકોને ચોરે ભેગા કરો અને ગામ સમસ્ત મળીને ઠરાવ કરો કે જ્યાં સુધી ઢેડનાં છોકરાંને નિશાળમાં બેસાડવાની હઠ કાલ સવારનો આવેલો માસ્તર નહિ છોડે, ત્યાં સુધી ગામનું એક પણ છોકરૂં નિશાળમાં પગ નથી દેવાનું" આથે વાદીના કંડિયા જેવી પાઘડી, કપાળમાં દેખાતું અંધશ્રદ્ધાના અર્કરૂપ 'યુ' માર્કવાળું તિલક, ખભે ખેસ તરીકે નાખેલું મેલું પંચિયું આમતેમ ફફડાવતા ઘેલાભાઇ ઠક્કર બુલંદ અવાજે બરાડા પાડતા પાડતા નિશાળ પાસેથી પસાર થઇ ચોરા ભણી ગયા.

ગામના પોણા ભાગનાં ઘરો, ખેતરો, વાડીઓ, આપણા ધર્મધુરંધર (!) ઘેલાભાઇ ઠક્કરે અવળાં સવળાં વ્યાજના બદલામાં પોતાને કબજે કરી લીધાં હતાં. એ વ્યાજખોરીમાં ધર્મનું કયું તત્વ રહેલું છે તે સમજવાની કે સમજાવવાની ઘેલાભાઇને જરૂર નહોતી. પોતાના કરજમાં દબાયેલા લોકો ઘેલાભાઇનો પડતો બોલ ઝીલી લેવા ખડે પગે તૈયાર રહેતા. ઘેલાભાઇનો હાકોટો સાંભળીને અર્ધું ગામ ચોરામાં ભેગું થઇ ગયું અને સૌએ પોતપોતાની વાગ્ધારા શરૂ કરી.

"ઇ ઘેલાભાઇનું કેવું હાચુ સે! કાલ સવારના માસ્તરૂં હાલ્યા આવેસ ને એના મનમા હોય્ નજો હૂં હમજેસ! આભો અવતાર ધરો એવા ને હવે સોકરાંવને ઢેડ ભેગાં ભણતાં જોઇ રેઉં! ખબરદાર સોકરું, જો કોક એ નિહાળમાં જ્યાંસુધી ઢેડનાં સોકરાંને કાઢી ન મૂકે ન્યાંસુધી પગ દિધો સે તો." ધમલ્યું જેવો ચોપટ્ટો ખંજવાળના ઘેલાભાઇએ કહેવાયેલા ઠરાવનું સમર્થન કર્યું.

[illegible]

[illegible] પ્રકાશ [illegible] પવિત્ર [illegible], આ ગામને [illegible] અને તેને [illegible] પુણ્યશાળી [illegible] હાથી તેની [illegible] શાહુને અહીંથી [illegible] ધમાલ જોતા [illegible] સ્વામી જેવા પ્રવાસીએ પોતાના [illegible] નિશ્ચય ક[illegible]

થોડી વાર સ્વામી [illegible]

"પધારો પધારો મહારાજ [illegible]

"હાશ, કેમ આજે [illegible] નથી [illegible] મારે છે? શું છે આ તોફાન [illegible]" [illegible] તા બેસતા પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી.

"જુઓને મહારાજ, આ [illegible] હુકમ છે [illegible] બાળકોને શાળામાં [illegible] તે પ્રમાણે અમલ કરવા જતા આ ઉપાધિ નડે છે. [illegible] જડ ઘાલીને પેસી ગઈ છે કે તેને કાઢતા જતા કેટલાય [illegible] અને ટંટાઓ થશે. પણ શું કરીએ? નોકરી કરવી હોય તો [illegible] હુકમનો અમલ તો કરવો જ જોઈએ ને?" મુખ્ય શિક્ષકે સ્વામીજીની પ્રશ્નપરંપરાનો ઉત્તર આપ્યો.

"તમારા આ ગામમાં વસ્તી કેટલી? કયા કયા વર્ગના કેટલા

ધરો ? શાળામાં સંખ્યા કેટલી ?" સ્વામીજીએ બીજી પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી.

આશરે ૧૩૦૦ માણસની વસ્તી. સોએક ઘર ખેડુતનાં, પચાસેક ઘર વેપારી વર્ગનાં, પંદરેક ઘર કારીગર વર્ગનાં અને ત્રીસેક ઘર અંત્યજનાં છે. શાળાની સંખ્યા ૧૬૦ બાળકોની છે, તેમાં ૪૦ બાળકો અંત્યજનાં છે." મુખ્ય શિક્ષકે જવાબ આપ્યો.

"પુસ્તકાલય છે ?" સ્વામીજીએ પૂછ્યું.

"ના જી, વાચનાલય છે. સયાજીવિજય વગેરે બે છાપાં આવે છે, વિશેષ કાંઇ નથી." મુખ્ય શિક્ષકે કહ્યું.

"આજ તમારું દર્દ છે. જ્યાં સુધી ગામડાના સમાજનું અજ્ઞાન દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી જડ ઘાલી રહેલી રૂઢિઓનાં બંધન દૂર ન થાય. રૂઢિને દૂર કરવામાં ફક્ત તમારા એકલાનોજ પ્રયત્ન કામનો નહિ. બેઉ પક્ષનો પ્રયત્ન થાય તોજ રૂઢિનાં બંધન વહેલાં નાબુદ થાય. તમે અક્ષરજ્ઞાન આપો છો છતાં સમાજ એવો ને એવો જડ રહે છે. એનું કારણ માત્ર અજ્ઞાન. અક્ષરજ્ઞાન લઇને માણસ ઉચ્ચ કોટીનાં પુસ્તકોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને શક્તિમાન થાય ત્યારેજ એ આ પ્રગતિકાળમાં સૌની સાથે રહી શકે; નહિ તો, ત્યાં સુધી તેને પેલી રૂઢિ જકડી રાખે. તેનામાં અક્ષર ઓળખવા સિવાય બીજું જ્ઞાન વાંચીને મેળવવાની શક્તિ તો હોય નહિ. એ શક્તિ પુસ્તકાલયરૂપી સંસ્થાનો લાભ લીધા સિવાય કદી આવે નહિ. માટે જો તમારે આ ગામનું અજ્ઞાન દૂર કરવું હોય, તમારા રાજાની પ્રજાને—તમારા સમાજને અજ્ઞાનાંધકારમાંથી દૂર કરવાની પુણ્યમયી અભિલાષા પરિપૂર્ણ કરવી હોય તો વહેલામાં વહેલી તકે પુસ્તકાલય સ્થાપો અને સમાજને તેનો લાભ લેતો કરો. તેથી તેનામાં જ્ઞાન આવશે, અને તે જ્ઞાનજ તેના અજ્ઞાનપડળ દૂર કરી એના એ સમાજ પાસે તમનેજ વિનંતિ કરાવશે કે અંત્યજને શા માટે આપણી સાથે ન હળે મળે ! એને આપણાથી દૂર કેમ રખાય ! માટે તમે હમણાં આ જડ છોડી દો, અને સમાજને શાંતિથી કેળવો. હમણાં ને હમણાં સાદ પડાવો કે "અંત્યજોને માટે નિશાળમાં આવવું નહિ; માટે તમામ બાળકોને શાળામાં મોકલી દેવા." [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

...એટલે કે આજે [illegible] જનતાને ગ્રામ [illegible] પુસ્તકાલયમા, [illegible] ... જ્યારે હિંદમા આપખુદશાહી અમલમાં [illegible] ... પ્રગતિ ગુજરાતને આગવું [illegible] તેમ અને કેટલી રીતે આગળી હતી વગેરે [illegible] સ્વામીજીએ શિક્ષકોને આપી સમજ કર્યા હતા, પોતાની [illegible] પ્રજાના [illegible] અને પ્રજા વત્સલ રાજવી [illegible] પરિશ્રમ [illegible], [illegible] ધારણા, આર્થિક સ્થિતિ [illegible] કરવું [illegible] આપે છે પોતે પરદેશમા હોય અને લોકોપકારક [illegible] પણ પ્રગતિ જુએ કે તુરત તેનો લાભ પોતાની વહાલી પ્રજાના [illegible] ચૂકયા નથી, વગેરે ખરી વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપી [illegible] રાજભક્ત બનાવ્યા હતા.

અને તે પછી ટૂંક મુદતમાજ પુસ્તકાલય સ્થપાયુ. સ્વામીજીની પ્રેરણાથી, શિક્ષકોના ખરા પ્રયત્નથી, નિશાળના બાળકો અને ગામના સમાજની ઉદારતાથી થોડા વખતમા તો પુસ્તકાલય સ્વતંત્ર મકાન ધરાવે તેટલી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતુ થયુ. અને ખરેખર, એ પ્રજા-પ્રિય રાજવીના સુવર્ણ મહોત્સવના માગલિક પ્રસગે ' શ્રી સુવર્ણ મહોત્સવ પુસ્તકાલય" સ્વામીજીના વરદ હસ્તે ખુલ્લુ પણ મૂકાઈ ગયુ

ખુલ્લુ મૂકતી વેળાએ સ્વામીજીએ ઉચ્ચાર્યુ. " પ્રજાને સુખી કરવા બની શકે તેટલા પ્રયત્નોથી બની શકે તેટલા સાધનો અને સસ્થાઓ આપણા પૂજ્ય રાજવીએ આપણને આપેલ છે, માત્ર તેનો લાભ કેટલો લેવો એ આપણા પોતાના હાથમા છે પ્રજાનુ કલ્યાણ કરનારા દેવાશી રાજવીના રાજ્ય અમર તપે છે. આજે પ્રજા જેવા

દેવાંશી રાજાનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવે છે. આપણે સુવર્ણ મહો-
ત્સવના માંગલિક પ્રસંગે પુસ્તકાલયરૂપી આમ્રવૃક્ષ રોપીએ છીએ,
સમાજ તેનાં મીઠાં ફળ ચાખશે અને પોતાના પ્રિય નૃપતિનું અહ-
ર્નિશ કલ્યાણ ઇચ્છશે. હવે પુસ્તકાલય ખુલ્લું મુકાયેલું જાહેર કરું છું;
અને તેની સાથે હું એમ પણ જાહેર કરું છું કે આજથી હું આ રાજ્ય-
ના ગામડે ગામડે ભમીશ અને જ્યાં સરસ્વતી મંદિર છે, પરંતુ પુ-
સ્તકાલયરૂપી જ્ઞાનમંદિર નથી ત્યાં ત્યાં જ્ઞાનમંદિર સ્થાપવાની પ્ર-
વૃત્તિ ઉપાડી લઈશ. પ્રભુ પ્રત્યે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે "જ્યાં
જ્યાં શાળા ત્યાં ત્યાં પુસ્તકાલય" ની રાજભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ
આપવાને અમે શક્તિવાન થઈએ અને રાજપિતાનો હીરક મહોત્સવ
ઉજવવા ટાણે એવી સ્થિતિ સ્થપાઈ ગયેલી જાહેર કરવાને આપણે
ભાગ્યશાળી બનીએ."

તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સ્વામીજીએ બેઠક લીધી. રાજગીત-
ના સુમધુર સ્વરો વચ્ચે સભા વિસર્જન થઈ.

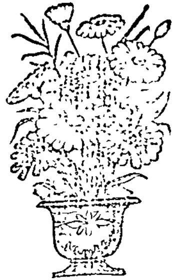
પ્રજાવત્સલ પ્રતાપી રાજવીનો હીરક મહોત્સવ આખા રાજ્યમાં
પૂર્ણ આનંદથી ઉજવાય છે. સ્વામીજીના પ્રયત્નથી જ્યાં જ્યાં શાળા છે
ત્યાં ત્યાં પુસ્તકાલયો વા પુસ્તકપેટી સાથેનાં વાંચનાલયો સ્થપાઈ ગયાં
છે. સ્વામીજી ફરતાં ફરતાં રામનગર આવી પહોંચ્યા છે. હીરક મહો-
ત્સવ ઉજવવા મળેલી સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વામીજીને અપાયું હતું.
નક્કી થયેલા કાર્ય પ્રમાણેનો ક્રમ ખલાસ થતાં પ્રમુખશ્રીએ ઉપસંહારનું
નીચેનું ટૂંકું પ્રવચન કર્યુંઃ

"ભાઈઓ! ઈશ્વરકૃપાથી આપણે આજે આપણા પરમ પૂજ્ય
[illegible]નો હીરક મહોત્સવ ઉજવવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. એથી
[illegible] આનંદ આજે શું હોય? પ્રજાને સુખી કરવા કેટકેટલી યોજ-
નાઓ રાજપિતાએ કરી છે! દરેક વસ્તુ કરતાં જ્ઞાનની કિંમત અનેરી-
હોય છે. અને જ્ઞાન આપવું એટલે ખરી જીવનશક્તિ આપવી. એ
[illegible]ન આપવાને માટે પ્રથમ અક્ષરજ્ઞાન ને પછી અક્ષરજ્ઞાનનું સાર્થક્ય
[illegible] અક્ષરજ્ઞાન માટે શાળા, અને અક્ષરજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન સંપા-
દન કરી તેને પરિપુષ્ટ કરવા માટે પુસ્તકાલય: આ બન્ને સંસ્થા-
ઓની પહેલી આવશ્યકતા છે. રાજ્યમાં ઠેર ઠેર આ બન્ને સંસ્થા-
ઓ—શાળા અને પુસ્તકાલય—સ્થપાઈ ગઈ છે, અને પ્રજા તેનો લાભ
[illegible] છે. તેના [illegible] અસ્પૃશ્યતારૂપી રાહુનો નાશ થવા
[illegible] છે. [illegible] સમજ્યા છે કે, અસ્પૃશ્યતા એ હિંદુધર્મનું
[illegible] કલંક છે ને [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૪૩–ग्रामसेवा–एक आदर्श चित्र

(લેખકઃ–શ્રી. રેણુમિત્ર ગો. પટેલ)

મણિપુર એ એક નાનકડું ગામ હતું. લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો અને ભેંસો રાખી પાસેના વિદ્યાનગર નામના શહેરમાં દૂધ વેચી આવવાનો હતો. લોકો મુખ્યત્વે અજ્ઞાન, ગરીબ, પ્રમાણિક અને ભોળા હતા. કલિનો વિષમ પાસ તેમને અડ્યો નહોતો. શહેરી જીવનનો પાસ, શહેર નજીક હોવા છતાં પણ, તેમને અડ્યો નહોતો, કારણ કે આ ગામમાં વસતા રસિકચંદ્ર નામે એક સુશિક્ષિત સંસ્કારી અને પ્રખર ચારિત્ર્યવાળા એક વ્યાયામ–વીરના શુદ્ધ વર્તન અને જીવનની નિર્મળ છાપ તેમના ઉપર પડતી હતી.

રસિકચંદ્ર ગરીબ માબાપનો પુત્ર હોવા છતાં મેટ્રીક સુધીની અંગ્રેજી કેળવણીથી રંગાયેલો હતો. નિર્દોષ માતા–પિતાના આશીર્વાદ અને સદ્‌ગુરુઓના પ્રતાપે તેનામાં ગ્રામ્ય હિંદની નિઃસ્વાર્થપણે સેવા કરવાની ધગશ જાગી હતી. શાળામાં તેને વ્યાયામનો શોખ હતો. તે શોખના પરિણામે તેનું શરીર પ્રચંડ અને શક્તિશાળી બન્યું હતું. તેનું શિક્ષણ તે પૂરું કરી લે—જીવનપ્રવાસ માટે જોઈએ તેટલું ભાથું બાંધી લે–તે પહેલાં તો તેનામાં શરીરની ભવ્યતા, સુસંસ્કારની ફોરમ અને નિઃસ્વાર્થ સેવાની ધગશનો અજબ ત્રિવેણી સંગમ થયો હતો.

અકિંચન સંયોગોએ તેના અભ્યાસને મેટ્રીકથી આગળ વધવા [દી]ધો નહિ. તેનાં માતાપિતાના એકના એક પુત્રને–તેને–જીવનનિર્વાહ [મા]ટે નોકરી કરવાની ફરજ પડી. તેનામાં જ્ઞાનક્ષુધા અતિશય તીવ્ર [હ]તી છતાં પણ, અકિંચન સંજોગોએ ખાટેલી આ કારમી ફરજને [અ]દા કરવા માટે પણ તે તત્પર હતો. અનેક હિતેચ્છુ [illegible] [illegible] સેવક પ્રત્યક્ષ [illegible] [illegible] સરકારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રસિકચંદ્રનું મન [illegible] હતું, અને [illegible] જીવન [illegible]

[illegible]

[illegible] નિશ્ચય કર્યો.

[illegible] નીચે પ્રમાણે ખર્ચ નિશ્ચય કર્યો.

રૂા. ૧૦) પોતાના ઉદરનિર્વાહ માટે
રૂા. ૫) માતપિતાને મદદ માટે
રૂા. ૨૦) ગરીબ બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ પુસ્તકો વગેરે વહેંચવા માટે
રૂા. ૫) અનાથો અને વિધવાને મદદ માટે.

૪૦)

સાંજના નવરાશના સમયે તથા સવારે વહેલા ઉઠીને તે ભેગા થયેલા કુમારોને વ્યાયામ શીખવતો, સાદા અને નિર્વ્યાજ જીવનની મહત્તા સમજાવતો; મનુષ્યકૃત રૂઢિને વશ ન થતાં સારા–નરસાનો મનથી વિચાર કરી, પારખી, તે પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ પાડવા વિનવતો; માત્ર વાચિક ઉપદેશથી નહિ, પણ તે પ્રમાણેના પોતાના અંગત વર્તનથી તેમને અનુસરવા પ્રેરતો.

તેની સેવા કુમારોના ક્ષેત્રથીજ મર્યાદિત થતી નહોતી, યુવાનોને તથા વૃદ્ધોને પણ તે સાચી અને કિંમતી સલાહ અવસરે આપતો–ગામની ગંદકી દૂર કરવાનું કામ તો તેણે પોતેજ તેના કુમારોની ટુકડી સાથે માથે લીધું હતું. ઉકરડા ક્યાં કરવા, તેમાંના કિંમતી ખાતરનો સદુપયોગ શી રીતે કરવો, સારા બીની ઉપયોગિતા કેટલી છે વગેરે તે લોકોને સમજાવતો ત્યારે આ સેવાભાવી યુવકના અદ્ભુત જ્ઞાનથી તેઓ વિસ્મય પામતા.

ગામની ભાગોળેજ, ગામમાં પેસતાંજ સૌની નજરે પડતું રસિકચંદ્રનું નાનું પણ સુઘડ ઘર સૌનું ધ્યાન ખેંચતું. આંગણા આગળની ખુલ્લી જગ્યામાં નાનો સરખો બાગ કરી તેમાં સુવાસ ફેલાવનારાં પુષ્પો તેણે જાતે વાવ્યાં હતાં. ઘરના દ્વાર ઉપરજ **"અતિથિ દેવો ભવ"** નો મહામંત્ર તેણે કોતરાવ્યો હતો. ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી અને થાકેલાને વિશ્રામ મેળવવાને માટે રસિકચંદ્રનું ઘર પંકાઇ ગયું હતું. તેના આંગણામાં વગર રજાએ કોઈ પણ ભૂખ્યો-તરસ્યો પ્રવાસી જઇ યથાશક્તિ આદર અને સન્માન પામતો. રસિકચંદ્રનું ઘર આ ગામમાં ધર્મશાળાની ગરજ સારતું હતું.

રસિકચંદ્રની પત્ની સરલા પાસેના વિદ્યાનગરના એક શ્રીમંતની પુત્રી હતી. નાનપણથીજ વિલાસ-સુખમાં ઉછરેલ હોવાથી પ્રથમ તો તે પતિના સ્વાર્થત્યાગ વગેરે ઉંચા સિદ્ધાન્તોના પાલનમાં આડખીલીરૂપ થઇ પડતી. પરંતુ સમય વીતતાં, કાળે કરીને, તે ટેવાઇ ગઇ અને પતિના સેવામાર્ગમાં તે પણ ધીમાં ધીમાં ડગ ભરવા લાગી. તે પણ નવરાત્રની વેળાએ ગામની કુમારિકાઓને ભેગી કરી તેમને ગરબા ગાતાં શીખવતી. ગામની સ્ત્રીઓને સ્વચ્છ અને સુઘડ રહેવા વિનવતી-કૂવે પાણી ભરવા અને તળાવે લૂગડાં વગેરે ધોવા ભેગી થયેલી સ્ત્રીઓ સહજ સ્વભાવ પ્રમાણે પરનિંદા અને કૂથલીમાં ભળતી તેમને સમજાવી સન્માર્ગે દોરતી.

આમ મણિપુર જેવા એક નાનકડા ગામમાં સેવાભાવી આ અનુપમ દંપતીની હાજરીથી અને સેવાથી લોકો જીવનની કટુતા, કુટિલતા અને દુઃખમયતા ભૂલી સ્વર્ગનો અપૂર્વ આનંદ ભોગવતા હતા.

જગતના એક અજ્ઞાત ખૂણામાં પડ્યાં પડ્યાં સુશિક્ષિત દંપતી દેશોદ્ધાર અને સંસ્કારનાં બીજ હજની પ્રજાની મનોભૂમિમાં વાવતાં હતાં.

* * *

આજે રામનવમીનો દિવસ હતો. મણિપુરના લોકો આજે હર્ષિત થયાં હતાં. પ્રભુના જન્મદિવસે સૌ સારાં વસ્ત્ર-અલંકારો પહેરી દેવદર્શને જવા માટે ઉત્સુક હતાં. સરલાનો પણ આજે આનંદ માતો નહોતો. તેણે પણ સારાં, શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને છાજે તેવાં-વસ્ત્ર અને અલંકારો પહેર્યાં.

આ વેળા રસિકચંદ્રની [illegible]

[illegible]

* * * *

ઉનાળાની તે સાંજે, સૂર્ય આથમી [illegible] હતો [illegible] [illegible] અજવાળાં [illegible] હતાં, [illegible] એક કાળો જેવો [illegible] પુરુષ [illegible] [illegible] [illegible] નજરે પડતો હતો. તેના કપડાં [illegible] હતાં. તેનો ચહેરો કાંઈ ભયસૂચક અને [illegible] [illegible] હતો. તેનું શરીર ઉંચું અને મજબૂત હતું [illegible] [illegible] તાપમાં દૂરથી આવતો હોય તેમ, તેના શરીર [illegible] રેલા હતા, તેના થાકેલા પગ આગળ ચાલવા ના પાડતા હોય તેમ પાછા પડતા હતા. તેના પગના ફાટેલા જોડા, તેનું મેલું અને [illegible] ફાળીઉં અને ફાટેલું કેડિયું તેની ગરીબાઈ સૂચવતાં હતાં.

અંધારું વધતાં તેણે આ ગામમાંજ રાતવાસો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ એક રસ્તે જનાર બાળકને પૂછ્યું "અરે, અહીં કોઈ ધર્મશાળા છે?"

"ધર્મશાળા તો નથી, પણ આ ગામમાં માસ્તર સાહેબ છે તે તમને આશરો દેશે" એવો ઉત્તર આપી એ બાળક ભયભીત થઈ દોડ્યો ને પેલો કાળો ગામ તરફ વળ્યો.

રસ્તામાંજ તેને રસિકચંદ્ર મળ્યા.

"ભાઈ! મારું ઘર થાકેલાનો વિશ્રામઘાટ છે. આવેલા આવા ચઢેલાને સૂકો પાકો રોટલો અને સુવાને ઓટલો આપવો એ મારું સૂત્ર છે. ચાલો મારે ઘેર" બોલી રસિકચંદ્ર આગળ ચાલ્યો.

ઘરની રવેશમાં ઢોલીઓ ઢાળી નવા આવનારને રસિકચંદ્રે બેસા-ડ્યો ને તે પણ તેની જોડે બેઠો.

સરલાએ કપડાં બદલી નાખ્યાં હતાં. એક પછી એક ઘરેણાં પરસાળમાં ઉભી ઉભી કાઢી નાખી એક ડબામાં ભરતી હતી. ઘરેણાં કાઢી રહી એટલે પરસાળમાં–ઘરમાં પેસવાના દ્વારની સામેજ–એક ગોખલો હતો તેમાં તે ડાબલો મૂકી, ગોખલાનું બારણું બંધ કર્યું. નવો આવનાર અતિથિ ફાટેલી અનિમેષ આંખે આ બધું જોઇ રહ્યો. એક પલકમાં અનેકવિધ વિચારો તેના મનમાં આવી ગયા.

નવરી થતાં સરલાએ અતિથિદેવને રવેશમાં ઢોલીઆ ઉપર સુખાસન માંડી આપ્યું, એટલે તેણે તેનું મેલું ફાળિયું માથેથી ઉતારી ખીંટીએ ભરાવ્યું; લાકડી ખૂણામાં મૂકી અને આરામ લેવા સહેજ પડખું વાળી આડો પડ્યો.

રસિકચંદ્ર ત્યાંનો ત્યાં બેસી રહ્યો અને મહેમાનની જોડે કંઈક વાતો વગેરે કરી તેની સરભરા કરવા લાગ્યો. છેવટે સૂવાનો સમય થતાં મહેમાનની જોડેજ રવેશીમાં બીજો ઢોલિયો મંગાવી તેમાં રસિક-ચંદ્ર સૂતો.

પરસાળમાં પેલા ઘરેણાના ગોખલાની નીચેજ ઢોલિયો ઢાળી સરલા સૂતી. ગામડાના મઢુલીશા નાનકડા ઘરમાં બે પતિ પત્ની અને એક મહેમાન સૌ નિદ્રાધીન થયાં.

રાત્રે મહેમાન જાગ્યો ત્યારે ત્રણેકનો સુમાર થયો હશે. નવ-મીનો ચંદ્ર આથમી ગયો હતો. રાત્રિનાં આછાં અંધારાં જગત પર છવાઇ રહ્યાં હતાં. મહેમાને જાગીને જોયું તો રસિકચંદ્ર ઘસઘસાટ ઉંઘતો હતો. તેનું નિર્દોષ, સેવાભાવી મન અપૂર્વ આસ્વાદ લઇ રહ્યું હતું; ત્યારે મહેમાનનું દોષમય, બદદાનતવાળું મન પેલા ગોખલા તરફ વળ્યું. તે તરફ તેણે પગલાં માંડ્યાં. રાત્રિની કાળાશનો લાભ લેવા તેનું કાળું મન લલચાયું–પરસાળનાં દ્વાર સુધી પહોંચ્યો. એટલામાં તો તેનું હૃદય બોલી ઉઠ્યું: "હાય ! હું શું કરૂં છું ! શું હું કૃતઘ્ની છું ! શું હું ઉપકાર કરનારનેજ અપકાર કરીશ ! શું હું ઉપકારનો લાયકજ નથી ! ઘરમાં આશરો દેનારનેજ શું હું દગો દઉં ! ના, ના, તે કદી બને !"–હૃદયની લાગણીઓએ તેને [illegible] પાછો ઢોલિયા પર જઈ બેઠો. ઘડી બે ઘડી લાગણીઓનું જોર રહ્યું. [illegible] વિચારોનું [illegible] જામવા માંડ્યું કે "[illegible] કેમ છે ! [illegible] હું શું [illegible] ! [illegible] એમ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] આવો [illegible]

× × × ×

સવાર થયું, [illegible] આવ્યા, નજર કરી તો મહેમાનનો [illegible] સમજી ભયભીત બની. [illegible] મહેમાનના અચાનક પલાયનથી પ્રગટતી [illegible] અને સર્વ બીનાથી વાકેફ કર્યો

આગલી સાંજથીજ આગંતુક પ્રત્યે [illegible] અનુગમે થતો હતો; કંઈક અવિશ્વાસથી તે તેને જોતો [illegible] એ અવિ-શ્વાસ આમ તે મહેમાનના અચાનક નાસી જવાથી પુષ્ટિ પામ્યો સેવાભાવી દંપતીના સાદા ઘરમાં શું હોય ? [illegible] નજર ગઈ, ગોખલાના બારણાં ઉઘાડતાં ડાબલો જણાયો. તેમાં જોયું—સરલાએ મગમાળા ન દીઠી.

તે બોલી—હા નાથ ! મારી મગમાળા નથી—પેલો મહેમાન લઈ ગયો લાગે છે.

રસિકચંદ્ર—મગમાળા ! મગમાળા લઈ ગયો

સરલા—હા નાથ ! જુઓ, જરા તપાસ કરો

રસિકચંદ્ર—તપાસ શું કરું ? રાતના કંઈ વખતે ગયો હશે એ

શું કહેવાય? હશે, ગળાનાં તારી પાસે બે ઘરેણાં હતાં ને! તું કાલેજ કહેતી હતી ને?

સરલા—શું?

રસિકચંદ્ર—છે ત્યારે પહેરું છું–હવે ગયું. હવે એકજ પહેરજે.

સરલા—નાથ! આમ શું બોલો છો? નવું કરાવવાનું તો ક્યાં ગયું પણ જૂનું ખોયું તોય કાંઈ નહિ?

રસિકચંદ્ર—એ બિચારા ગરીબને તે કામ લાગશે. આપણા કરતાં તેને તે વધારે કિંમતી અને ઉપયોગનું થઇ પડશે.

× × × ×

સવારનો આઠેક વાગ્યાનો સમય થતાં વિદ્યાનગરના એક સોનીની દુકાન આગળ એક મેલોઘેલો ગામડીઓ હેરાફેરા કરતો હતો. ઘડીમાં તે તેની કડિયાળી ડાંગ તરફ નજર કરતો, ઘડીમાં શૂન્યમનસ્ક જેવો ઉભો રહેતો હતો.

છેવટે તેનો વિચાર પૂરો થતાં તે સોનીની દુકાનમાં પેઠો. ધ્રુજતે હાથે, ધડકતે હૈયે, ભયભીત મને, તેણે એક મગમાળા તેના ગજવામાંથી કાઢી સોની આગળ મૂકીઃ "ભાઈ! આ વેચાતી રાખશો?" એવું કંઇક બબડયો.

સોનીએ મગમાળા નિહાળી. પોતાનીજ ઘડેલી તેને લાગી. સહેજ વિચાર કર્યોઃ "આ તો મોતીચંદ શેઠની લાગે છે" એમ ધીમે સાદે તે બબડયો. અને ગુમાસ્તાને સાન કરી, ગુમાસ્તો ઉઠયો.

મગમાળાનો જાણે તોલ કરતો હોય, તેના સોનાનો આંક કાઢતો હોય, કેટલા પૈસા આપવા તેનો વિચાર કરતો હોય તેમ દેખાડતો, સોની વખત વીતાવતો હતો.

એટલામાં તો ધોળા ધોતિયા અને ધોળી પાઘડીવાળા એક વણિક શેઠને તેડી ગુમાસ્તો આવ્યો. નવીન માણસને આવતો જોઇ પેલો ગામડિયો ચમકયો, બોલ્યોઃ "શેઠ! આ મગમાળા તમારી લાગે છે, જુઓ" એમ અચાનક સોની બોલી ઉઠયો. પેલો ગામડીઓ તો અબોલ બની ગયો.

શેઠે મગમાળા તપાસીને તુરતજ ઓળખી કાઢીઃ "અરે! આ તો મારી સરલાની મગમાળા છે! અહીં ક્યાંથી!"

વણિક શેઠની સારાંક નજર પેલા ગામડીઆ તરફ વળી અને તે બધું સમજી ગયા.

[illegible]ની અને સોનીની મદદથી પેલા ગામડીઆને બરાબર [illegible] [illegible] સંબંધ, તેને [illegible] રસિકચંદ્રને

+ અમેરિકાની છાયા ઉપરથી

૪૪–રાવણઘાટ+

(લેખક:–ડૉ. મકનજી પી. સોલા)

(ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ગીચ જંગલો, પહાડી મુલકો, વેરાન પ્રદેશો અને અણખેડયા મુલકો આવેલા છે. એ જંગલોમાં નથી રેડીઓ, નથી તાર-ટપાલ, નથી દવાખાનાં, નથી મોટરો, નથી ગાડીઓ, નથી ટ્રામબસો અને એ બધાયે પર એવી ગરીબ અને કચડાએલી પ્રજા આજે માનવસમાજમાં કેટલાં દુઃખો ને યાતનાઓ ભોગવી રહી છે! આ નાની સરખી વાર્તામાં ગરીબ પ્રજાનાં આંસુનાં આપણને દર્શન થાય છે.)

"ઓ...મા ! પે...લો...રા...વ...ણઘાટ આવ્યો. મને મા...ર મારે...છે બ...ચા...વ...મા ! હવે રોજ જંગલખાતાની વેઠે હું જવા તૈયાર છું...પણ બચાવ." સાંગુ માંદગીને બિછાને પડીને બેભાન અવસ્થામાં લવતો હતો. નજીકમાં તેની વૃદ્ધ મા ફાટલી પોતાના વહાલસોયા દિકરાની ભયંકર માંદગીની વેદના નીરખતી બેઠી હતી.

"ભાઇ ! બંધ કર આંખ. તને કોઇ રાવણઘાટ મારવા નથી આવ્યો, ઉંઘી જા. તું સારો થઇ જા ને પછી રોજ જંગલના કામે જજે." ફાટલીએ મહામહેનતે આંખમાં આવેલાં આંસુ થંભાવી સંનિપાતનાં લક્ષણો બતાવતા પોતાના દિકરાને પડખું ફેરવીને સૂઇ જવાને જણાવ્યું...

× × × ×

ધારના જંગલમાં અસલ ભીલ લોકોની ગીચ વસ્તી હતી; પણ નવા કાળના રાજ્યમાં અનેક નવા કાયદાઓ ઘડવામાં આવ્યા, તેમજ જંગલના અધિકારીઓ એવા સ્વાર્થાંધ આવ્યા કે તેમણે રાજ્યહિતને [illegible] નહિ રાખતાં પોતાનાં ખિસ્સાં તર કરવાનીજ પેરવી ચાલુ રાખી. પરિણામે અનેક ભીલ લોકોને પોતાનાં પેઢીધરનાં વનનો ત્યજને

+ ફોરેસ્ટખાતા. સરકારી જંગલમાં દેખરેખ રાખવા ખાતા 'રાઉન્ડ [illegible]' [illegible] રાવણધારના નામથી ઓળખે છે.

[illegible]

*   *   *   *

રાતિના ૧૦ વાગ્યા, પણ [illegible] ૧૬ [illegible] બુવાને [illegible] હતા ને હજુ આવ્યો. નહિ [illegible] ખજુરીની એક નાડી પર [illegible] ૧૬ દિવસથી [illegible] હતી. બહાર સંયોગ અપાર [illegible] મજાની હતી. " મ... એ ... મ ... આ...ઉ ... આમ્મા ...કે . નહિ ગ ... મ ... સ ... અ...ઓ ...દવા લાવો.. ! " [illegible] નેનો બાપ દિવસનો [illegible] બુવાની દવાદારૂ [illegible] નીકળ્યો હતો ને માગુને યાદ આવ્યું હતું " બેટા તું [illegible] હમણાં જ તને દવા લઈને આવી પહોંચશે " કેટલીએ [illegible] હૈયે દિકરાને આશ્વાસન આપ્યું.

×   ×   ×   ×

આ ગામ પેલે ગામ ફરતા અને ગોત એ બુવાને શોધી કાઢ્યો " ઓહો ! પટેલ તમે ક્યાંથી આવ્યા ? જંગલમાં આટલે દૂર આવવાનું કંઈ કારણ ? " બુવાએ ગોરાને જોતાજ પૂછ્યું

" ભાઈ ! મારો દિકરો સાત્તુ [illegible] દિવસ થયા [illegible] બિમાર છે. જંગલ ખાતાવાળાએ માર માર્યો ને દાંડથી પડ્યો છે મનને જરાયે ચેન પડતુ નથી અમને નવ ને તેની તબિયત વિષે બહુ બીક રહ્યા કરે છે, માટે જલદી ચાલો ને દવા આપો " [illegible]

ને મીરપુર જવા ચાલી નીકળ્યા.

× × × ×

રાત્રિના બાર વાગ્યા હતા. ઘોર ભયંકર જંગલને વીંધીને ગોવો બુવાને લઈને ઝડપભેર પોતાની ઝાપરી તરફ પગલાં માંડતો હતો. ૭૦ વર્ષની વયે પણ ગોવામાં જાણે જુવાનીનું જોમ ઉભરતું હતું. થોડી વારમાં બંને જણ ઝાપરીએ આવી પહોંચ્યા. બંને અંદર ગયા. બુવાએ સાંગુને તપાસ્યો. જંગલમાં વસતી પ્રજા બુવાનેજ પોતાનો વૈદ, ડૉક્ટર કે જે ગણો તે સમજતી હતી.

"ગોવા! તું બહુ મોડો આવ્યો. તારા દિકરાની બાજી હાથથી ગઈ છે. તું બે-ચાર કલાક વહેલો આવ્યો હોત તો? શું કરું? મારા હાથમાં કોઈ ઉપાય નથી. સાંગુને સન્નિપાતના છેલ્લા ચાળા લાગુ પડ્યા છે, ને તેની નાડી ઠેકાણે રહેતી નથી—હવે તો કુદરત પર આધાર રાખી બનતી સેવા-ચાકરી કરો..." ઝાપરીની બહાર લઈ જતાં બુવાએ ગોવાના કાનમાં વાત કરી. ગોવો ચોંકી ઉઠ્યો. તેના રોમેરોમ ઉભાં થયાં, શું સાંગુ જતો રહેશે? પોતાના આધાર સરખો જુવાન જોધ દિકરો આ જગતને છોડી જશે?" એ વિચારે તેને મુંઝવી નાખ્યો. તેનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. 'શું કહો છો... બાપુ!' એટલુંજ તે બોલી શક્યો.

× × × ×

બીજું પ્રભાત ઉગ્યું. સૂર્ય ભગવાન પોતાનું તેજ પૃથ્વી પર પાથરી ઘાટ જંગલની ટેકરીઓ ને વનરાજીને શોભાવી રહ્યા હતા. ગોવાની ઝાપરીમાં માનવમેદની ઉભરાતી હતી. બધાના ચહેરા તેજ-વિહીણા હતા. પોતાના ગામના આગેવાન ગોવાના એકના એક દિકરા-ની અંતિમ પળો વખતે મીરપુર ગામની સૌ પ્રજા ગોવાને ત્યાં આવી હતી. સાંગુને સારું નહિ થાય એવા સમાચાર પસરી જતાં લોકો ત્યાં જઈ પહોંચ્યા હતા. નવેક વાગી ગયા છતાં લોકોની ઠઠ તેમજ રહી. આજે પોતાના ખેતરમાં કામ કરતાં લોકનાયક ગોવાના દિકરાની ખાતર અરદાસ કરવાનું પ્રજાએ વધારે કિંમતી ગણ્યું હતું.

"આ...મા! રા...વ...ણ...ઘાટ આ...બે...મ...ને...મા...ર...રો..." સાંગુએ ફરીથી લવારો કર્યો. હવે તેની જીભ તોતડાતી હતી... પ...ન. જંગલની પ્રજા જંગલના રાક્ષસ જેવા માર્ગને રાવણઘાટના નામથી ઓળખતી હતી. એ ગહન માર્ગ (રાવણઘાટ)નો પ્રજા પર ભારે જુલમ વરસતો હતો. કોઈ દિવસ પહેલાંજ જંગલના એક

[illegible]

[illegible] મોતને ન જોત. [illegible] સીરી લેતી, [illegible] દોસરા જેવા [illegible] વખત ગોત. માટે નહિ તે

"માંજ' મને [illegible] ઊંડી જવાની તૈયારીમાં [illegible] તો પણ દર તો [illegible] ગોવો કાકલુદી કરી તરતજ [illegible] સાવ શિથિલ થઇ ગયુ હતુ [illegible] રાના શીકા પડી ગએલા અદન [illegible] ના હૃદયની વ્યથા [illegible] હતુ

રાઉન્ડ ગાર્ડ એ સિપાઇઓ [illegible] ઘુસી ગયો ને ગોવાને ધમકી [illegible] ગોવાના એકના એક વહાલા દિકરાના [illegible] દેવા જેટલી દયા ન આવી ' [illegible] તે બધા વ્યર્થ ગયા. કાયદો તે કાયદે [illegible] લમા દવ લાગે ત્યારે દરેક માણસે મદદ [illegible] કાયદા મુજબ ગોવાને [illegible] બીજા કેદીઓની સાથે જવુ પડયુ [illegible] હૃદય [illegible] છાપરીમાં છેલ્લા શ્વાસ લેતા પોતાના દિકરા તરફજ હતુ

સાંજે ચારેક વાગે સાંગુએ પોતાની જીવનલીલા પૂરી કરી. જગતને છેલ્લી સલામ કરી દીધી. મીરપુરમાં પુરુષ નામધારી કોઈ ...નં નહિ. બધાને દવ હોલવવામાં લઇ જવામાં આવ્યા હતા. માત્ર ...ડી ઘણી સ્રીઓ હતી તે ગોવાને ઘેર એકત્ર થઈ હતી. કોટલીનું ...વું માતું નહોતું. તેને કેમે કરી છાની રાખી શકાય એમ નહોતું. ...ી હાલત લગભગ ગાંડા જેવી થઇ ગઇ. 'સાંગુ...સાં...ગુ! ક્યાં ...યો' વગેરે અનેક જાતના લવારા તે કરતી હતી. અંતે કેટ...ક સ્રીઓને મળીને સાંગુના મૃત દેહને છાપરીમાંથી બહાર કાઢી ...ડે દૂર લઇ જઇને તેની દહનક્રિયા કરી. કોટલી તદ્દન બેભાન ...ઇને પડી હતી. તેને સચેતન કરવા માટે સ્રીઓએ અનેક ઉપાય ...ર્યાં, પણ કંઇ વળ્યું નહિ. લાંબા સમયે કોટલીને ચેતન આવ્યું ત્યારે ... એક સાદડી પર પડી હતી, ને આજુબાજુ કેટલીક સ્રીઓ ...ઠી હતી.

મીરપુર ગામથી ૧૫ માઇલ છેટે દવ લાગ્યો હતો. તે હોલવવા મીરપુર ને આજુબાજુના ગામથી ઘણા લોકોને લઇ જવામાં આવ્યા હતા. લગભગ દશ–બાર દહાડા પછી બધા ઘેર આવ્યા. ગોવો પણ આવ્યો. કરણ કાળજે તે પોતાની છાપરી તરફ જતો હતો. હજી તે પોતાનો દિકરો સાંગુ જીવતો હોવાની અમર આશા રાખી રહ્યો હતો. ગોવો છાપરીમાં ગયો. એકલી કોટલીને જોતાંજ તે ધરણી પર ઢળી પડ્યો. કોટલીને પણ પોતાના દિકરાના મૃત્યુની વિષમ ઘડીએ દૂર થએલા પોતાના પતિ ગોવાને જોઇને તે દિવસનો કરુણ બનાવ નજર આગળ તરવરી ઉઠતાં ભારે આઘાત લાગ્યો ને તે પણ ફરી બેભાન બની ઢળી પડી......ને એ બંને પતિપત્ની–ગોવા ને કોટલીનાં મૃત દેહોને મીરપુર ગામના લોકોને રડતા હૃદયે આખરે પુત્રના મૃત્યુ પછી બાર દહાડાના અંતરે દફનાવવાં પડયાં.

(જાન્યુઆરી–૧૯૩૬ ના " યુવક " માસિકમાંથી)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મને હજુએ વાત મા[illegible] ઉતરતી ન હતી [illegible]

"સાહેબ ! તમે મારી વાત ન હ માનો, પરંતુ [illegible] ઇતિહાસ તપાસો અને સાચેસાચ આ [illegible] જરા ભરખાવો તો એ વાત ગળે ઉતરી જશે મારાજ અનુભવની આ વાત છે"

"ત્યારે આ [illegible]ની પાયમાલીનુ મૂળ [illegible] તમેજ છો, એમ તમે કહેવા માગો છો ?" મે પૂછ્યુ

"સાહેબ ! મારી એકજ વાત સાંભળો, એટલે આપને ખાતરી થઈ જશે." અને તેણે પોતાના અનુભવની વાત કહેવા શરૂ કરી.

"સવારનો પહોર હતો અને હુ ઓસરીમા [illegible] બેઠા ચા પી રહ્યો હતો. ખડકીનુ બારણુ બરાબર રસ્તા ઉપર પડતુ હતુ. તે ઉઘાડા બારણામાથી મેં પશા પટેલને રસ્તા પર થઈને જતો જોયો પશા પટેલને તો આપ જાણતાજ હશો, સાહેબ ! ચીથરેહાલ પડ ઉપર પહેરવાના પૂરા લુગડા પણ નથી. ઘરમા એક દિવસના પણ ખાવાના તાકડા નથી પરંતુ તે વખતના પશા પટેલની વાત જુદીજ હતી. પંદર વર્ષ પર એ પશો પટેલ ધરતી ઉપર જાણે પગજ નહોતો મૂકતો. એ સાતીની જમીનનો એ ખેડૂત હતો. એને ઘેર માલ-ઢોરની

ધમસાણ હતી, અને ઘરના સારા ઓટાડવાળો હતો. મેં એને જોયો અને બૂમ પાડીઃ "પશા પટેલ! એ પશા પટેલ?" પશા પટેલે બે ડગલાં પાછા ફરી ડેલીમાંથી અંદર જોયું. મેં તેને અંદર બોલાવ્યો. તે આવ્યો. ઉજળા બગલા જેવાં લૂગડાં. નાનપણનો ખાધલ પીધલ એટલે કસાયલું શરીર અને ઘરનો સુખી એટલે દેખાવમાં પણ ફુટડો.

"આવો! આવો! તમે તો કોઈ દિવસ દેખાતા પણ નથી?" મેં ચહાનો પ્યાલો ધર્યો.

"કામમાંથી નવરાશ મળે નહિ, એટલે કયાંથી અવાય? અમારૂં ખેડૂતનું તે કાંઇ જીવન છે? ધૂળનો ધંધો એટલે આખો દિ' સીમમાં પડ્યા હોઇએ." તેણે ચહાનો પ્યાલો હાથમાં લીધો.

થોડી ઘણી વાતચીત કરીને તે ગયો. પછી તો રોજ તે નીકળે અને રોજ હું બોલવું. રોજ એ ઘડી બે ઘડી વાતો કરી ચહાનો પ્યાલો પીને વાડીએ જાય. એમ અમારી ગાંઠ બંધાઇ. સાહેબ! મેં આ ગામમાં આવી ધીરધારનો ધંધો શરૂ કર્યો, ત્યારથી એને નજરમાં લીધો હતો. એ મારૂં કામ થાય તો બેડો પાર થઇ જાય તેવું હતું; પણ ઘરનો પહોંચતો માણસ અને આગળ સારી મૂડી, એટલે મારા વિચારો મનના મનમાં રહેતા. દેશમાં દુકાળ પડે, અથવા તો ખેડૂતની ઉભી મોલાત સળગી જાય, એવી વારે વારે પ્રભુને હું વિનંતિ કરતો. પરંતુ એ એકેય વસ્તુ ન બનતી અને હું મનમાં ને મનમાં સળગી મરતો.

"આખરે એક દિવસ દાવ સવળો પડયો. રોજની રીતે પશો પટેલ સવારમાં આવ્યો અને મેં વાત માંડીઃ "પટલ! તમે આવા ઘરબારના સુખી, આવા સાધનસંપન્ન અને આવા રૂડા રૂપાળા; પરંતુ તમારા ઘરમાં જોઇએ તેવું માણસ નથી."

"કેમ?" પશો મારી સામું જોઈ રહ્યો.

"કેમ શું! આ પટલાણીજ જુઓ ને!" મેં ત્રાંસી આંખે તેમના તરફ જોયા કર્યું.

"કેમ કાંઇ નવું સાંભળ્યું?" મેં જાણ્યું કે પશો પટલાણીના ચારિત્ર્ય વિષે પૂછી રહ્યો છે.

"ના ના, એવું તો કાંઇ નથી; પરંતુ તમારા જેવા કનૈયા ઈશ્વરના ઘરમાં એવી કાળી ભાટલાની દીકરી કેમ!" હું તેનો જવાબ સાંભળવા થોભ્યો."

"હાં! એ રૂપ ને એવું બધું તમારા વાણિયા બ્રાહ્મણને જોઈએ; અમારે તો ઘર ચલાવે તેવું હોય તો બસ." પશો ફિક્કું

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"એમાં [illegible] સાધનસંપત્તિને ક્યા [illegible] અને [illegible] અને મજારના [illegible]

"બાકી તો [illegible], પણ [illegible] અમે [illegible] ખાઈ પીને ઘરનો વેરો ભરનારીએ [illegible] ગાડું ગુડી કરી હોય, તો [illegible] નહિ."

"રૂપિયાની તમારે [illegible] એકથી હજાર સુધી હું આપીશ પણ એક [illegible] તમે [illegible] પર સુવાનું નક્કીજ કરો. તમારા [illegible] જાતું નથી." મે પદ્માનો વાંસો થાબડ્યો અને [illegible] નો મેલ મે ધોઈ નાખ્યો.

"થયુ, સાહેબ" પદ્મો પટેલ કહીને [illegible] ઘરમાં લાવ્યો અને મારા ચોપડાને પાને પણ એના વાંકાચૂંકા હસ્તાક્ષરો તેના વાંકા વિધિની જેમ અંકાઈ રહ્યા.

"એક વખત વાણીઆના ચોપડામાં ચઢ્યો, પછી વાણીઓ તેને છટકવા દેતોજ નથી. [illegible]ના [illegible] અને [illegible]ના [illegible] એ

તેના જીવનનો મહામૂલો સિદ્ધાંત હોય છે. એટલે ગમે તે રીતે પણ પોતાના કળને ટકાવી રાખે છે.

"પશા પટેલનું ખાતું ચાલ્યું. પહેલે વર્ષે વગર વ્યાજે રૂપિયા બાણી મૂક્યા. આપને નવાઇ પામવા જેવું નથી. વિવાહનો માલ ચોરાયો, તેમાં વ્યાજની કસર કાઢીજ લીધી હતી. બીજે વર્ષે પટેલ પટલાણીના રૂપમાં મચ્યા રહ્યા અને ખેતરમાં બરાબર પાક્યું નહિ એટલે એક ટકા મુજબનું વ્યાજ માંડયું. વટાવ વગેરેની કસર તો માલના ભાવમાંથીજ તારવી લીધી હતી. પછી તો વ્યાજ વધતું ચાલ્યું. સવાયા, દોઢા, બમણા અને અઢીગણા સુધીની નોબત વાગી ઉઠી. ખેતરમાં પ્રથમના જેવુંજ પાકતું હતું. એ બધું હું લઇ આવતો. પશો પ્રથમના જેટલુંજ રળતો હતો, પરંતુ તેના નસીબે તો મારી પાસેથી કદારોજ ખાવાનું માંડયું હતું. નવી પટલાણીનાં પગલાં વગોવાયાં, ઇશ્વરને દોષ દેવાવા લાગ્યો, જમીનનો રસકસ ચોરાઈ ગયો હોવાની માન્યતા થવા લાગી. પરંતુ એને ક્યાં ખબર હતી કે એ બધી કરામત ચોપડાની અને મારી કલમની હતી! ખોટું સાચું કંઇક માંડયું. સવાયા દોઢાના થરના થર ચડાવ્યા અને એક દિવસ સવારમાં હાથમાં ચોપડો ઘાલીને હું પશાને ઘેર ગયો, ત્યારે એ પશા પટેલના નામ ઉપર ચાર હજાર રૂપિયા ખેંચાતા હતા!"

"પશાના ઘરનું આંગણું જોવા જેવું બની રહ્યું હતું. આળસના ઢગલા સમું ચારે મેર કચરાતું વાતાવરણ જામી રહ્યું હતું. એક તરફ નવીજાતીની આંખો વહી રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફ પશો ભૂખના વડકા લઇ રહ્યો હતો. એક તરફ ખાલી ખીલે મુડદાલ બળદ મોઢાં વકાસી રહ્યા હતા, બીજી તરફ એ ચાર ડોઆં પેટમાં ગજ ગજના ખાડા ખોદી રહ્યા હતા. એ પશા પટેલની એક વખતની સાહ્યબી અલોપ થઈ હતી. તેના ઘરની સુખના નાશ પામી હતી."

"મેં ડેલીમાં પગ મૂક્યો. કાં પટેલ! બેશ!"

"પટેલે મને જોયો. જાણે જમદૂતને જોયો! તેના રોડા ઉંચા મટી ગયા. મુંઝવાતા આત્મા સમો તેનો અવાજ આવ્યો: "આવો શેઠ!"

"મેં વાતનું મંગળાચરણ કર્યું. હવે પટેલ! આપણો કંઇક [illegible] કરો તે. [illegible]"

"[illegible] શું કરીએ. આ વરસ ભાગવા દો. અત્યારે કરવખતના [illegible] ક્યાંથી થાય શકે!"

"કરવખતનો [illegible] થાય તેમ નહોતો, એ વાત સાચી હતી. [illegible] માથી નહિ [illegible] તે. મેં પરમેશ્વરી કરી હતી. અને પશા પટેલ-

૫૬—[illegible] [illegible]!

(૧)

[illegible]

[illegible] ઉપર સાંપેલા ભગવાનો [illegible] મિત્રમાં [illegible] ભાગી નીકળતો. [illegible] અને પાય' સર્વે નામ, [illegible]

ઓરડીની જમીન ઉપર એક [illegible] પાથરેલી હતી—ભીમાનો પાડોશી કાસમ મૃત્યુ પામવાથી ભીમાને [illegible] લાભ થયો હતો. એ ચટાઇ ઉપર ભીમો, [illegible] અને એના [illegible] છોકરાઓ પડતા. એક ખૂણામાં ચૂલો અને માટીના [illegible] રહેતા. દોરી ઉપર કેટલાંક જૂના ફાટેલા કપડાં લટકતાં. [illegible] એક પેટીમાં [illegible] ગીલીટ ચઢાવેલા રોપ આભૂષણો, છોકરાઓના [illegible] અને ભીમની રામાયણ' સામે દિવાલ ઉપર હનુમાનજીની એક [illegible] ચિત્ર-છબી ટાંગેલી હતી કે જેને છોકરાઓ સવારે ઉઠીને પ્રણામ કરતા હતાં. બસ! ભીમાની ઓરડીનો આટલોજ [illegible] હતો.

પ્રાતઃકાળે [illegible] ફરવા પડેલા '[illegible]' મિત્રનું [illegible]

વાગતું ને કાળનિનાદની માફક આસપાસના વાતાવરણને કંપાયમાન કરતું. ભીમો ઝબકીને જાગી જતો ને સપાટાબંધ કપડાં પહેરી મિલ તરફ ભાગતો. કપડાં? હા, ભીમાની પાસે કપડાં પણ હતાં! એનાં છોકરાંઓ નાગાં રખડતાં, પરંતુ ભીમા પાસે તો અવશ્ય કપડાં હતાં! મિલ સ્ટોરમાંથી એ પોતાને માટે ધોતિયું અને કંકુને માટે સાડી ખરીદી લાવ્યો હતો. મિલમાલેકે ૧ પૈસો વારે છૂટ આપી હતી. છોકરાંઓને માટે પણ ભીમાએ પાંચ જોડ કપડાં શીવડાવ્યાં હતાં—એક વર્ષ પહેલાં—પરંતુ હવે તો એ ફાટીને તાર તાર થઇ ગયાં હતાં. આ સર્વે કપડાં ઉધાર આપ્યાં હતાં. કેવળ વારે બે પૈસા વ્યાજના દરથી!

સવારના ૭થી સાંજના ૭ વાગ્યા સુધી ભીમો સાંચા ઉપર વળગ્યોજ રહેતો. વચ્ચે બે કલાકનો વિસામો મળતો. મિલની બાજુમાં રામભરોસે હોટેલ હતી; ત્યાં જઇને ભીમો પાંઉ-ઉસળ ખાઈ લેતો અને અલ્પ સમય લંબાવતો પણ ખરો. ટાઇમ થતાં વળી પાછો એજ મશીનોનો ગડગડાટ! મશીનોનાં અંગ ભયંકર જંતુઓની સમાન વળ ખાતાં મજૂરો તરફ ધસતાં હતા. મજૂરોનું લોહી પસીનો મશીનો થઇ ઉપર ટપકતું અને મશીનો ગર્વથી મજૂરો સામે અટ્ટહાસ્ય કરતાં. ઉફ!

સાંજે મિલમાંથી સર્વે મજૂરો છૂટતા—સર્વે શ્રમિત, સર્વે લથડિયાં ખાતા, સર્વે નિર્વાક–નિઃશબ્દ! મસ્તકથી ચરણોસુધી ધુમાડાથી રંગાયલા અને કપડાં તેલ તથા કોલસાની કાલિમાથી લથપથ! કેટલાક મોં બગાડતા, કેટલાક કુત્સિત ગાળો બાડતા, જ્યારે બાકીનાઓ હસવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમનું હાસ્ય નર-કંકાલના વિકટ હાસ્યની સમાન ભાસતું હતું.

ભીમાની ગલીને નાકે રસ્તો ધોવાને માટે ફુટપાથ ઉપર મેલા પાણીનો એક નળ હતો. આ નળ નીચે બેસીને રોજ સાંજે ભીમો નાહતો. નાહતે-નાહતે એના પાસે છોકરાંઓ પોતાના મેલા અને [illegible] હાથ એના શરીર ઉપર મૂકી જ્યારે "બાપુ બાપુ!"નો પોકાર મચાવતા ત્યારે ભીમાની આંખોમાંથી ગરમ-ગરમ આંસુઓ સરી પડી [illegible] મેલા પાણી સાથે મળી જતાં. ભીમો નાહીને ઓરડીમાં જતો રહેતો; કારણ કે એને ખબરજ હતી કે, કંકુ રસોઈ કરે છે અને આખી ઓરડી ધુમાડાથી ઘેરાઈ ગઈ હશે. એ ધુમાડો, [illegible] અને [illegible] ધુમાડો ખાવાની સાથે [illegible] હતો. કંકુ આંખો ચોળતી, [illegible] ખાતી ખાતી રસોઈ બનાવતી હતી.

[illegible] રવિવારે પ્રતિદિન ૧૦ [illegible]

[illegible]

(७)

[illegible] ... જમાનો ... સમજાવી ... [illegible] ... અને ... [illegible] ... ખમકની બની હતી

૭ મહિના [illegible] ... એક દિવસ રમેશ કરતા કરતા એના ... ગૂંકની નાચે ... પડ્યું હતું ત્યારથી એને ... પડ્યા. ... હજુયે ગૂંકની નાચે તેડી પડતું હતું. હાથ-પગ પાણી પણી થતા હતા ... સુધી કે એક મહિનાથી તો બે ડગલાં ચાલી શકવાની એનામાં શક્તિ રહી નહતી ભીમો એને ગાડીમાં નાખીને ડૉ. ... ની પાસ ... ગયે હતે ડૉકટરે પરીક્ષા કરીને ભીમાને કહ્યું હતું ... ગિનીને ક્ષયરોગ થયો છે; પરંતુ રોગ હજુ અસાધ્ય નથી થયો, ... ગ ... દવા......ઉજાસ......દૂધ અને ફળ-ફૂલ ઇત્યાદિ હિતકારક છે " ભીમાએ ડૉકટરને ૫ રૂપિયા આપ્યા અને ચૂપચાપ ... પોતાની ઓરડીમાં પાછો લઈ આવ્યો ... ત્યારથી પ્રાયઃ પ્રત્યેક રાત્રે સ્વપ્નમાં એ બડબડતો "દૂધ અને ફળ ... ફૂલ ...દવા અને ઉજાસ ' ... ડૉકટર ' ' ... ગૂંકમાં ...

ખર ! ભીમાને સ્વપ્ન એવાં તો ભયોત્પાદક અને અશુભ આવતાં કે, જાણે કંકુનું કાળજું એને મોઢેથી બહાર નીકળ્યું ને એમાંથી લાંબી લાંબી અનેકાનેક ઇયળો નીકળી ઝપાટાબંધ છોકરાંઓના કાનોમાં પેસે છે ! ભયથી થરથર કંપતાં કંપતાં બેબાકળો જાગી ભીમો છોકરાંઓના કાન તપાસતો, બાદ કંકુની તરફ કરુણ દષ્ટિએ જોઇ રહેતો. કડકડતી ઠંડીમાં પણ એ સમયે ભીમો પસીનાથી તરબોળ થઇ જતો.

કંકુના બિછાના પાસે માટીનો એક પ્યાલો મૂકી રાખ્યો હતો કે જેમાં એ વારંવાર થુંકતી હતી. છોકરાંઓ સવાર–સાંજ પ્યાલો બદલી નાખતાં હતાં. કંકુના એ રક્તમિશ્રિત થુંક ઉપર માખીઓ બેસતી અને પોતાની પાંખોમાં થુંકનો શેષાવશેષ ચોંટાડી છોકરાંઓનાં મોં પર ગણગણતી ગણગણતી બેસતી. ચૂલા પાસે બેસીને સૌથી મોટો છોકરો વશરામ એનાથી નાના રામજીની સહાયથી દાળ–ભાત રસોઇ બનાવતો; જ્યારે બાકીના ત્રણે ભાઇ બહાર ગટરમાં રમતા. ગટરમાં કોઈ કોઇ વખત કચરો અને મેલા પાણી સાથે ફળોના કકડા અથવા મિઠાઇનો એંઠવાડ તણાઇ આવતો. છોકરાંઓ ગટરમાં ઉતરીને એ ઉઠાવી લેતાં અને વહેંચી ખાતાં ! એ મહોલ્લાના નાકા ઉપર એક ધનિક પુરુષની ઉંચી હવેલી હતી. એની પાછળના ભાગની એક ઓરડીમાં એક કુતરો બાંધેલો રહેતો. દિવસમાં બે વખત એને નોકરો નવડાવતા અને એની પુંછડી તથા શરીર ઉપરના બાલ બ્રશથી સાફ કર્યાજ કરતા. ત્રણ–ચાર વખત એ કુતરાને માટે દૂધ તથા 'બીસ્કીટ' આવતાં. ભીમાનાં છોકરાંઓ આ નસીબવાન કુતરાને ઈર્ષાપૂર્વક નિહાળતાં, કયારેક બચેલા એંઠા દૂધ તરફ લોલુપ નેત્રોથી તાકતાં અને વિચાર કરતાં કે "કદાચ અમે કુતરા હોત તો કેવું સારૂં થાત !" સૌથી નાનો ઉકડ તો એક વખત સાહસ કરીને ઉંઘી ગયેલા પેલા કુતરાની પાસે પડેલા એંઠા દૂધનો ગ્લાસ ઉઠાવી લાવ્યો હતો ને ત્રણે ભાઇઓએ એની મજા ચાખી હતી !

કંકુને દવાનો ભાગ કાઢી આપી ભીમો મિલમાં કામે ચાલ્યો ગયો હતો. વશરામે ઉઠીને ચૂલો સળગાવી દૂધ ગરમ કરી કંકુની પાસે મૂક્યું. દાવણાનો એક લુચ્ચો નોકર બે આને શેર દૂધ વેચતો હતો. કંકુના ભાગ્યમાં એ દૂધ હતું. કડવું કરીને મહામુશ્કેલીએ કંકુએ દૂધ પીધું અને ઘેન સૂતી. બહારથી છોકરાંઓના કોલાહલનો અવાજ બરાબર આવતો હતો. કંકુએ એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાખી પાસું ફેરવ્યું. એને પેલાનો ભવિષ્યકાળ સાંભર્યો : એક દિવસ કંકુ પણ જવાની હતી... એના અને અંધકારથી ... ઘરનું હતું. અને કંકુ... !

[illegible]

[illegible] ... પરંતુ [illegible] ... [illegible]

કિન્તુ [illegible] ... કંકુની [illegible] ... સ્મૃતિપરંપરા [illegible] ... બનાવ [illegible] ... રેડી દેવામાં આવ્યો [illegible] ... ગઈ હતી. કંકુ પોતાના [illegible] ... રુદન કરતી હતી અને પોતાના પતિ [illegible] ... સૌભાગ્ય લુંટાઈ જતું એને લાગતું હતું.

ત્યારબાદ બીમાનું જીવન આ [illegible] દુર્ગંધમય [illegible]માં સદાને માટે પરિબદ્ધ થઈ ગયું. [illegible] ... માટે [illegible] અને [illegible] માખી, મચ્છર અને ખટમલ' કંકુ [illegible] પ્રથમ કંકુનો પતિ સંસારને માટે અન્ન નિપજાવનારો હતો; એ 'ખેડૂત' હતો, પરંતુ આજે તો એ મિલમાં કામ કરતો હતો, એ 'મિલમજૂર' હતો. આખો દિવસ છાતીતૂટ કામ કરવા છતાં પણ એનું આખું [illegible] એક એક મુઠ્ઠી અન્નને માટે કાં ટળવળતું હતું? એક-એક [illegible] માટે કાં ભિખારી હતું? કંકુ આ રહસ્ય ન સમજી શકી [illegible]

એનું હૃદય સંસાર પ્રત્યે ઘૃણાથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયું. સામે હનુમાનજી સંતોષપૂર્વક પોતાની લાંબી પૂંછડી હલાવતા હતા. કંકુએ ઇચ્છયું કે, છગીને તોડીને ચૂલામાંજ નાખું. કેટલીક અગરબત્તી સૂંઘી હતી હનુમાનજીએ? છતાં પણ ભૂખ, બિમારી અને સંતાપ–પરિતાપની માત્રા પ્રતિદિન વધ્યેજ જતી હતી.

બહાર ગટરની પાસે છોકરાંઓ કિલકારીઓ મારી રહ્યાં હતાંઃ "હે......ઇ! જો પેલું કેળું, એલા આખું છે હો! ના, નીચેથી સડેલું છે. અને આ હો હો હો! પેલું જમરૂખ......!"

(૩)

એ દિવસે સાંજે જ્યારે ભીમો મિલમાંથી ઘેર પાછો ફર્યો ત્યારે એના પગ મણ મણ જેટલા ભારે થઇ ગયા હતા. આંખોની સામે સર્વ વસ્તુ ઉડતીજ ઉડતી દેખાતી હતી. ભીમાને એવો ભાસ થયો કે જાણે પોતે અગ્નિના ઝરામા ડૂબકાં મારી રહ્યો છે!

એક મહિના પૂર્વે 'સ્વરાજ મિલ'ના પ્રબંધકોએ સેંકડે ૨૫ ટકા મજૂરી ઓછી કરવાની નોટિસ મજૂરોને આપી દીધી હતી. આજે નોટિસની મુદત પૂરી થયે મજૂરોએ 'હડતાળ'ની ધમકી આપી. પરંતુ પ્રત્યુત્તરમા અનિશ્ચિત કાળને માટે મિલ બંધ કરવાની ઘોષણા કરવામાં આવી. ભીમો એ સાંજે ૩॥। રૂપિયા મુઠીમાં દાબી જાણે યમ-લોકની તરફ જતો હતો. ત્રણ રૂપિયા અને બાર આના! ઉફ! શું એ પરલોકનું ભાડું હતું?! કંકુની માંદગી, છોકરાંઓની ભૂખ અને પોતાની બેકારી-બધું ભીમો ભૂલી ગયો. અત્યારે તો એની આંખો સામે રહેમાન કાબુલીની મુખમુદ્રા કાળની સમાન ઝૂમી રહી હતી. કંકુની માંદગીની સારવાર કરવા માટે રહેમાન પાસેથી ૧ આના લેખે વ્યાજના દરથી ૫૦) રૂપિયા ઉધાર લીધા હતા. દર અઠવાડિયે ૧) રૂપીઓ આપવા છતાં હજી મૂળ રકમ એમની એમજ ઉભી હતી 'ત્રણ મહિને આખી રકમ ભરપાઈ' કરવાનો કરાર હતો. પરંતુ વાયદા ઉપરાંત કેટલાક દિવસો પણ વીતી ગયા હતા. લાખ ઉપાય કરે રહેમાન સમજે તેમ નહોતો. ભીમો એની [illegible] આજુ-બાજુ [illegible] આવ્યો જતો હતો અને મનમાં ને મનમાં હનુમાનજીનું નામ જપતો હતો કે, આજે તો એ સામો ન મળે તો સારું!

પરંતુ [illegible] 'સવેરા' એની [illegible] [illegible] 'કાળ-દૂત' [illegible] [illegible]

[illegible]

પરંતુ ભીમ [illegible] ઊભો હતો [illegible] તરફ આશા નીકળ્યા [illegible] કાંઈ પડ્યો. એની ચાર તરફ [illegible] ણી હતી, કેવી મોજમાનની [illegible] પોતાની આશાઓ સાથે કિલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં [illegible] ખીલી રહ્યા હતા. પૃથ્વી ઉપર [illegible] પ્રસન્નતામાં ગરકાવ હતાં. બધાં ચરાચર આમોદ પ્રમોદમાં [illegible] હતાં—કેવળ એકની સિવાય—અને એ એક અભાગી મજૂર હતો. ભીમને પોતાનું જીવન આંસુઓમાં તરતું હોય એમ લાગ્યું. [illegible] અને આંસુ એ એના જીવનની ચિરસંપત્તિ હતી. પેલાં [illegible] સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન હતાં. એનાં શરીર મજૂરીની [illegible] હતાં, પરંતુ ભીમાના છોકરાઓએ શું પાપ કર્યું હતું? [illegible] ભૂખ્યાં જ મરવું હતું તો એ જન્મ્યાં જ શા માટે? ભીમો પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યો: "મેં આ છોકરાઓને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યાં?"

સંસારનું શું સુખ એને માટે છે? જન્મતાંની સાથે એ ગટરમાં રમે છે; પછી મોટા થઇને એ શું કરશે? ભિખ માગશે કે ખિસાં કાતરશે? માંદા તો સદાને માટે રહેજ છે. આખરે પગ ઘસી ઘસીને મરશે! ભલા, આમ કાં થાય છે?" સંસાર, સમાજ અને ઇશ્વરને એક અસહાય શક્તિહીન વૃદ્ધની સમાન ભીમો ધિક્કારવા લાગ્યો: "કાલે સવાર પડશે. કંકુ પાછી લોહી થુંકશે; બાળકો 'ભૂખ ભૂખ'ની કાળજા વલોવતી બૂમો મારશે; રહેમાન 'રૂપિ, રૂપિ' નો શોર મચાવશે; મિલ બંધ થશે; એના ગળાની આસપાસ મૃત્યુનો ફંદો પંજો ભિંસરડાશે." મૃત્યુ? શું મિલનું? નહિ; બેકાર મજૂરનું–ભીમાનું, એની સ્ત્રી કંકુનું, એનાં પાંચ છોકરાંઓનું. ઉફ!

બેકારી, ભૂખ, બિમારી અને મૃત્યુ! ભીમાને ચોમેર બિમારીના કીડા તથા યમદૂત હવામાં ઉડતા દેખાણા. સાથે સાથે એની આસપાસ અથાહ ખાડો હતો કે જેમાં સારાયે સંસારનો ધનવૈભવ સમાઇ જતો હોય તેવો પણ ભાસ થયો.

બેકારી, ભૂખ, બિમારી અને મૃત્યુ! હાય રે! તમારૂં સત્યાનાશ જાય!! ભીમાને કુટુંબના બચવાની કોઇ બારીજ નહોતી!!

(૪)

રાત્રે જ્યારે ભીમો ઘેર આવ્યો ત્યારે એના હાથમાં એક મોટો મિઠાઇનો દડિયો હતો. એના પગ લથડતા હતા, આંખો ઉંચી પડતી હતી અને મોંમાંથી ખરાબ દુર્ગંધ નીકળી ધુમાડો, કચરો અને ગટરના સડાણને લઇને અધિક કષ્ટકર બનાવતી હતી. જીવનમાં પહેલીજ વાર આજે ભીમાએ દારૂ પીધો હતો—અને તે પણ થોડો નહિ આખી એક બાટલી! ઘણાક દિવસો પછી આજેજ એ આટલી મિઠાઇ લાવ્યો હતો, અને તે પણ પાછી ૧ શેર; ૧ રૂપિયાના બજારની! એના કાંઠીને તાર–તાર થઇ ગયેલા ડબાનના ખિસ્સામાં એક નાની સરખી શીશી પણ હતી કે જેને એણે અત્યંત ચતુરતાથી છુપાવી રાખી હતી.

ભૂખ્યાં છોકરાં [illegible] ના હાથમાં મિઠાઇનો દડિયો [illegible] [illegible]

[illegible]

(૪)

[illegible]

[illegible] ઉપર ચઢી ગયા અને [illegible] —

"કોની લાશ છે ?"

"આ ગલીમાં [illegible] ઓ ભીમો પોતે, એની [illegible] ખાઇને મરી ગયા છે, [illegible]

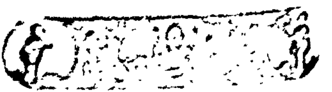
"એમ...કે!" શેઠ પોતાના પેટનો ફાંદો ખજવાળતા બોલ્યાઃ "અમારા મોતીભાઇને-કૂતરાને-બહુજ પજવતાં હતાં એ છોકરાંઓ!" શેઠે નોકરને બૂમ મારીઃ "દેવજી! ઓટલા ઉપર ગંગાજળ છાંટી દે. એવાં માણસો કરતાં તો આપણાં જાનવર સારાં છે!"

જ્યારે દેવજી ઓટલા ઉપર ગંગાજળ છાંટતો હતો, ત્યારે ઉંચાં ઉંચાં મકાનો અને રસ્તાઓમાં સડસડાટ કરતા વાયુના સપાટા ગણગણતા ગણગણતા ચાલ્યા જતા હતાઃ

"કૈં નથી, કૈં નથી!!!" હાય રે અભાગી ભીખો!
હાય રે! દુર્ભાગી કંકુ!! હાય રે! હતભાગી બાપુડા!!!
હાય રે બિચારાં! કચડાયલાં!!

(તા. ૨૨-૪-૧૯૩૪ ના અઠવાડીક "મુંબઇ સમાચાર" માંથી)

મ ૭-હાય ગરીબી!

[illegible]

[illegible] હારી કરી [illegible]

[illegible]

પણી [illegible]

[illegible]

[illegible] ચોમાસું [illegible] તો તે ખાની; નહિ [illegible] તેની પણ [illegible] હાથ કરી [illegible] પછીમાં [illegible]

[illegible] આપે તેનો [illegible] ઠાકોરજી [illegible] તેનો ધણી છતો. ગામમાં [illegible] ટપાલ ચલાવતો હતો [illegible] મગનજી [illegible] અને [illegible] એક પછી એક ખગાળ આવવાથી [illegible] પડ્યો હતો. ભાદરવો મહિનો પૂરો થવા [illegible] નો માથે સખત તડકો તપતો હતો. [illegible] ઉપર [illegible] નીકળ્યો હતો. આખા ગામમાં કોઈ [illegible] નહિ હોય કે જ્યાં માદાનો એક પણ ખાટલો ન હોય [illegible] થઈ પડ્યો. હાથના ધણીએ ઓસડીઆ કર્યા, [illegible] ખરચીજ નહિ. રોટલા ચટે [illegible] ઉપચારના અભાવે છગાને ન્યુમોનિયા થઈ ગયો. [illegible] ધનુ આખો દિવસ છગાની પથારી [illegible]

પૈસાની જરૂર પડી એટલે ધનુ ગામના વાણીઆ પાસેથી પોતાની હાંસડી મૂકી કકડે કકડે ત્રીસ ચાલીસ રૂપિયા લઈ આવેલી, એટલે માથે દેવાનો બોજો પણ થઇ ગયો. આખરે આ ક્ષયરોગ રોગમાં જીવાએ જગતની જંજાળ છોડી દીધી.

જીવાને મરી ગયે એકાદ મહિનો થયો એટલે શેઠનું દેવું પતાવવાને ધનીએ પોતાનો પરચુરણ ઘરવખરો વેચી દીધો. પણ તેટલી જૂજ કિંમતમાં તો માત્ર શેઠનું વ્યાજજ વસુલ થયું. મૂડી તો હજી જેમની તેમ ઉભીજ હતી. વારંવાર શેઠનો તગાદો સહન નહિ થવાથી ધનીએ શહેરમાં કમાવા આવવાનો વિચાર કર્યો. નવરંગપુરથી થોડાજ ગાઉ ઉપર એક શહેર આવ્યું હતું. એક સવારે નાના બાળકને લઇ ધની શહેરમાં આવવા નીકળી. પાદરે આવી આંખમાં આંસુ લાવી પોતાના વહાલા વતનને તેણે રામ રામ કર્યા. ગામ છોડતાં તેનું હૃદય દુભાતું હતું. તેના પગ પાછા પડતા હતા. આખરે કાળજું દૃઢ કરી તેણે ચાલવા માંડ્યું. જતાં જતાં ગામનાં ઝાડવાં, તળાવ અને સીમાડાને એક વખત ફરી તેણે ધરાઇને જોઇ લીધાં. શેઠનું ઋણ વાળવાને ગરીબ ધની આખરે પોતાના બાળકને લઈ ચાલતી ચાલતી શહેરમાં આવી પહોંચી.

મોટું શહેર અને પોતે તો ગામડાની ગરીબ એટલે ધનીને ક્યાં જવું તે હિસાબજ સૂઝી નહિ. તેને માથે તો જાણે આભ તુટી પડ્યું હોય તેમ તેને લાગ્યું. આખા દિવસ ચાલવાથી થાકી ગયેલી ધની ભૂખી તરસી બાળકને લઈ એક મહોલ્લાના નાકે બેઠી. જતા આવતા લોકોના પહેરવેશ ઉપરથી ધનીને લાગ્યું કે, જરૂર આ [illegible] હોવો જોઈએ. આશા રાખી તે ઉભી થઇ અને એક બાઈને પૂછીને તેણે તે બાબતની ખાતરી કરી લીધી. [illegible] એટલે તેણે ધનીને ખાવા પણ આપ્યું. [illegible]

[illegible]

[illegible]

(૩)

[illegible]

[illegible] લીધું. તેના શરીર અને કપાળ ઉપર તે [illegible] હાથ [illegible] ઘડી ઘડી તેને છાતી સરસા ચાંપી [illegible] કરવા લાગી "[illegible] બેટા ગયું ' તને શું થયું !" વગેરે અનેક [illegible] બાળકને તે પૂછવા લાગી. તેનું મગજ અસ્થિર થઈ ગયું હતું ઘડીમાં બાળકના મો સામે જોઈ ને ખડખડાટ હસી પડતી, તને [illegible] હોય તેમ હાલરડા ગાતી તો ઘડીમાં તેને [illegible] લાગી [illegible] વિલાપ કરતી.

મોટરની આજુબાજુ લોકો ફરી વળ્યા મોટર હાંકનાર માલીક નીચે ઉતર્યો. સફાઈદાર કપડામા સજ્જ થએલા તેણે, [illegible] વાળા ગંદા મજૂરના બાળકને ખોળામા લઈને બેઠેલી, એક મજૂરણને જોઈ. બાઈનો ખોળો બાળકના લોહીથી તરબોળ થઈ ગયો હતો આ

દશ્ય જોતાં શેઠને મનમાં દયા ઉત્પન્ન થવાને બદલે તિરસ્કાર છૂટયો. મનમાં તે બડબડવા લાગ્યા: "સાળા લોકો પણ હાથે કરીને મોતજ માગે છે ને ! શા માટે છોકરાઓને સરીઆમ રસ્તા ઉપર રઝળતાં મૂકતા હશે ? નાહક આવી બેદરકારીથી સારા માણસોને બદનામ કરે છે." આવા અને બીજા અનેક જાતના પ્રશ્નોની પરંપરા શેઠના મગજમાં ઉભરાવા લાગી.

પોતાનીજ સામે ઉભેલા શેઠ ઉપર ધનીની નજર પડી. દયામણે ચહેરે તે શેઠને સંબોધી કહેવા લાગી: "શેઠજી ! મારો રામુ કેમ બોલતો નથી ? તેને મટી તો જશે ને ? મારા આટલા નાના બાળકે તમારો શો અપરાધ કર્યો હતો ?" બોલતાં બોલતાં ધનીની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વહેતો હતો. તેનો સાદ બેસી ગયો હતો. તેને તો ઉપર આભ અને તળે ધરતી સિવાય બીજા કોઇનો આશરો નહોતો. ગરીબનો બેલી પરમાત્મા પણ આજે નિર્દય બનીને બેઠેલો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

× × × ×

પોલીસને ખબર મળતાં ને જગાએ તે આવી પહોંચી. પંચક્યામ કરી છોકરાને અને ધનીને મોટરમાં બેસાડી હરિપનાલ તરફ મોટર લઇ ગયા. દાક્તરે અકસ્માતનો રિપોર્ટ કર્યો. દાક્તરના રિપોર્ટ ઉપરથી કોર્ટે શેઠનો કેસ અકસ્માતમાં કાઢી નાખ્યો. કારણ, ન્યાય પૈસે તોળાણો !

(૪)

અનાથ ધનીના બાળકના લોહીથી ખરડાયેલી તે ડામરની સડક તૈયાર થઈ ગઈ. પેટ્રોલને બદલે મજૂરોના લોહીથી ચાલતી અનેક મોટરો ત્યાં ભારે દોડધામ કરી રહી છે. છોકરાને કચડી નાખનાર મોટરના માલિકના મનમાંથી તો [illegible] પહેલાંનો અકસ્માત [illegible] તેમાં નવાઈ જેવું પણ કંઈ નથી. પણ [illegible] ધની તો ત્યારથીજ ગાંડી બની ગઈ હતી. [illegible] હરિપાલના રસ્તા [illegible] "[illegible]" કહી મોટર [illegible] હતી.

([illegible])

૪૮–નોકરીની શોધમાં

([illegible])

(૧)

"પ્રિયે! આજે આપણું નસીબ ઉઘડ્યું છે. હવે, આપણો હરિલાલ બી. એ. મા પાસ થયો છે. તે ઘણું [illegible] છે. હવે આપણી આશા [illegible] થશે." પચાસ વર્ષના એક પુરુષે પોતાની સ્ત્રી ઉપર મુખ કર્યું.

"ઈશ્વરનો કેટલો ઉપકાર, મને તો [illegible] હતી કે સર્વશક્તિમાન આપણી સ્થિતિ સામુ જોશેજ." સ્ત્રીએ જવાબ દીધો.

વાચક! આ એક કુટુંબ એક નાના ગામડામાં રહેતું હતું. પુરુષની ઉંમર લગભગ ૬૦ ની હતી ને સ્ત્રીની ઉમર લગભગ ૫૨-૫૩ ની હતી. તેઓ જાતે કણબી હતા. તે પુરુષનું નામ શંકરલાલ હતું ને સ્ત્રીનું નામ ગંગા હતું. તેઓ ખેતી કરતા હતા ને સ્થિતિ સાધારણ હતી. ઘણા દિવસ સુધી તેઓને કંઈ સંતતિ નહોતી તેથી તેઓ ઘણાં ઉદાસ રહેતા. ને તેને માટે લખ્યાબધ જપ-દાન કર્યા. વ્રત. અનેક બાધાઓ રાખી. ઉપરે ગંગાની ઉમર ૪૭-૪૮ ની થતા એક પુત્ર પ્રસવ્યો. આ પુત્રને એ દંપતિએ ઘણા લાડથી ઉછેરી મોટો કર્યો, ને તેને એક મોટા સરકારી અમલદાર અથવા કેઈ મોટા વેપારી બનાવવાની આશાએ પોતાનું તમામ ધન ખરચી બી. એ. સુધી કેળવણી આપી. શંકર અને ગંગા ગરીબ છતાંય દિવસ કાઢેલા હોવાથી ઘણાં ભલા, પરન્તુ અને સંતોષી હતા, ત્યારે હરિલાલ પણ ઘણો ચાલાક અને ખંતીલો હોવાથી પહેલેજ વર્ષે ઉપલે નંબરે બી. એ. થઈ શક્યો. ને તેના પાસ થવાની ખબર જ્યારે માત-પિતાને પડતા તેમને આનંદ થાય એ સ્વભાવિકજ છે.

"ઈશ્વરે આપણને મદદ કરી, પણ મોડી કરી, કારણ, આપણી તમામ સંપત્તિ હરિલાલના કોલેજની કેળવણી, પુસ્તકો વગેરે ખરચમાં ઘસડાઇ ગઇ, ને ઉપર હવે આપણો કરજો લેવાની શક્તિ પણ નથી રી." શંકરે કહ્યું.

"એવા વિચારો આવા રૂડે પ્રસંગે શા માટે પણ કરે છે '

એ વાત હાલ યાદ ન કરો, પણ આ ખુશાલી નિમિત્તે દેવમંદિરમાં પૂજા કરાવો તો ઈશ્વર વધુ સહાય કરશે. જુઓ, આપણી જ્ઞાતિના દલપતરામ શેઠની એકની એક પુત્રી સુશીલા કુંવારી છે ને તે સારા વરની શોધમાં છે. તો તેને આપણા હરિલાલ કરતાં વધુ ભણેલો ને સારો વર બીજો કોણ મળશે ? સુશીલા દરેક રીતે આપણા હરિલાલને લાયક છે. ને દલપત શેઠ ખુશીથી આપશે. આપણે પહેરામણીમાં ઓછામાં ઓછા બે હજાર રૂપિયા માંગવા જોઇએ." ગંગાએ કહ્યું.

"અરે ગાંડી! લગ્નની એટલી બધી શી ઉતાવળ છે ? હરિલાલને કંઈ નોકરી તો મેળવવા દે, પછી સૌ થઇ રહેશે."

"આવા સમયમાં નોકરી મેળવવી સહેલી નથી. તે કંઇ તરતજ મળશે નહિ. ભલભલાને આજે મુશ્કેલી પડે છે તેમાં આપણું શું ગજું ! જો હરિલાલના લગ્ન હમણાં થાય તો મેં કહી તેટલી પહેરામણી સહેલથી મળે ને તેથી આપણું કેટલુંક દેવું પતે ને ગીરો મૂકેલી જમીન પણ છોડાવાય. વળી હાલ જો આપણે પ્રયાસ ન કરીએ, ને હરિલાલને નોકરી મળતાં વાર લાગે તો જેને અત્યારે મોહ છે તે ઉતરી જાય અને પછી તેથી ઓછી રકમની પહેરામણી પણ ન મળે; માટે એમાં આળસ ન કરવી એવી મારી સલાહ છે."

"વાહ ! તેં ખૂબ અક્કલ દોડાવી. આ બધી બાબતનો વિચાર મને નહોતો. ચાલ ત્યારે તો આપણે હમણાંજ નક્કી કરી નાખીએ."

દલપત શેઠ પણ જ્ઞાતિનો એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતો, ને તેને પણ સુશીલા એકની એક દીકરી હતી. વળી શંકર ભટ્ટે નિત્યાગીરી-નો સંબંધ પણ હતો. એટલે હરિલાલના બી. એ. [illegible] સમાચાર સાંભળી સહકુટુંબ શંકરને ઘેર તેને અભિનંદન આપવા તે આવ્યો. શંકર તથા ગંગાએ તેમને ઘટતો આવકાર આપ્યો ને હરિલાલના લગ્ન વિષે વાત બહાર કાઢી.

"આપણે સૌ તો હવે વૃદ્ધ થયા. [illegible] ગયો; પણ આપણા સંબંધની યાદગીરી રહેતી [illegible] તેજ આપણા [illegible] ગંગાએ વાત છેડી ને [illegible] હરિલાલનું [illegible] કર્યું. દલપત [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

(૨)

[illegible] હરિ[illegible] [illegible] તેથી તે [illegible] નોકરીની [illegible] બહાર પડયો. [illegible] માં મહેરબાની [illegible] નોકરી [illegible] તેમજ ખાનગી [illegible] તેની નકલો કરી [illegible] અરજીઓ જુદે જુદે [illegible] મોકલી, જેના [illegible] કમાણી આપ્યું. પણ [illegible] પટાવાળાની જગ્યા પરની હતી, પટેલની [illegible] ક્યાંથી મળે ! કેટલીક સરકારી તેમજ ખાનગી ઓફિસોમાંથી [illegible] જવાબ "જગા ખાલી નથી" "ઉમેદવારના [illegible] દાખલ કર્યું છે" વગેરે [illegible] હરિદાસ જેવા અરજીઓ કરી હમેશ [illegible] લખવા પોસ્ટકાર્ડ છપાવી તૈયાર રાખ્યા હતા [illegible] અરજીઓ વ્યર્થ ગઈ ને કોઈ પણ જગાએથી [illegible] મળ્યો. તેની બી. એ. ની ડીગ્રીની કદર [illegible] કોલેજમાં હતો ત્યારે પાસ થઈ [illegible] ૪૦૦) મહિને મેળવવાના તેણે નવેલા [illegible] તેના અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નકામું ગયું [illegible] થાની ગણત્રી ન કરી શક્યો. હરિદાસને [illegible] દાસથી અજાણ્યો જ્યો. સરકારી ઑફિસને તેની [illegible] નહોતી. ખાનગી વેપારી પેઢીને ગ્રેજ્યુએટ કલાર્કને નહિ ને [illegible] લાલે જાણ્યું કે [illegible] ડીગ્રીની જરૂર કદર કરશે તેથી [illegible] મળી નોકરીની માગણી કરી અહીં પણ તે "અનુભવ" [illegible] પાછો પડયો; ત્યારે એક [illegible] નોકરીએ રાખ્યો, મહિને [illegible] પહોંચ લેતો. વળી બે મહિનાની [illegible] નોકરીએથી [illegible] તે મહિનાનો પગાર કાપી લેતા, ત્યાં પણ [illegible]

બીજો માણસ ઓછે પગારે મળ્યો કે તરત હરિલાલને રજા મળી.

હરિલાલ ફરી પાછો બેકાર બન્યો અને બીજી સ્કૂલે નોકરી શોધવા ગયો. ત્યાંનો હેડમાસ્તર વળી પેલી સ્કૂલના હેડમાસ્તરના કરતાં ઉતરે તેવો નહોતો. તે તો કાંઈ નિયમિત પગાર આપતોજ નહિ. પણ ૧૫-૨૦ દિવસ ઉપર થયા પછી નિયમિત ફી નહિ ભરતા છોકરાઓ પાસેથી ગમે તેમ કરી મેળવી અથવા કસુર માટે છોકરાઓને દંડ કરી તેજ રકમ પગાર તરીકે લેવાનો હક આપતો. આ પ્રમાણે પગાર મેળવવો ઘણો મુશ્કેલ હતો ને ઘણી મુશીબતે એક વરસની આખરે રૂ. ૬૦) તે મેળવી શક્યો, જેથી તે નોકરી પણ તેણે પડતી મૂકી.

(૩)

હરિલાલને હવે શું કરવું તેની સુઝ પડી નહોતી. માબાપ વૃદ્ધ થયાં હતાં. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી. પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાનો હતો. તે હિંમત રાખી ફરી નોકરીની શોધમાં બહાર પડ્યો: તેને અચાનક એક છાપું વાંચતાં એક વેપારી કે જેનું તાળાં બનાવવાનું કારખાનું હતું તેને તાળાં વેચવા સારૂ એક મહેનતુ એજંટની જરૂર હતી તેની જાહેર ખબર વાંચી; તેથી હરિલાલે તે વેપારીને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને મળતાં તેણે રૂ. ૫૦) નો માસિક પગાર અને વેચાણ થાય તેના પર ૨૫ ટકા કમીશન આપવાનું કહ્યું. પણ રૂ. ૨૦૦) ની રકમ જામીનગીરી તરીકે માંગી. કારણ, તે જો માલ ધાર તેની નાણાંની ખાતર કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવી તો જોઈએ. હરિલાલ પગાર અને કમીશનથી લલચાયો. તેને નાણાં વેપાર એ બજારની રમત જેવું લાગ્યું. કારણ, તાળાં પણ [illegible], મજબૂત અને સારી પણ જાતે નહિ તેવા હતા. વળી [illegible] હાથમાં આપવા છતાં માલીક [illegible] કોઈ [illegible] નહિ તેવી અંદર વ્યવસ્થા હતી. પણ રૂ. ૨૦૦) નું શું! હરિલાલે [illegible] પર કાગળ લખી રૂ. ૨૦૦) તે મેળવ્યા, તે તુરત [illegible] [illegible]

[illegible]

... પડના [illegible] ... [illegible]
રૂ. ૨૦૦) ની જમીનગીરીની [illegible]
હોવાથી કેદ્દે જપ્ત કરી [illegible] ...
આનાનો સ્ટાપ માગ્યો [illegible] ...
આથી તેના પર કામ [illegible]) ને [illegible] ...
દિવસની કેદની સજા થઈ. ન [illegible] ...
હરિલાલે મકેલા દાવાનો નિકાલ થતા [illegible] પરિણામ [illegible] ...
આવ્યું. તે દાવો ને [illegible] ખર્ચ પણ હરિલાલ ને
આપવો પડ્યો ને તે [illegible] કામથી [illegible] કરીને છૂટે થયે

(૯)

માલુમ હમના અનુભવથી [illegible] તેમ હરિલાલને [illegible]
તેણે હવે જમીનગીરીનું [illegible] ...
એના લાયક તાજાનો વેપારી કે [illegible] આવો [illegible] ...
તે જો મળે તો તેની [illegible] ...
તે કોઇ જગાએ મળ્યો હરિલાલે પોતાનો [illegible] ...
કરી પેસાને સાથે [illegible] પરિણામમા [illegible] હરિલાલ [illegible]
ફોજદારી કરી ને હરિલાલનો બચાવ ન માનતા [illegible] દંડ (
રૂ. ૫૦) નો દંડ કર્યો.

હવે હરિલાલ નોકરીની શોધમાં પાછો રોકાયો. એક લેભાગુ રોજીંદા પત્રની ઓફિસમાં એક કારકુનની જગા તેને મળી. પત્રનો અધિપતિ મીઠી જીભવાળો હતો. તેણે "પગાર તમારા કામપર આધાર રાખે છે, તમારી લાયકાત ને તમારું કામ જોઇ તમને યોગ્ય પગાર મળશે" એમ જણાવી જેમ ઘાણીમાં બળદ જોડે તેમ હરિલાલને કામે લગાડ્યો. પત્રકારની ઓફિસનું કામ સાધારણ નથી તે જાણીતી વાત છે. તેમાં લખવા-વાંચવાનું કામ ઘણુંજ હોય છે. દરરોજ ૧૪ કલાક હરિલાલ મહેનત કરતો. તે પેપરનાં લખાણ વગેરે તેને કરવાં પડતાં ને ગદ્ધા વૈતરું સતત કરવું પડતું. અધિપતિ તેને પોતાના મુખ્ય મદદનીશની જગાની ભવિષ્યની આશા આપતો ને ખુશામત કરી પોતાનું કામ કઢાવતો, હરિલાલ પણ ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાં જોતો આંખ મીંચી કામ કર્યેજ જતો.

એક માસ જોતજોતામાં પૂરો થયો ને અધિપતિ સાહેબે જ્યારે રૂ. ૧૫)ની જંગી રકમ પગાર તરીકે આપી ત્યારે હરિલાલના ગુસ્સા તથા નિરાશાનો પાર ન રહ્યો. તે એકદમ અધિપતિ પાસે ધસી ગયો ને પગાર વિષે વાંધો લીધો. અધિપતિએ ઠંડે પેટે નોકરી ન કરવી હોય તો ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી. હરિલાલ ગુસ્સામાં આવી પંદર રૂપીઆ અધિપતિ સાહેબના ટેબલપર ફેંકી ચાલ્યો ગયો.

હવે શું ? તે નિરાશા ને કંટાળાથી ભરપૂર થઇ ગયો હતો તેથી સીધો પોતાને ઘેરજ ગયો. ને પ્રથમ પોતાની પત્ની સુશીલાને સર્વ વૃત્તાંત અને અનુભવ કહ્યો. સુશીલા એ સાંભળી હસવું રોકી શકી નહિ ને કેટલીક વાર તેણે હસ્યા કર્યું. દુઃખ અને નિરાશાથી ઘેરાયેલો હરિલાલ પોતાની પ્રિયતમાને હસતી જોઇ ક્ષણભર પોતાનું દુઃખ ભૂલી ગયો ને પણ સુશીલા સાથે હસવામાં સામેલ થયો; પણ આનંદ ક્યાં હતો ? તરતજ તેને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું. ને બોલ્યો "મારી મુશીબતોને વધારનાર આ [illegible] છે. જો હું વહેલો પરણ્યો ન હોત તો નોકરી માટે આટલો [illegible] ન કરત."

સુશીલા [illegible] ભણેલી હતી, પણ [illegible], [illegible] અને સમજુ હતી. તે પોતાના પતિની સ્થિતિ [illegible]. [illegible] બોલી "જો તમો તમારા સ્વમાન માટે ચિંતા કરતા હો ને તમને [illegible] [illegible] હોય તો હું [illegible] [illegible] કરી છે." હરિલાલ [illegible] [illegible] [illegible] હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

છે.

[illegible]

[illegible] હરિલાલને [illegible]

[illegible] કરી. [illegible] ભાવ્યું નહિ કે "ત્યારે તને બી. એ. [illegible] માત્ર ગયા ખરું ને !" હરિલાલ [illegible] હું બી. એ. નહિ થયો હોત તો [illegible] મળી ન હોત ને આજે હું [illegible] હરિલાલની માના વચ્ચે પડીને બોલી: " [illegible] આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં હરિલાલ અને સુશીલા [illegible] આંખો આપણી મદદમાં રહેશે."

દિવસો પર દિવસો જવા લાગ્યા ને પાચ વરસના [illegible] હરિલાલ તમારા ખરચ, સરકારધારો વગેરે બાદ જતા પણ [illegible] દિવસે રૂ. ૧૫૦૦) લગભગ કમાતો થયો. તેને કોઇની ખુશામત [illegible]વાની નહોતી; કારણ તે જાતેજ પોતાનો શેઠ હતો. વળી ઈશ્વરે ગુલા[illegible]બના ફૂલ જેવાં બે બાળકો એ દરમ્યાન સુશીલાને ભેટ આપ્યા હતા. તેને પૂરતો સંતોષ હતો ને આગલા વખતને સંભારી, સમયની અને પૈસાની બરબાદી કરવામાં કેવી મૂર્ખાઇ તેણે કરી હતી તે યાદ કરતો, પણ તે મૂર્ખાઇ અને તે અનુભવેજ આજે આ આબાદી પર પહોંચ્યો હતો, 'ને સૌ સારૂં જેનું છેવટ સારૂં' એ મુજબ પોતાના દિવસ સુખમા ગાળતો. ("આરામ" ના એક ખાસ અંકમાંથી)

૪૯–પાનાચંદ શેઠના પરતાપે

"શેઠ! આ વખતે રંગ વાળ્યા વગર છૂટકો નથી."

"પટેલ! એ બધું સાચું; પણ રૂપિયા કાઢવા ક્યાંથી?"

"ગમે એમ કરો. આ વખતે રૂપિયા ન આપો તો મારો મરતબો ન જળવાય."

"તમારે શેમાં શેમાં આપવા છે?"

"કાંધામાં દરબારને ભરવા છે."

"કેટલાનું કાંધું છે?"

"પાંચસો રૂપિયાનું."

તળાજા મહાલના મુંજીઆ ગામની મેડીમાં બુધો પટેલ પાનાચંદ શેઠ પાસે બેઠો છે. બુધો પટેલ ચાળીસ વીઘાનો ખાતેદાર છે. મહાદેવના પોઠિયા જેવા ઘરે આઠ બળદ ગમાણે બાંધ્યા છે. ઘરે દુઝાણાનો પાર નથી. ઘેર બૈરીનું કામકાજ સાથોસાથ લેવાય છે; પરંતુ ઉપરાઉપરી ત્રણ વરસ મોળાં આવવાથી બુધો પટેલ મુંઝવણમાં પડ્યો છે. એનો હાથ ભીડમાં આવી ગયો છે. [illegible] ખર્ચ [illegible] ઓળખની [illegible] તો માંડ [illegible] છે. પણ દરબારી કાંધું ન ભરે તો અમલદારોમાં પાણી પડવું પડે [illegible] તેટલું [illegible] રૂપિયા લેવાની [illegible] છે.

પાનાચંદ શેઠ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. અમલદારો પણ [illegible] છે [illegible] વાત [illegible] છે.

"[illegible]?"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

“ [illegible] ” પરષોત્તમે [illegible]

“ [illegible] ”

“ પણ [illegible] પડે તેમ છે.”

“ તે તમને કહેજો છ ટકા વ્યાજ આપશે.”

[illegible] ઊંચી કરે છે ત્યાં [illegible] કરો આવે છે.

“બાપા ! આટલી મોડી રાત સુધી ઉજાગરા કરશો તો માંદા પડશો. ”

“ ઉજાગરો વસમો લાગે એવું તો છે, પણ પટેલ ચાલીને કમે આવ્યા છે તે ના પડાય !”

“ શું કામ આવ્યા છે ?”

“ પાંચસો રૂપિયા લેવા.”

“ તે તમે હા પાડી છે ?”

“ હા તો નો'તો પાડતો, પણ જૂનો નાતો છે, એટલે હા પાડી છે.”

“પણ આપણે દઈશું ક્યાંથી ? નાતો છે તે સાચું સાચો પરતાપ આ ભૂરા કાકાનો, પણ પોરનુ પાયમા રૂપિયાનુ કાણુએ ક્યાં ભર્યું છે ?”

“ કોઈ વાર તમારા રૂપિયા નાખ્યા છે ? પરારની સાલ ત્રણસે રૂપિયા લીધા'તા તે વેણુ પરમાણે બસો રૂપિયા વધારીને ભરી ગયે હતો ને ?” ભૂરા પટેલે પોતાની શુદ્ધ દાનતનો બચાવ કર્યો.

“ કાકા ! ઇ બધું સાચું, પણ આટલુ બધુ આજ નીકળવું મુશ્કેલ છે. જોઈતા હોય તો પચીસ પચાસ મણ દાણા લઈ જાઓ ”

આ પછી તો ભારે ખેંચતાણ ચાલી. બાપ–દીકરો વાણીઆગત સારી કરી જાણતા. ખેડુત પાસેથી વધારે વ્યાજ લેવ મા તેઓ બ કે

પાકા હતા. શેઠને રૂપિયા તો આપવા હતા, પરંતુ જેટલું વધારેમાં વધારે વ્યાજ લઇ શકાય તેટલું લેવાની દાનત હતી અને તેથીજ દીકરાએ પાછળથી આવવું એમ ઠર્યું હતું.

છેવટે પાંચસો રૂપિયાના સાડાસાતસો રૂપિયા ખાતામાં માંડવા તેમ ઠર્યું. બે ટકા લેખે વ્યાજ આપવામાં સહી લીધી, અને બે હજાર રૂપિયાવાળો પંપ અવેજમાં લખાવ્યો.

પટેલ પાંચસો રૂપિયા લઇ ઘેર ગયા. વળતે દિ' દરબારનું કાંધું ભરી આવ્યા.

આ વાતને ૭ સાત માસનું છેટું પડી ગયું. ચોમાસું ઉતરી ટાઢની ઋતુ બેઠી છે, અને શિયાળુ વા ધરતીને માથે ઝીણો ઝીણો ફરકવા માંડયો છે.

ખેડૂતના ખળામાં શિયાળુ પાક ઉતર્યો અને બગલમાં ચોપડા લઇ વેપારીઓનાં ટોળાં ખળાવાડ આસપાસ ફરવા માંડ્યાં.

ગામડાના વેપારીઓ આમ જોઇએ તો તદ્દન સાદા. ઝાઝું ભણ્યા નથી હોતા. ગામઠીઆ મેતાજીની નિશાળે બે-ચાર ચોપડા ફાડયા હોય છે; પરંતુ એલ. એલ. બી. સુધી અંગ્રેજી ભણેલા કરતાં ગામડીઆનો કોઠો ઓળખવામાં તેમનું ભેજું ભારે ખેડાયેલું હોય છે. ભોળા કણબીઓને ફોસલાવી ખાવામાં તેનો જોટો જડે તેમ નથી.

આ વેપારીઓના ટોળામાં આપણા પાનાચંદ શેઠનો કચરાલાલ પણ છે. મેલા દાટ ધોતીઆને માથે ગામઠીશાહી પહેરણ પહેર્યું છે, અને માથે જેમ તેમ ફાળીઉં નાખ્યું છે. જો કે કચરાલાલને ઘેર તો અરધી રાજવટ છે, પણ ગામડાની અસલી રાજવટ ભોગવનાર આ વેપારીઓને, ક્યારે મીનગ છાપે રેના ગાદીતકિયા ઉપર બેસવું અને ક્યારે ધૂળ તડકામાં ઢેફાંના ગાદીતકિયા ઉપર બેસવું, એ આવડત આવડે છે. બધી મોટી ઉમ્મરથી ઉપરાણી કરતો, અને જે [illegible] પટેલને રામરામ પરાવતો કચરાલાલ જીવા પટેલને ખળે આવે છે.

"જીવા કાકા ! રામ રામ."

"આવ ભાઇ ! રામરામ, આટલા પર બેસ."

જીવા પટેલે પોતાના [illegible]

"ના કાકા ! [illegible]"

"[illegible]

[illegible]"

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]" [illegible]

"[illegible]" [illegible] પટેલે ફૂકાં દેખાડવા કર્યું.

"જુઓ કાકા! આ ખળા ને એકલા ખળામા ભમરો ફેર છે. દાણો દાણો નોખો તરી નીકળ્યો છે."

"ફેર તો ખરોજ ને!"

"ઠીક ત્યો કાકા! હું રજા લઉંશ. આપણી ફેર નીકળ્યો તે થયું કે લાવને કાકાને મળતો જાઉં."

"સારૂં થયું ભાઈ! આપણીફેર આવ ત્યારે અહીં ખાવા રહેવું."

"આવતો રહીશ. એમાં કહેવાપણું શુ હોય! શેઠ તમને યાદ કરે છે તે જરા સાંજે અહીં આવી જજો!" કચરાલાલે મૂળ મુદ્દાની વાત કાઢી.

"બે-ચાર દિથી આવું આવું કરૂં છુ, પણ કામની ભીંસમા નથી અવાતું. આજ સાંજે વાળુ કર્યા કેડે આવી જઇશ."

"આવજો હો કાકા! રાતે મોડું અવાય તો યે હરકત નહિ"

"શેઠ વહેલા ઉંઘી નથી જતા?"

"ઉંઘે છે તો જરા વહેલા, પણ એક દિ' જાગવુ પડે તો ય શું થઈ ગયું? તમ આવ્યે શેઠને સુવાણુ રહે છે."

કચરાલાલ આવી પંક્તિનો માણસ હતો. શેઠ કે ભૂરા પટેલ વચ્ચે કોઇ હેત-પ્રીત ઉભરાઇ જતી ન હતી. પરંતુ પટેલ પાસેથી કસ કાઢી લેવામા તે મીઠી જીભ વાપરતો હતો. આમ ભૂરા પટેલને ફાળકે ચઢાવીને તેણે વિદાય લીધી.

(૨)

સાંજ પડી. વાળુ-પાણી કરી સૌ નિંદરમા પડયું. આવે ટાણે

ભૂરા પટેલ પાનાચંદ શેઠની મેડીએ ગયા. શેઠે આવકાર આપી ગાદીતકિયા ઉપર બેસાડયા. થોડી વારે દૂધના કટોરા મુકાયા. પટેલ કહે:

"શેઠ! આટલો બધો વિવેક શા સારૂ ?"

"પટેલ! આ તમારી સારૂ નથી. ઘણી વાર રાતે દૂધ પીવું મને માફક આવે છે. આજે બનાવવું હતું ને તમે આવ્યા."

આટલું કહેતાં કહેતું કેસરીઉં દૂધ પટેલને પીવાનું કહેવાયું. દૂધ પી પટેલ સોપારીનો ભૂકો કરવા માંડે છે ત્યાં કચરાલાલ એક મિઠાઈની ટોપલી લઈને આવ્યો.

"બાપા! આ સોમચંદ કાકાએ મિઠાઇ મોકલી છે."

કચરાલાલે વાત કાઢી.

"સોમચંદ અમારે બે-ત્રણ પેઢીએ પીતરાઇ છે, આવું ઘણી વાર મોકલે છે. ભારે વિવેકી નીકળ્યો." શેઠે સોમચંદની ઓળખાણ આપવા માંડી.

"શેઠ! સગપણ તો રાખ્યું રખાય ને તોડયું તોડાય. તમારા જેવા હારે નાતો રાખશે તો આગળ ઉપર ફાયદો થશે."

"પટેલ! ફાયદો કરવો એ તો ઠાકોરજીના હાથની વાત છે. કચરાલાલ! આણી કોર ટોપલી લાવ. કાકાને જરા ચખાડીએ." શેઠે કચરાલાલ તરફ વળતા કહ્યું.

મુંબાઈની મઘમઘતી મીઠી મીઠી વાનીઓ પટેલને પરાણે અપાઈ. પટેલની આગળ સૂડી-સોપારી ને ધાણા મુકાયા.

"પટેલ! તમારું અણીટાણાનું કામ પડયું છે." શેઠે હળવે રહીને વાત કાઢી.

"બોલો ને શેઠ! કહો તે કરી આપશું."

"જુઓ! તમારેય ખોટું છે એ હું જાણું છું. પણ મારે અત્યારે ગાડેગાર પૈસા સલવાઈ ગયા છે. એટલે બાર રૂપિયાનો વધુ ઉતારવો છે."

"દરબારી કાગળ લીધા પછી મારે માટે દરબારની મદદ કરો. તમને જો આપું તો મારે [illegible] ન દેવાય."

"હવે આ વખતે મને [illegible] કરી ઉતરાવો. [illegible] પોતાની મોસાળ સુધી [illegible] કરેલ છે, પણ મારે આવું જ છે, નહિ તો પેલું ન થાય."

[illegible]

[illegible]

(૧)

[illegible]

આમાં [illegible] ખૂરો પટેલ [illegible] દાટડે દાટડે [illegible] ઉંમગ ધની નાખ્યા અને જેમ તેમ કરી 'પટેલ' [illegible].

પણ જે વેપારીને દાટડે ગયા તે વેપારીને [illegible] પાકેલ, પણ ખાતું સરભર થતું નથી. [illegible] રેતું થઈ ગયું. એ [illegible] તોરી લીધા. પત્ની [illegible] ટોકમાંથી દાગીના કાઢી [illegible] આગળ મૂક્યા. [illegible] હોય. [illegible] નો, [illegible] તમામ [illegible] થઈ ગયું [illegible] નથી. જેમ જેમ ભરે તેમ તેમ ખાલી ખમ, છ નો [illegible] એ ભાળનાર ગામડાનો વેપારી. એની [illegible] કરામત નોખા ભાતની. એ કરામત શીખવનાર ફીરનાર કોઇ કુડા પાણીનો પાકેલ.

હવે તો એની ઉજ્જ્વા મોસાત વરે પહોંચ્યા વિના મટાઇ જાય છે. ઘરના છોકરાને ચપટી દાણેય ખાવા રહેતો નથી. હારોડીઆ દાણાના લૂખા રોટલા પેટનું ભાડું ભરવા જમા કરવા પડે છે. તો ય, એના કરજનો ગંજ વધતોજ જાય છે.

ભૂરા પટેલને ઘરડે ઘડપણે આ જોયુ જતુ નથી. દોલજી વેગાનો દશકો ઉપાડાતો નથી. છાની છાની એની આખો આસુડા પાડી લે છે. એમાં પાનાચંદ શેઠે એના ઉપર નકારો કર્યો. અશક્તિએજ અપરાધને માટે દાવો કર્યો, ને એની આખ ઉઘડી ગઇ. કોર્ટે એના ઉપર હુકમનામું કર્યું ને એની ઝુભ શીવાઇ ગઇ, એના ઉપર જપ્તીનાં જુલ્મો ઝઝુંમ્યાં, ને એ તો ગાંડા ઘેલો બની ગયો.

આજે પાનાચંદ શેઠે એના ઉપર જપ્તી આણી છે, ઘરમાંથી બાયડી-છોકરાને કાઢી મૂકવામા આવ્યા છે જપ્તીદારો બારણા ખોલી લોખંડી પટારાના ખંભાની નાળા તોડે છે, અને એનો લબાચો પીંજ

છે. આજે ભૂરા પટેલને માથે આભ તૂટી પડ્યું છે, એની આંખમાં શ્રાવણ–ભાદરવો વહે છે. આજે એને વસમી વેળા છે, પણ એની બાંય પકડનાર કોઈ નથી! પાનાચંદ શેઠ કેસરિયા દૂધના કટોરા પીવા આગ્રહ કરતો નથી, કે કચરાલાલ મિઠાઈની ટોપલી ધરતો નથી!

"બીજું તો ઠીક, પણ મારી છોડીઉનો કરિયાવર ન વીંખાય તો સારું." ભૂરા પટેલે મહામુશીબતે હોઠ અને જીભ ભેગી કરતાં કહ્યું.

"ભૂરા કાકા! છાનામાના બેસો. બધું થતું હશે એમ થશે."

કચરાલાલે સંભળાવી દીધું.

"હમણાં તે ભૂરા પટેલની કાટ બહુ વધી ગઇ હતી. હમણાં તો કાયદેથી બહુ હાલવા જતો હતો. કાંક મંગાવીએ તો કહેશે કે કાયદો ક્યાં છે? પોતે તો આપે નહિ, પણ કોઇને આપવા યે દે નહિ." એક જપ્તીકારે ટોણું માર્યું.

"તદ્દન ખરી વાત છે. એક વાર અમારે છોકરાંને મીનલ માતાએ દર્શન કરવા જવું હતું. મેં કહેવડાવ્યું હતું કે, ઘોડા પાણું વેઠના પૈસા પણ આપીશ. તોયે કહે કે પરકામે વેઠ નહિ મળે." થાણદારે ઘણા દિ'ની દાઝ કાઢી.

"હા થાણાદાર શા'બ' એની કાટ એવી જબરી હતી."

"આ રોયા ફોજ લાગતા છે' એને કચરાલાલ જેવા કોક મળવા જોઇએ' દબાજોજ પાંસરા રે'!" થાણદારે પોતાનો જૂનો રોષ છેલ્લા વાક્યમાં ઠાલવી દીધો.

("નવચેતના"ના એક અંકમાંથી)

૫૦–एकज हथियार

(કારખાનામાં હડતાલ પડી છે. એ હડતાલ ઉપરથી ઉભી થએલી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે ડાયરેક્ટરોની સભા મળી છે. એ સમયે હડતાલિયા કામદારોના મુખ્ય આગેવાનની પત્નીના અવસાનના સમાચાર આવે છે. ત્યાંથી આ દૃશ્ય શરૂ થાય છે)

સમય: સાંજના ચાર વાગ્યાનો.

સ્થળ: કારખાનાના મેનેજીંગ ડાયરેક્ટરના બંગલાનું દિવાનખાનું અને દિવાનખાના પાછળની પરસાળ.

પાત્રો

અવિચળરાય—કારખાનાનો મેનેજીંગ ડાયરેક્ટર.

ઉમાકાન્ત—અવિચળરાયનો જુવાન પુત્ર અને કંપનીનો એક ડાયરેક્ટર.

વામનરાવ—કંપનીનો ડાયરેક્ટર

સંતોકરામ—કંપનીનો ડાયરેક્ટર

વાસુદેવ—કંપનીનો ડાયરેક્ટર

ત્રિકમલાલ—કંપનીનો જનરલ મેનેજર

ઇલા—અવિચળરાયની પુત્રી અને ઉમાકાન્તની બ્હેન

સૂચિત પાત્રો—કામદારોના આગેવાન રાઘવજી અને એની પત્ની અજવાળી

(ઇલા પરસાળમાં ઉભી છે. અજવાળીના હમણાંજ સાંભળેલા અવસાનના સમાચારથી એ ગમગીન છે. દિવાનખાનામાં ડાયરેક્ટરોની સભા ચાલે છે: એનો અવાજ પરસાળમાં સંભળાય છે તેટલામાં દિવાનખાનાનું બારણું ઉઘડે છે: દિવાનખાનામાંથી અવિચળરાય બહાર આવે છે: પરસાળમાં પડેલી ખુરશીઓમાંથી એક આરામખુરશી ઉપર એ બેસે છે: એના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિની છાય દેખાય છે)

ઇલા—બાપુ ! શું થયું ?

(અવિચળરાય દિવાનખાના તરફ આંગળીની દિશાસૂચન કરે છે.

પણ મૌન સેવે છે.) કોણ હતો એ? (અવિચળરાય નિરુત્તર રહે છેઃ દિવાનખાનામાંથી ઉમાકાન્ત બહાર આવે છે.) ભાઈ! સભામાં શું થયું? બાપુ કેમ રોષે ભરાયા છે!

ઉમાકાન્ત—અરે, એ તો પેલો વામનરાવ. બોલતાં બોલતાં છેક જાત ઉપરજ ગયો. ખરે, એનું વર્તન તદ્દન અપમાનભર્યું હતું.

ઇલા—પણ એ એવું તે શું બોલ્યો?

ઉમાકાન્ત— કહે કે બાપુને હવે અવસ્થા લાગી ગઈ છે ને 'સાઠી બુદ્ધિ નાઠી' જેવું થઇ ગયું છે એટલે એ શું કહે છે, એનું એને ભાન નથી! બાપુ તો હજી બાર વામનને ભરી પી જાય એવા છે. ખરૂં ને ઇલા?

ઇલા—ચોક્કસ. એમા વળી શક શો છે?

(દિવાનખાનાનું બારણું ઉઘડે છે. કંપનીના બે ડાયરેક્ટરો, સંતોકરામ અને વાસુદેવ પરસાળમાં આવે છે)

સંતોકરામ—(સ્વગત) આવું તે વળી હોતું હશે!

વાસુદેવ—(અવિચળરાય પાસે જઇને) અવિચળરાય! હવે ગઈ ગુજરી ભૂલો. વામનરાવ તમારી પાસે માફી માગે છે. એક માણસથી બીજું વધારે શું થઇ શકે?

વામનરાવ—(ત્રિકમલાલની સાથે બહાર પરસાળમાં આવીને અવિચળરાય તરફ જોઇને) હું મારા શબ્દો પાછા ખેંચી લઉં છું. હું દિલગીરી બતાવું છું. (અવિચળરાય માથું નમાવીને દિલગીરી સ્વીકારે છે.)

ઇલા—તમે હજી કોઇ નિર્ણયપર આવ્યા કે નહિ, વાસુદેવભાઇ!

(વાસુદેવ માથું ધુણાવે છે)

વાસુદેવ—અવિચળરાય! હવે તો આપણે બધા અહીંજ હાજર છીએ, સભાનું કામકાજ અહીંજ શરૂ કરવું છે કે દિવાનખાનામાં જવું છે? અહીં જરા ઠીક છે.

સંતોકરામ— હવે અહીંજ [illegible] કરીને કામનો [illegible] ને આપણું [illegible] નિર્ણય [illegible]

(બધા અવિચળરાયની તરફ [illegible])

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સંતોકરામ—[illegible] વાગ્યો છે.

અવિચળરાય—ત્રીસ કારખાનાવાળાને નક્કી આપણી ફરજ છે કે આપણે નમતું ન આપવું.

વાસુદેવ—પણ એનીયે કાંઈ હદ તો હોવી જોઈએ ને?

અવિચળરાય—આરંભમાં તો નમાલામાં સહુનો પહેલો નંબર ભુરશો હતો; એ ક્યાં ગયો અત્યારે!

સંતોકરામ—(નિરાશાભર્યા-રોતીના અવાજે) અમે માનતા હતા કે હડતાલ લાંબી નહિ ચાલે ને કામદારો તરત તૂટી જશે. પણ-પણ, સાલી હડતાલ તો તૂટી નહિ!

અવિચળરાય—ચોક્કસ તૂટશે; કામદારો નમશેજ. નહિ નમે તો જશે ક્યાં?

વામનરાવ—(આવેશમાં ખુરશી ઉપરથી ઉભા થઇ જાય છે) સાહેબ! બજારમાં ને શહેરમાં વેપારી તરીકે મારી કાંઈક તો આબરૂ છે. કામદારોને ભૂખે મારીને નમાવવાના શુષ્ક સંતોષને ખાતર એ આબરૂ ગુમાવવાનું મને મંજૂર નથી (એની આંખમાં રોષની ભીની ઝાંય આવે છે) મને આ વાત કબૂલ નથી. અત્યારના વેપાર-રોજગારની સ્થિતિ જોતાં આપણે ભાગદારોને શું મોં બતાવી શકીશું એનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ છે.

સંતોકરામ—વામનરાવભાઇની વાત તદ્દન બરાબર છે.

વામનરાવ—(આવેશથી) જો કોઇ માણસના મનમાં એવી કલ્પના સરખીયે હોય કે હું ભાગદારોને એમ કહીશ કે, મેં તમારી કંપનીને પચાસહજારની ખોટ કરી આપી છે, અને મારૂં ગુમાન વશ રાખવાને બદલે હું તમારા બીજા પચાસ હજાર-(અવિચળરાય તરફ જોઇને) આ તદ્દન અસ્વાભાવિક છે-અવિચળરાય! હું તમારો વિરોધ કરવા કે તમારી સામે જવા નથી માગતો, પણ—

વાસુદેવ—અવિચળરાય! એટલું તો ખરૂં ને કે આપણે તદ્દન સ્વતંત્ર તો નથીજ. આપણે યંત્રના એક અંગ છીએ. આપણું કામ એકજઃ કંપનીને વધારેમાં વધારે નફો કરાવવો એજ. તમે કહેશો કે મારામાં કોઇ ધંધાદારી સિદ્ધાંત નથી. હું કહીશ કે, આપણે તો કેવળ ટ્રસ્ટીઓજ છીએ. મારી બુદ્ધિ મને કહે છે કે, આ હડતાલના પરિણામથી આપણને જેટલી ખોટ જશે એટલી હડતાલ દરમિયાન થતી પગારની બચતમાંથી કોઇ દિવસ નહિ વળી રહે. ખરેખર, આપણે આ હડતાલનો અંતજ લાવવો જોઇએ.

અવિચળરાય—એ બની શકશે નહિ.

(બધા મનમૂંઝવણ અનુભવતા એકબીજા સામે જોઇ રહે છે)

વામનરાવ—આ તો અગતિ-'ડેડલોક'ની વાત થઇ. હવે મારાથી બહાર કરવા માથેરાન નહિ જવાય.

વાસુદેવ—(અંગથી) સાહેબ! આપની વલણનું પરિણામ જોયું!

વામનરાવ—(આવેશથી) મારી પત્ની બિમાર છે.

સંતોકરામ—(લાગણી બતાવતાં) ખરેખર! શું [illegible] છે!

વામનરાવ—આ ઋતુમાં જો હું એને બહાર કરવા લઇ ન જઉં તો એનું કેવું પરિણામ નીપજશે એ હું નથી કહી શકતો.

(રંભા અને ઉમાકાન્ત અંદર આવે છે)

ઉમાકાન્ત—(પોતાના પિતા સામે જોઇને) બાપુ! તમે વાત સાંભળી! રામપરાની પત્ની આજ [illegible] ગુજરી ગઇ.

(દરેક જણ આ સમાચારનો મર્મ સમજવા [illegible] રહે છે) આપણી રંભા [illegible] [illegible]. [illegible] વિરામ [illegible].)

([illegible] અવિચળરાય [illegible] રહે છે)

સંતોકરામ—[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]—([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉમાકાન્ત—[illegible] જવાબદારી ઉપાડવી પડે છે.

અવિચળરાય—ઉમાકાન્ત ! આમાં તારા જેવા ઉછરતા જુવાનનું કામ નથી, તું હજી પૂરો પાક્યો નથી

ઉમાકાન્ત—બાપુ ! તમે મને ગમે તેવો કહો, પરંતુ આ [illegible] મને ભારે લાગ્યું છે. આટલી હદ સુધી વાતને [illegible] ખૂને કોઈ હક્ક નથી.

વામનરાવ—થયું છે તો અજુગતું. એ રાંડને પણ [illegible] સિવાય મરવાનું સૂઝ્યું ! છાપાવાળા આ વાતનું વતેસર કરશે જોજો તો ખરા, ન કરે તો મને કહેજો. એ [illegible] જેવી તો વાત જોડી કાઢશે કે એ ગરીબ બિચારી [illegible] ભૂખમરાથી મરી ગઈ ! હું તો મારા હાથ ખંખેરી નાખું છું આ વાત ઉપરથી

ઉમાકાન્ત—તમે તમારા હાથ કોઈ દિવસ ખંખેરી નહિ શકો આપણામાંથી કોઈ પોતાની જવાબદારી ભૂલી ભૂલાવી શકશે નહિ

સંતોકરામ—પણ ..પણ...હું......વાંધો ઉઠાવું છું

ઉમાકાન્ત—તમારે ઉઠાવવો હોય એટલો વાંધો ભલે ઉઠાવો. પરંતુ એથી હકીકતમાં કશો તફાવત તમે નહિ કરાવી શકો.

અવિચળરાય—ઉમાકાન્ત ! હવે બંધ કરો.

ઉમાકાન્ત—(ઉશ્કેરાયેલા અવાજે) નહિ બાપુ ! મારા દિલમાં શું થાય છે એ હું બરાબર કહેવા માગું છું. હડતાલિયાઓ કોઈ સંકટ નથી સહન કરતા એમ આપણે કહેતા હોઇએ તો આપણે જૂઠું બોલીએ છીએ, એમ આપણે માનતા હોઇએ તો જૂઠું માનીએ છીએ. હડતાલિયા જો સંકટ સહન કરતા હોય તો માનવસ્વભાવ સંબંધીના આપણા જ્ઞાનથી આપણે એટલું કહી શકીએ કે, હડતાલિયાની સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં જરૂર વધારે સહન કરે છે. અને એમના બાળકો ?......... ખરેખર, આ આખું પ્રકરણ ખેદકારક

છે. (સંતોકરામ વચ્ચે પડવા માગતો દેખાય છેઃ એને હાથ વતી થોભાવીને ઉમાકાન્ત આગળ ચાલે છે) હું એમ નથી કહેતો કે આપણે ક્રૂર બનવા માગીએ છીએ; પરંતુ આપણે આપણી આંખો બંધ રાખીએ તો જરૂર ક્રૂરજ લેખાઇએ.

આપણે આ માણસોને રોજી આપીએ છીએ, અને આપણે એનાં પરિણામોમાંથી મુક્ત થઈ શકીએ નહિ. સ્ત્રીઓને ભૂખે મારીને હડતાલિયાઓને નમાવવાના કામમાં સાથ આપવા કરતાં હું કંપનીના ડાયરેક્ટર તરીકેનું રાજીનામું આપવાનું પહેલું પસંદ કરું.

(બધા ભોંય સામે જોઇ રહે છેઃ અવિચળરાય ખુરસીના હાથા ઉપર હાથ ટેકવી ઉમાકાન્ત સામે જોઇ રહે છે.)

સંતોકરામ—ખરેખર, ઉમાકાન્ત ! આવી રીતે વાત કરવાની તમારી રીત મને પસંદ નથી.

વાસુદેવ—ઉમાકાન્ત ! તમે જરા અતિશયોક્તિ કરતા લાગો છો.

વામનરાવ—એમજ લાગે છે.

ઉમાકાન્ત—આંખો મીંચ્યે હવે કાંઈ સાર નથી. તમારે સ્ત્રીઓના મોતના ભાર તમારા સદ્દના માથા ઉપર લાદવા હોય તો ભલે લાદો, હું પોતે એમાં હવે સાથ નથી આપવાનો.

સંતોકરામ—અરે ! અરે ! ઉમાકાન્ત ! એમ આકળા કાં થાઓ ?

વામનરાવ—તમારા સદ્દના. કેમ ? મારે પોતાને કશી લેવા દેવા નથી. હું કાંઈ જવાબદાર નથી.

ઉમાકાન્ત—બોર્ડના આપણે પાંચ સભાસદો છીએ. જો આપણા ચારનો વિરોધ હતો તો આપણે આ સ્થિતિ ઉભી થવા કેમ દીધી ? તમે જાણો છો કે શા માટે ? આપણે બધા એમ માનતા હતા કે આપણે કામદારોને ભૂખમરાથી નમાવી શકીશું. અને અત્યાર સુધીમાં આપણે એટલેજ આપણે ભૂખે મારી શક્યા '

સંતોકરામ—અરે ! અમે વિરોધ છે [illegible] કોને ભૂખે મારવાનું મને ગમે છે ? [illegible]

ઉમાકાન્ત—[illegible]

સંતોકરામ—[illegible]

[illegible]

(અવિનાશ પોતાના ... [illegible])
હું ... [illegible] ... નથી
આપણો પક્ષ ... [illegible]

વાસુદેવ—જવાબ કરવાની ... [illegible] ... નરની
જ્યુરીમાં પણ જો કોઈ ... [illegible] ... રહી
કરવી ટીકાઓ કરશે. આપણે આપણી સ્થિતિ ... [illegible] ... નહિ.

સંતોકરામ—કોરોનર 'જ્યુરી' ... [illegible] ... હવે
બાપ પકડાવી ... મરી જાય એના ઉપર ... જ્યુરી શુ કામ
બેસે? એમ કરવાનો એને અધિકાર પણ શો?

ઉમાકાન્ત—મને આપણી નિર્બળતા ઉપરજ ખેદ આવે છે

વામનરાવ—નિર્બળતા એ આકરો શબ્દ છે ઉમાકાન્ત! આ
બનાવ બન્યા પછી જો આપણે તરત નમતુ મૂકીએ તોજ આપણે
ખરેખરા નિર્બળ કહેવાઈએ. આપણે એ પણ ભૂલવુ જોઈએ નહિ

વાસુદેવ—બરાબર છે આપણે જરા પણ નબળાઈ ન બતાવવી
આપણે આમ તો આ વાતજ ક્યા જાણીએ છીએ! બાઈના મૃત્યુની
આપણે તો અફવાજ સાંભળી છે! સત્તાવાર કાંઈ ક્યા જાણ્યુ છે?

સંતોકરામ—એમજ છે (ઉમાકાન્ત સામે જોઈ) તમે આ
આખી વાતની ચર્ચા જે રીતે કરી છે એ રીતથી મને તો ખૂબજ
દુઃખ થયું છે. તમારે તમારા શબ્દો પાછા ખેંચવા જોઈએ જબ
મરો! 'નિર્બળતા' અમારા પોતાના વિચારોમાં છે એ શુ તમે નથી

જાણતા ? તમારા બાપ સિવાય આપણે બધા એકમત છીએ કે કામદારો તરફ શુભ દૃષ્ટિજ રાખવામાં સરવાળે સાર છે. આ બધું જાણ્યા પછી તમારા શબ્દ અસંગત છે. મને દુઃખ થાય છે. તમારા શબ્દો તમારે પાછા ખેંચવા જોઇએ.

ઉમાકાન્ત—હું એક પણ શબ્દ પાછો નથી ખેંચવાનો.

(ત્રિકમલાલ સભાના કામકાજની મિનિટ-બુક ઉઘાડી રાખીને બેઠો છેઃ એ કાંઇક લખે છેઃ સહુનું ધ્યાન એના તરફ જાય છે.)

વામનરાવ—ઉમાકાન્તે જે કહ્યું તે તરફ હું ધ્યાન નથી આપતો. ડીરેક્ટરની જ્યુરીનો ખ્યાલજ બેહૂદો છે. પ્રમુખે રજુ કરેલા ઠરાવમાં હું સુધારો મૂકું છું કે એક તટસ્થ લવાદના હાથમાં હડતાલની સમાધાનીનું કામ આપણે સુપ્રત કરવું, કોઇ મને ટેકો આપે છે ?

(ત્રિકમલાલ લખે છે.)

વાસુદેવ—હું ટેકો આપું છું.

વામનરાવ—બરાબર ! હવે હું પ્રમુખ સાહેબને મારા સુધારા ઉપર બોર્ડનો મત લેવાની વિનંતિ કરું છું.

અવિચળરાય—(નિસાસો મૂકીને ધીમેથી) આ સભામાં આપણા ઉપર આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. (વામનરાવ ને સંતોકરામ તરફ એ તિરસ્કારથી જુએ છે) હું આ જવાબદારી મારે શિર વહોરી લઉં છું. મારી ઉંમર છોંતેર વર્ષની થઇ. બત્રીસ વર્ષથી આ કંપનીનો હું મુખ્ય વહીવટદાર છું. મેં આ કંપનીને મુશ્કેલીના વખતો ને આબાદીના વખતો પસાર કરતી જોઇ છે. મારો આ જુવાન પુત્ર અવતર્યો ત્યારથી આ કંપની સાથેનો મારો સંબંધ શરૂ થયો. (ઉમાકાન્ત માથું નમાવે છેઃ અવિચળરાય [illegible]) પચાસ વર્ષથી હું કામદારો સાથે કામ પાડતો આવ્યો છું અને હંમેશાં હું એમની સામે છાતી કાઢીને ઉભો રહ્યો છું. આ કંપનીમાંજ કામદારોએ ચાર વાર [illegible] હડતાલ પાડી છે, ને ચારે વાર મેં એમને નમાવ્યા. એમ કહેવાય છે કે હવે હું પહેલાં જેવો નથી રહ્યો. [illegible] (ત્રિકમલાલ [illegible])

[illegible]

[illegible]

કામદારો માથે કામ પડશે. [illegible] આ જમાનાની આર્થિક પધ્ધતિ, ને આર્થિક [illegible] આજની સ્થિતિ ઊભી કરી છે [illegible] અને [illegible] આ જુગજૂના પુત્ર અને સમાજવાદી પદ્ધતિ [illegible] આજની વિષમતા માટે [illegible] વર્ગની ઉશ્કેરણી કે સમાજવાદી કે [illegible] કરે. [illegible] વસ્તુ છે, એ ભાવનાજ સાચી છે. [illegible] કારો એ કામદારોજ છે એમની એક માગણી તમે સ્વીકારો એટલે તેઓ બીજી છ માગણીઓ રજુ કરશે. હું જો એમની જગ્યાએ હોઉં તો હું પણ એમજ કરું, પણ હું એમની જગ્યાએ નથી [illegible] યાદ રાખજો. તમે આજે એમની વાતો સ્વીકારશો તો એક વખત એવો આવશે કે તમારે એમની સામે નમતા નમતા [illegible] ખૂંતવું પડશે; અને તમારી સાથે તમને મુશ્કેલીમાં [illegible] પણ એ કાંપમાં તરફડિયા મારતા હશે. મને [illegible] વહીવટદાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો છે મને માત્ર પોતાના અભિમાનનો વિચાર કરતો જણાવ્યો છે, પરંતુ હું વિચાર કરું છું આ દેશના ભાવીનો. આ દેશ ઉપર [illegible] ને અવ્યવસ્થાની આંધી ઊઠતી મને દેખાય છે [illegible] આ વસ્તુસ્થિતિ એક રજ જેટલીયે નજીક આવે તો હું [illegible] બાંધવોના મુખ સામે જોઈ પણ શકું નહિ ([illegible] થોભે છે: એક પટાવાળો આવે છે)

પટાવાળો—કામદારોનું પ્રતિનિધિ મંડળ આવ્યું છે.

અવિચળરાય—એમને કહો કે જરા થોભો. (પોતાના પુત્ર સામે નજર મિલાવીને) હવે આ સભામાં મારા ઉપર મુકાએલા આક્ષેપ ઉપર હું આવું છું. એક બાઈ મરી ગઇ છે અને મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એનું ખૂન મારા માથા ઉપર છે. અનેક સ્ત્રીઓ ને બાળકોના ભૂખમરા માટે મારા ઉપર જવાબદારી મૂકવામાં આવી છે.

ઉમાકાન્ત—મેં કહ્યું કે 'આપણા માથા ઉપર.'

અવિચળરાય—સરવાળે એકજ વાત છે. (એનો અવાજ ઘેરો બને છે) મેં જાતે નહિ શોધેલા કલહમાં મારા વિરોધીને સહન કરવું પડે તો એમાં મારો કોઇ દોષ હોય એમ હું નથી જાણતો. જો હું એના પગ નીચે પડું (અને પડું પણ ખરો) તો હું કાંઇ ફરિયાદ નહિ કરૂં. એ સમયે એ મારે જોવાનું છે. હું પુરુષ કામદારોને મારી ઇચ્છા હોય તોય સ્ત્રીઓથી કે બાળકોથી અલાહેદાં પાડી નથી શકતો. લડાઇ એ લડાઇ છે. કલહ વહોરતા પહેલાં આપણે બધો વિચાર કરવો જોઇતો હતો.

ઉમાકાન્ત—પણ આ લડાઈ અપમાનલડાઈ છે. એમના સામે જુઓ ને આપણા સામે જુઓ. એમની પાસે તો હથિયાર એકજ છે.

અવિચળરાય—(સખત અવાજે) અને એ હથિયારનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ અમને શીખવવાની તમે મોટી નબળાઈ બનાવો છો. આજકાલ પવન વાયો છે પોતાના દુશ્મનોનો પક્ષ ખેંચવાનો; મને એ કળા નથી આવડતી.

(બધા સાને જોઇને ખૂબ ગંભીર અવાજે)

આ સુધારો મોડું સમજાયું હું મૂકું એ પહેલાં હું એકજ શબ્દ કહેવા માગું છું. જો આ સુધારો પસાર થશે તો તેનો અર્થ એ થશે કે આપણે આપણા કાર્યમાં નિષ્ફળ નીવડયા છીએ. તેનો અર્થ એ થશે કે મૂડી પ્રત્યેની આપણી ફરજમાં આપણે ચૂક્યા છીએ; તેનો અર્થ એ થશે કે નિત્ય નવી [illegible]

[illegible]

[illegible]

૫૨-ભાડાનું ઘર

(લેખક-શ્રી. [illegible])

નગીનદાસ [illegible] રહે છે. એક દિવસ [illegible] પડયું. [illegible] ની એક [illegible] જવું પડયું. એ રસ્તો ત્યાં [illegible] મકાનોની [illegible] પહોળી હવેલીઓમાં ભીનો રહેતો ને મચ્છરોને જન્મ આપી [illegible]. એ રસ્તો ઓળંગ્યા પછી [illegible] પૂરો થતાં ત્યાં એક ખડકી આવેલી હતી અને તે ખડકીમાં ઘર હતું. ખડકી અમદાવાદના બાદશાહના વખતમાં બંધાએલ હતી, પણ તે જાહેર મિલકત નહિ હોવાથી ઐતિહાસિક બાંધકામોના સંરક્ષણના કાયદા તળે આવી નહોતી. સરકાર કરતાં મકાનમાલિક એ ઐતિહાસિક વસ્તુને બરાબર સાચવતો. એમાં નહેર પણ સમારકામ કરી ઐતિહાસિકતાનું ખૂન એ નહોતો કરતો.

ખડકી ઉપરના મેડામાં રહેતો ભાડુઆત ઉતરાવેલા વિમાની ભારે રકમની આશા રાખતો હોય, તેને જીવન ઉપર કંટાળો આવ્યો હોય કે બીજું કોઇ કારણ હોય, પણ ભારે હિંમતથી રહેતો હતો. કદાચ ખડકીમાં અંધારૂં હોવાથી પોતાની હિલચાલ કોઇ દેખી ન જાય એ પણ ઉદ્દેશ હોય, નહિ તો તગારો પડેલી ભીંતોને ક્યારે ઉંઘ આવી જશે તેની કાળજી ચોવીસે કલાક રાખવી પડે તેવા ઘરમાં રહે નહિ. ગમે તેમ હો, આખાનું તેજ સાચવી રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે! તેનું ભાન કરાવતી ખડકી સહિસલામત પસાર કર્યા પછી નગીનદાસવાળું ઘર જણાતું. એ ઘરમાં રહેનાર માણસોને ગમે નહિ એ વસ્તુસ્થિતિ ઉભી ન થાય તે માટે ત્રણ ત્રણ મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. અલબત્ત, એ માટે મકાન ભાડે તો આપવુંજ જોઇએ, અને એ મકાનો અપાયાં હતાં. બધાં મકાનો સરખી લંબાઇ

પહોળાઇનાં હતાં એમ કહેવું જોઇએ. કહેવું એટલા માટે જોઇએ કે એક મકાન જરા વધારે પહોળું હતું ને તેમાં મકાનમાલિક રહેતો હતો. નગીનદાસનું ઘર નામે જે જગ્યા ઓળખાતી હતી તે જગ્યાએ જવા માટે શરૂઆતમાં એક દાદર ચઢવો પડતો. મનુષ્યોની નબળાઇઓ સામે આદર્શના પદાર્થપાઠના સાધનરૂપે મકાનમાલિકે મકાનો તૈયાર કર્યાં હતાં એટલે દાદરમાં સહેજ પણ ગફલતને સ્થાન નહોતું. જડ દાદર પોતાના માલીકના વિચારોને સમજી ગયો હોય તેમ ઘસાઇને કે એકાદ પગથિયું તોડી નાખીને સ્વામીભક્તિ બતાવતો હતો. દાદર સવા ફુટ બાડું તો દોઢ ફુટ પહોળો હતો અને એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો હતો કે બે પગથીઆં ચઢી ત્રીજા પગથીએ ચઢતાં માથાને કોઇ કઠણ વસ્તુનો સ્પર્શ થતો. કેટલાક રાજા જેવા માણસો આંખો મીંચીને એટલે કે અવલોકન કર્યા સિવાય હડફડફ ચાલે છે એવાઓને પોતાની ત્રુટીનું-બેવકૂફીનું ભાન થાય તે ખુબ જરૂરનું છે. કેટલાક માણસો કાળજી વગરના હોય છે. તેઓ ઝપાટાબંધ દાદર ચઢે ઉતરે છે ખરાં, છતાં કાળજીને અભાવે કોઈ વખત પડી જાય ગંભીર સ્થિતિમાં આવી પડે છે. કોઈ પણ કામ વગર શાન્તિએ ન થવું જોઇએ. ચઢવા ઉતરવામાં પણ શાન્તિની અગત્ય છે. ઉતાવળે આંબા નથી પાકતા, પણ ગભરી પડવાથી પડેલા ઘા પાકે છે તે બતાવી આપનો એ દાદર ખરેખર મનોહર હતો. દેખાવમાં તો ઠીક હતો, પણ દેખાવને શું કરવો છે? મતી સારી શોભા તો ગુણ છે. અને કોણ કહેશે કે આવો સરસ બોધ આપનાર દાદર ગુણમાં ઉતરતો છે! એ દાદરને વંદન કર્યા પછી ગયો ન હોય કે માથે ન પડયો હોય તે માણસ [illegible] છે [illegible] દાદરને [illegible] દિમાગમાં [illegible] ઉભો ઉભો [illegible] હોય એમ [illegible] છે, પણ એમ બડબડવાની જરૂર નથી [illegible] માટે [illegible] ચઢવા જોઇએ. દાદર ચઢવાની [illegible] નિયમ [illegible] છે, એમાં બે મતને સ્થાન નથી. [illegible] દાદર [illegible] પહેલા દાદરના એક ભવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન [illegible]. [illegible] વિચારમગ્ન. [illegible] [illegible]

[illegible]

મળી ઉતરી પાંચમે...ની [illegible] ... તેઃ ઝીણ વગ્ગીકત. શહેરની ખરાબ હાલતની ... પણ આપવા રહેતું નથી. [illegible] મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ નવીન ... [illegible] ટેકો આપ્યો છે, અને તે તેની ફરજ છે [illegible] પાણી પમી જાય ને સ્ત્રીઓની તકલીફની ... તેણે અપૂર્વ યોજના કરી છે મ્યુનિસિપાલિટી [illegible] સુધી પાણી આપવા તો સ્ત્રીઓનું ... [illegible] પડત' અલબત્ત, કેટલાક લત્તાઓમાં [illegible] છે, પણ તે ભૂલથી ચડી જતું હોય અગર [illegible] ગીચતા ઓછી હોવાથી [illegible] તેથી હોય.

—પણ આ તો વિષયાન્તર થઈ ગયું [illegible] આગળ વધવું જોઈએ બીજો દાદર પહેલા દાદરથી ઉતરતો ન હોતો, તે નવો હોવાથી પહેલા કરતા [illegible] છે, પણ પહેલા કરતા આદર્શને વધારે વફાદાર છે, એ લગભગ ઉંચો [illegible] હોવાથી મનુષ્યને જે ઉચ્ચ ગુણોની પહેલો દાદર અપેક્ષા [illegible] છે તે ગુણોની આ દાદર વધુ અપેક્ષા રાખે છે. એથી [illegible] ની વફાદારી અભંગ રહે છે તે કહેવાની જરૂર નથી એ [illegible] ચડયા પછી કોઈ ક્રીકેટ ગ્રાઉન્ડમાંથી કાપી આણેલા [illegible] જેવો સપાટ અને અદાર શીટ લાબો તથા [illegible]

નગીનદાસનું ઘર હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે. એના એક ખૂણામાં બે ફીટ લાંબી–પહોળી ચોકડી આવી રહી છે. ઘણાને એમાં નાહવાનું ન ફાવે એમ લાગે, પણ સાંકડામાં સાંકડી જગ્યામાં નાહવું અને પાણી બહાર ન પડે તે જાળવવું એમાં ઓછી આવડત ને સંસ્કારિતા નથી.

ચોકડી ઉપાડવા સિવાય ગૃહશણગાર માટે ત્યાં બધી સ્વતંત્રતા છે. ચૂલો ચોકડીની સામેના ખૂણામાં રાખો કે સામેની ભીંતના કોઇ ખૂણામાં રાખો. પાણીઆરા માટે પણ તેવુંજ છે. તમને અનુકૂળ થઇ પડે તેમ કરો. ભાડુઆતની પ્રાણપ્રિય સ્વતંત્રતા જાળવવા મકાનમાલિકે ઓછો વિચાર નથી કર્યો. રસોડાનું કે પાણીઆરાનું પાણી સીધું આગળ વધી જાય તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવે તો મુકરર સ્થાન પસંદ કરવું પડે ને સ્વતંત્ર માર્ગનો ઘાત થાય. પોતાના પતનને ભોગે ભાડુઆતોનો ઉદ્ધાર કરવાની અપેક્ષાવાળા આપભોગી મકાનમાલિક એવું કુકર્મ નજ કરે–ન કરી શકે એટલેજ પાણી ઉલેચવાનું રાખ્યું છે. આમાં મકાનમાલિકના પૈસા બચે છે તે સાચી વાત, પણ આવા ઉદાત્ત વિચારો આગળ પૈસાની એ બાબત તુચ્છ છે. સામાન સામેની ભીંત આગળના અંધારા ભાગમાં રાખતાં ઝેરી જીવજંતુનો ભય હતો ને અજવાળે એટલે કે ચોકડીની સામી બાજુમાં રાખે તો દેખાવ બગડવાનો સંભવ હતો, તે સાથે બેઠક ક્યાં રાખવી તેનો નિર્ણય કરવાનો કોયડો હતો. નગીનદાસે કહેવું કે, એ બધા વિચાર કરતાં સામાન ત્રણ દિવસ વચ્ચોવચ્ચ પડી રહ્યો હતો. અસ્તવ્યસ્ત સામાનની વચ્ચે પડેલાં ગોદડાં ઉપર બેઠી વિચાર કરતા નગીનદાસનું ચિત્ર હું કલ્પી શકું છું.

સામેની એકની એક બારીમાંથી અજવાળું આવતું હતું એટલે અર્ધા ભાગમાં પ્રકાશ હતો ને તે ઇરાદાપૂર્વકની યોજનાના કારણે હતું. સૂર્યનો તાપ આવે ત્યારે તો [illegible] તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે, તેના અભાવમાં તંદુરસ્તી જાળવવી તેમાંજ ખરો પુરુષાર્થ છે.

સામાન ગોઠવાઈ ગયા પછી કલાની દૃષ્ટિએ ભીંતો [illegible] તે માટે કાળજી રાખવામાં આવી હતી. નગીનદાસના સદ્ભાગ્યે [illegible] બાજુની ભીંતો ભાડૂઆતના માલિકીની હતી એટલે [illegible] વસ્તુઓ સરકારી દેખાવ બગાડી શકાય તેમ નહોતું. [illegible] [illegible] હતા. કે ખાલી ભીંતો [illegible] વસ્તુને સ્થાન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેનું નગીનદાસ [illegible] નહોતું

[illegible]

[illegible]

[illegible] વસેલા એ માણસોમાં એથી [illegible] કામ કરવાની ટેવ પડે છે તે [illegible] પણ કેળવાય છે. દરિયો ઉપર [illegible] અતિ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરે છે, પણ અનો તો અતિ અલ્પ તપશ્ચર્યાથી અતિ મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ અફસોસની વાત એ છે કે, પ્રત્યેક [illegible] નગીનદાસના મકાનના માલિકના વિચાર સાથે સહમત થનાર મ્યુ. નિસિપાલિટી આ બાબતમાં સહમત થઈ શકતી નથી એનું કારણ મારી સમજણમાં આવતું નથી મ્યુ૦ કહે છે કે, ગંદા [illegible]થી રોગના જંતુઓ ફેલાય છે. વાત સાચી હશે તો શું ગંદા અંધારિયા ઘર રોગના જંતુઓનો નાશ કરે છે ? દાદર પાળી, અંધારા ખૂણામાં, પાણી વહી જવાની અપૂર્ણ ગોઠવણવાળી ઓરડીઓમાં તંદુરસ્તીવર્ધક જંતુઓ વસે છે ?

ગમે તેમ હો; પણ મકાનમાલિક ભાડુઆતની ઝીણામાં ઝીણી બાબત માટે કેટલી કાળજી રાખે છે તે તો તે મહિનામાં એ [illegible]

ાળા હોય ત્યારથી ભાડાની ઉઘરાણી કરે છે તે ઉપરથી સમજાય
. વ્યવહારમાં ચોખ્ખા રહેવું તે દરેક માણસની ફરજ છે. માથે દે
કરવું તે તો સુખનો પરમ માર્ગ છે. આ બધાનો વિચાર કરી
કાનમાલિક ભાડુઆતને માથે પોતાના મકાનના એક મહિનાનાયે
ાડાનું દેવું ન થાય તે માટે કાળજી રાખે છે.

મકાનના ભાડા તરીકે રૂા. ૧૦) નગીનદાસ આપે છે, પરંતુ
યુ. રેકર્ડ ઉપર રૂા. ૪) જ છે. શું કરે ! મકાનમાલિકને ભાડા
ી વધારે આવક થતી જોઈ મ્યુ. ની આંખમાં કરકર આવે છે ને
ટેક્સના વધારે પૈસા લે છે. અદેખા અને લાલચુને ધૂતવાજ જોઇએ.
ારણ કે ' લોભીઆ વસે ત્યાં ધૂતારા ભૂખે ન મરે ' એ કહેવત છે.

(" આરામ " ના એક ખાસ અંકમાંથી)

૫૨-કીર્તિનગારી

[illegible]

[illegible]

[illegible] કુદરત કેમ પૂરી પાડે !

સ્નાતક થતાં પહેલાં એને તે. [illegible] સમાજમાં એક પણ વ્યક્તિને જીવનની [illegible] મળ્યા રહે, ત્યાં સુધી બીજાના સમાજને માથે પોતાના [illegible] અંગને, અવયવને ભૂખે મારી નાખવાનો અ[illegible] નહોતો

વળી એ તો શીખ્યો હતો કે, જ્યાં સુધી સમાજમાં સૌને [illegible] કામ ન મળે, તેના બદલા તરીકે પૂરતું વળતર ન મળે અને [illegible]ત્તિની યોગ્ય વહેંચણી ન થાય, ત્યાં સુધી પત્નીને બાળકોની જવાબદારી વધારી મૂકી, આપઘાત તરફ ઘસડાતા સમાજને, [illegible] તે તરફ ઝડપથી ખેંચવો એ મોટું પાપ છે

અને એક માણસ બીજા પોતાના જેવા જ હાથ પગ [illegible] અને બુદ્ધિવાળા માણસને અસ્પૃશ્ય ગણે, એનાથી અભડાઈ જાય, દૂર ભાગે, અડકીને નાહી નાખે, માનસિક ડર રાખી ઉભયનું અધઃપતન કરે, એને ગંદી નાદુરસ્ત જગ્યામાં અને સ્થિતિમાં રાખે, એને મનગમતી ઈશ્વરપ્રાર્થના કરવા ન દે, એની પાસે ગંદામાં ગંદુ કામ કરાવી, મેલું ઉપડાવીને પણ ભૂખે મારે એમાં કેટલો અમાપ અન્યાય રહ્યો છે એ તો એ સમજી જ નહોતો શકતો.

સ્નાતક થતાં જ કિશોરે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, જીવનભર કૌમાર

સેવી પોતે કહેવાતા અસ્પૃશ્યોની સેવા કરવી. આ આ ગુપ્ત પ્રતિજ્ઞાની ખબર કોઇને નહોતી, એટલે આજ સુધી સૌ શાંત હતાં; પણ કિશોરના લગ્ન વિષેની પિતાની તીવ્ર ઇચ્છાએ ધીમે ધીમે બળાત્કારનું રૂપ લીધું.

એ બળાત્કારના પરિણામે કિશોરને ઘર છોડી, કુટુંબ અને માતપિતાનો ત્યાગ કરી, પોતાની ધ્યેયપ્રાપ્તિને માટે સમાજથી દૂર થવું પડ્યું. જે સમાજે એને સીધી અને પરોક્ષ રીતે ઋણી કર્યો હતો એ સમાજની સેવામાં, એ સમાજને ઘોર પાતકમાંથી ઉગારી લેવા એણે નિશ્ચય કર્યો.

ગામબહાર એક નાની ઝૂંપડી બાંધી કિશોરે રહેવા માંડ્યું. એના મિત્રો ગણાતા બીજા યુવાનો એના આ વર્તનને ઘેલછા ગણવા લાગ્યા, હસવા લાગ્યા. એનાં માબાપને પણ એનું વર્તન નાદાનીભરેલું, અનુભવ વિનાનું, ક્ષણિક ટકનારૂં લાગ્યું; એમ માની એમણે સંતોષ મેળવ્યો અને ગામડાના સમાજે એને હસી કાઢ્યો, દંભી ગણ્યો, કાયર ગણ્યો, સૌ કોઈની દૃષ્ટિએ એ નવો દેખાયો.

પણ કિશોરની ઝુંપડી ગની ન પડી, એ પાછો ન પડ્યો, ન ડર્યો. ધીરે ધીરે એજ ઝૂંપડી વિસ્તારી, તે નાના આશ્રમરૂપ બનવા લાગી. કિશોરના જે મિત્રોએ એને હસી કાઢ્યો હતો, ઘેલો ગણ્યો હતો, એજ મિત્રો હવે એના કિશોર આશ્રમમાં વારંવાર આવી એની ભાવનાઓ સમજવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ તરફ કિશોરે પણ સેવાના લાગવા રંગો સૌના હૃદય પર છાંટવા માંડ્યા હતા.

થોડાજ વખતમાં એને સમજવા લાગ્યાં કે [illegible]

ગામમાં નારાયણનું એક મંદિર હતું. આજ સુધી કિશોર એ મંદિરમાં સાંજ પડયે નિયમિત દર્શને જતો. આજેજ અચાનક એને રોકવામાં આવ્યો. આજ સુધી એને આવો કડવો અનુભવ નહોતો થયો. આજે કડવો ઘૂંટડો ગળવાનું એને વસમું લાગ્યું હશે!

હવે એ ગામમાં વાત ફેલાતી હતી કે કિશોર [illegible] ઢેડ-ભંગીઓના વાસમાં આવજાવ કરે છે, એમના [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] મિયની [illegible]

[illegible] માંડયું. [illegible] અને એના [illegible] આવી ઉભા [illegible], અને [illegible] મની આકૃતિને મંદિરપ્રવેશનો [illegible]

પણ પણાએ [illegible] કરવાની [illegible] ન આવી તેમ [illegible]

મંદિરના [illegible] વાઓ ચાલી કે [illegible] અને એન [illegible] મંદિરમા [illegible] પ્રવેશ કરવ ન છે [illegible] આ વાત ન માની. એટલે અફવાઓ [illegible] ચાડવા મથના શત્રુઓએ એમા મીઠું મરચુ [illegible] ચાલી કે, એ લોકો નારાયણની મૂર્તિને [illegible] કરવા માગે છે. વળી બીજી અફવા ઉડી કે [illegible] હેઠળ મંદિરમાં લૂંટ ચલાવી મૂર્તિના [illegible]

આ બધી વાતોમાથી એટલુ [illegible] મંદિરને બારણે બેઠા. હિંદુધર્મની રક્ષા કરવ [illegible]

તોપણ અફવાઓમાં [illegible] કોઇ કૌપીનધારી સન્યાસી ગામને [illegible] એને નિષ્કપટી લાગી, એનુ હૃદય [illegible]

સંન્યાસીએ ત્યાંજ મુકામ કર્યો, એનેએ સ્થાન ખૂબ ગમ્યું. કિશોર-ના સાથીએ એના સાથીઓ, પૂજારીઓ બન્યા.

સંન્યાસીને ગામની ચર્ચામાં રસ પડયો. એણે કિશોર અને એના અસ્પૃશ્ય ગણાતા સાથીઓને લઇ મંદિરપ્રવેશનો નિશ્ચય કર્યો. એમ કરીને એનો વિચાર ઢેડ–ભંગીઓને, હરિજનોને પોતાનો હક્ક આપવાનો હતો.

દિવસ નક્કી થયો. એટલે જેમનામાં પ્રભુપ્રેમ હતો, સાચી ભક્તિ હતી, ન્યાય મેળવવાની અને અપાવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હતી, તે સૌ મંદિરપ્રવેશ માટે તૈયાર થયા અને ઉપડયા.

ગામ લોકોનાં મન ઉંચાં થયાં. શ્રદ્ધાળુ સૌને ભારે ચિંતા થવા લાગી. મંદિર સાચવનાર પઠાણોએ પોતાની આવડત લાઠી વાપરવામાં બતાવવા માંડી. એક પડયા, બે પડયા, ત્રણ પડયા, જોરથી લાઠી વીંઝાઇ અને એક ફટકો પેલા પવિત્ર સંન્યાસીના ખુલ્લા માથા ઉપર પડયો.

એ તમ્મર ખાઇ નીચે ઢળી પડયો.

મંદિરમાં મોટો ધડાકો થયોઃ "ભાગો, ભાગો, સબુર સબુર"ની બૂમો સંભળાઈ. પઠાણોની લાઠી અટકી પડી.

બ્રાહ્મણો દોડી આવ્યા. કેટલાક બૂમો પાડવા લાગ્યાઃ "અરે! અરે! નારાયણની મૂર્તિના કકડા થઇ ગયા! અરે મૂર્તિની પીઠ પર લાઠીના ફટકાનાં નિશાન પડયાં છે! આ શો ચમત્કાર!"

એટલીવારમાં તો બ્રાહ્મણો મંદિરનાં પગથીઆં ઉતરી, જમીન પર ઢળી પડેલા સંન્યાસીની છેક પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. સંન્યાસીના ચહેરાને એ બધા તાકીને જોઇ રહ્યા. એ ચહેરામાં નારાયણની મૂર્તિનોજ ચહેરો દેખાયો. તેમાંનો એક બ્રાહ્મણ ઉદ્‌ગાર [illegible].

"અરે દુષ્ટો! આ તો સાક્ષાત્ નારાયણ છે."

નારાયણ પર લાઠીનો હુમલો! અને તે પણ એ પઠાણોને હાથે! દૂર હો! ચાલો પ્રભુ! અંદર ચાલો! તમને ન ઓળખ્યા."

સૌએ કૌપીનધારીને ઉપાડી અંદર લીધા અને પાણી વગેરે ઉપચારથી શુદ્ધિમાં આણ્યા. બીજા [illegible] [illegible] પ્રેમમાં ગયું. [illegible] બધા ભેદભાવ [illegible].

કેટલો સમય પછી "કૌપીનધારી"ને [illegible] પોતાનું પર્યટન પાછું શરૂ કર્યું.

[illegible]

([illegible])

૫૨–મુર્શીદાબાદ માનવ ખાને ડીમાનાંનું ગોત [illegible]

[illegible]

(૧)

[illegible]

[illegible] ઊભગાર [illegible] મહીરૂપ [illegible] ઉપર [illegible] સેના, ત્યારે ખીમો [illegible] ખીમો ત્યારેજ [illegible] લડમીચંદ [illegible] ત્યારે [illegible] અને [illegible] તો જુની અને નવી જુવાર [illegible]

"સ્વિ., હવે [illegible] થવ [illegible] મીએ કહ્યું

ખીમાને [illegible] માથી ચલિત ન કરી શક્યા

"કેમ, સ્વપ્નું તો નથી આવ્યું [illegible] નથી કર્યો ને !" મીઠિએ મીઠાં હસીને કહ્યું.

કલ્પનાની પાંખે ઊડતા ખીમાને [illegible] કારનો ધ્વનિ પડયો. ખીમાના કલ્પનાક્ષેત્રમાં ગમન [illegible] વમળોની ગતિને આ શબ્દોએ અવરોધી ખીમાને [illegible] તો મીઠી ભાન લઇને આવી પહોંચી હતી

"કેમ, શા વિચારમાં છો ?" મીઠિએ કહ્યું

"વિચાર શાનો હોય? આવતે વર્ષે તો આ ખેતર આપણુંજ થશે. લક્ષ્મીચંદ કાકાના થોડાઘણા રૂપીઆ બાકી રહ્યા છે તે આ સાલ ભરી દેશું. જૂની સડેલી જુવાર ખાવાનો હવે તો અંત આવ્યો."

ખીમો જાણે બંધનમોક્ષ અનુભવતો હોય તેવા ભાવે તેણે કહ્યું.

"ત્યારે જૂની જુવાર શું કામ ખાઓ છો? નહોતું પરણવું." મીઠીએ વિનોદમાં કહ્યું.

બે ઘડી વરવધૂ વિનોદે ચઢયાં અને વિખૂટાં પડયાં, મીઠીએ ખેતર છોડી ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ખીમાનાં લગ્ન થયાને પાંચ વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. લગ્ન વખતે લક્ષ્મીચંદ શેઠ પાસેથી ખેતર ઉપર ખીમાની વિધવા માતાએ બસો રૂપીઆ લીધા હતા, વૃદ્ધ વિધવા માતાને તો ઘેર વહુ જોઈતી હતી. ખીમાને ઘેર વહુ આવે અને પોતે સાસુ બને, વરવધૂ સંતોષથી રહે અને નાનાં બચ્ચાંઓના કિલકિલાટથી પોતાનું ઘર ખુશખુશાલ રહે એવા તે વૃદ્ધાના ભાવો હતા, પણ પોતાની આ ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે પોતે ખીમા ઉપર કરજનો ડુંગર ઉભો કર્યો હતો. પાંચ પાંચ વર્ષથી વાણિયાનાં વ્યાજ ચડયાજ જતા હતા. સત્તર પચા પંચાણું-ને હિસાબે ખીમાનું કરજ અતિવર્ગ દ્વિગુણિત થતું હતું. તેનો તે નિરાંત અને ભોળી વૃદ્ધાને તે વખતે ખ્યાલ પણ ક્યાંથી હોય?

(૨)

તકીઆને અઢેલીને લક્ષ્મીચંદ કાકા બેઠા હતા. બાજુમાંજ તેનો પુત્ર નવલચંદ ચોપડીનાં પાના ફેરવી રહ્યો હતો. એક પછી એક પાના ફેરવતાં હતાં. ખીમાને પોતાનું ભાગ્યચક્ર ફરતું હોય તેવો ભાસ થયો.

"ખીમાનું ખાતું પાનસોત્રપનને પાને છે. આ સાલના કેટલા બાકી રાખવા હતા તે જોઈને બરાબર હિસાબ કરી લે." લક્ષ્મીચંદ શેઠે દૈનિક હાસ્યની શરૂઆત કરતા કહ્યું.

"હા, લક્ષ્મીચંદ કાકા! આ સાલ એમાં [illegible] વધારે હતા. અને ઓણસાલ તો પાક પણ પણ [illegible] થયો છે તેથી હવે હું [illegible] થઈ જઈશ." ખીમાએ પોતે કરજમાંથી મુક્ત થયો છે એમ જણાવ્યું.

"આવ્યા ખીમા! કાકાનો હિસાબ બરાબર [illegible], [illegible]; બરાબર ધ્યાન રાખજે." [illegible] કહ્યું.

ખીમાએ જણાવ્યું કે, [illegible] હિસાબ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible] પાય પાય [illegible] થયા [illegible] શક્યો નથી." [illegible]

[illegible] ખીમો [illegible] હોય છે અને તેની વિરુદ્ધ [illegible] પોતાને અને પોતાના બાળબચ્ચાંને [illegible] એવા ખીમાને ધારતી હતી આવની કાસનો [illegible] ખીમો [illegible] ખીમોજ રહેવાનો હતો તે વિચારથી એની કલ્પનાના [illegible] ગયા. ભગ્ન હૃદયે તે ઘર તરફ વળ્યો.

ખીમો ઘેર આવ્યો. તેનો લાડકવાયો પુત્ર [illegible] આદત પ્રમાણે ખીમાને વળગ્યો. ખીમાએ તેને તરછોડ્યો બાપના ખોળામાં બેસી ગેલ કરવા ટેવાયેલા નિર્દોષ બાળક હતાશ થયો. બાળકની કાલી કાલી વાણી અને મીઠીના મીઠા શબ્દો ખીમાના હૃદયમાં સળગતા દાવાનળને ઓલવી ન શક્યા. આવતે વર્ષે તો પોતે પરાધીનતાની જંજીરો ફગાવી પોતાના ખેતરનો નિરંકુશ અધિષ્ઠાતા બનશે, એવી ભાવી આશાના આશ્વાસને બાર બાર માસ સુધી ખીમાએ તનતોડ શ્રમ ઉઠાવી સારો પાક લીધો હતો. પણ એની કલ્પનાના એકજ ઝાટ-

કાએ ખીમાની આશાની ઈમારતોને ભૂશાયી બનાવી. પાંચ પાંચ વર્ષના પરિશ્રમ છતાં ખીમો દારિદ્રના સમુદ્રમાં વધુ ને વધુ ડૂબતો જતો હતો. શેઠની પાઇએ પાઇ ભરી આપવી જોઇએ એમ તેની વૃદ્ધ માતાએ તેને શીખવ્યું હતું. "દીકરા! લક્ષ્મીચંદ કાકાના પ્રતાપે આજે તું ઘરબારવાળો થયો છે. હું તો આ લોક છોડીને હમેશને માટે તારાથી વિખૂટી પડું છું, પણ લક્ષ્મીચંદ કાકાની પાઇએ પાઇનો હિસાબ તું ચૂકવજે, નહિ તો ઈશ્વરનો ગુનેગાર થઇશ." જ્યારે જ્યારે ખીમો અકળાતો અને લક્ષ્મીચંદ શેઠનો અભાવ લાવતો, ત્યારે તેની સ્વ. માતાના ઉપરોક્ત છેલ્લા શબ્દો તેને સાન્ત્વન આપતા અને લક્ષ્મીચંદને વફાદાર રહીનેજ પોતાનું જીવન ધન્ય માનતો. પણ ધૈર્યની પણ હદ હોય છે ને? શેઠે કુટીલતાની હદ ઓળંગી તેથી ખીમાનું વલણ બદલાયું. જે ધૈર્ય ઉપર ખીમો આજ સુધી અવલંબતો તેણે હવે માઝા મૂકી. તેને લાગ્યું કે, જે શેઠને પોતે વફાદાર રહેતો તે તો માત્ર સ્વાર્થમાં મચ્યો રહેતો નરપશુ હતો. શેઠનાં છોકરાઓ જે અન્નનો સ્વાદપૂર્વક આહાર કરતા તે તેણે પોતાનાજ એનરમા સ્વરૂપે તૈયાર કર્યું હતું. તેનો ઉપભોગ કરવાનો પોતાનો અને પોતાના બાળકોનોજ અધિકાર હતો. આવા વિચારે તેના હૃદયકોણની દિશા બદલાવી. શેઠ પ્રત્યેની વફાદારીનો એના હૃદયે પ્રતીકાર કર્યો. અહીં ને અહીં પોતે એની ફર્યે જ જશે તો શેઠના કરજમાંથી આજીવન મુક્ત નહિ થવાય, અને પોતે મોંઘી અને નિર્દોષ બાલક ગુપ્તનો એક શ્વાસ લેવા ભાગ્યશાળી નહિ થાય તેમ તેને સમજાયું. કોઇ મોટા શહેરમાં જઇ મજૂરી કરીને એક વર્ષમાં પૈસા બચાવીને ઋણમુક્ત થવાની તેને જિજ્ઞાસા થઇ. મોંઘીને પણ એ ગમ્યું. મુહૂર્ત જોવડાવી શુભ દિવસે શહેરમાં જઇ વસવાનું નક્કી કર્યું.

સમયની ગતિ કોણ અવરોધી શક્યું છે? આ.જનો દિવસ ખીમાને પ્રયાણ કરવાનો હતો. ખીમો, મોંઘી અને નિર્દોષ બાળકે ઘર છોડવાની તૈયારી કરવી શરૂ કરી. ખીમો અને મોંઘી ઘરને [illegible] છેલ્લી નજર કરી રહ્યા હતા. બન્નેને [illegible] [illegible] આંખે રડી પડયા. બાપદાદા વતનની [illegible] [illegible] [illegible] અને પણ [illegible] તેવાં કોઇ છે તો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]નું શું થશે? ખીમાને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવ્યું. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સ્વ. માત. ખીમાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] ભીમો [illegible] ભીમાના [illegible] થયો. [illegible]
લઈ મકાનથી બહાર નીકળ્યા [illegible]
પર ધ્વનિ અથડાયો. [illegible]
સમજ્યો કે તેનો [illegible] હતો.

"લક્ષ્મીચંદ કાકા [illegible]
નો ગુનેગાર થશે" પોતાની [illegible]
તેને યાદ આવ્યા અને તેને ભાન થયું [illegible]
બલિદાન આપવા ઉદ્યત થયો હતો તેમ [illegible]
નની બધી હિંમત એકઠી કરી [illegible]
માતાની શબ્દમંડળનીએ બન્નેમાં પ્રાણ પૂર્યાં હતા [illegible]
ના કર્ણમાં હજુ ગુંજતા હતા.

"બા, બા! લક્ષ્મીચંદ કાકા આવ્યા [illegible]
પૈસાની ઉઘરાણી કરે છે' આપણું [illegible]
લક્ષ્મીચંદ કાકા, લ્યો આ, અમને [illegible]

મુંબઈની મિલમજૂરોની [illegible]
શોકનો શબ્દધ્વનિ થયો. ભીમો [illegible]
અને મિલમાં મજૂરી કરતો હતો. [illegible]

વિહાર કરતા ખીમાના નાના પુત્રને આ કોટડી કારાગૃહ સમી લાગતી. પંદરેક દિવસ થયાં બાળકે ઘેર જવાની જીદ લીધી હતી; પણ હઠીલો ખીમો ઘેર જાય તેમ ન હતો. તેને તો ઘેર જઇને સ્વતંત્ર રહેવાનું પસંદ હતું, ઘેર જઇને લક્ષ્મીચંદનાં વાગ્બાણ સહન કરવાની શક્તિ હવે તેનામાં નહોતી રહી. લક્ષ્મીચંદ સમક્ષ પરાધીન થઇને અવનત મસ્તકે ઉભા રહેવાની હીન સ્થિતિનું એને પળે પળે ભાન થતું અને લક્ષ્મીચંદના ઋણમાંથી મુક્ત ન થવાય ત્યાં સુધી કોઇ પણ સંયોગોમાં પોતાને ગામ પાછું ન ફરવું એવો તેનો નિશ્ચય વધુ ને વધુ દૃઢ બનતો જતો હતો, અને એના નિર્દોષ પુત્રને તો વનવિહારી નરકેસરી પિંજરામાં પુરાયો હોય ત્યારે તેને જે યાતના અને ગ્લાનિ ઉદ્દભવે તેવાજ પ્રકારનું દુઃખ થતું હતું. પરિણામે છેલ્લા આઠેક દિવસ થયાં બાળકની તંદુરસ્તી બગડી હતી, અને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ લેતી વ્યક્તિ જેમ યદ્વા તદ્વા મિથ્યા બકવાદ કરે છે તેવા શબ્દો વારંવાર બાળકના મુખ–પ્રદેશમાંથી બહાર આવતા હતા.

"બા! બાપા કહેતા હતા ને કે આપણે ઘેર જવું છે ! ને હજુ કેમ આવ્યા નહિ ?" ઉપરોક્ત શબ્દોએ બાળકને ઘેર જવાની તમન્ના લાગી હતી તેનું ભાન કરાવ્યું.

"હમણાં આવશે બેટા, આપણે હમણાંજ ઘેર જઇશું." લમણે હાથ દઇને બેઠેલ મીઠીએ બાળકને આશ્વાસન આપ્યું. મીઠીને પણ મુંબઇ આવ્યા પછી જરા પણ ગોઠતું ન હતું. પુત્રની આ સ્થિતિ નિહાળી મીઠીનું હૃદય ધડકી ઉઠતું. ખીમાને તેણી સમજાવતી કે ઘેર જઇને જૂની જુવાર ખાઇશું અને સ્વતંત્ર કામ કરીશું, પણ ખીમાના દૃઢ નિશ્ચય આગળ મીઠીની સઘળી દલીલો નિરર્થક નીવડતી.

નભોમંડળમાં સૂર્યદેવ અર્ધમાર્ગ કાપીને મધ્યબિંદુમાં આવ્યા હતા. શાંતિ જેવી વસ્તુજ જગતમાં અસ્તિત્વ ન ધરાવતી હોય તેવું દિગ્દર્શન કરાવતાં મિલનાં રાક્ષસી યંત્રો ભયોત્પાદક કર્કશ અવાજ કરી રહ્યાં હતા. પ્રાતઃકાળે કામે ચડેલા મજૂરોને નિવૃત્તિ લેવાનો આ સમય હતો. ખીમો આ મિલમાંજ કામ કરતો. હતો તે પણ બાપાની સાથે ઘેર આવવા નીકળ્યો.

"બા, બાપા ન આવ્યા ! શું આપણે ઘેર નહિ જઇએ ?" નિર્દોષતાની પ્રતિમા સમા બાળકે માતાને પૂછ્યું.

પણ એ આ શબ્દોજ [illegible] દાખલ થયો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ખીમો મિલ [illegible] મેનેજર [illegible]
આ [illegible] ખીમાએ [illegible]
ગેલો, [illegible]
લત્તા–ગેર [illegible]
આવશે ત્યારે [illegible]
નામાં રાચતો તે મિલના મુખ્ય [illegible] પહોંચ્યો. મેનેજર
સાહેબની ઑફિસમા પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી મળ્યા પછી તે
મેનેજર સાહેબ પાસ ગયો

"સા'બ' મારે પંદર દિવસની રજા જોઈએ છે" પંદર દિવસની
રજા મંજુર કરવા ખીમાએ સાહેબને અરજ કરી

મેનેજર સાહેબ તો મિલના મેનેજર હતા મેનેજર મજૂર
મજૂરવર્ગની વ્યક્તિઓને તુરતજ જવાબ આપે તો પોતે મેનેજર કેમ
કહેવાય? મિલમાં પોતાની વ્યવસ્થા નીચે કામ કરતા સેવકો ને મેને
જર સાહેબ ભાગ્યેજ પ્રત્યુત્તર આપતા. આગંતુક વ્યક્તિને આવશ્યક
કાર્ય માટે આવવાનુ થાય તો બે–ત્રણ વખત સાહેબને આજીજી કર્યા
પછીજ સાહેબના દષ્ટિપાતનું માન મેળવવા ભાગ્યશાળી થવાતુ

"સાહેબ' મારે પંદર દિવસની રજા જોઈએ છે" ખીમે

સાહેબને બીજી વખત વિનંતિ કરી આશાની મીટ માંડતો ઉભો રહ્યો.

"શું છે?" સાહેબની શાંતિનો ભંગ કરવાના આરોપ માટે સાહેબની દૃષ્ટિએ ગુન્હેગાર ઠરેલા ખીમા તરફ સાહેબે વક્ર દૃષ્ટિથી જોયું.

"સાહેબ! મારે પંદર દિવસની રજા જોઈએ છે." સાહેબે પોતાની અરજ સાંભળી તેથી ખીમો જાણે ઉપકારના બોજા તળે દબાઈ ગયો હોય તેવા નમ્ર સ્વરે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

"રજા નહિ મળે; આ મજૂર લોકોને તો કંઈ કામજ નથી કરવું; જા, રજા નહિ મળે." સાહેબના મગજને અસહ્ય પરિશ્રમ પડતો હોય તેવા અભિનયથી સાહેબ બોલ્યા.

"પણ...પણ......સા...હેબ! મારો છોકરો બિમાર છે; મારા સિવાય તેની સારવાર થઈ શકે તેમ નથી. તેથી જવાની જરૂર છે. મહેરબાની કરીને પંદર દિવસની રજા આપો." ખીમાએ આજીજી કરતાં કહ્યું.

"તારો છોકરો જહન્નમમાં જાય; અમારે તો કામ જોઈએ. રજા નહિ મળે; ચાલ્યો જા." સાહેબે કહ્યું.

યેનકેન પ્રકારેણ મજૂરોને વધુ દુઃખદ સ્થિતિમાં મૂકવા એજ સાહેબ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય માનતા. મિલમાલેકોને પણ આવા મેનેજરોજ પ્રિય હોય છે. મૂડીવાદીઓ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં ઉપયોગી થાય તેવા માણસોને પ્રથમ પસંદગી આપે છે. એ વસ્તુથી મેનેજર સાહેબ અજ્ઞાત નહોતા. હતભાગી મજુરોને ઓછામાં ઓછાં દામ મળે અને વધુમાં વધુ કામ થાય એજ દૃષ્ટિથી કામ લેવું જોઈએ એવી મેનેજર સાહેબની માન્યતા હતી. ખીમાની અનેકવિધ આજીજી છતાં સાહેબે પોતાનું મંતવ્ય ફેરવવાની ઉદારતા છેવટ સુધી ન બતાવી. હતાશ ખીમો ઘર તરફ વળ્યો.

"એ કાળમુખા માંજર સા'બે રજા નો'તી આપી" પતિના આગમનની રાહ જોઈ બેઠેલી મોંઘીને ખીમાએ કહ્યું.

એકનો એક પુત્ર માંદગીનો ભોગ થઈ પડ્યો હોય, છતાં તેની શુશ્રૂષા કરવા જેટલો પણ પોતાને અધિકાર ન હતો એ આ દંપતિને અન્યાય લાગ્યું. મોંઘીનું હૈયું હવે મલિન થયું. [illegible] તેણીના નેત્રયુગલમાંથી [illegible] ની ધારા વહેવા લાગી. [illegible] ને સમજાવ્યું કે, તેનો તો કર્તવ્યની વેદી પર [illegible] હતા. અને [illegible] ખીમાના [illegible] [illegible] અને [illegible]

[illegible]

(૧)

[illegible]

ખીમાને [illegible] મરી [illegible]. [illegible]

"બેટા, બેટા" પોતાનો [illegible] પુત્ર [illegible] ઉન પ્રદેશમાં [illegible] ઉઠ્યો. [illegible] ને વડાપથી બોલાવ્યો. પુત્રવાત્સલ્યમાં ઉન્માદિની [illegible] હતી. બાળકે તો પોતાનો [illegible] કર્યો હતો તેનું તેને ભાન પણ નહોતું. રડાએ તેણીને સમજાવ્યું કે, [illegible]

"કોણ, મારો પુત્ર મરી ગયો ! નહિ નહિ, [illegible] મરે !" [illegible] શક્તિ સામે [illegible] કરતી [illegible] તેણી કહેવા લાગી. બાળકના મૃતદેહને તે [illegible] ચેતનવિહોણા ઢીલા ગાત્રોના સ્પર્શથી [illegible] તેણીને સત્ય [illegible] એ સત્ય સમજવાને તેણીનું મગજ તૈયાર નહોતું [illegible] થતા [illegible] બેશુદ્ધ બની. સમયોચિત શુશ્રૂષા પછી તેણી [illegible] આવી. પડોશીઓએ ખૂબ સાન્ત્વન આપ્યું ત્યારે તેણી [illegible] કથી સર્જિત સૃષ્ટિમાં કોઈ એવો સર્જંયો નથી કે જે જન્મ-મૃત્યુના તેના અધિકાર વચ્ચે આવી શકે. પુત્રના મૃત્યુના [illegible]

તારથી આપવામાં આવ્યા.

(૫)

મિલમાં જ્યુરીની સભા ભરાઇ હતી. મિલના રાક્ષસી સંચામાં એક મજૂર પીસાઇ ગયો હતો. મરનારે આપઘાત કર્યો હતો કે માત્ર અકસ્માત હતો તેનો નિર્ણય કરવા જ્યુરીનો અધિકારી પ્રશ્નપરંપરા છોડયે જતો હતો. એ મજૂર ક્યાં કામ કરતો હતો તે જાણ્યા પછી એ અધિકારી મરનારના કામ કરવાના સ્થળે ચોતરફ દષ્ટિપાત કરતાં તેની નજર એક કાગળના ટુકડા પર ઠરી. એ કાગળનો ટુકડો મંગાવી વાંચતાં તેને માલુમ પડયું કે, એ સામાન્ય કાગળનો ટુકડો નહિ પણ તાર હતો. તેમાં લખ્યું હતું: " બચુ મરણ પામ્યોઃ જલદી આવો." બચુ કોણ હતો, તે વિષે જ્યુરીના અધિકારીએ તપાસ કરતાં તેને માલુમ પડયું કે મરનારનો બચુ નામનો છોકરો બિમારીથી પીડાતો હતો તેથી મરનારની સ્ત્રી મરનારના મૂળ વતનમાં છોકરાને લઇ સ્થળાંતર કરવા ગઇ હતી. જ્યુરીએ અભિપ્રાય આપ્યો કે મરનાર તેના પુત્રના અવસાનના અચાનક ખબર સાંભળવાથી મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી મશીનરીમાં આવી ગયો હતો અને પરિણામે મરણ નીપજ્યું હતું.

એ મજૂર ધીમો હતો. બચુના મરણનો તાર મળતાં તેણે ઉન્મદાવસ્થામાં જીવનનો કરુણ અંત આણ્યો હતો.

બીજેજ દિવસે મીઠીને મીલ તરફથી ખબર આપવામાં આવ્યા હતા કે, ધીમો પણ બાળકની શોધમાં અગમ્ય પ્રદેશમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. પતિ અને પુત્રના ઉત્તરોત્તર અવસાનથી મીઠીને સંસાર પર અભાવ આવી ગયો હતો. અસાર સંસારમાં ક્યાંય સાર નથી તેવા વિચારોએ તેણીના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું. પતિપુત્ર અને અન્ય આત્મજનો કર્મની ગતિને આધીન થઇને સંબંધની અવધિથી બંધાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો જગન્નાયકનાં બધા માનવ પાત્રો મદારીના દોરીસંચાલનથી ખેલતા વાનરની પેઠે જગન્નાયકના દોરીસંચાલનથી નાચે-કૂદે છે અને યથેચ્છ વિહાર કરે છે. એવી સમજથી તેણી મનની પરમ શાન્તિમાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી. અને મજૂરી કરીને જે કંઈ મળતું તેથી સંતુષ્ટ થઇને જીવનનિર્વાહ કરતી. પણ કુદરતે તો તેણીને પણ તેણીના પતિ અને પુત્રની અનુગામી બનાવવા ધાર્યું હતું તેનો ખ્યાલ તેણીને ક્યાંથી હોય!

(૬)

" મીઠી ક્યાં " આ સંદેશો [illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible], નવલચંદ[illegible] પતિ અને પુત્રનાં મરણ નીપજ્યાં [illegible] પૈસા [illegible] નવલચંદ[illegible] શબ્દોથી મીઠીનું અંતઃકરણ [illegible]

"પણ હવે આપણે હિંમત [illegible] સારે કે ખરાબ સમે તેની નવલચંદને [illegible] નહોતી. એમ તેના ઉપરોક્ત શબ્દોથી સ્પષ્ટ થતું હતું "[illegible] નવલચંદ [illegible] હાલ આપણે હિંમત કરીએ" મીઠીએ કહ્યું.

"ઠીક ત્યારે કાલે આવીશ" એમ કહીને નવલચંદ [illegible]

મીઠીને નવલચંદના વચનથી [illegible] થયું હતું. પોતાના પતિ અને પુત્રના મરણ વખતે નવલચંદ [illegible] આશ્વાસન અને હિંમત મળવા જોઈએ. કેટલાએ [illegible] ધનિકવર્ગ કેટલી ત્વરાથી ભૂલી જાય છે અને [illegible] લેવામાં કેટલા નિપુણ હોય છે તેનો મીઠીને અનુભવ થયો, પોતાની વહાલી સાસુના અંતિમ શબ્દોનું તેણીને સ્મરણ થઈ આવ્યું અને એ શબ્દોને અમલમાં મૂકવાની મીઠાની ભગીરથ પ્રતિજ્ઞા તેને યાદ આવી.

"મારા પતિદેવની અડગ પ્રતિજ્ઞા મારે શા માટે પૂર્ણ ન કરવી?" મીઠીના હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવ્યો. "[illegible], નવલચંદના પૈસા કોઈપણ ભોગે ભરી આપવા જોઈએ" [illegible]

નવલચંદના ચોપડામાં કેટલું લેણું નીકળે અને તે પૈસા ભરી અપાય તેવી પોતાની શક્તિ હતી [illegible]

પૈસા તો કોઈ પણ ભોગે ભરાઈ જવા જ જોઈએ. નવલચંદ જો કામ કરવા રાખે તો તેને ત્યાંજ રહેવું અને ભોજન ઉપરાંત જે કંઈ આપે તે તેને ત્યાં ભરવું. પણ નવલચંદને ત્યાં કામ ન હોય તો ? મજૂરીમાંથી જે કંઈ મળે તેમાંથી વધુ બચાવવું; પણ તે તો પોતાના થોડા ખર્ચમાં કાપ મૂકે તોજ બની શકે. પણ પોતે દેવની પ્રતિજ્ઞા ખાતર શું આટલો ભોગ ન આપવો જોઈએ ?.

આવી વિચારશ્રેણીના અંતે મીઠીનો નવલચંદના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો નિશ્ચય વધુ દૃઢ બન્યો.

"કાં મીઠી કાકી ! હિસાબ કરવો છે ને ?" જેના ઋણમાંથી મુક્ત થવાના વિચારોથીજ મીઠીનું મગજ ઘેરાએલું હતું તે નવલચંદે આવતાંની સાથેજ પોતાનો હિસાબ પતાવી લેવાની ઉત્સુકતા બતાવી.

"હા ભાઈ! તમારા ચોપડા જુઓ, શું નીકળે છે ?" મીઠીએ કહ્યું. નવલચંદે હિસાબ કરવો શરૂ કર્યો, આજ નવલચંદના હિસાબે ખીમાને સ્વગૃહનો ત્યાગ કરવા ફરજ પાડી હતી. તેનું મીઠીને સ્મરણ થઈ આવ્યું. એક ને એક બે—એને બે ચાર—એ શબ્દોની વાગ્ધારા નવલચંદના મુખમાંથી અસ્ખલિત વહેતી હતી. મીઠી જાણે કે પોતે નવલચંદની ભૂલ કાઢી શકશે એવા પોતે સાવધ છે એવી શ્રદ્ધાથી કર્ણને વધુ સતેજ બનાવીને બેઠી હતી; પણ મીઠી બે ને બે ચાર થાય તે આંગળાનાં ટેરવાથી ગણવાનો પ્રયાસ કરે ત્યાં તો નવલચંદે પાનું પણ ફેરવી નાખ્યું હોય તેથી મીઠીએ સાવધ થવાનું માંડી વાળ્યું. નવલચંદ જે કંઈ કહે તે મૌનભાવે સાંભળી લેવું અને પૈસા ભરી અપાય તે માટે પોતે નવલચંદને ત્યાં કામ કરવા ખુશી છે એવો પોતાનો મનોભાવ નવલચંદ પાસે વ્યક્ત કરી દેવો એવો નિશ્ચય કરીને મીઠી કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈને મૌનાવસ્થામાં બેસી રહી.

"મીઠી કાકી ! તમારી પાસે રૂ. સાતસો ને સાડાએકાવન રહ્યા" કેટલાક સમયને અંતે નવલચંદે કહ્યું. મીઠીને તો નવલચંદના ચોપડાના સહારે જ ન હતી. તેથી તેણીને નવલચંદ ગમે તેટલા રૂપિયા કહે તેનો કંઈ હર્ષ કે શોક કરવાનો નહોતો.

"હા, નવલચંદભાઈ! જેટલા થતા હોય તેટલા ભલે રહ્યા, પણ તમારા કાકા કંઈ કેટલું બધું રહ્યા નથી કે હું તે રૂપિયા ભરી શકું. હું તો, તમો કહો તો તમારે ત્યાં કામ કરવા આવું અને ખોરાક ઉપરાંત જે કંઈ પગાર તમોને યોગ્ય લાગે તે તમારા ચોપડે જમે રાખજો." કુદરતના સાંનિધ્યમાં જેઓ જીવન વ્યતીત કરે છે તે પ્રમાણિકતા [illegible] હોય છે તેને. મીઠીના ઉપરોક્ત શબ્દોને [illegible]

[illegible]

" નવલચંદભાઈ ' એમ ગરીબ મજુરને ત્યાં આવી મ[illegible] ક્યાંથી હોય ' " મીઠીએ આશ્ચર્ય માટે નવલચંદ સામ જોઈને કહ્યું. નવલચંદ આજે અહીં શા માટે આવ્યા હશે તેના મીઠીને વિકલ્પ થવા લાગ્યા. નવલચંદના વર્તનથી તેણી નવલચંદની રીતથી ચોક્કસ થઈ

" ચાલ્યા જાઓ અહીંથી, જ્યારે માણસ એકલી હોય ત્યારે તમારાથી અહીં ન અવાય." મીઠીએ ચંડિકા સ્વરૂપ ધારણ કરતા કહ્યું

" ચાલી જા અહીંથી, મારે તારૂ કામ નથી જોઈતુ. કાલે મારા પૈસા ભરી જજે; નહિ તો તારૂ ઘરબાર વેચાવીશ "

મીઠી પણ અન્ય દુરાચારી સ્ત્રીઓની પેઠે પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરશે એ આશાથી તે આવ્યો હતો, પણ મીઠીનુ ઉગ્ર સ્વરૂપ નિહાળી તે તાજુબ બન્યો. એક વખતના ભોજન માટે જેમને તનતોડ શ્રમ કરવો પડે છે તેવા મજુરોની સ્ત્રીઓ કેટલી વિશુદ્ધ હોય છે તેનુ મીઠીએ તેને ભાન કરાવ્યુ. અને મીઠીનુ ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ કરવાના પોતાના દાવ નિષ્ફળ નીવડયા તેથી ગુસ્સે થઈને નવલચંદે મીઠીને ચાલ્યા જવા આજ્ઞા આપી.

મીઠી તરતજ નવલચંદના ઘર બહાર નીકળી ગઈ. એ સ્વગૃહે આવી. નવલચંદ હવે શુ કરશે ? તેનો તે વિચાર કરવા લાગી "હુ

જીવંત હોઉં અને બાપદાદાનાં ઘર વેચાય એ કેમ સહેવાય ? ત્યારે શું કરવું ? દુષ્ટ નવલચંદની મનોવાંચ્છના પૂર્ણ ન કરવા માટે તે હવે પોતાને એક યા બીજી રીતે દુઃખી કરશે. ઘર ઉપર જપ્તી લાવશે તો પછી તેના કરતાં મરવું શું ખોટું ?" એવી વિચારશ્રેણીના અંતે તેણીએ તેજ રાત્રે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો."

મધ્યરાત્રિએ તે ઉઠી. આસપાસ જોયુંઃ કોઈ ન હતું. સુતરની એક મજબૂત દોરી તેણીએ પોતાના ઘરના છાપરાના આધારભૂત બનેલા એક કાષ્ઠસ્તંભમાં ભરાવી અને ગળે ફાંસો ખાધો. દુઃખની એક પણ ચીસ નાખ્યા વિના, નવલચંદ ઉપર એક પણ શાપ વરસાવ્યા વિના તેણી અનંતમાં વિલીન થઇ. એનો નિશ્ચેતન દેહ હિલોળા લેવા લાગ્યો. એનો મૃત દેહ જાણે કે મૂંગું સૂચન કરી રહ્યો હતો કે "મજૂરોના રક્તપિપાસુ ઓ મૂડીવાદીઓ ! તમો પણ તમારા અવસાનકાળે સ્થૂળ કે ભાવનાસ્વરૂપે આવુંજ કાતિલ દુઃખ અનુભવશો."

બીજે દિવસે સવારના નવલચંદ કેટલાંક માણસોને લઈ મીઠીને ઘેર જવા નીકળ્યો. પોતે મીઠીની વહાલી વસ્તુઓ ફેંદવા લાગશે અને પોતાની ઇચ્છાથી પ્રતિકૂળ વર્તન માટે મીઠીનું હૃદય કેવું સળગી ઉઠશે એવા વિકલ્પથી આત્મસંતોષ અનુભવતો જમી લઇને તે મીઠીને ઘેર આવ્યો. જુએ તો ઘર અંદરથી વાસેલું હતું. એ ઠીક ઠીક અવાજ કરીને તે દ્વાર ખખડાવા લાગ્યો; પણ કોણ ઉઘાડે ? આખરે ઘરના કમાડ તોડયા. ઘડી પહેલાં મીઠીને દુઃખી જોઈ પોતે સુખી થવાનો વિચાર કરતો નવલચંદ ત્યારેજ સમજ્યો કે મીઠી તો તેના પુરોગામી પતિ અને પુત્રના પુનિત પથે ક્યારનીએ પ્રયાણ કરી ચૂકી હતી.

("લોહાણા હિતેચ્છુ" ના તા. ૨૭-૧૨-૧૯૩૪, ૩-૧-૩૫,
તથા ૧૦, ૧૭ અને ૨૪-૧-૧૯૩૫ના અંકોમાંથી)

૫૪-અઢાર ઉમેદવારો

[illegible]

([illegible] અનુભવી [illegible] આશી- [illegible] આપેલા છે [illegible] રહેતા, તેને માટે "જગત-મિત્ર" [illegible] એક દુકાન [illegible] અનુભવી [illegible] કારભારીઓ ઓફિસમા હાજર રહી પોતપોતાનું કામ કર્યા કરતા છે, એટલામા ભદ્રદેવ આવતા બધા ઉભા થઈ તેમને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરે છે ભદ્રદેવ તેમને બસ હાથ ઉચા કરી આશીર્વાદ આપે છે–પછી પોતાના 'આત્મનિવાસ' નામના પ્રાઇવેટ રૂમમા જઈ વિવેકસાગરને બોલાવે છે)

ભદ્રદેવ—ભાઇ વિવેક ! આપણા "જગત-મિત્ર મા આપેલી જાહેર ખબરના જવાબમા કંઇ અરજીઓ આવેલી છે કે ?

વિવેક—હા જી. અઢાર અરજીઓ આવેલી છે

ભદ્રદેવ—લાવો જોઇએ, આપણને લાયક માણસ નીકળી આવે તો તેને રાખી લઇએ.

વિવેક—(અરજીઓ લાવી આપીને) બાપજી ! પહેલી અરજી [illegible]

સિંહ નામે કોઇ પુરુષની છે.

ભદ્રદેવ—નામ પરથી તો કોઇ રાજદરબારને લાયક માણસ જણાય છે. છતાં તેણે પોતાની લાયકાત શું બતાવી છે તે વાંચી તેનો સાર મને કહો.

વિવેક—આ અરજદાર આપે કહ્યું તેમ રાજાઓને, રાજા જેવા અમલદારોને અને સિપાઇગીરી કરનારાઓને વધુ અનુકૂળ આવે એમ જણાય છે. જો કે તેમને પણ એની અતિ સોબત કરવી ઉચિત નથી; કારણ કે એના સહવાસથી શિકાર કરવાની લત પડી જાય એવું જણાય છે. અને એ લત પડ્યાથી અનેક નિરપરાધી પ્રાણીઓની હિંસારૂપ મોટું પાપ થવા ઉપરાંત રાજ્યની સંભાળ રાખી શકાતી નથી; હોદ્દાનું કામ જેવી જોઇએ તેવી કાળજીથી કરી શકાતું નથી; ચાકરી–નોકરીમાં પૂરતું ધ્યાન આપી શકાતું નથી, ગામમાં રહેવુંજ ગમતું નથી. પંડવા–આખડવાથી શરીર ભાંગી જાય છે, કોઇ સમયે પાણી માટે વનવગડામાં રઝળવું પડે છે અને વખત પર વાઘ વગેરેના પંજાઓથી પ્રાણ ખોવા પડે છે. માટે આપણા આત્મકલ્યાણના બીઝનેસને લાયક એ માણસ નથી.

ભદ્રદેવ—એની અરજી નાપાસ કરી બીજી વાંચો.

વિવેક—બીજી અરજી અક્ષરાજ એ નામથી સહી કરાયેલી છે.

ભદ્રદેવ—એ નામ પણ રાજવંશીપણુંજ સૂચવે છે. એની અરજીનો શું સાર છે તે વાંચો જોઇએ.

વિવેક—એ જુગાર રમવાની કળામાં કુશળતા ધરાવનો હોય એમ જણાય છે; પરંતુ એવાઓની સોબતથી મોટા મોટાં રાજ્યો, ઘરબાર, દરદાગીના તથા પૈસો વગેરે ખોવાં પડે છે; અપકીર્તિ ભોગવવી પડે છે; દુઃખોના ભોગ વેઠવા પડે છે; માનની હાનિ થાય છે; રાજશિક્ષા ભોગવવી પડે છે, અને આ વિદ્યાં કરવાને માટે ઘણું કરીને રાત્રિજ અનુકૂળ હોવાથી રાતો વેઠીને ઉજાગરા કરવા તથા ઉજાગરા કરવાને લીધે દિવસની ઉંઘ લેવાની જરૂર પડવાથી રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. આ લત એવી ખરાબ છે કે તેમાં જેમ જેમ [illegible] છે તેમ તેમ વધારે વધારે રમવાનું મન થાય છે. [illegible] નાના પ્રકારના [illegible] પણ આ [illegible] છે. [illegible] આ વિદ્યાના [illegible] [illegible]

ભદ્રદેવ—[illegible]

[illegible]

વિવેક—[illegible]

[illegible]

[illegible]

ભદ્રદેવ—[illegible]

વિવેક—[illegible]

ભદ્રદેવ—એવું [illegible] રજુ થ[illegible] છે ?

વિવેક—[illegible] અમથી, જૂઠી અને ગોપી શીરાણીના મહિકિરિો રજુ થય છે

ભદ્રદેવ એવું [illegible] કેમ રજુ કર્યાં હશે ?

વિવેક—કારણ [illegible] પૂરતા કરતા [illegible] આ [illegible] જોવામા આવે છે. બૈરા ભેગા થયા હોય તો [illegible] જેકોર રાકડી છે, ધનકાર વકરી છે, નામકોર [illegible] મરી ગયે છે, મોતી છાલકી છે, મયાકોર મીઠી છે, [illegible] વિજકોર વહુને સતાવે છે, પ્રાણકોર પાડોશણને રાગીએ [illegible] એવી એવી કુથલીઓજ ચાલ્યા કરે છે આ કુથલીઓથી [illegible] અનર્થો થાય છે અને તે સાભળીને છોકરા પણ બગડે છે કેટલ[illegible] બૈરા એવી એવી વાતો સંભળાવીને પોતાના સ્વામીના મનમા પણ [illegible] ઉપજાવે છે. નણંદ–ભોજાઇ વચ્ચે, સાસુ–વહુ વચ્ચે, વહેવાણો વચ્ચે અને પડોસણો વચ્ચે ઘણા કજીઆ થતા જોવામા આવે છે

ભદ્રદેવ—ખરૂ છે, એવી પ્રકૃતિવાળુ માણસ પોતાના કામ પર જોઇતુ લક્ષ રાખી શકે નહિ માટે એ અરજી પણ બાજુ પર નકો તે

ની અરજી વાંચો.

વિવેક—પાંચમા ઉમેદવારનું નામ મદનલાલ છે. કેમકે પોતાનું મકાન જે બનાવી છે તે ઉપરથી સ્ત્રીઓ ખુંજાયા જવાં [illegible] ને શૃંગારિક વાતોમાં રસિકતા ધરાવતો હોય એવું જણાય છે. [illegible] આપના જેવા આત્મકલ્યાણ ઇચ્છતા પુરૂષ સમીપમાં નીભાવવા લાયક એ પુરૂષ નથી. કેમકે નદી વિસ્તીર્ણ, નિર્મળ અને પવિત્ર હોય તો પણ વર્ષાઋતુમાં મલિન થઇ જાય છે; તેમ માણસોની બુદ્ધિ વિસ્તીર્ણ, નિર્મળ અને પવિત્ર હોય તોપણ યુવાવસ્થામાં આવા માણસોની સોબતથી મેલી થઇ જાય છે, એની કુસંગતથી ક્ષેત્રાધિપતિઓ કંગાળ થઇ જવાના અને સાર્વભૌમ રાજાઓએ રાજ્ય ગુમાવવાના અનેક દાખલાઓ વ્યવહાર તથા ઇતિહાસમાં આપણ જોઇએ છીએ; માટે એવા મનુષ્યોથી ડરી દૂર રહેવામાંજ શ્રેય અને શોભા છે.

અહંદેવ—બંધુ વિવેક ! તમારા જેવા સારાસારની પરીક્ષા કરવામાં નિપુણ મેનેજર મેળવવાથી હું પોતાને ભાગ્યશાળી માનું છું; નહિ તો જરૂર આવા એકાદ ઉપર ઉપરથી મોહક જણાતા પણ અંદરથી દુર્ગુણોથી ભરેલા વ્યસનીના પંજામાં આવી જાત; દિલગીરીની વાત છે કે, આપણે સાફ જણાવ્યું હતું કે, આત્મકલ્યાણના અનુભવીઓએજ અરજી કરવી; છતાં આ તો બધા અકલ્યાણના દૂતોએજ ધાડો પાડ્યો છે. હું આશા રાખું છું કે, હવે કોઇ લાયક ઉમેદવાર નીકળી આવશે.

વિવેક—છઠ્ઠા ઉમેદવારનું નામ મદમત્તકુમાર છે.

અહંદેવ—નામ ઉચ્ચારમાં તો આકર્ષક લાગે છે; પણ તેના અર્થ તરફ નજર કરતાં નિરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. વારૂ, વિવેક! એની અરજી પર કેમ મત બાંધો છો ?

વિવેક—આપે કહ્યું તેમ આ અરજદાર તો ઘણોજ નાલાયક છે. એના સહવાસથી મદ્ય પીવાની લત પડી જાય છે અને મદ્ય ગરમ હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરે છે, તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે મનની ગતિને હણે છે, સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રત્યેક અવયવોમાં પેસી જાય છે અને [illegible] હોવાને લીધે પવનનો પ્રકોપ કરે છે. મદ્યપાનથી સઘળી ઇંદ્રિયોનો [illegible] જાય છે, માણસ પરવશ થઇ પોતાની છાની વાતો પણ [illegible] બોલતા મરી જાય છે. મદ્ય પીવાથી પાનાત્યય, પરમદ, [illegible] અને [illegible], એ નામના ચાર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. [illegible]

[illegible]

વિવેક—આ અરજદારનું નામ નૃત્યમન છે. એ નાચ કરવાની કળામાં પ્રવીણતા ધરાવે છે. પરંતુ એ વ્યસની માણસના અતિ સહવાસથી નાચ શીખવાની, કરવાની અને જોવાની લત પડી જાય છે. અને જેને એ લત પડી હોય, તે બીજો કોઈ ધંધો કરી શકતા નથી, નાચનારાઓની સોબતમાંજ રહે છે, રાતના ઉજાગરા કરવાથી રોગગ્રસ્ત થઈ જાય છે, નાચનારીઓને ઇનામો દેવામાં પૈસા ઉડાવે છે અને બીજા પણ કેટલાક વ્યસનોના ભોગ થઈ પડે છે.

ભદ્રદેવ—આઠમી અરજી વાંચો.

વિવેક—આ અરજી ગાનચતુર નામે પુરુષની છે. એ માણસ ગાયનકળામાં નિપુણતા ધરાવે છે. અલબત, આ એક ઉત્તમ કળા છે, અને તે દરેક મનુષ્યે થોડી ઘણી પણ સંપાદન કરવી જોઈએ;

પરંતુ તેનો યોગ્ય સમયે અને હદમાં રહીને ઉપયોગ કરવો જોઇએ; પરંતુ જેઓને એનું વ્યસન પડી જાય છે, તેઓ બીજો કશો ધંધો કરી શકતા નથી. ગવૈયા અને રામજનીઓની સોબતમાંજ રહે છે, રાતના ઉજાગરા કરવાથી રોગગ્રસ્ત થઇ જાય છે, ઇનામો દેવામાં તથા સંગીત પાર્ટીઓ કરવામાં પૈસા ખરાબ કરે છે. આ ભૈરવી થઇ, આ આશાવરી થઇ, આ કાનડો થયો, આ સારંગ થયો, આ સોરઠ થયો, આ ઠુમરી થઇ, આ કલાણો સ્વર લાગ્યો, આ અમુક તાલ થયો, એવા વિચારોમાંજ વખત ગુમાવે છે; વળી કેટલાંક ગાયનોના મલિન સૂરોની અસરથી મલિન બુદ્ધિવાળા થઇ જાય છે અને બીજાં પણ કેટલાંએક નીચ વ્યસનોના ભોગ થઈ પડે છે.

ભદ્રદેવ—નવમી અરજી વાંચો.

વિવેક—આ ઉમેદવારનું નામ વાદિત્રવિદ્ છે. એ વાજાં વગાડવાનો હુન્નર જાણે છે. જેને એનું વ્યસન પડયું હોય તેઓ બીજો કાંઇ ધંધો કરી શકતા નથી. વાજાં એકઠાં કરવામાં તથા વાજાંવાળાઓને પગાર અને ઇનામો દેવામાં પૈસા ગુમાવે છે. સ્વરની તથા તાલની પરીક્ષા કરવામાંજ વખત ગાળે છે. અને હલકા લોકોના સંબંધમાં પડવાથી બીજાં પણ કેટલાંએક વ્યસોનોના ભોગ થઇ પડે છે.

ભદ્રદેવ—બધુ વિવેક! હું તમારા મનને તમામ મળનો થાઉં છું. કેટલાએક મોટા મોટા શેઠીઆઓ પણ નાચનાં, ગાયનનાં અને વાજાંનાં વ્યસનોથી મોટા મોટા બંગલાઓ ભાડે લઇ, ખુબ મોજશોખ ઉડાવી અને નિર્ધન થઇને પાન—તમાકુની દુકાને બીડીઓ વાળતા બેઠેલા જોવામાં આવ્યા છે. બધામાંથી પરવારી થોડી વાર મનને વિશ્રામ દેવો, ઇશ્વરના સ્મરણવાળું અથવા બીજાં સદ્બોધવાળું જે ગાયન કરવામાં કે સાંભળવામાં આવે તેને, તને આગ્રહ કરું છું, વ્યસન કહી શકાતું નથી.

બાપ! વિવેક! હવે બાકીની અરજીઓના ઘણા [illegible] [illegible] પર રાખો, આપણી [illegible] [illegible] [illegible] કરીને ધર્મપત્ના નિયમો ઘડી કાઢવા [illegible] [illegible] [illegible] તૈયાર કર્યો હોય તો લાવો, [illegible]

વિવેક[illegible]—[illegible] [illegible] —

(અઢારી [illegible])

[illegible]

[illegible]

(જેતાભાઈ પ્રમ[illegible])

[illegible]

વિવેક—[illegible] એની અરજી [illegible] એના પરિચયથી જાણી [illegible] કામ પણ [illegible] પરે પરે [illegible], [illegible] મા અનેક [illegible] સપાટા કરવા જવાની, [illegible] જવાની અને પગની બેઠેલા કે [illegible] લોકોની [illegible] ટેવ પડી જાય છે. આ ટેવથી [illegible] નથી, [illegible] બાળબચ્ચાંને વિદ્યા ભણાવી નથી [illegible] બનતુ નથી, ઘરના કામકાજમા ધ્યાન અપાતુ નથી [illegible] કામ પણ પડતુ મૂકાય છે અને બીજા પણ [illegible] અનર્થો થાય છે

ભદ્રદેવ—સત્ય છે, એવા માણસ [illegible] તેમને સોંપેલુ કામ સારી રીતે કરી શકે નહિ

વિવેક—અગીઆરમા ઉમેદવારનુ નામ ચૈતન્યપ્રકાશ છે જો કે અરજીમા તો એ પોતાની ચાલાકીના બહુ બણગા ફુંકે છે. પણ એ માણસને હુ સારી રીતે ઓળખુ છુ, કેમકે એ અમારી [illegible] રહે છે. એ જો કે પોતાનુ ચૈતન્યપ્રકાશ એવુ [illegible] નામ

જાહેર કરે છે, પણ લોકોમાં એ ચુગલદાસના નામથી વધારે પ્રસિદ્ધ છે. પરાયા દોષ નહિ જાણેલા છતાં પણ તેઓની વાત લાગતાવળગતા બીજા માણસોને પડખે ચડી કાનોમાં મોઢું ઘાલી છૂપી છૂપી કરવાની એને લત છે. આપ જાણો છો કે, એ લતથી બીજા માણસોનું અપરાધ વગર પણ ભૂંડું થાય છે, સારા સારા માણસોને ભમાવી દઈ, તેઓના હાથથી અનર્થો કરાવાય છે, અનેક વાર અપમાન પણ વેઠવું પડે છે અને સારી મંડળીઓમાંથી બહિષ્કૃત પણ થવું પડે છે. જેમ કાગડાને સારું સારું ખાવાનું મળ્યા છતાં પણ અપવિત્ર વસ્તુ ખાધા વગર તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ ચાડીઆ લોકોને બીજું બધું મળ્યા છતાં પણ ચુગલી કર્યા વગર ચેન પડતું નથી. સર્પ જેને કરડે તેજ મરે છે, પણ ચુગલીખોર તો એકના કાન કરડીને બીજાના પ્રાણ લે છે; તેથી વિદ્વાનો ચુગલીખોરને સર્પથી પણ અધિક દુષ્ટ કહે છે. ચુગલ લોકો છિદ્રોનીજ શોધ કરે છે અને સ્વાર્થ વગર પણ પરાયા હિતરૂપી કપડાંઓને કાતરી નાખે છે, તેથી તેઓને ઉંદરોની ઉપમા પણ આપવામાં આવે છે.

ભદ્રદેવ—તમે ચુગલખોર લોકોના સ્વભાવનું ઘણું સરસ ચિત્ર આપ્યું. એ લોકોને મોઢા પર તેઓના સ્વભાવને જણાવનારી કોઈ જાતુકની નિશાની વિધાતાએ કરી નથી એ વિધાતાનો દોષ છે. જો એ લોકોના ઉપર પ્રેમ રાખવામાં આવે, તો પ્રેમ રાખનારને તેઓ અશક્ત સમજે છે, અને તેઓને કંઈ આપીને ગરજ રાખવામાં આવે, તો તેઓ વારંવાર માંગીને સતાવે છે. માટે બનતા સુધી એવા લોકોને તોડીજ પાડવા અને તેમ ન બને તો તેઓથી દૂર રહેવું એ [illegible] છે. વારુ, ત્યારે બારમી અરજી વાંચો.

વિવેક—બારમા ઉમેદવારનું નામ [illegible] ઉપરથીજ [illegible] જણાય છે કે, [illegible] દેહાભિમાન [illegible] જોઈનું હોય, તેમા પણ પોતાના [illegible], બુદ્ધિ [illegible] વિચાર કે કોઈ દૃષ્ટિ નહિ કરતો [illegible] હોય [illegible] છે, પણ તેમ [illegible] હોય છે; માટે તે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ઉમેદવારની શી હકીકત છે ?

વિવેક—[illegible] યોગ્ય નથી. [illegible] જ તેની સઘળી ઇંદ્રિયો બગડી જાય છે અને તેથી મનુષ્યોની પંક્તિ-માં ગણાવાને પણ નાલાયક થઈ પડે છે.

ભદ્રદેવ—શિવ ! શિવ ! દુનિયામાં કેવા માણસો ઉત્પન્ન થાય છે ! તેઓની વચ્ચે સહિસલામત રહેવું કેટલું મુશ્કેલ છે.

વિવેક—ચૌદમી અરજ આપણા સદાધ્યાયી મત્સરશંકરના ભત્રીજા ઇર્ષ્યારામની છે. અરજની સાથે મત્સરશંકરનો ભલામણનો પત્ર છે. તેમાં તે લખે છે કે, આપણે ભણતા ત્યારે તમે આત્મકલ્યાણનું બીઝનેસ ખોલવાની વાત કરતા હતા તે ઉપરથી આ જાહેર ખબર તમારા તરફથીજ હશે એમ ધારી આ ભલામણ કરૂં છું.

ભદ્રદેવ—કોણ ? પેલો મત્સર પાઠક કે ? અરે બિચારો ! મને

એની બહુ દયા આવે છે. યાદ છે, વિવેક! આપણે પરીક્ષાઓમાં સારે નંબરે પાસ થઇ ઇનામો મેળવતા ત્યારે કેવો એ ઈર્ષ્યાથી બળી જતો! એના કરતાં પેલો સ્પર્ધાશંકર હવે કેટલો સારો! પરીક્ષા વખતે હરીફાઇ કરતો, પણ પાછો કેવો આપણી સાથે હળતો મળતો ને હસતો રમતો! આપણે તો આપણા કરતાં વધારે હુંશિયાર વિદ્યાર્થીઓની કેવી પ્રશંસા કરતા અને તેમની પાસેથી ન આવડતું તે નમ્રભાવથી શીખતા. આપણા કરતાં ઉતરતા વિદ્યાર્થીઓ પર દયા લાવી તેમને શીખવતા અને સ્પર્ધાશંકર વગેરે સમાન શક્તિવાળાઓ સાથે મૈત્રી રાખતા; જ્યારે એને તો બધાની સાથે અણબનાવજ રહેતો. પરાયા દોષો જોવામાંજ એ તો વખત ગાળતો અને તેથી જ્યાં ત્યાં તિરસ્કારને પાત્રજ થતો. એ તો ભાઇ કહેવત છે કે "કાકો દીઠે કુટુંબ દીઠું." તે અનુસાર ઈર્ષ્યારામ પણ કાકા જેવોજ હોવો જોઇએ.

વિવેક—હું પણ એમજ ધારું છું. કેમકે ઘરમાં વડિલો જેવું વર્તન કરે, તેની છાપ યુવકો ઉપર પડે છે; અને તેથી તેઓ પણ તેવુંજ અનુકરણ કરે છે. ભાઇ! પંદરમી અરજી અસૂયાનંદની છે.

ભદ્રદેવ—અસૂયાનંદ! અરે એ તો મત્સરનો મોટો ભાઇ! એ તો મત્સરથી પણ વધે એવો છે. મત્સર તો બાપડો પરાયા દોષોજ શોધે છે; ત્યારે આ તો પરાયા ગુણોને પણ દોષરૂપ ઠરાવી દેવાની હિંમત કરે એવો છે. આ લતથી ઘણે ભાગે ખોટુંજ બોલવું પડે છે. ખોટું બોલાયા પછી બોલેલું સિદ્ધ કરવાની ચિંતામાં પડવું પડે છે. ખોટું કોઇ કરી સિદ્ધ કરી શકાતું નથી તેથી જનમંડળમાં અપમાન વેઠવું પડે છે. આ ટેવવાળાં માણસો શુદ્ધ બુદ્ધિથી સદાચાર પાળનારા માણસમાં દંભીપણાનો આરોપ કરે છે. કોઇએ શુદ્ધ બુદ્ધિથી પરોપકાર કર્યો હોય તેને પણ સ્વાર્થબુદ્ધિથી કરેલો ઠરાવવા પ્રયત્ન કરે છે, કોઇએ શુદ્ધ કન્યાદાન કર્યું હોય તો તેમાં પૈસા લઇને [illegible]

[illegible]

[illegible]

...ભાવથી ... અને ... ધંધો કરનાર ...થી સટ્ટાબાજાર ... અનેક વેપારની ... ... (...) ... તેની ધૂપટ કરી, કંપનીઓની ... ... પાયમાલ કરી નાખવા, મોટા ... નાનું ... રાખી આખરે ... અને ... કાઢી પૈસા ઉપાર્જન કરી જવા ... પ્રચાર આજકાલ એટલો સમર્થ ... કે ... કોઈ અજાણ્યું ... આ ... વ્યાપારને ઉઘાડ વાગનાર છે. ... અર્થદૃષ્ટિના ... અને ... સમા રાખવામાં આપણે ... નથી પણ તે ... થઈ પડે.

ભદ્રદેવ—વિવેક' આ અર્થદૃષ્ટિના નામે થોડા ઉદાહરણો આપ્યા ને ઉપર વિચાર કરતા ... છે કે ... ભાગ માણસો એના ભોગ થઈ પડતા ... વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, જન સમાજના મોટા ભાગને વિનાપરિશ્રમે, થોડા વખતમાં અને એકસપાટે શ્રીમંત થઈ જવાની ઇચ્છા છે ... બુદ્ધિમાન પુરુષોના ધ્યાનમાં ... આ ... આવી જાય છે,

તેઓ નાના પ્રકારની લલચાવનારી યોજનાઓ જાહેરમાં મૂકે છે લાલચુ લોકો પતંગીઆની માફક તેમાં ઝંપલાવે છે. આવી પરિસ્થિતિ થવાનું કારણ એક તરફથી ધાર્મિક કેળવણીનો બિલકુલ અભાવ અને બીજી તરફથી ઐહિક સુખોપભોગની પ્રાપ્તિ એજ પુરુષાર્થની પર્યાપ્તિ, એવા પશ્ચિમના વિચારોની બેસતી જતી મજબૂત અસર એ છે. અને તેથી '**धर्मादर्थश्च कामश्च**' ધર્મથીજ અર્થ અને ધર્મથીજ કામનાઓ-ઇચ્છાઓ પ્રાપ્ત કરો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞાને વિસારી દેવામાં આવે છે. વારુ, ત્યારે હવે તો બેજ ઉમેદવાર રહ્યા. વિવેક! એમને માટે તમે શું મત ધરાવો છો?

વિવેક—એ બે તો જોડીઆ ભાઇઓ છે. એકનું નામ વાક્-પારુષ્ય છે અને બીજાનું નામ દંડપારુષ્ય છે, આપણા કલાર્ક મિ. બળરામની જાતના છે. તેમની સાથે આજે સહેજ વાત થતાં એમણે મને તેમના સંબંધમાં કેટલીક હકીકત કહી છે, તેની રૂએ હું જાણું છું કે, એ બન્ને ભાઇઓ બહુ લડાઇખોર છે. પહેલો શરીરે નબળો છે, પણ એની જીભ કુહાડા જેવી છે. વિના કારણે માત્ર બીજાને ઉદ્વેગ આપવા માટે બધા દેશને, શહેરને, જાતને, કુળને કે ગુણને વખોડવાની એને લત છે. અને તેથી જેની તેની સાથે ગાળાગાળીમાં ઉતરી પડે છે, અને તેથી ઘણી વખત પોલીસની ચોકી ઉપર પણ જવું પડે છે, અને દંડાય પણ છે. પાડોશીઓ સાથે નળ વગેરે ઉપર દિવસમાં બે-ચાર કજીઆ થયા વગર વાક્પારુષ્યને ખાધેલું પચતુંજ નથી. દંડપારુષ્ય કજીઆખોર હોવા સાથે શરીરે પણ મજબૂત છે અને તેથી સહેજ સહેજમાં લાકડીઓ વગેરે ઉગામવા, બેધડક રીતે મારવાં, લોહીલુહાણ થવું અને કરવું, એકબેકના કપડાં ફાડી નાખવાં, વાળો તોડી લેવા વગેરે હાલને ને આપને થયા કરે છે.

અદેવ—આ પ્રમાણે આ બન્ને ભાઇઓ પણ [illegible] તેમને યોગ્ય નથી. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... અને જ્યાં ગાળ હોય ત્યાં જ ધમ, ત્યમ, મારામારી અને ખૂન હોય છે. અઢાર જે ઉમેદવારો જણાવ્યા છે, તેમને પુરસ્કાર અંતે પડો લગાડેલા છે તે દૂર કરવા, શ્રીમનુ ભગવાને વર્ણવેલા અઢાર મુખ્ય વ્યસનો છે. વ્યસનો અસંખ્ય છે પણ તે બધા આ મુખ્ય અઢારના પેટામાં આવી જાય છે. આત્મકલ્યાણ ઈચ્છનારે એ દરેક દરેક વ્યસનથી મુક્ત રહેવું જોઈએ, એ સમજ સમજી શકાય તેમ છે. આ અઢારે અઢાર ઉમેદવારો વગર જાહેર ખબર આપે, આપણાં દરેકના ગૃહદ્વાર સમીપ આવી પ્રવેશ અંદર પેસવાનો લાગ જોતા આતુરતાથી ઉમેદવાર છે. જો કોઈ એકાદ ઉમેદવાર વાચક બધુઓના ઘરમાં પેસી ગયો હોય તો તેને હાંકી કાઢવા અને હવે પછી ન પેસવા દેવા તેઓ દૃઢ સંકલ્પ કરશે તો લેખક લેખની સાર્થકતા થયેલી સમજશે. અસ્તુ' (૧૯-૧૦-૧૯૧૯ ના 'ગુજરાતી'માંથી)

૫૫–બેકારી

(લેખકઃ–શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકર)

(રખે કોઇ કલ્પી લે કે દુકાળમાં માત્ર ગામડાની કરુણ અને વિષમ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ દુકાળનો ભીષણ આંચકો તો સમૃદ્ધિશાળી શહેરને પણ ઉથલપાથલ કરી નાખે છે. શહેર એટલે ઉદ્યોગનાં કારખાનાં ને તેથીજ ધમધોકાર વહેપારનું મથક. ને આ બધો વેપાર શાના ઉપર? ગામડાના ખેડુતો પર. કોઇ પણ ધંધો નવીન પેદાશ કરતો નથી. દરેક ધંધામાં એકની પાસેથી બીજાની પાસે, ને બીજાની પાસેથી ત્રીજાની પાસે; પરંતુ ખેતી એકલીજ નવીન પેદાશ ઉત્પન્ન કરે છે, ને તેથીજ ઉત્તમ ખેતી ગણવામાં આવી છે. જ્યાં નવીન પેદાશ ઉત્પન્ન નહિ થાય, જ્યાં ગરીબ ખેડૂત પામે ખાવાના સાસા હશે ત્યાં શહેરના કારખાના ને વેપારને પોષણ કેમનું! ને ત્યારે ત્યાંનાં કારખાનાં બંધ પડશે ત્યારે કામદારોની શી સ્થિતિ થશે!)

"બુ‘ઉઉઉઉઉ...... ..."

સાડાપાંચની વીસલ થતાં [illegible] પર તરત વિરામ થવા માંડ્યું [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ''[illegible]'' [illegible] પરમ [illegible] પ્રભુએ [illegible] પોતાનું [illegible] ''[illegible]'' [illegible] જોઈએ. અને [illegible] અને બીજા રહે છે. [illegible] ઉમેદવાર [illegible] છે, તેમને પુરસ્વાચક અંતે પદો લગાડેલા [illegible], [illegible] વર્ણવેલાં અઢાર મુખ્ય વ્યસનો છે [illegible] આ મુખ્ય અઢારના પેટામાં [illegible] છે [illegible] ઈચ્છનારે એ દરેકે દરેક વ્યસનથી મુક્ત રહેવું જોઈએ, એ [illegible] સમજી શકાય તેમ છે આ અઢારે અઢાર ઉમેદવાર [illegible] ખબર આપે, આપણાં દરેકના ગૃહદ્વાર સમીપ આઠ પ્રહર અંદર પેસવાનો લાગ જોતા આતુરતાથી ઉભેલા છે. જો કોઈ એકાદ ઉમેદવાર વાચક બંધુઓના ઘરમાં પેસી ગયો હોય તો તેને કાઢી કાઢવા અને હવે પછી ન પેસવા દેવા તેઓ દૃઢ સંકલ્પ કરશે તો લેખક પોતાની સાર્થકતા થયેલી સમજશે અસ્તુ ' (૧૯-૧૦-૧૯૧૯ ના "ગુજરાતી"માંથી)

૫૫–બેકારી

(લેખકઃ–શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકર)

(રખે કોઇ કલ્પી લે કે દુકાળમાં માત્ર ગામડાની કરુણ અને વિષમ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ દુકાળનો ભીષણ આંચકો તો સમૃદ્ધિશાળી શહેરને પણ ઉથલપાથલ કરી નાખે છે. શહેર એટલે ઉદ્યોગનાં કારખાનાં ને તેથીજ ધમધોકાર વહેપારનું મથક. ને આ બધો વેપાર શાના ઉપર? ગામડાના ખેડુતો પર. કોઇ પણ ધંધો નવીન પેદાશ કરતો નથી. દરેક ધંધામાં એકની પાસેથી બીજાની પાસે, ને બીજાની પાસેથી ત્રીજાની પાસે; પરંતુ એની એકલીજ નવીન પેદાશ ઉત્પન્ન કરે છે, ને તેથીજ ઉત્તમ એની ગણના આવી છે. જ્યાં નવીન પેદાશ ઉત્પન્ન નહિ થાય, જ્યાં ગરીબ ખેડુત પાસે ખાવના સાંસા હશે ત્યાં શહેરનાં કારખાનાં ને વેપારને પોષણ કેમ? ને જ્યારે એનાં કારખાનાં બંધ પડશે ત્યારે કામદારોની શી સ્થિતિ થાય!)

"બુઉઉઉઉઉ........"

આડાપાંચની વીસલ થતા કામદારોએ પોતાના [illegible] ઘર તરફ વિદાય થવા માંડ્યું. કેટલી [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] સોપી છેલ્લો બિહારી [illegible] કોઈને આવી મૂકેલ હતી. [illegible] તીન થઈ હતી, જેણે જીવનમાં [illegible] બિહારીના હૃદયમાં અત્યારે [illegible] ઓળખીતા, લંગોટીઆ [illegible] કુટુંબને સુખી જાણતા. પરંતુ [illegible] અંદરખાને તેની શું સ્થિતિ હતી?

બિહારીનું મૂળ વતન ગામડું [illegible] હતું. પરંતુ અત્યારે ગામડા સાથે તેને કશોય સંબંધ ન હતો. વતનનો [illegible] એક નાનો દરબાર હતો કે જેના રાજ્યમાં [illegible] ભાડાના ઘરમાં રહેવાનું હોય છે ને ખેતી પણ પરાઈ જમીનમાં કરવાની હોય છે. આવું વતન છોડી બિહારી અને તેનું આખુંય કુટુંબ અમદાવાદમાં દશ વર્ષથી રહેતું હતું. ને તેવા વતનની તેને પરવા પણ શી હોય?

આમ જોતા બિહારી અને તેનો ભાઈ સુશીલ દર મહિને દોઢસો

રૂપિયા પગારના લાવતા હતા, પણ તેની શી વિસાત ! ઓછા એ એમના એમ રહેતા હતા ! થન થન કરતા એમના હાથમાંથી થોડીક પલકમાં અદશ્ય થઈ જતા. બિહારીના કુટુંબમાં આઠ માણસ હતાં તે પણ અમદાવાદ જેવા ખર્ચાળ શહેરમાં. ઉપરાંત નાના ભાઇનો આધુનિક કેળવણી આપવાનો ખર્ચ. તે કદાચ આપવાથી બિહારીને પત્યું હોત તો તેની દુઃખદ સ્થિતિ ન હોત; પણ જુલમી સમાજનાં આંધળિયાં ખર્ચ કયા માણસને સુખે ખાવા દે છે ! બિહારીને પાંચ બહેનો હતી. તેમા બિચારી ચારની તો દશા એવી કંગાલ હતી કે બિહારીને આપીને ચલાવવું પડતું. નાની બહેન સુખી હતી, પણ પોતાની બીજી બહેનોના જેટલો હક્ક તે ગુમાવે તેટલી ઉદાર ન હતી. આ રીતે તેમનું ખર્ચ કંઇ સાધારણ ન હતું. ને આજના લગ્નબજારના ભાવો કેટલા બધા તેજ છે ! હિંદુ સમાજનું લગ્ન એટલે પૈસાના સોદા. કુળવાન ગણાતા મોટા માણસોને છોકરી માટે વર વેચાતા લેવા પડે, ને તેથી ઉલટી દશા સમાજના બંધારણમાં જેને નીચા ગણવામાં આવે છે તેમની, કે જેઓને પુત્ર માટે વધૂ ખરીદવી પડે. લગ્નના સોદાએ સારાનરસા કોઇને તેના ખપ્પરમાંથી છોડ્યો નથી. બિહારી નીચેની ગણત્રીમાં હતો. હોયજ ને ! વતનમાં ઘર કે જમીન નથી તેવાને કોણ કન્યા આપવા તૈયાર થાય ? ભલેને શહેરમા ગમે તેટલો સુખી હોય, પણ સભ્ય ગણાતો સમાજ તેને અપનાવેજ શાનો ! ને તેથી બિહારી ને તેના ભાઇના લગ્નમા કેટલાંય વર્ષોનો વેઠી પેદા કરેલા પૈસાના ધુમાડા થઇ ગયા હતા. શહેર એટલે રોગીઓનું જન્મસ્થાન. ને તેમાંય બિહારીનો મિલનો ધંધો. વૃદ્ધ માતપિતા કે કુટુંબમાંથી કોઇ વર્ષમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

રકમ ધીરતા હતા ને અજાણ્યુ કામદારોની અજ્ઞાનતાને લીધે વલ્લભદાસ અત્યારે કંઈક લીલા હતા. આ પ્રમાણે જરૂર વખતે બિહારીને બીજા કોઈને ત્યાં રૂપિયા લેવા જવાનો પ્રસંગ પડતો નહિ. બીજા કોઈને ધીરવા કરતાં પોતાના સગાને ધીરવામાં શું ખોટ ? ક્યાં ઓછું કમાય છે કે નહિ આપી શકે ? ને કદાચ વ્યાજ ઓછું આપશે તો બિચારા ક્યાં ઓછું ઘસાય છે ? વલ્લભદાસ આમ વિચાર કરીને રૂપિયા ધીરતા હોય કે પછી પરોપકાર સમજી ને ? એ તો પરમાત્મા જાણે. સુશીલની આંખે નુકસાન થવાથી છ માસ દવાખાનામાં પડ્યો પડ્યો સડ્યો હતો, તેથીજ આ સાલ બિહારી કંઈ આપી શક્યો ન હતો. મિલ બંધ પડતાં પોતાનો ધંધો અટક્યો હતો. ગામડામાં દુકાળ પડ્યો હતો. આવા વિકટ સમયમાં બિહારી વલ્લભદાસની સલાહ લેવા ગયો હતો. પણ તે બિચારાનું ભાગ્ય જાણે ફરયું ન હોય તેમ બનેવીને ઘેર જતાંજ કોઇ દિવસ નહિ ને આજે તેમણે પૈસાની માગણી કરી. વલ્લભદાસને ખબર હતી કે મનહરરાયની મિલ બંધ થઈ હતી. છતાં કેમ તેમણે બિહારીને આવા દુઃખી વખતે આશ્વાસન આપવાને બદલે મુંઝવણમાં નાખે તેવો પ્રશ્ન કર્યો ? શું તેમને ધાસ્તી લાગી હશે કે બિહારીની નોકરી જતી રહેશે ? ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો ચોક્કસ કે તેમણે કોઇ દિવસ નહિ પૂછેલો એવો પૈસાનો પ્રશ્ન આજ પહેલવહેલો કર્યો હતો.

"તને ખબર તો છે, આ નવા બંગલાથી તો હું હેરાન થઇ ગયો. માગતાવાળા વાયદાસર આપે નહિ, તેમજ બીજી બાજુથી ધંધો બંધ. નાણાં ગમે તેટલાં પણ પારકાના હાથમાં એટલે આપણે કરીએ શું ? મજૂરો પણ એટલા બધા મોંઘા ને શાહુકાર થઇ ગયા છે કે પ્રથમ નાણાં માગે છે. માટેજ કહેવું પડ્યું કે હમણાં કંઈ આપે તો કામ આવે." વલ્લભદાસે બિહારીની વાતથી અજાણ્યુ હોય તેમ ઢોંગ કરતાં વાત કરવી શરૂ કરી ને જેમ જેમ બિહારી તે સાંભળતો ગયો, તેમ તેમ તેના રૂવાં ઉભાં થતાં ગયાં. તેને બહુ લાગી આવ્યું, પણ શું કરે ! ગરીબી જેવું બીજું દુઃખ નથી કે જેથી માણસને અપમાન અપમાનના કડવા ઘુંટડા પણ પી જવા પડે છે.

પણ આ વખતે તો જુઓ, આટલી મિલ બંધ છે. આ બેકારીના વખતમાં શું કરવું તે પૂછવા તો હું તમારી પાસે આવ્યો છું."

"હેં ! શી મિલ બંધ છે ?" [illegible] હમણાંજ [illegible] તેમ વલ્લભદાસ બોલ્યા. "ને આ વખતમાં તો [illegible] મિલો બંધ થઇ. [illegible] એટલે કંઇ લુંટ કરી ને [illegible] ખબર નહિ કે."

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]

... સનની જરૂર હતી.

"આમ ઊંડ [illegible] શુ [illegible] છે ! [illegible] રહેવાથી ઓછું કોઈનું દુઃખ વગવાનું હતું' [illegible] ગોખ્ખો ને સદીમસામન [illegible] ને [illegible]."

"દરેકની વાત બાજુએ મૂકો, પણ મને [illegible]" બિહારીએ ફરીથી પોતાનું દુ:ખ યાદ કર્યું.

એમાં શું મોટી વાત ' આપણી [illegible] તે વેગી નાખીનેય દેવામાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. ભવિષ્યના [illegible] આવે તો વ્યાજ પણ પૂરું ન થાય." વલ્લભદાસ પોતાની [illegible] અનુલક્ષીને સમજાવતા હતા. બિહારીએ પણ કંઈ અક્કલ [illegible] ન હતી. તે તો ક્યારનોય સમજી ચૂક્યો હતો કે એક પણ [illegible] ભરીને પણ વલ્લભદાસને નાણા આપી દેવા જોઈએ તે તેમનો સ્પષ્ટ જવાબ હતો; છતાં છેવટનો પાસો ફેંકી જોવાનો તેણે વિચાર કર્યો

"જ્યાં ખાવાના અન્નની મારામારી છે ત્યાં દેવાની વાત શું કામમાં આવે ?"

"ગાંડો થયો લાગે છે. એક વખત મરણુ કેમ નથી આવતું, પણ દેવાદારના તો દાસ થઈને રહેવું પડે. દુનિયામાં આબરૂ અમસ્તી નથી સચવાતી."

"બિહારીને હવે કંઈ બોલવાનું ન રહ્યું. તે સમજી ગયો કે, [illegible]ની ઉપર આધાર રાખવો ફોગટ હતો. ' પારકી આશ સદા નિરાશ '

તેના મનમાં લોકોક્તિ વાક્ય રમી રહ્યું. છેવટે નછૂટકે બિહારીએ આલીશાન બંગલો છોડી ચાલવા માંડયું, ને જતાં જતાં તેનાં કાન ઉપર શબ્દો સંભળાવ્યા કે 'યાદ રાખ્યું ને ? ચોખ્ખા થઈ જવું તેજ મને તો સારો રસ્તો લાગે છે.' વલ્લભદાસનું એ ફરીનું વાક્ય તેના હૃદયમાં ઝેરની માફક પ્રસરી ગયું. તેને રોજ તેજ મકાનમાં જમવાનો આગ્રહ થતો. તેના બદલે અત્યારે તેને 'આવજો' એટલો શબ્દ પણ કોઇ કહેવા તૈયાર ન થયું. કુદરતની કળાનો પાર કોણ પામ્યું છે !

* * * *

"બિહારી ! સુશીલ ! બેટા ! હવે તમે કુલના વડીલ છો. દરેકની સંભાળ રાખવી એ તમારી ફરજ છે. વાડીને લીલી રાખવી કે સૂકવી નાખવી તે તો વનમાળીના હાથમાં છે. પણ બેટા ! પ્રેમથી રહેજો. રા...મ..." વૃદ્ધ પિતાના ડોળા ફાટી ગયા. આત્મા પરલોકગમન કરવા વિદાય થયો. બિહારી ને તેનું વહાલું કુટુંબ છેવટે છપાં અશ્રુ લૂછતું શાંત થયું. અત્યારે તેમનું અહીં કોણ ? વલ્લભદાસ ? ના ના, તેમને હવે કોઇની પરવા પડી ન હતી. બિહારીએ પોતાની વહાલી પત્ની અને ભાભીનાં ઘરેણાં વેચી તેમને તે રકમ આપી દીધી તે વખતથી તેમને તો ટાઢો સેરડો હતો. પાંચમો જેટલી રકમ રહી ગઇ હતી તેથી તે નિરાશ ન થયા. 'વ્યાજમાં તેમણે ક્યાં ઓછા આપ્યા છે ?' આમ સમજી તેમણે મન વાળ્યું હતું. આવાં દુઃખી સંજોગોને [illegible] આપી ઉપાધિમાં પડે તેવા તે મૂર્ખ ન હતા. ને બિહારી પણ [illegible] અક્કલનો ઓથમીર ન હતો કે તેમને બોલાવવા જાય. [illegible] ત તો દુઃખમાંજ થાય છે.

બિહારીના પિતાને બાગેજ દેવલોક ગમન [illegible] ત્યાં તો આખા શહેરમાં ભયંકર પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. [illegible] જમાથી કોઇ નહિ ને કોઇને યમરાજ ઉપાડી [illegible] વખતમાં એ સંકટના સપાટામાં બિહારીની [illegible] હાથો. [illegible] માટે પણ કફોડી સ્થિતિ [illegible] કરે ' મંદવાડ તો વધતોજ [illegible] કુમાર. બિહારી [illegible] સાચી પૂરતું કુમળું [illegible] સ્થિતિ [illegible] પત્નાં [illegible] કુટુંબની [illegible] પુત્ર દિવસે દિવસે [illegible] ની સ્થિતિ [illegible]

ને [illegible] દુઃખદ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] મકાન [illegible] નવીન-
દાસે [illegible]

"આપ [illegible]

"તેમાં હું [illegible] સાઈ
આપવાની શક્તિ નહિ [illegible] નથી.
દુનિયા [illegible] તેમાં
નવાઇ પણ શી ?" [illegible]
સાંભળ્યા વિના બાકરા [illegible]

"આપ સમજુ [illegible] તેમ
છતાંય હું [illegible] મકાનની [illegible]

"તમારે તો [illegible]
આ બધા મકાનો તમારે [illegible]

"પણ હું ક્યાં કહું છું કે [illegible]"

" ત્યારે તમો શું કહો છો ?"

" શાનું ?"

" ખાલી કરવાનું; બીજું શું હોય !"

" આવતા અઠવાડીઆમાં જરૂરથી .."

" ને ભાડાનું શું કહો છો ?"

" એ તો હમણાં બને એમ નથી."

" શું કહ્યું ?"

" સ્થિતિ જોશો કે..."

" વાહ ! તમેય ખરા મળ્યા !"

" તો અત્યારે ક્યાંથી આપું ?"

" સામાન હોય તે વેચી નાખો."

" સામાન વળી તમે ક્યાં જુઓ છો ?"

" આટલાં બધાં વાસણ છે. ભાડુંય ન મળતું હોય ત્યાં આ પલંગની શી જરૂર ?" બિહારીના રહ્યા સહ્યા સામાન ઉપર નગીનદાસની દાનત ચોંટી હતી. બિહારી કંઇ કોઇનું સહન કરે તેવો ન હતો. તેનું બન્યું હોત તો ઘર ક્યારનુંય ખાલી કરી નાખ્યું હોત, પણ અત્યારે તેની પાસે એકે ઉપાય ન હતો, ને તરતજ તેણે પચીસ રૂપિયાના ભાડા પેટે ચાલીસ રૂપિયાનો પલંગ કાઢી આપ્યો. ક્રૂર હૃદયના નગીનદાસને તે લેતા જરાય દયા ન આવી !

પ્લેગ તો દિવસે દિવસે ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરતો હતો. મડદાંના ઢગલે ઢગલા સ્મશાનભૂમિ ઉપર ખડકાતા હતા. દરેક જણ જાણે મૃત્યુથી ટેવાઇ ન ગયા હોય તેમ કોઇને મૃત્યુના સમાચારથી આઘાત થતો નહિ. સ્વજનના મરણથી કોનું હૃદય ન રડી ઉઠે ! તો પણ પહેલા જેટલું નહિજ.

" સ્વામીનાથ ! માફ કરજો આ દાસીને. સુશીલ ! [illegible] ! કદાચ કોઇ વધારે પડતું [illegible] હોય તો ક્ષમા કરજે." મરણપથારી ઉપર પડી પડી, [illegible] બિહારીની પત્ની [illegible].

" [illegible] ! [illegible] ! તમોને [illegible] [illegible] કરો." [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] " [illegible] " [illegible] તેનો [illegible] [illegible] [illegible] ?

[illegible]

• • • •

[illegible]

[illegible]

૫૬—અંધ પ્રવાસી

(લેખકઃ—શ્રી. પ્રાગજી જ. ડોસા)

તારી દિસે ચપલ નેત્રની જ્યોતિ, બાપુ !
કીકી ભરી રમતિયાળ હજાર ભાવે !
તારાં સહુ ઉઘડતાં ફૂલશાં સુઅંગો,
આ બાલવૃન્દ માંહી કાંઈ જુદાંજ ભાસે ! (કલાપિ)

૭ વર્ષની ટચુકડી બાળકીના કાલાઘેલા શબ્દ સર્વ કોઇને પ્રિય લાગતા. કોઇ પણ એને બોલાવતું તો તે દોડી જતી, હસી હસી વાતો કરતી અને પ્રશ્નોની પરંપરા પૂછી બોલાવનારને થકવી નાખતી. પરંતુ કોઈ બોલાવે તોજ તે જતી. પોતાની મેળે જવાની શક્તિ પ્રભુએ તેને આપી નહોતી. કારણ, જન્મ થતાંજ પરમાત્માએ તેને અંધ બનાવી હતી. દેહના લાલિત્યમાં રૂપ રૂપનો અંબાર ભર્યો હતો. પરંતુ બન્ને નેત્રની કીકીઓ તેજ વિનાના ચમકતા એ કાળા પથરાની માફકજ કેવળ ચમકી રહી હતી.

તોયે એના પિતા મુકુંદરાયે એનું નામ જ્યોતિ રાખ્યું હતું. જન્મ પછી ત્રણ દિનમાંજ એમાતા વિહોણી થઇ હતી એટલે પિતા અને માતા બન્નેનું વાત્સલ્ય મુકુંદરાયને એના ઉપર ઢોળવું પડતું. મુકુંદરાયના સૂના સંસારમાં અને પ્રેમશૂન્ય ઘરમાં આ બાળકીજ દિવાની જ્યોત અને પ્રેમના પ્રકાશ સમી ઝળકી રહી હતી એટલે એનું નામ જ્યોતિ પડ્યું.

જ્યોતિ મોટી થતી ગઇ તેમ સર્વની લાડકી બની. આવતા જતા લોક એને મિઠાઇ લાવી આપતા. સ્ત્રીઓ નવી નવી વાતો સંભળાવતી અને મુકુંદરાય પણ નવાં નવાં રમકડાં લાવી આપતા. પોતાની લાડલી પુત્રીના સુખ માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચતા, એ રૂપિયાથી સર્વ વસ્તુઓ ખરીદી શકાતી પરંતુ નયનોનું નૂર જગતના કોઇ પણ બજાર કે સૌદામાં મળતું નહિ.

એક વખત જ્યોતિ પડોશમાં અન્ય બાળકો સાથે સંતાકુકડી રમતી હતી. એની આંખે પાટો બાંધવો પડતો નહિ. નાની પગલી- ઓ આમ તેમ મડી થોડી દોટ મૂકતી અને પગલાંના અવાજની સહાયતાથી તેણે એકને પકડી પાડ્યો. પણ પછી એને રમાડવામાં આવે નહિ. રડમસ અવાજે જ્યોતિએ કારણ પૂછ્યું ત્યારે એકે કહ્યું:

"[illegible]"

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"ભગવાનની એવી મરજી છે [illegible]"

"ભગવાનની એવી મરજી છે! તો મને એની પાસે લઈ જાવ. હું એને [illegible] બાપુ! હું [illegible] નથી, તો મને ભગવાને શા માટે આંધળી બનાવી!"

"બહેન! એ ભગવાન તો બહુ દૂર છે. હું તને એની મૂર્તિ આણી આપીશ હો. તને રોજ [illegible] તું [illegible] શકીશ."

"હા બાપુ! જરૂર લાવજો હું એને પગે પડી કાલાવાલા કરીશ કે મને આંખ આપે. અરર બાપુ, તમે બધા મારી કેટલી બધી દયા ખાઓ છો! નહિ!"

મુકુંદરાય આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શક્યા નહિ. તેમના નયનો પણ અશ્રુભીના થયા ને નાના બાળકની માફક ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડયાં.

"તમે રડો છો બાપુ! હવે હું એવું નહિ બોલું હો. ભલે ભગવાન મને મારી આંખ ન આપે, પણ તમે રડો નહિ બાપુ!"

મુકુંદરાય છાના રહ્યા અને જ્યોતિને ગોદમાં લીધી એ વહાલભરી હૂંફમાં જ્યોતિ ઊંઘી ગઈ. મુકુંદરાય પણ તે દિવસે ખાધા પીધા વગર સૂઈ ગયા.

બીજે દિવસે જ્યોતિ માટે એક બાલકૃષ્ણની મૂર્તિ આણી તે સાથે જ્યોતિને એક પ્રાર્થના પણ શીખવી.

"પ્રભુ! મારી અંધ આંખોમાં તારું તેજ આપ. હું રસ્તો જોઈ શકતી નથી. ઓ ભગવાન! મને માર્ગ દેખાડ."

તે દિવસ પછી જ્યોતિની જીવનદિશા બદલાઈ ગઈ પરમાત્મા જેવી કોઈ અગાધ શક્તિ છે કે જે કોઈ પણ દુઃખ ટાળી સુખ આપે

છે. એવી અગાધ શ્રદ્ધા તેને પ્રાપ્ત થઇ. રમવાનું મૂકીને કેવળ બાળકૃષ્ણ સાથે રમતી, તેની સાથે વાતો કરતી અને ઉત્તર મળતો હોય એવી કલ્પના કરી આનંદ પામતી. મુકુંદરાય કહેતા કે પ્રભાત થયું ત્યારે ઉઠતી, બાળકૃષ્ણને ઉઠાડતી, નવડાવતી, ભોજન ધરતી અને પ્રાર્થના કરતી. એના આ વર્તનથી મુકુંદરાયના ઘરમાં પ્રભુમય વાતાવરણ જામ્યું. બહારનો કોઈ પણ મનુષ્ય એ ઘરમાં પગ મૂકે એટલે હવામાં સાત્વિક વૃત્તિના તરંગો ઝુલતા હોય અને આવનારના માનસમાં પ્રવેશ કરી પ્રભુતાના પાઠ શીખવતા હોય એમ લાગતું.

મુકુંદરાય આ નાનકડી ભક્ત નારીને જોઇ પ્રસન્ન થતા અને મશ્કરીમાં 'નાની મીરાંબાઇ' ના ઉપનામથી સંબોધતા. જ્યોતિને એ સંબોધન પ્રિય લાગતું. કારણ, મીરાંની જીવનવાર્તા એણે સાંભળી હતી. પછી તો બીજા ભક્તજનનાં ચરિત્રો, શ્રીકૃષ્ણની મસ્તીભરી બાલક્રીડાઓ, ગોપીઓની ઘેલછા અને એવી એવી ઘણી વાતો તે મુકુંદરાય પાસેથી સાંભળતી. પરોઢની ગંગામા પાસે જઇ એના બાળકૃષ્ણનાં પદ સાંભળતી ને શીખતી. ફરી એ પદ ત્યારે પોતાના બાળકૃષ્ણ પાસે હલકભર્યા સ્વરે ગાતી ત્યારે ભક્તિભાવમાં એવી તો લીન થતી કે એ એકાગ્રવૃત્તિ તેને જગતમાં જીવન જેવું કંઇક છે તેનું વિસ્મરણ કરાવતી.

એક દિવસ ઉષાના ઘેરા અજવાળિયામાં એ નાની 'મીરાં' નીચેનું પદ ગાતી હતી—

હમ બીન મોરી કોન ખબર લે ગોવર્ધન ગિરિધારી.

નાના નાના બુલબુલ અને રંગબેરંગી પક્ષીઓ પણ આ મધુર સ્વર કાને અથડાતાં પોતાના માળામાંથી નીકળી ટહુકા કરી પાંખ ફફડાવતાં ઉડયાં. તુલસીક્યારામાં પાણી છાંટતી ગૃહિણીઓ પણ એ સ્વર મેળવી એ પદના લલકાર કરતી અને એ ભજનની રમઝટનો આનંદ મેળવવા આસપાસના ઝરૂખાઓમાં પુરુષો ધ્યાનસ્થ બની અગાશીએથી નિસર્ગની આ કલાત્મક રચના નીરખતા હતા.

ત્યાં એકાએક હવામાં ગરમીનો એક [illegible] આવ્યો અને બીજજ પળે જ્વાળામુખીની અગ્નિઝાળ ફાટી નીકળી. [illegible] ધરતીકંપનો સખ્ત આંચકો લાગ્યો અને ધરતી [illegible] ઉછળી પડી. સુવાસિત પુષ્પબાગ, [illegible] અને ઉંચા ઉંચાં વૃક્ષો વડે [illegible] એક પળમાત્રમાં ચેહરી [illegible] હતો. દુઃખથી પીડાતા મનુષ્યોના [illegible] ભૂમિ પર [illegible]

[illegible] મુકુંદરાયના પરિવાર [illegible] ઝરૂખામાં બેઠેલા [illegible] ગોવર્ધન [illegible] હતા. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• • • •

વર્ષો વીત્યાં. તે સાથે [illegible] પરન્તુ [illegible] એક [illegible] [illegible] એક વર્ષ તો બીજું પણ [illegible] વી જેવા આગમન [illegible] શાખ઼ ખના [illegible]

મહેરગામના [illegible] અનેક ખટકો અને પ્રચંડ [illegible] આગળ વધતી લક્ષ્મીના [illegible] કયે ગામે [illegible] નો જ્યોતિની પરવા નહોતી. [illegible] કરાવતી, ભૂલો પડે તો [illegible] સંભળાવી એના દુ:ખમાં [illegible] માન લક્ષ્મીપ્રસાદની પ્રથમ પત્નીનિ [illegible] દુ:ખમા સાન્ત્વનના દિલાસા [illegible] તિના નવપ્રાણ પ્રકટાવતો, નિરાશાથી [illegible] કરમાયલા મુખમંડળમાં હાસ્યરેખા [illegible] પાછળ રહેલા દુ:ખના ભાર ભુલી જ્યોતિ [illegible]

ઘેરી ઉષા [illegible] ની હતી ત્યારે જ્યોતિ એના બાલકૃષ્ણની પૂજા કરી [illegible] હતી, એ આરતીના રણકારે મણિગૌરી જાગી ઉ[illegible]

"જ્યોતિ! સવારના પહોરમાં [illegible] ઘરકામ કરતાં તો હાથમાં કાંટા [illegible] છે અને [illegible] ઘંટનાદ કરી અમને યે સુખે [illegible] નથી દેવા [illegible]"

"બા ! સુખે મીઠી ઉંઘ લ્યો. હું આ પ્રભુસેવા કરતી હતી, હવે પાણી ભરવા જાઉં છું."

"પ્રભુસેવા ! સોળ વર્ષની સાડાપાંચ ફુટ જેટલી વધી તોયે સાસરૂં તો મળતું નથી. પણ તને આંધળાને સંઘરશે પણ કોણ ?"

"બા ! કોઇ નહિ સંઘરે તો મારો પ્રભુ મને આશરો આપશે."

"તો જાને તારા પ્રભુ પાસે ! અમારે પનારે શા માટે પડી છે ? કંઇ દાટયું છે તારા બાપનું ?"

"માજી ! મારો દોષ હોય તો મને શિક્ષા દ્યો, પણ ભલા બિચારા મારા બાપુને ન વગોવશો."

"ચૂપ ! સામે બોલતાં શરમાતી નથી ? કુતરાંયે આવાં નફ્ટ ન હોય. ચાલ નીકળ મારા ઘરમાંથી. અને જો, પહેલાં તો હું તારા બાળકૃષ્ણને પધરાવું છું."

"ઓ બા ! એમ ન કરશો. કયાં છે મારો કનૈયો, કયાં છે મારો લાડકવાયો, મારો જીવનઆધાર ?"

"નીચે ગટરમાં. હવે જાય છે કે ધક્કા મારી કાઢું ?"

"જાઉં છું, માજી ! અજાન બાળક અજાણ્યા સંસારમાં ભુલો કરે એ સ્વાભાવિક છે તો મારા દોષોની ક્ષમા કરજો."

જ્યોતિ તેની પાલક માતાની ચરણરજ લેવા નીચી વળી. મણિગૌરીના અંતરના ઉંડાણમાં કયાંક છુપાયલી મમતાની એક ઊર્મિ ઉપર આવી તેના મુખ ઉપર ફરી વળી. બીજાનાં અનાથ બાળકોની આવી દશા કરતાં પોતાનુંજ બાળક આવી હાલતને પામે તો ? એ કોમળા છોડના જીવનપટ પર કેવી કેવી કરચલીઓ વળતી હશે, હૃદયના કેવા ચૂરેચૂરા થતા હશે એ ખ્યાલ તેને આવ્યો.

પણ "ઠાકોરજી અને પ્રભાતને પ્રણામ કહેજો." એ છેલ્લા સાથે જ્યોતિએ ઘર છોડયું અને દીપક બુઝાતાં અંધારૂં રેડે એવી શ્યામ નીરવતાની છાયા ત્યાં પથરાઇ ગઇ.

ઉષાના અજવાળાં આછાં આછાં પણ [illegible] હતાં. કિલકિલાટ કરતા પક્ષીઓ એને વધાવતા, [illegible] [illegible] નીર એમાં સૂર પૂરતાં અને ધીમા અવાજે પોતાની [illegible] [illegible] તને સરણે ધરતા. એવે સમયે જ્યોતિ [illegible] [illegible] કિનારે કિનારે ચાલી જતી હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે પ્રભાતિયા ગાતો [illegible] [illegible] હતો. [illegible] [illegible] [illegible] જ્યોતિના પગ ઉપર પડી ને તરફડ [illegible] [illegible]

"ક્ષમા કરજે બેટા ! હું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"

"નહિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહ [illegible] [illegible] [illegible]"

"[illegible] [illegible] !" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

"પણ [illegible] કોણ આપશે રાહ?

" [illegible] ગી જીવનનૈયા નિભા

તેને એ પરમ [illegible]

" [illegible] એક ભારે નદિ પં

" એ બાપુ' [illegible]

એ નવીન દષ્ટિમા પ્રભુને [illegible] ના પગમાં ભરીએ

લક્ષ્મીપ્રસાદના ઘરમાંથી [illegible] ને દિવસથી

ગ્રુમ થયો હતો. એને શોધવા [illegible] વેકરી

ગૌરીએ છાતીફાટ રુદન કર્યું, પણ [illegible] ગયું.

જ્યોતિ અને મુકુંદરાય [illegible] ત્યારે

પ્રવાસીઓની લાકડી પકડી એક [illegible]

જ્યોતિને એનો પ્રભુ મળ્યો–કોણ હશે એ [illegible]

("મુંબઇ સમાચાર"ના સં. ૧૯૯૭ ના [illegible]

[illegible]

"બાપુજી' જ્યોતિ તો પંચમહાભૂતની એક પ્રતિમા. છે એને જોવાથી શું વળશે!"

"બહેન' પંચમહાભૂત પણ ઈશ્વરી શક્તિ. આકાશ, વાયુ, તેજ, આપ અને પૃથ્વી, એ નામ મનુષ્યે પાડ્યાં છે, પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય તત્વો શું છે એ વિજ્ઞાન પણ શોધી શક્યું નથી. જ્યોતિ' તું પણ ઈશ્વરી શક્તિની એક પૂતળી છે એટલે મારે મન ઈશ્વરજ છે. આજે જગતના આ બધા આત્મામા એ જ્યોતિ નીરખતાં મને મારો પ્રભુજ મળ્યો છે."

"પણ બાપુ' સંસારવ્યવહારમા કોણ આપણો મદદગાર બનશે!"

"આજે દશ વર્ષથી જે મારી જીવનનૈયા નિભાવી રહ્યો છે, તેને એ પરમકૃપાળુ પરમાત્માને તું એક ભારે નહિ પડે."

"ઓ બાપુ' આજે તમે મને નવુંજ જગત બતાવ્યું ચાલો, એ નવીન સૃષ્ટિમા પ્રભુને આગળ રાખી પગલા ભરીએ."

લક્ષ્મીપ્રસાદના ઘરમાથી જ્યોતિ ગઈ તે દિવસથી પ્રભાત પણ ગુમ થયો હતો. એને શોધવા લક્ષ્મીપ્રસાદે લક્ષ્મી વેડરી અને મણિગૌરીએ છાતીફાટ રુદન કર્યું, પણ સઘળુ વ્યર્થ ગયુ.

જ્યોતિ અને મુકુંદરાય ગામડે ગામડે ફરતા ત્યારે એ અંધ પ્રવાસીઓની લાકડી પકડી એક યુવક એમનો માર્ગદર્શક બનતો. જ્યોતિને એનો પ્રભુ મળ્યો—કોણ હશે એ???

("મુંબઈ સમાચાર"ના સં. ૧૯૯૨ ના દીપોત્સવી અંકમાથી)